

Várkonyi Nándor

AZ ÍRÁS
ÉS A KÖNYV
TÖRTÉNETE

Várkonyi Nándor

*Az írás
és a könyv
története*

Szakmailag lektorálta, szerkesztette,
lábjegyzetekkel, utószóval és névmutatóval ellátta,
a képanyagot válogatta és az irodalomjegyzéket összeállította:
dr. Keresztúri József
Szerkesztette és a szöveget gondozta: Mezey Katalin
A szöveget a kézirattal összevetette: dr. Várkonyi Péter

**A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogramja**

**és a Magyar Könyv Alapítvány
támogatása tette lehetővé.**

© Várkonyi Nándor jogutódjai és a Széphalom Könyvműhely, 2001
Minden jog fenntartva!

Tartalom

AZ ÍRÁS

I. fejezet

Bevezetés – előzmények	9
Beszéd és írás	11
Írás és műveltség.	21
Az írás ősformái	36

II. fejezet

Hieroglif írás	45
A képírástól a betűírásig	47
Amerikai írások.	57
Kína.	70
Mezopotámia	89
Egyiptom.	112

III. fejezet

Betűírás.	137
Az ósémita és foinik ábécé	139
A krétai írás	158
A türk írások és a magyar rovásírás.	166

IV. fejezet

Az európai írás és könyv	187
Görögország	189
Róma	209
A kódex.	222

A NYOMTATÁS

I. fejezet

Papír és sajtó Európában	255
A papiros	257
A sajtó.	262
A szedésnyomás	270

II. fejezet

Gutenberg és az ősnyomdászat	283
A találmány és a feltaláló	285
Gutenberg élete és műve	290
Az ősnyomdászat.	321

III. fejezet

Reneszánsz, humanizmus, hitújítás	345
A polgári rend.	347
Humanizmus és hitújítás	351
Nyomtatás és könyv a 16. században.	361

IV. fejezet

Barokk és ellenreformáció (17. század).	385
A könyv élete a 17. században	387

V. fejezet

Rokokó, újklasszicizmus, felvilágosodás (18. század).	395
A rokokó könyve	397
Felvilágosodás, újklasszicizmus	402
A könyv élete a 18. században	413

Utószó	418
A szerkesztéshez felhasznált szakirodalom	421

Függelék	423
--------------------	-----

Névmutató.	429
--------------------	-----

Néhány megjegyzés	447
-----------------------------	-----

AZ ÍRÁS

I. fejezet

Bevezetés – előzmények

Beszéd és írás

Az emberi szellem fejlődésének két leghatalmasabb mozgatója a beszéd és az írás. Már a beszéd is fejlettebb életformát tesz fel: társas életet, nélküle aligha született volna meg. A nyelvek ősi, legelemibb szókincsének vizsgálata arra vall, hogy az ember eleinte – a gyermekhez hasonlóan – mintegy kívülről tekintette saját magát, először testrészeivel ismerkedett meg, s általuk különböztette meg személyét a társaiétól. Ezután vagy ezzel együtt legszűkebb környezetét, családjának, rokonságának csoportjait bontotta személyekre, s hozzájuk való viszonyát foglalta szóba; majd a körülötte élő természet megismerése következett. De kétségtelen, hogy a beszéd legkényszerítőbb és leghatásosabb serkentője a munka, az együttélés legintenzívebb formálója, a társadalom megteremtője. Amennyivel magasabb rendű az ember közösségi munkája az állaténál, mondhatni: annyival fejlettebb a beszéde is. Nem tudjuk, vizsgálták-e már, de a laikus szemében is feltűnő, hogy a nyelvek mai dús szókincsének tetemes, talán túlnyomó része a cselekvés, a fizikai munka és az érzékelés megnevezéseiből ered. Beszédünk ma is metaforikus, „képes” beszéd. A legelvontabb, átvittebb fogalmaknak, a képzelet testetlen, szárnyaló szüleményeinek neve gyökerében mind valamely cselekvésre utal vagy érzékelhető tárgyat jelöl meg. Vegyük példaképpen az épp most leírt mondatot: az „elvont” szóban a vonás, húzás igéje lappang, az „átvitt”-ben a vivés, a „fogalom”-ban a fogni szó, a „képzelet”-ben a kép, ugyanígy rejtőznek a többiben a test, a szárny, a szül, a gyökér, az érez szavak, még az olasz eredetű tárgy szó is konkrét dolgot jelöl: céltáblát jelentett, holott közülük egyetlenegy sem használtunk eredeti fizikai értelme szerint, s az az ember, aki csupán eredeti jelentésüket ismerné, meg sem értené az általunk kifejezett gondolatot. S noha nem pusztán szavakban gondolkodunk, az értelem elvonó működése gyakorlatilag el nem szakíthatóan hozzánőtt ehhez az alapvetéshez.

A magányos ember, aki társainak segítségével nélkül, csak a maga tapasztalataira, leleményére van utalva, akinek nincs kivel közölnie gondolatait, szükségkép korlátoltabbá válik, szellemi mozgása szükségletei-

nek kielégítésére s ösztönös sugallatainak megtoldására szorítkozik, elvadul, mint Robinson, vagy megmarad vad állapotában; a legjobb esetben köldöknéző remete lesz belőle. A gondolatok közlése által azonban egyszerűen, fáradság nélkül magáévá teheti mindazok szellemi kincseit, akik körülötte élnek s azokét is, akik a körülötte élőkkel valaha, valahol érintkeztek. Ha az így megszerzett szellemi birtok nem is öröklődik a végtelenségig apáról fiúra, s az ősi hagyományok az emlékezet fogyatékossága folytán elmosódnak, viszont egyre újabb nyeresemények járulnak hozzá, továbbfejlesztik magát a gondolkodó-képességet, s mind gyorsabb, változatosabb ütemet oltanak a fejlődés menetébe.

A beszéd kiváltképpen újító, változtató hatású a szellem életében. Az időben s a térben hangzik el, egész élete, hatása időhöz, társas léthez kötött. Azoknak a népeknek életében, amelyek elszigetelten s írás nélkül élnek és a hagyományok ápolását valamely okból elhanyagolják, hihetetlen változékonyságot, feledékenységet tapasztalhatunk. Innen ered például sok afrikai és dél-amerikai törzs nyelvi tarkasága és szokásainak változatossága; ezek a törzsek egy-egy régebbi nyelvközösségből kiszakadva, néhány nemzedéken belül új idiómára tesznek szert úgy, hogy az ükapa néha már alig értheti ükunokáját. S nem csupán a szavak változnak, cserélődnek újakkal, hanem először s főként a beszéd tónusa, a hangok kiejtése. Egy német nyelvtudós, Peischel, jogosan utal a gyermekbeszéd analógiájára. A kisgyerek a hallott szavakat rendre eltorzítja, ahogyan gyakorlatlan beszélő szerveinek kényelme diktálja s az eltérésnek nyilván nincs is tudatában. A felnőttek aztán ideig-óráig rendesen maguk is átveszik az új családi szótárat, tréfából vagy azért, hogy jobban megértessék magukat a kicsikével. Most nem kellene több, mint hogy a család elszigetelődjék a szélesebb közösség kontrolljától, s a kised nyelvújító reformjai nagyrészt megörökítődnének. Erre valóban van is példa elég. Mint Peischel írja: „A gyermeki ügyetlenség a felnőttek szokásává válik a brazil vadász népeknél; ezek a törzsek, noha a nyelvjárárok gyors kialakulása folytán már meg sem értik régebbi nyelvrokonait, mégis makacsul ragaszkodnak saját külön beszédmódjukhoz.” E változékonyságba természetesen más tényezők is belejátszanak, például vallásos hiedelmek, tabuk, értelmüket veszített, régi szokások. Így az említett brazil indiók nem merik kiejteni a frissen elholtak nevét, de még csak a hozzá hasonló szavakat sem, nehogy az elhunyt azt higgye, visszahívják őt; mert a halott irigyliz az élőket és visszatérvén, balsorsot, romlást, halált hozna rájuk. Ha elég nagy a nyelvterület, a szótilalom nem terjed túl az érintett család körén, s idővel elenyészik. Mindaddig azonban, míg a nyelv mint családn nyelv él tovább, e szavak feledésbe mennek, ám a kényszer állandóan újakat illeszt helyükbe. A tahitiknál például az éjszaka neve valaha *po* volt; amióta azonban Pomare király

meghalt, a szó eltűnt a szigetlakók nyelvéből. Ugyanilyen szokások, törvények uralma alatt áll ma is az új-guineai pápuák, az ausztráliai bennszülöttek, sok afrikai és indián törzs nyelve. Az abipon indióknál Dél-Amerikában az asszonyok dolga volt új szavakat kitalálni. Viszont mind ezeknek a tüneményeknek a fordítottja is áll; minél elterjedtebb egy nyelv s minél szervezettebb társadalomban beszélik, annál inkább csökkennie kell állhatatlanságának, annál jobban rögzítődik. Egy elkülönült családnak vagy törzsnek lehet érdeke az önállóság nyelvi eszközökkel való biztosítása is, de nagyobb közösségben a zavartalan összeműködés, a sima, könnyű megértés válik mindenki érdekévé. Ez pedig magával hozza a gondolatok egyre gazdagabb kifejezését, a szellemi vagyon gyarapodását és továbbadását nemzedékről nemzedékre.

De a legfőbb rögzítő és továbbörökítő mégis az írás. Azok a népek, amelyek nem ismerik az írást, vagy ahol nehézkessége miatt nem válhattott s nem válhatik köztulajdonná, pusztán az emlékező-képességükre vannak utalva. E téren azonban az emberi elme csodálatos teljesítményekre képes. Az írástudatlan emberek, a „természeti” népek, de a magasabb műveltségűek is hihetetlen mennyiségű tény, adatot tudnak elraktározni emlékezetükben, minden belső kapcsolat nélkül, azonkívül végtelen hosszúságú krónikákat, eposzokat, mitológiákat, meséket. Hozzájuk képest az írástudó, könyvekre, feljegyzésekre támaszkodó kultúrember emlékezete igen gyöngye már. Nem véletlen, hogy az ember már oly korán „feltalálta” a beszéd ritmizálását: a verset, az ütemező énekmondást, ez valóban a legjobb emlékezeterősítő; az iskolai szabályokat versikékben tanítják ma is, nemkülönben versbe foglalják a politikai jelígeket, s nincs ragadosabb valami, mint egy „Gassenhauer”¹. Ám valaha egész közösségek recitálták az őskölteményeket, Homérosz énekeit, az *Eddát*, a *Nibelung*-dalt és a *Kalevalát*. Hogy csak az utóbbit vegyük: ki tudja, hány ezer éven át tartotta fenn az élőbeszéd, míg a 19. században Elias Lönnrot a nép szájáról csorbítatlanul összegyűjtötte.

Hogy milyen erőfeszítést kíván a hagyományok változatlan, eleven életben tartása, az ősök által szerzett szellemi birtok megőrzése írás nélkül, mutatja a régi hindu risik² és bráhmanok példája: egész életüket arra szentelték, hogy a védák ijesztő szövegtömkelegét a vallás bonyolalmas kultuszapparátusát megtanulják, emlékezetben tartásuk s csonkíthatatlanul, sőt az ősi kiejtés, a hangsúlyozás épen tartásával továbbadják. Ugyanezt követelték meg a kelta papok is az újoncoktól, mértéktelenül szigorú próbatétek alá vetve a felavatandókat. De ősi mítoszok szólnak

¹ sláger, utcai nóta (német) K. J.

² költők K. J.

arról is, hogy a magasabb műveltségre törő népek tudásukat féltették, igyekeztek megmenteni az enyészettől s ezért kőre vésték, agyagba égették – ez arra vall, hogy az írás konzerváló, megőrző szerepének felismerése egyidejű ezeknek a mítoszoknak a kialakulásával.

Valóban, az írás – a beszéddel szemben – hosszú időközön át, úgyszólván a betűírás, sőt a sajtó elterjedéséig, a konzerválás, a megrögzítés feladatát látja el. Még nem gondolatébresztő; fejletlenebb fokán nehézkes, bonyolult eszköze a gondolat közlésének, fáradságosan megszerezhető tudomány, sőt – mint látni fogjuk – okkult tevékenység, mágikus szemléletbe merült életformák alkatrésze s így őt magát is varázserők járkák át. De lélektani hatása is mintegy statikus, nyugalomra törő. Az írásban egyszer megörökített gondolat nem sarkallja szellemünket az emlékezetben tartásra, a vele való állandó foglalkozásra. Jó helyen tudjuk a papíron, visszatérhetünk hozzá bármikor, s ezt csak szükség esetén tesszük. A lerögzített gondolat nem él oly megszakítatlan, eleven életet, mint a szóbeli hagyomány, azaz nem sarjaszt oly gyakran új változatokat, viszont könyvekben, könyvtárak polcain mérhetetlen mennyiségben raktározódik fel, s a fejlődést mindig közvetlenül visszakapcsolja az eredeti alapvetésekhez. Gondoljunk például erre: a mezopotámiai műveltség emlékei már a görögök idejében feledésbe mentek, s végképp elmerültek volna, ha a királyok és a templomok könyvtárai össze nem gyűjtik koruk irodalmát. Három-négy évezred múltán mi épségben felfedeztük ott, s ma többet tudunk róla, mint 2500 évvel ezelőtt Xenophón. Csupán Assur-bán-apli (Assurbanipal) Kr. e. a 7. században felállított ninivei könyvtárának romjai alatt 22 000 agyagtáblát találtak, Nippurban 60 000-et, s a rájuk rótt feljegyzések ma már nélkülözhetetlen forráskincsei történeti tudásunknak, korszerű műveltségünknek.

Am, ha a közre nézve ily nagy haszon, hogy míg a szó elrepül, az írás megmarad, az egyént mégis némiképp kényelemre szoktatja; arra csábítja, hogy az önálló elmélkedés helyett a mások munkájára hagyatkozzék, s megelégedjék azzal, ami írva áll. Az írás nem csekély mértékben szolgálja a tekintélyek tiszteletét, sőt az írott szónak már magában véve is bizonyos tekintélye van a tömegek s a kényelmet szeretőbb agyvelők előtt. Nem csoda, hogy ezt a sajátságát már korán s olykor némi aggodalommal fedezték fel az emberek. A bráhmanok a tan élő erejének, hatásának gyengülését féltették az írásba foglalástól; hasonló dolgot jegyez fel Julius Caesar a brit és gall druidákról, akik viszont azért sújtották halálbüntetéssel tanaik írásba foglalóját, nehogy azok avatatlan kézbe kerüljenek. Az egyiptomiaknak az írás eredetéről szóló mítosza egyenesen nevének nevezi a gyermeket; e szerint amikor Thot isten az írást feltalálta, istentársa, Amon ama félelmének adott kifejezést, hogy az emberek ezentúl majd rábízzák magukat az írott feljegyzések-

re, s gondolkodóképességük el fog tompulni. Az egyiptomi isten ma már aligha táplálna ilyen aggodalmakat. Mert ha az ember, hála Thotnak, elveti is azt a törekvést, hogy mindent a maga erejéből újra feltaláljon, viszont a gondolatok tárházainak minden gazdagsága a rendelkezésére áll, hogy magát haszontalanul nem fárasztva, új eredményeket szűrjön le a régiekből. Ha jól meggondoljuk, ebben az írás egész pályafutását elmondtuk. Míg nehezen megszerezhető tudomány volt, nem terjedhetett, nem szolgálhatta az egyént: kollektív, vallásos vagy hivatalos, azaz társadalmi művelet maradt, szerepe a rögzítés; ahogy azonban egyre egyszerűsödött, s elsajátítása úgyszólván játékká vált, a gondolatok áramlását is mindjobban növelte, s ma már, hogy a betűsajtó is a segítségére sietett, a tudásvágynak legfőbb serkentője és kielégítője éppen az írott szó.

S amellet félelmetes erőt testesít meg a népek életében. Habár a népeknek mitológiába burkolt történeti emlékezései sokkal régebbi időkbe nyúlnak vissza, mint az írott emlékek hézagos sora, emez viszont pozitív és szilárd tulajdon. Az írás szerepe itt is rögzítő; a mondák, mítoszok, vallások, hagyományok sokszor elmosódnak, sőt kiirtathatók, míg az írás erőteljes történeti öntudatot kölcsönöz (l. a zsidók történetét: Biblia), s a maradandóságnak legfőbb biztosítéka. „Elvész a nép, mely tudomány nélkül való.” A kínai nemzet óriási egységét, száz és száz királyságra bomlása idejében is, voltaképp az írás egysége tartotta fenn, a nyelvnek és a gondolkodásmódnak konzerválása által. Buddha alakja és tana köré a legendák, babonák egész erdeje nőtt a pontos szövegezés hiánya miatt. Gondoljunk az apokrif Jézus-evangéliumok és szentírás-könyvek sokaságára, s a munkára, amit ezek ki-selejtezése az egyházra rótt. Si Huang-ti császár elégedetlen volt a kínai irodalommal, mert az nem felelt meg politikai elgondolásainak, ezért – hogy dinasztiája uralmát biztosítsa – Kr. e. 213-ban elrendelte, hogy a birodalomban található összes könyvet égessék el. Evvel az intézkedéssel, melyet szerencsére nem koronázott teljes siker, minden hagyományt egy csapásra megsemmisíthetőnek vélt. Azonban, mily különös, éppen a szellemi termelés felpezsdülését indította meg vele: a könyv nem hagyta magát, a császár halála után minden kínai írástudó összefogott, hogy az elveszett kincseket emlékezetből rekonstruálja, ahol nem lehetett, újakkal pótolja s a maga erejéből gyarapítsa. De az írás ellen folytatott hadakozás végigkíséri úgyszólván az egész történelmet; különösen a vallásháborúk és a forradalmak jellegzetes kísérőjelensége a könyvrombolás. Az ókor legnagyobb könyvtárának, az alexandriai-nak roncsait Theophülosz érsek fanatikus hívei dúlják fel; amit Nagy Károly összegyűjtött az ónémet irodalom emlékeiből, fia, Jámbor Lajos máris elpusztíttatja; Cortez spanyoljai Mexikó és Yucatán könyvkincsét

vetik máglyára. Az újabb korban az eretneküldözések autodaféi s a reformáció kódexpusztításai emlékezetesek, de azóta is tapasztalható a könyvtől való félelem százféle megnyilvánulása mind a mai napig. A legelső intézkedés, melyet nyugtalan, veszélyes időkben életbe léptettek: a cenzúra. A történelem folyamán az előszót soha oly szigorú tilalom nem sújtotta, mint az írott betűt.

Az írás az emberi elmének talán legcsodálatosabb találmánya, de hatását csak akkor fejti ki, ha gyorsan és akadálytalanul eljut mindenkihez. Az írás lassú terjedése a gondolatok lassú áramlásával jár, meggyorsulása sebesebb ütemet olt az élet sodrába is. Hatása felér a technikai találmányok következményeivel. A lőpor, az iránytű, a gőz, a villamosság feltalálása óta a történelmi korszakok félelmes pergéssel váltják egymást, s ma száz év alatt több változás játszódik le szemünk előtt, mint Egyiptom sok ezer éves története folyamán. Az írás hatalma nagy; ma a napisajtó, melynek egyetlen célja voltakép a hírszolgáltatás gyorsá tétele, olyan közvéleményt tud teremteni, hogy a diktátoroknak is számolniuk kell vele.

Mégis, bármily sebesen terjed a betű, az előszót egy ponton nem igen fogja utolérni – mindig konzervatívabb marad. Az az ember, aki egy-két levélnél egyebet sem ír életében, az is érzi, hogy írás közben másképp fejezi ki magát, mint ha beszél. A beszéd fürgébb, csiszolatlanabb, egyszerűbb az írásnál; szókincse, mondatfűzése lazább, változatosabb, könnyebben követi a gondolatok cikázását. Az írás választékosabb és lassúbb művelet, kifejezéseit megválogatja, ha nem is mindig a finomság irányában, s gondosabban készíti elő a hatást. A társalgás, az utca nyelvét ritkán visszük át az írásba, vagy ha igen, épp a jellemzés kedvéért tesszük, s meggondolkoztat, hogy a humoros írók igen nevetető hatást tudnak elérni az élőbeszéd egyszerű átírásával.

A beszédnek ebből a fürgébb természetéből fejlődnek ki a különféle zsargonok, réteg-, csoport-, sőt családnyelvek, a sok utcanyelv, argó, langage familier, szleng és tolvajnyelv. Ezek a csak beszédben élő nyelvek aztán az élénkebb képzeletű népeknél, illetve az élénkebb környezetben élők közt (nagyvárosokban) egészen önálló életre is kapnak, olyannyira, hogy az irodalmi nyelvet beszélő idegen meg sem érti őket. Az önállón azonban csak szótári különállást értünk, a zsargonok szervezetéből hiányoznak a nyelvképződés legfontosabb orgánumai: a mondat és a szótan, azaz sohasem fejlődhet ki belőlük új nyelv. Mind a köznyelv törzséből hajtanak ki, saját gyökérzet híján rendkívül múlandók, szinte évről évre hullanak le és hajtanak ki, mint a falevél.

Az irodalmi nyelv és a közbeszéd többé-kevésbé mindenhol különbözik egy kissé, de ez a különbség a régóta író népeknél, például a kínaiaknál és a japánoknál, egészen meglepő eltéréseket mutat. A beszélt

nyelv mindig elől jár, s egy kis tisztogatás, válogatás után rendesen fel-szívódik az irodalmi nyelvbe. Egyetlen kivétel a szabály alól a tudatos nyelvújítás; de most a nyelvről, mint élő szervezetről szólunk, mely független a mesterséges beavatkozásoktól. Már Cicero feljegyezte, hogy odahaza másképpen beszél, mint a szenátusban, s ez a társasági vagy utcanyelv nem lehetett egyéb, mint a későbbi olasz csírája; s hasonlóképp csírázott a francia, a spanyol, a portugál, a román. A klasszikus latin Khikherót mondott, a római utcafia talán Cicerót, aztán Csicserót, a francia Sziszerót. Az írott latinból az írás útján ezek a nyelvek sohasem fejlődtek volna ki, viszont oly sokáig maradtak alkalmatlanok az előkelő, irodalmi kifejezésre, hogy Dante forradalmi újításképp meri csak megszólaltatni a *dolce stil nuovót*. Viszont az irodalmi latinság írásbeli konzerválása tette lehetővé, hogy a középkor visszatérjen a klasszikus nyelvezethez; bár így is van bizonyos különbség a tudományosságban használt, klasszicizáló latin stílus és az ún. egyházi latinság között. A kiejtés dolgában pedig teljes a bizonytalanság, minden európai nép más-más fonetikával beszéli a latint. A magyar például századokon át lágyította a hangokat, a legszívesebben nem fogadta volna el az sz-et, s így mondta; voks, paks, taksa, virtus, fascikulus, rezignál, konzervál (reszignál és konzervál helyett) Horácius, Vergilius, Énéás; nem is szólva a meghonosult latin szavakról, mint: zsoltár, zsolozsma, ekklézsia, zsinat, vecsernye, lista stb. stb. Az élő latin nyelvek: az olasz, a francia szintén megpuhítják a klasszikus latin keménységét, az olasz így mondja: ányusz (*agnus*), eccse (*ecce*), a francia: toton (*totum*), ládamüsz (*laudamus*). A leg-lehetetlenebb az angolok latin beszéde, erről számtalan anekdota kering; Vergiliusnak ezt a sorát: „Tityre tu petules recubans sub tegline fagi”, így skandálják az iskolában: „Tájtájrá tyu petyalisz rikjöbensz szöb tigmájni fedzsáj”, vagy: „Et tu mi fili, Brute”, angolul így hangzik: „Et tyu máj fájláj, Brutyi.”

Az írás konzerváló hatásával magyarázható az is, hogy az élénk irodalmi életet élő népek nyelve egyre lassúbb ütemben, mintegy az irodalom fejlődésével párhuzamosan változik. A magyarban például sokkal kevesebb a szótani változás a kuruc költészet korától máig, mint Tinódi-tól a kuruc korig, s még kevesebb, mint a *Halotti beszéd*től Tinódiig.

Mindezeket nem csevegő kedvből, az olvasó szórakoztatására mondtuk el, hanem mert egy igen különös tünetmény nyomára vezetnek el. Ha egy s ugyanazon szó írott alakját, betűképét mindenki a maga nyelve szerint más-más kiejtéssel, azaz hangképpel olvashatja el, ez azt jelenti, hogy az írás általában nem hű képe a beszédnek. Ha csak a legelterjedtebb ábécével, a latinnal író nyelveket tekintjük, látjuk, hogy a betűkép és a hangkép különbsége némelyikben óriási, úgyszólván megdöbbentő. Tegyük fel, hogyha az angol vagy a francia nyelv elenyészne,

s csak írott emlékei maradnának meg, ezekből soha senki meg nem tudná, hogyan beszéltek az angolok és a franciák, mint ahogyan mi sem tudjuk, hogyan ejtették a latin szavakat a rómaiak. Ezt az angol szót például: *thorough*, igen pontatlan magyar átírás szerint valahogyan így ejtik ki: *sz(öe)r(óu)*, ahol is az *öe* és *óu* a magyarban nem létező, átmeneti hangokat jelöl. Aki felcsapja egy idegen nyelv magyar olvasók számára készült szótárát vagy nyelvtanát, kellemetlen csodálkozással látja, hogy a betűk javarészét másképpen vagy másképpen is, de minden esetre többféleképpen lehet és kell kiejteni, mint a magyarban. Vagyis először az ábécét kell megtanulnunk.

Az írás eme tökéletlenségének két oka van: egy belső és egy külső, ám ezek állandóan összefonódnak. A belső ok az, hogy ha minden beszélt hangot külön jellel akarnánk jelölni, ábécénk nem 24 betűre menne, hanem száz meg százra. Példa a nyelvtudósok fonetikus ábécéje, amely a laikus számára olvashatatlan, s külön nyomdai felszerelés kell a kiszedéséhez. Megelégszünk tehát néhány alap-betűvel, s leírjuk például: *megyek*, de így ejtjük *mëgyëk*, azaz zárt *ë*-vel; leírjuk *hegyek*, de ejtjük: *hëgyek*, azaz zárt és nyílt *e*-vel; ismét leírjuk: *egek* s ejtjük végre „ahogyan írva van”, mert *e* betűnk velejében csak a nyílt *e* hang jelölésére szolgál. *N* betűnk is csak egy van, holott *n* hangunk legalább kettő: egy foghangú, mint a *nép* szóban, s egy orrhangú, mint a *hang* szóban. Az orrhangoknak a francia nyelvben igen nagy a szerepük és változatosságuk, de a francia ábécé egy betűvel sem jelöli a különbségeket, nem is szólva a foghangú *n*-ről. A portugál például már igen: az orrhangú *n*-et egyszerűen elhagyja s az előtte álló magánhangzó fölé kacskaringós jelet biggyeszt; legnagyobb költője nevét például így írja: *Camões*; ez szabály szerint így volna ejtendő: *Kamoensz* (persze orrhangú *n*-nel), viszont ma már így mondják: *Kamójs*. De lehet egész betűcsoportokat „közös nevezőre” hozni; e német szavakat: *leben*, *haben* a beszéd *lém* és *hám* alakra egyszerűsíti. Van eset, hogy az ábécé valamelyik betűje a beszédben nem is szerepel; a francia *c* betű *sz*-nek vagy *k*-nak ejtendő, de *c*-nek soha, mert a francia nyelv ezt a hangot nem ismeri.

Azonkívül vannak eltévelyedések, fattyúhajtások, sőt, hogy úgy mondjam, törvénytelen betűk. A magyar ábécé *gy*-vel jelölt hangja egyáltalán nem a *g*-től származik, nem ennek a lágy alakja, hanem a *d*-é, aminthogy a cseh ábécé így is jelzi: *d'*. (Nb. a cseheké a legjobb európai ábécé.) Viszont a *g* nem egyéb, mint a *k* hang lágyítása, vagyis valahogyan így kellene jelölnünk: *ky*, ha már az *y*-t használjuk lágyítójelül; átmenet köztük az a hang, amelyet *ch*-val szoktunk írni, vagyis egyugyanazon torokhang három fokozatát, változatát három külön jeggel jelöljük: *k*, *ch*, *g*. Aggályos a *cs* betű származása is; vajon csakugyan a *c* lágyítása-e vagy a *t*-é? A magyar egy időben *ts*-nek írta, s a német ábécé is a

t-től származtatja, *tsch*-nek írván vagy még ijesztőbb betűképszörnyeteggel: *tzsch*-nek, amelynek elemzésére jobb nem vállalkozni. Egy német író *Zschaetzsch*-nek hívnak, az olvasóra bizzuk, hogy olvassa el. (A cseh megint *c*-től eredezteti, s írja igen egyszerűen *č*-nek.) Ezeknél tehát nem egy betűt használunk több hang jelölésére, mint a magyar *e* és *n*, vagy a francia *c* esetében, hanem egy hangot jelölünk egész betűkonglomerátumokkal, s ezek hangzását külön meg kell tanulni, mert a betűképekből ugyan ki nem olvashatók. A legnehezebb a sora az angol olvasónak; ezt a nemzetközi szót például: *Adam*, kb. így kell ejtenie: *Edem* (mármint a magyar ábécé szerint); ha most ebben a formában leírjuk neki, így ejti ki: *Idem*, ha pedig ezt írjuk le neki, így mondja kb.: *Ejdem*, s ez az utóbbi betűkép az ő számára már kimondhatatlan. Ismeretes az anekdota a világjáró, sok nyelvhez konyító tengerészekről; csodálkoznak rajta, hogy minden nép másképp ejti ki a szavakat s egy norvég matróz így szól: „Bolondok a népek, ezt a szót: *nation*, a német így mondja: *nacion*, a francia: *nászjón*, az angol: *nésn*, ahelyett, hogy egyszerűen úgy olvasnák, ahogyan írva van: *nasún*!” A norvégek ti. *nasún*-nak ejtik. Ennyi példa talán elég.

A külső ok történeti. A szavak írott formája, betűképe ugyanis nagyjából s megközelítően azt a hangképet jelöli, amellyel a szó akkor rendelkezett, amikor az ábécét az illető nép átvette. A kiejtés azóta persze a legtöbb nyelvben tetemesen változott, de az írás, mint mindig, lehetőleg konzerválja az eredeti, egykorú betűképet. Az orosz a szó végén ma is *ogo*-t ír, ahogy valaha ejtette, holott *ovo*-t ejt, s a *v* hang jelölésére kifogástalan betűvel rendelkezik. Amikor a középkori francia leírta ezt a szót: *vielx*, csakugyan így is ejtette; ettől fogva e szó csak hézagosan követte a kiejtés variálódását; így lett belőle: *vieulx* (olv. *viólx*), majd: *vieux*, s ennél meg is maradt, noha ma már így ejti: *vjó*. Nem egyszerű dolog az ábécé.

Mindebből az következik, hogy ábécéinket először alaposan át kellene szervezni, s aztán a kiejtés alakulása szerint állandóan reformálni. De amint számtalanszor hangoztattuk, az írás és alapanyaga, a betű konzervatív, nem szereti a reformokat, s inkább verejtékes munkával magoltatja magát, semhogy lépést tartson a haladással. Mentségére azonban állapítsuk meg mindjárt, hogy nem is a hangkép hű visszaadása az igazi célja, hiszen akkor kottáznunk kellene. Valódi feladata, hogy a szóba rejtett gondolatot, fogalmat híven közölje és megörökítse, s ennek tőle lehetőleg meg is felel. Arról természetesen nem tehet, ha a belerejtett fogalom tartalma idővel megváltozik, vagyis a szó jelentéstani változáson megy át. Ez a magyar szó például: marha, eredetileg szarvasmarhát jelentett, aztán általában háziállatot (aprómarha), utóbb vagyont (ezüst-arany marha), ma ismét szarvasmarhát és mint jelző, ostoba embert. A

latin stilus szó jelentése íróvessző volt, ma irodalmi kifejezésmódot és ízlésáramlatot értünk rajta.

Ámde azt is észre kell vennünk, hogy az írás betűitől függetlenül mint gondolathordozó nem föltétlenül konzervatív. Amint egy előző oldalon, némiképp előre ugorva, már kifejtettük: amíg nehezen elsajátítható tudomány volt, a rögzítés, a megőrzés szerepét játszotta; ahogy azonban egyre egyszerűsödött, könnyű játékká vált az írás, a gondolatok járását is könnyűvé tette, s amióta a nyomtatás révén úgyszólván szárnyakon száll, a gondolattermelésnek, a szellemi újításnak legfőbb ösztönzője. Az írás forradalmár lett; a különös az, hogy forradalmi tevékenységének lebonyolítására egy igen maradi eszközt használ: az ábécét. Ide kívántunk kilyukadni. A képirás, a betűírás és a nyomtatás három döntő korszakot jelöl az írás és a könyv történetében. Az írásnak, mint gondolatterjesztőnek, megörökítőnek, könyv nélkül sok értelme nincs, csak magánhasználatra és hivatali célokra alkalmas. Ma már az írás és a könyv végképp biológiai egységbe fonódott.

Írás és műveltség

Mai történettudományunk elfogadott tétele, hogy a magasabb műveltség kezdetei körülbelül a Kr. e. negyedik évezred elejére nyúlnak vissza. Ami azelőtt történt, a műveltségnek lényegében más, alacsonyabb fokára vall; kezdet-kor az, történet előtti idő, praehistoria. Ami utána következik, már magasabb műveltség ölében fogant, fejlődése ellenőrizhető: ez a valódi történelem, s a két óriási korszak határánál éppen az írás megszületése áll. Írás nélkül magasabb műveltség nincs.

Az írástörténetek mindegyike ma is evvel a magától értetődőnek látszó megállapítással kezdődik, s Jensen, az íráskutatás eredményeinek legutolsó összegzője, szintén így jellemzi az írástudomány roppant jelentőségét: „Egész sor népet ismerünk – írja –, amelyek nem jutottak el a valódi írásig. De éppen ebből, hogy ezek a népek általában a műveltség alacsonyabb fokán maradtak, láthatjuk az írás fontosságát, mint a beszéd korrelátumáét, az emberiség magasra fejlődésében.” Aloys Bömer pedig azt mondja, hogy amint az ember a beszéd által különbözik az állattól, akképp a kultúremler az írás által különbözik a barbártól. – Mégis bátorságot kell vennünk, hogy ezt a dogmaként elfogadott tételt, mely egy egész világtudománynak sarkalatos alapvetése, közelebbről megvizsgáljuk. Ha ugyanis az írás minden magasabb fejlődésnek, tudásnak eszköze, vehiculuma, bizonyos mértékig meg kell előznie ezeket a tudományokat. A történelmi tények azonban nem egészen fedik ezt a kényszerű logikát, sőt úgy látszik ellene mondanak: az írás nem előzi meg az őstudományok fejlődését, még a saját belső fejlődése is elmarad ezeké mögött. A régi kultúrnépek már igen fejlett, kialakult gazdasági, mérnöki, természettudományi, csillagászati ismeretek birtokában vannak, társadalmi, vallási, művészeti életüket az emberi szellem páratlanul gazdag kincseivel ékesítik, amikor írásuk még kezdeti fokon áll: a kép- vagy szóírásnál tart, s ott is marad hosszú századokon át. Közép-Amerika indiánjai nem is jutottak túl ezen a fokon, s műveltségük nemcsak Cortez spanyoljait ejtette bámulatba, hanem csodájára járunk ma is. Másfelől mivel magyarázzuk azt a tényt, hogy az egyiptomi írás legrégibb emlékein

egymás mellett megtaláljuk az írás fejlődésének mind a három lépcsőfokát: a kép-, a szótag- és a hangzó-(betű)-jegyeket, s ezek meg is maradnak mindvégig, míg a görög és a kopt ábécé fel nem váltja őket? S ezek az emlékek egyidősek az öntöző berendezésekkel, a piramisokkal s a többi építészeti csodával. Hol vannak a könyvek, a feliratok, amelyekből nyomon követhetnők a mérnöki és egyéb tudományaik fejlődését. Mint jutottak el a Nílus áradásainak bölcs kihasználásáig? Honnan vették csilágászati ismereteiket, melyek egykorúak a nehézkes írás emlékeivel? A krétaiaknak tudomásunk szerint irodalmuk egyáltalán nem volt, írott emléke nem maradt fenn, noha írásuk egy szinten állt a környező, egykorú népekével – de műveltségük szinte megdöbbentően eredeti és túlfinomult. S mivel magyarázzuk meg más népek magas műveltségének, tudományának azokat a maradványait, amelyeket az írás átvétele vagy ismerete előtt alkottak meg?

A magyarázat csak egy lehet: mindezeknek az ismereteknek s alkotóképességeknek birtokába írás nélkül vagy az írással együtt jutottak el. Az írás éppoly tudomány volt, mint a többi, fejlődés előzte meg, s hosszú időközön át csak a kész, a kialakult tudásanyag rögzítésére szolgált. A tudományt nem írásban fejlesztették, hanem élőszóval tanították és adták tovább nemzedékről nemzedékre. Így kellett történnie a műveltségek kiszámíthatatlanul hosszú korszakain át, visszafelé a kezdeti idők, a „kőkorok” mélyéig, attól fogva, hogy az ember megtanulta az állat- és növénynevelés törvényeit, kipuhította a csillagok járását, s emelt ropant megalitikus emlékműveket. Később, ma már nem mérhető korok és idők után, az írás lehetett a gondolat segítő eszköze, s használata valóban új korszakot jelent, de nem kezdetit, nem merőben újat: nem a magas, hanem egy magasabb kultúráét. Szakadék nincsen. Az egyiptomi tudósokról ismeretes, hogy kisimított, finom fővenyre nádszállal rajzolták számításaikat, öntözőcsatornáik, építményeik terveit, s ez volt nyilván a szemléltetőoktatás módszere is. De így történt másutt is, mindennütt. S az új ismeret megalkotása vagy közlése után elsimították a homokot. A szó szoros értelmében homokra írtak, nem kőre, fára vagy papírra, s tudományuk mégis fennmaradt. Arkhimédészt is ily munka közben lepte meg a gyilkos katona, s utolsó szava ez volt: „Ne taposd el köreimet!”

Azonfelül: az írás tudománya el is veszthető, s akkor vele vesz a tudás is, amit „megörökített”. Hogy Egyiptom történetét s révén a világtörténet egy óriási darabját ismerjük, úgyszólván véletlenül múltott. Ha Champollionnak és társainak fáradsága nem jár sikerrel, ma is azoknál a groteszk meséknél tartanánk, amelyek Egyiptom históriáját egészen a legújabb korig könyveinkben képviselték. A 18. században sok európai tudós még azt tartotta, hogy a piramisok vulkáni eredetűek. Másfelől az

emlékek tanúsága szerint Egyiptomnak néger királyai és királynői voltak; de merre keressük ma azokat a néger népeket, amelyek hajdan egy világbirodalomnak adtak uralkodókat? Mit tud ma Kambodzsa népe elődeiről, akik Angkor-Vat álomszerű, dzsungel-benőtte mesevárosát emelték? Dél-Amerika őserdeiben él a pano indiánok törzse, meztelenül, a legprimitívebb gyűjtögetésből; fogalmuk sincsen az írásról, de amikor a spanyolok fölfedezték őket, szép képekkel teleírt könyvekből tanították gyermekeiket az ősök és az istenek történetére. Véletlen, hogy az észak-amerikai mikmek³ törzs fennmaradt, s így sejthetjük, hogy Kanada indiánjai valaha fejlett hieroglifikus írással rendelkeztek. Sokfelé találunk Észak-Amerikában nyomokat, amelyek régi földművelő műveltségről tanúskodnak, s sziklafeliratokat, amelyeknek jeleit már a mai jelolvasó indiánok sem értik. A navahók (Észak-Mexikó) mesélik, hogy az égbolt valaha szép állatképeket mutatott, de egy prérifarkas elriasztotta őket, úgy hogy csak néhány csillagkép maradt meg; ezeknek a tudománya sem lehetett jelentéktelen, s ki tudja, minő kozmikus katasztrófát jelképez a prérifarkas, amely jeleiket, képeiket szétkergette? A mongolok és a türkök értetlenül állnak az orhoni, jenyiszeji, talasz-völgyi kőfeliratok előtt, s mit nem adnánk mi, ha rovásírásunknak emlékei maradtak volna fenn a honfoglalás előtti korból?

Mi csak a magunk múltját és főképp jelenét vesszük s értjük történelemnek, és nem is sejtjük, hogy műveltségünkben hány elenyészett kultúra roncsai és adományai lappanganak, amiket azonban nem az írás közvetített hozzánk.

De hát mégis, mi vezette rá az embert, hogy a maga rajzolta képben felismerje a gondolatközlés eszközét, s mi volt a föltétele annak, hogy az írás szükségletté váljék?

Mindkét kérdésre meglehetősen valószínűséggel felelhetünk. Ismeretes, hogy a természeti, a kezdeti ember szellemi munkája eredendően képalkotó s nem fogalomalkotó természetű. Ahogyan a körülötte élő természet képekben és nem fogalmakban mutatkozik meg előtte, magától értetődik, hogy a reá tett benyomások is képszerűek lehetnek csak, s így őrződnek meg emlékezetében. Szellemi kincse képek formájában rakódik le, s következőleg a kép lesz önkifejezésének módja is. Innen ered a szókincs képes természete, amint láttuk, s innen ered a legősibb természet- és életmagyarázatok, a hitregék, mesék képes formája is, ahol a történet, a rege kimondatlanul magában hordozza saját értelmét, fogalmi magyarázat nélkül. A világtojás elterjedt mítosza például a világ létrejöt-

---

³ „Szövetségesek”. Nevüket onnan kapták, hogy az angolokkal és a franciákkal szöveterkeztek a beotuk indiánok kiirtására. K. J.

tének történetét mondja el képes formában: ahogyan a tojás sárgája, közepe elválik a fehérjétől, úgy válik el a föld (a világ) szilárd anyaga a cseppfolyóstól, a víztől, s borul föléje a héj égboltja, firmamentuma, amelyet a kezdeti ember szilárd buroknak képzel el. Az „ahogyan”, vagyis a hasonlítás mozzanata azonban hiányzik a regéből, minthogy a hasonlítás második fele már fogalmi, s csak mi, fogalmilag gondolkozó emberek mondjuk ki utólag, magyarázatul. A képekben „gondolkozó” ember számára azonban elegendő a rege, a képek sorozata.

A benne élő kép tehát a természet mása, s ha képalkotó, utánzó ösztönét követve nemcsak emlékezetében igyekszik megrögzíteni, hanem látható formában, képben is, akkor nyilvánvaló, hogy nemcsak maga ismer a kép tárgyára, hanem minden társa, aki rátekint. A látható kép megalkotásának pillanatában tehát megszületett a közlés ténye is. És ha a képalkotás egyenesen a közlés céljából történik, abban a pillanatban megszületik az írás. Az ilyen természetű közlés szükséglete pedig akkor jelentkezik, midőn az együttélés, a társas élet szerveződése olyan fokra hág, hogy a szóbeli közlés vagy az emlékezés már nem elegendő a munka zökkenőtlen elvégzésére s a kapcsolatok kívánt fenntartására. Még látni fogjuk, hogy a közlésnek van a képen, íráson kívüli módja is (tárgyírás), de szülő oka és célja mindkettőnek közös. Tudnunk kell azonban azt is, hogy ez a szükséglet nem mindig lép fel egyformán kényszerítő erővel, s a művelődésnek jelentős, hosszú szakaszai pereghetnek le a valódi írás használata nélkül. Igen sok nép van és volt, mely történetének késői szakaszában kész, kialakult írást vett kölcsön – ámde az írás születését csak erre a folyamatra vihetjük vissza, bárhol történt legyen is.

Viszont így érthetővé válik, hogy az írás első formája a képekben való írás, s hogy az ember vele együtt, kezdettől fogva jelképeket is teremt. Már a művelődés eléggé kezdeti fokain, a mozgékony nomád vadász- és pásztornépeknel gyakran találkozunk vele, azonban nem föltétlenül. Hogy a régibb, alacsonyabb kultúrában élő, de már képalkotó ember használta-e, hacsak jelképi formában is, valószínű (vö. totemképek). Az írás legkezdetibb formájának használatát, kialakulását tehát a nomád időkre tehetjük, noha ekkor még nem kényszerítő szükségként, inkább csak igény alakjában jelentkezett.

Hogy valódi szükségletté váljék, ahhoz a társadalmi fejlődésnek magasabb fokra kell hágnia. Ezt a fokot már könnyebb megjelölnünk, mert vele kezdődik a történelmi idő. Kr. e. kb. a 4. évezredben tűnik fel, az úgynevezett magaskultúrák kezdőkorszakában. Általában folyami műveltségeknek (potamikus kultúráknak) nevezik őket, mert ezek a „legszebb”, legtisztább formái, de kialakultak más földrajzi környezetben is (Közép-Amerika, Észak-Afrika, Tibet). Kialakulásuknak társadalmi föl-

tételei vannak, s általában mozgékony, harcias, állattenyésztő pásztornépek megjelenésére szokták visszavinni letelepült földművelő népek körében. De ez is csak gyakori eset, éppen nem szabály, mint látni fogjuk. Az idegen népek megjelenése természetesen hódítást jelent, azaz új társadalmi tagozódást, megváltozott gazdasági rendszert. Alapja az emberi munkaerő megszervezése, „ökonimizálása”, s az addigi egymás melletti rend helyett az egymás fölé rendezés, vagyis a nemesi, a közsabad, a jobbágy- és a rabszolgaosztályokra tagolt társadalom kiépítése. Ezt a formát általában rabszolgatársadalomnak szokás nevezni, a rabszolga-gazdálkodás azonban nem kizárólagos és nem föltétlen tünete, különösen eleinte. Az alávetettség többnyire adók, szolgáltatások, politikai függés formájában érvényesül, s a rabszolgaság kifejlesztése inkább későbbi, új hódítások következménye. Mert ez az újfajta társadalom – ismét csak általánosságban szólva – rendkívül dinamikusnak mutatkozik mind befelé, mind kifelé. Befelé egy középpont köré tapadó városállamok szigorú megszervezésében, kifelé a szomszédos városállamok meghódításában. Így keletkeznek az első nagyhatalmak; vezetőik a hadvezérek vagy papfejedelmek alapította, örökös dinasztiák, isteni eredetű, mitikus megbízatás alapján, s az isteni, a másvilági rend mintájára építik fel birodalmaikat (teokrácia=istenuralom). Innen ered a föltétlen alávetettség, mely később nemegyszer valódi rabszolga-gazdálkodássá fajul, innen ered a termelés nagyarányú fejlesztése (öntözés, csatornák, utak stb.), s a hatalmi reprezentáció, az udvari-egyházi életforma kialakítása, roppant paloták, templomok, várak építése. Vele jár a termelés, ipar, kereskedelem, hadügy, közigazgatás, a jogi, a vallási élet tüzetes megszervezése, a tudományok, a művészetek fellendülése és – ide kívántunk eljutni – az írásművelés szükségletté válása. Innen ered, hogy az írásművelés mindezekkel együtt az államapparátusba beolvasztva, ennek fontos funkciójaképp jelenik meg mindenhol, s hogy az írás *igazi* fejlődése e műveltség és társadalmi rend kialakulásának kezdetével keltezhető.

Mindez természetesen nem jöhetett létre előzmények nélkül, a hosszú múlt – hogy úgy mondjuk – szervezetlenül, szétszórtan telt el, emlékeit csak a hagyomány tartotta fenn eltorzítva vagy még úgy sem, s veszendőbe mentek. Ez az oka, hogy a kialakult írásnak egyik első feladata lett e hagyományok megmentése, és féltett kincsként való átörökítése az utódokra. S ha ez a folyamat nem is játszódtott le mindenütt ebben az általánosított, sztereotip formában, legfőbb mozzanatai az írásteremtő népeknél rendszerint megtalálhatók, s igyekszünk majd felkeresni őket.

Az írás legvégső gyökerét tehát az ember ösztönszerű képlátó, ábrázoló és másoló képességében, azaz pszichikai alkatában kerestük, sőt megtalálni véltük. Ezen a nyomon eljutottunk odáig, hogy az írás a fejlettebb társadalmi életnek eleinte hasznos, utóbb nélkülözhetetlen funkciója lett. De magyarázatlan maradt, miféle indítékból gyakorolta az ember oly korán és oly szorgalommal ábrázolóképességét. Gyakorlati haszon nélkül, a játszó kedv, a pusztá gyönyörködés kielégítése sarkalta-e? Vagy komoly feladatot látott-e benne, s mi célja volt vele? A kérdés tisztázása fontos, mert nélküle az írás történetének sok jelentős mozzanatát nem érthetjük meg, vagy – ami rosszabb – észre sem vesszük.

Ma már nincs kétségünk afelől, hogy valaha a vallás volt minden ismeretnek és tudománynak az összefoglalója, summája; nekünk tehát ezen a nyomon kell elindulnunk, ha az írás kezdetének kezdeteit, praehistoriáját az ókorok homályából kibontani próbáljuk. A közhit szerint az ember annak a tárgynak (s a benne rejlő fogalomnak, gondolatnak) a képét, amelyet közölni kívánt, egyszerűen lerajzolta, kőre, fára, csontra véste; evvel a rajzzal indult volna meg az írás kialakulása, s a gyakorlati egyszerűsödés útján haladt tovább. A kezdeti korok emlékeinek vizsgálata azonban régóta eldöntötte, hogy a művelődés e fokán álló ember soha semmit sem rajzolt pusztán az ábrázolás kedvéért. A játék, a gyönyörködés még kevésbé mozdította, mint ahogy a gyermeknek sem játék a játék, hanem komoly feladat, készülés az életre. – A régi és a mai „ősemlék” mágikus világban él, titkos kapcsolatok közepette; minden cselekedete, szava szertartásszerű, rituális, és tevékenységének célja, hogy a világ jelenségei közt eligazodjék, a bennük rejlő ismeretlen erők, azaz „varázserők” ellen védekezzék, vagy a hasznára fordítsa őket. A mágia a természettudomány első foka; a természetben élő ember nem lehetett meg nélküle. A barlang falára vagy a fegyverre rajzolt ábra egyszerűen képvarázs volt, tehát nem is kép tulajdonképpen, hanem állandóan ható cselekedet, eleven erő; lerajzolása rítus.

Minthogy ezt az állítást sokan még ma is kételkedve fogadják, néhány adattal alátámasztjuk tételünket. Az ún. vadászvarázslat minden természeti népnél magától értetődő valami, s ennek kétségtelen hasonmását megtaláljuk a jégkori „ősemlék” barlanglakásaiban, kő- és csontmaradványain. Bizonyára élt másutt és előbb is ez a szokás, de emlékei a szabad ég alatt, kitéve az időjárás pusztító hatásainak, megsemmisültek éppúgy, mint a fára vagy bőrre rótt képek és jelek, holott ezeknek száma sokkal nagyobb kellett, hogy legyen. A varázslat természetéből folyik a barlangi állatábrázolások elképesztő hűsége, a természetismeret, a megfigyelés utólérhetetlen pontossága; minél hívebb volt a kép, minél jobban megközelítette a természetet, annál biztosabban működött a varázs,

annál erősebb volt a hatalom, amelyet a vadász az elejtendő zsákmány felett szerzett.

Kiderült például, hogy a barlanglakó vadász részleteire bontva látta a gyors mozgást, a sebesen futó állatot, mint a fényképezőgép vagy a filmfelvevő, míg nekünk már csak elmosódott, összegező látásérzeteink vannak róla. A vadászvarázslat módját úgyszólván minden természeti vadásznépnél megfigyelték. A braziliai singu indiánok és néhány észak-amerikai törzs az elejtendő vad képét homokra írja, a busmanok és ausztráliaiak fakéregre, kőre vagy menedékhelyeik, barlangjaik falára, természetesen megfelelő szertartások és varázsigék elmondása kíséretében. Meg vannak győződve róla, hogy a lerajzolás nemcsak állatot, hanem bármely tárgyat, sőt embert is kiszolgáltat halalmuknak. A varázslat rítusát Leo Frobenius saját szemével figyelte meg az afrikai cserjelakó pigmeusoknál: megkérte őket, hogy ejtsenek el a számára valamely vadat; a dolgot másnapra kellett halasztani, s ekkor, napkelte előtt az erdő tisztásán, ahová a napfény elért, elsimították a földet, és lerajzolták egy antilop képét; mikor a Nap első sugarát rávetette a rajzra, felkiáltottak, és belelőtték nyilaikat. Frobenius megjegyzi még, hogy a nyilak csakugyan ott sebeztek meg az elejtett állatot, ahol a képét is érték. Az eljárás sikere természetesen autoszugesztión, az önbizalom, a biztonságérzet, a sikertudat növelésén alapszik, a különbség csak az, hogy mi tudatalatti erőkkkel magyarázzuk, míg a primitív természetismeret, a mágia magasabb erőekkel.

A hú ábrázolásba vetett ősrégi varázshit még a kora ókori magas kultúrájú népeknél is tovább élt. A régi egyiptomiak halottaiknak előbb fából, utóbb a tartósabb, kőből faragott képmásait helyezték el a sírokban, s ezeknek hűségét máig is csodált tökélyre vitték; így biztosították, hogy a lélek felismerje egykori testét, és ismét lakást vegyen benne.

De a képvarázs művelésének hosszú évezredek alatt kialakultak szkématicussá vált, egyszerűsített, jelszerű ábrák is, melyeknek jelentését már csak a varázsló ismerte.

A jellé egyszerűsített ábra mindig magában hordozza az eredeti kép teljes mágikus erejét, s megtartja sokáig még írássá, betűvé válása idején is. Csattanós bizonyíték erre az ógermán runák története. A germánoknak már az írás átvétele előtt voltak fára rótt varázsjeleik, a runák, s ez a szó eredeti formáiban: *rynds* és *rune* varázslást, illetve titkot jelent. Az ábécét a 2–3. században egyesén és világosan mint írást, betűt vették át a latin vagy a görög ábécé valamelyik változatából, mégis azonnal átruházták rájuk a *runa* szót, s magától értetődően újták velük varázslataikat. Írásrunáknak nevezték őket még akkor is, midőn varázserejük már szertefoszlott, s csak sokára lett belőlük „betű”, azaz *Buch-stab*, a bükkfa

pálcáról, amelyre eredetileg rótták. De az *Edda* még teljes lendülettel énekel a runa-varázsról:

Győzelmi runákat tanulj, ha győzelmet akarsz,
Védd őket a pöröly nyelére,
A vércsatornára [a kardon] s a fényes lándzsahegyre,
S mikor ezt teszed, kétszer mondd ki: Tyr [Thor]...
Hullámrúnákat tanulj, ha azt akarod,
Hogy vitorlás paripád bizton járja a tengert;
Az evezőkbe égesd a runákat,
Védd a kormánylapátra és tatra.
Zúghat a hullámverés, feketén tajtékozhat a hab,
Épségben térsz vissza a tengerekről.

A runák ereje a szellemeket is fogvatartja!

Szellemrunákat rőjj, ha akárki másnál
Okosabb kívánsz lenni,
Amiket feltalált és mondott, amiket elsőnek rótt
Odin, a kigondoló.

A runákat ugyanis Odin, a vihar- és halálistenből lett főisten találta fel.

De nemcsak az írásjelek származnak naturális képábrázolásokból, hanem mindennemű dísz, ornamentika és művészeti alapforma. Vagyis egyáltalán nem az esztétikai érzék, a gyönyörködtetés-vágy szülte őket, eredetük, céljuk éppúgy mágikus volt, mint az írásvarázssé. Célszerű lenne a múzeumok milliónyi cserépedényének ún. szalag-, fűzér-, zsinór-, háló-, futó kutya-, meander- stb. díszítését, díszzeit ebből a szempontból szemügyre venni. Legrégibb formáik és színeik, az edények alakjával együtt, éppúgy világmagyarázatot, természet- és életszemléletet tartalmaznak, mint a kezdetkorok összes többi emléke. A megértést persze nehezíti, hogy ezek is szkematizálódtak, a sokszori ismétlés folytán vonalaik mind jelszerűbbekké lettek, s mikorra jelentésük elmosódott, a varázserő kiveszett belőlük, formájuk is elvesztette minden kapcsolatát az eredetivel, s felismerhetetlenné vált.

A kép, a rajz, a dísz tehát nem ábra, mindig magát a tárgyat (a modellt) és a rajta végrehajtandó cselekedetet jelenti, vagy pedig a rajzolás maga a végrehajtás.

Kinek nem tűnt fel betűsoroknak, az ábécéknek változhatatlan s a régiek által valóban szentnek tartott egyformasága? Ezek a betűk valaha mind jegyek, azaz képek voltak, de ma már alig vagy semmiképp sem tudjuk kibogozni a mágikus kapcsolatokat, melyek a képek sorrendjét megszabták.

Annyi azonban bizonyos, hogy az írásjegyek titkos értelműek voltak, „szentek”, nemcsak az egyiptomiaknál, akik valóban szent jeleknek, szent véseteknek (*hieroglüpha*) nevezték őket, hanem a többi népnél is. Pontosabban szólva: titkos, ezoterikus értelmük is volt, s ezt csak a beavatottak ismerhették. Szakrális, titkos tudomány volt, hosszú időközön át csak papok művelték, s ismerete azonos volt az isteni tanok bírásával is. Írni, olvasni bárki megtanulhatott, de a beavatást nem könnyen osztogatták. A művelődés elterjedése természetesen egyre jobban profanizálta a szent tudományt, s evvel az írás mágikus jellege is elmosódott. Ez az átalakulás jelzi az első nagy állomást az írás és a művelődés viszonyában. Vele elértünk a történeti időkhöz.

Mindaddig a képek, a jelek valóban mind ábrázolnak valamit, de funkciójuk ugyanakkor jóval több, mint az ábrázolás. S éppen ebben a funkcionális, mágikus, vallásos ábrázolásban látjuk mi az írás eredetét, nem pedig a pusztán gyakorlati célú lerajzolásban.

Az írás világlasodásának folyamata azonban lassú, csak a görögökkel ér véget, s ez az időszak egyben a betűírás kialakulásának a kora is. Most, hogy az írás és a művelődés viszonyát nagy általánosságban vizsgáljuk, nem szükséges állandóan tekintettel lennünk az összes jelentős írásfajta fejlődésének egyes szakaszaira; nagyjából azonos folyamatok ezek, s ami meglepő, körülbelül azonos időben mentek is végbe a földgolyó legkülönbözőbb részein. S így a viszony is, amely az írást a műveltség általános szervezetébe bekapcsolta, lényegében ugyanaz volt Amerikában, Egyiptomban, Mezopotámiában, Indiában és Kínában. Hozzánk legközelebb a mediterrán és az elő-ázsiai, közel-keleti írások állanak, hiszen ott gyökerezik a nyugati félteke műveltsége – ha tehát írásról beszélünk, egyelőre ezekre a területekre gondolunk. Az időszakot pedig, minthogy írásán a kép-rendszer uralkodik, a hieroglifáírások korának nevezzük.

A hieroglif kor, amely lassan vetkezni kezdi a vallásos-mágikus szemléletet 3–4000 évre tehető; a görögökkel zárul, az ő kezükben a keletről kapott örökség egy új műveltséggé vegyül át: az európai civilizáció alapképletévé. Az írás viszonya a szellemi élethez: az irodalomhoz és a tudományossághoz e sok ezer esztendőn át lényegében más, mint manapság. Az irodalom kollektív, személytelen; a vallásos élethez s a politikai-dinasztikus célokhoz kapcsolódik. A liturgikus irodalom természetesen a népi hagyományokban gyökerezik, s magában foglal minden mű-

fajt: lírát, epikát, prózai tudományt. (Legismertebb példánk a Biblia.) A költészet és a nagy érzékkel művelt politikai-történeti irodalom mellett idővel helyet nyernek az egzakt tudományok, de ezek ágai nem válnak el teljesen egymástól: velejében mindegyik a vallásnak s a vallás kereteiben a jóslásnak segédeszköze csupán. A jóslás, a jelolvasás, vagyis a kedvező és kedvezőtlen előjelek kutatása a természettudományok bábája, s óriási elterjedése a mágikus szemléletből érthető. Minden állami és magánvállalkozást jelolvasás előzött meg, s ez rendkívül elősegítette a megfigyelőképeség fejlődését. Megjósolták a királyok uralkodásának időtartamát, az égi jelenségeket, a nap- és holdfogyatkozásokat, a hadi vállalkozásokat, az aratást, a vadászatot, a halászatot, az üzleti ügyek kilátásait, nem is szólva a családi élet eseményeiről, a horoszkópról, betegségekről; megjósoltak mindent. A jóslás módszerei elmélyítették a figyelmet a csillagászati jelenségek iránt, ráterelték az érdeklődést, a megfigyelést a vad- és a háziállatok életmódjára, a növényekre, a fiziológiai, az orvosi és természettudományi tünetmentesekre, az időjárásra. Hogy egyet említsünk, már Babilonban⁴ megfigyelték a víz színén tükröződő színjátékot, amelyet interferenciátünetmentes néven Newton tanulmányozott 4000 évvel utóbb.

De az egész tudományos életben és irodalomban a kollektív jelleg az uralkodó, s ez megakadályozza a szerző vagy a tudósegyéniség előtérbe nyomulását. Szerző egyáltalán nem szerepel a megrögzített, személtelen irodalomban, senki sem fogalmaz, az írásnak tehát nem az irodalmi termelés a célja, hanem csak az irodalom létrejötte után veszi át a megrögzítő, az összegyűjtő *eszköz* szerepét.

A kor vallásos-kollektív szemlélete és az írás nehézkessége okozta együttesen, hogy a hieroglif-korból (a hivatalosan megörökített nagy művek, szövegek mellett) fennmaradtak ugyan vázlatos, alkalmi feljegyzések, levelek s hasonló szövegek, de fogalmazvány alig. Ez annyit jelent, hogy az írás ekkor nem szolgálja az egyéni gondolatközlő törekvéseket, s nem alkalmas arra, hogy az irodalom kollektív jellegét áttörje. Íráson természetesen nem csupán a betűvetés technikai műveletét értjük, hanem az írásművelés egész elhelyezkedését, szerepét a társadalmi életben. Az írói egyéniség kiemelkedése évezredek átalakulásainak eredménye, s első nyomai a betű-ábécével író népeknél (főnikok, zsidók, görögök) találhatók. A jelrendszerek nehézkessége miatt az írásművelés mesterség, életpálya, tudomány lett, amely egész embert követelt; csak külön szakemberek foglalkoztak vele, s ezek csakis vele foglalkoztak. A másoló más tudományt nem űzött, nem volt önálló tudós, hanem kép-

⁴ A továbbiakban Babel és Báb-ili néven is.

zett hivatalnok, de természetesen nem nélkülözhetette az irodalmi-tudományos tájékozottságot. A tudós, a pap bizonyosan tudott írni és olvasni, de tudományát nem írva művelte, s szerzeményét sem a saját keze írásában, sem a maga neve alatt nem hagyta ránk. A tudós, az „író” nem írt, csak meditált, alkotott vagy gyakorlatilag művelte szakmáját (orvos, mérnök stb.). Az ő nevét nem ismerjük, de a másolóét igen, ott áll a lemásolt mű végén, már csak azért is, hogy tudni lehessen, mekkora munkadíj illeti.

Ma a gondolattermelésnek nélkülözhetetlen motorja, mintegy technikai végrehajtója az írás; ez a gyakorló területe a gondolatkritikának, s nélküle csak hagyományszerű, népi költészet keletkezhetik. Az előszóval előadott irodalom (tanítás, előadások, színház, rádió stb.) már előzetesen leírt, megfogalmazott irodalom, a szó csak a terjesztésnek egyik eszköze, s ha valóban irodalmi célú, okvetlenül megörökítésre törekszik. A mi szellemi munkánknak az írás a bábája és a koporsója.

E korban az írás bábaszerepe hiányzik. Ne felejtjük, hogy az írás ifjúkoráról van szó, amikor még egy rejtélyes és nagy tekintélyű tudomány dicsfényét kölcsönzi művelőinek, s társadalmilag is előnyös, szinte kiváltságos helyet biztosít számukra. Az írástudók elejétől fogva tudatában voltak hivatásuk magasabbrendűségének. Az egyiptomi irodalomnak becses emléke az a tanköltemény, amelyet a 11. dinasztia idején (Kr. e. 2160–2000) egy írástudó intézett fiához, buzdítván, hogy e jeles pályára lépjen. Sötét színekkel festi a kézművesek nehéz életét, nyomorát, azután így szól: „Én láttam az erőszakot, én láttam az erőszakot, azért hát csak a tudományon járjon az eszed! Én néztem a kézművesek munkáját, s valóban, semmi sem ér fel a tudományokkal. Mint a vízbe, úgy merülj el Kémi⁵ könyvébe; ezt a szabályt fogod találni benne: Ha az írástudó Szilsziliszbe megy tanulni, a testi munkátlanságból semmi gondja se támad, más gondoskodik jólétéről, ő meg se mozdul, pihen. Fel van írva pontosan a szabályba: Láttam a mesterségeket képeken leírva, veled is megszerettetem az írói mesterséget, a te anyádat (táplálódát); nem csupán üres szó itt a földön, s aki azon igyekezett, hogy kiskorától fogva gyümölcsöztesse, tiszteletben részesül; elküldik mindenfelé, megbízásokat kap. Aki nem adja rá magát, nyomorban marad. – Aki írástudó, már csupán ezért is elébed teszik. Nem olyan foglalkozás ez, mint a mesterségek, miket szemed elé tártam; ott egyik társ gyűlöli a másikat. Soha még egy írástudónak nem mondták: Dolgozz ezért meg ezért, s meg ne szegd az előírást. Amikor én téged Khonuba vittelek, bizony nyál csak irántad való szeretetből tettem; mert ha csak egy napot

⁵ Kemit (a Tökéletes), a kezdő irnokok tankönyve

nyertél az iskolában, az örökkévalóságnak szól az; a munkák, miket ott végeznek, olyan tartósak, mint a hegyek...”

A nimbuszra való vágyakozás általános emberi sajátság, eltérít a dolgok egyszerű, érthető formában való közlésétől, s a tudomány egyed-
árusítására tesz hajlamossá. A céhbeli tudós misztikus zárkózottsága, auguri öntudata és fölényes, néma mosolya ma sem ritka jelenség. Még kevésbé volt régen, s a gondolat műhelyitkai és az írás népszerűsítése elől, a nehézkes eszközökön kívül, a céhszellem is elzárta az utat. Így aztán az írás és az irodalom között éppen fordított volt a viszony, mint ma. A hieroglifek irodalmában nyoma sincs a gondolatkritikának (mint például a görögöknél), s velejében kimerül a hagyománykultuszban, a rögzítésben. Lapidáris egyszerűsítéssel azt mondhatnók, hogy csak a már „közölt”, ismert és elterjedt irodalom kerül leírásra; a könyv tartalmát, szövegét előbb számtalan élő szavú „kiadásban” véglegesítették, s amikor már mindenki tudta, azaz „olvasta”, csak akkor írták, „nyomtatták” le. Ami irodalom kellett hogy állandó közlésre kerüljön, azt recitálták vallásos és egyéb alkalmakkor a tömegnek vagy az illetékes hallgatóknak. Az írás nem forrása az irodalomnak, hanem torkolata, gyűjtőmedencéje; nem a gondolkodás támogatója, hanem az emlékezeté. A könyvszerkesztés nem magva a szellemi erők csírázásának, mint ma, hanem a termelés végső, hagyományszerűen megrögzített és változhatatlan stádiuma. A gondolat útja az írástól független. Babilonban akad szöveg, amelynek 1000 év múltán készített másolata szóról szóra, írásjelről írásjelre megegyezett az eredetivel; de már az is régi lehetett.

Ha mérlegre vetjük e kiváló népek nagy szellemi erejét, őstudományt teremtő képességeit, érdeklődésének elevenségét és sokoldalúságát, érzelmi életének mozgékonyságát, akkor be kell látnunk, hogy az irodalom nem tükrözi a vele egykorú szellemi élet teljességét, az írásműveltség nem halad az egyetemes műveltséggel párhuzamosan. Míg az alkotó erő egyéb teljesítményei igen magas szintre emelkednek, az irodalom ezeket csak mintegy utólag és hézagosan szívja fel magába. Bizonyos szempontból nézve, az irodalom hamis vagy talán csak hiányos képet ad a kelet-mediterrán népek értelmi evolúciójáról. Mozdulatlanak, megrögződöttnek láttatja, olyannak, mint amely minden előzmény nélkül ott áll haladásának végső fokain. E fokokat tekintve, fel kell tennünk, hogy az élet mozgalmasabb volt, mint az irodalom, vagyis hogy az írás a kultúrában – a miénkhez viszonyítva – csekélyebb, szolgálta szerepet játszott.

Így például tudjuk, hogy Mezopotámiában eddig mintegy 100 000 agyagtábla került napvilágra; nincs jogunk ebből a számból a még lapangó és elpusztult irodalom terjedelmére következtetést vonni, de némi adatelemzésre módot adnak az eddigi leletek is. „Babilóniában és

Asszíriában – írja Fitz József (1888–1964) – az agyagtéglákra rótt irodalom hatalmas könyvtárépületeket töltött meg –, ma ugyanezek az ékírássos szövegek egyetlen állványon elérnek.” A 100 000 agyagtábla ma talán egy kisebb magánkönyvtár anyagának felel meg, s a mi számunkra több ezer esztendő termésének maradványait jelenti. Ekkora könyvmennyiséget ma egy kisebb európai ország évente termel. Assur-bánapli a teljes sumér-kaldeus-bábeli-asszír irodalmat egybe akarta hordani ninivei könyvtárába, egész szervezetet mozgósított erre a célra („mesterek gyülekezetét”), amelynek feladata volt, hogy a birodalomban s a külföldön feltalálható szövegeket rendszeresen gyűjtse össze és másolja le. Ha tehát egy megfelelő eszközökkel rendelkező szervező, ki bizonyára jól volt értesülve az irodalom terjedelme felől, egy intézkedés alapján s egy szervezettel lemásoltathatónak vélte azt, e tényből következtetést vonhatunk 3–4000 esztendő írásbeli teljesítményeinek nagyságáról. Az említett 100 000 táblát száz másoló, ha mással nem foglalkozik egy emberöltő alatt teljes kényelemmel feldolgozhatta volna. Ha csupán ezer táblát számítunk egyre, harminc esztendő alatt tíznaponként kellett volna egy-egy agyagtáblát teleírnia. Ez az arányszámítás persze teljességgel hipotetikus, és híjával van a gyakorlati tapasztalatnak, mégis fogalmat nyújt az írói tevékenységről; s ha hozzá vesszük, hogy e leletek nagy része nem irodalmi-tudományos, hanem levéltári anyag, akkor mégsem beszélhetünk e nép „rendkívüli íráskedvéről”, mint a kutatók általában teszik. S amit az asszír-babiloniakról mondtunk, mutatis mutandis áll a hierogliffel író legtöbb népre is.

Már az írás formájában, a jelek kezelésében sokkal nagyobb változatosságot mutatnak ezek a népek, de ezt elsősorban az anyag s az íróeszköz, vagyis a technika hozza magával. Az ékírás technikáját az agyag határozza meg; karaktere gépies, gyakorlati, anyagias. Semmi szempihentető tér, a száraz forma felett lebegő változatosság a ductusban, csak takarékoság, fárasztó helykihasználás, jeltörpítés, sűrítés, ami egyedül a feladat technikai végrehajtását ismeri céljának, s a végeredményben iparszerűvé teszi az írást. Igaz, hogy törpíteni és sűríteni kellett, mert egy mai regény terjedelmű könyv több ládát töltött meg; s igaz, hogy az agyag és az ezernyi apró tábla nem alkalmas az esztétikai ösztön kielégítésére: a szín teljesen hiányzik, a barna, fekete, vörös cserélapokon az írás csupán bemélyedés, véset; képre-díszre hely nincs bár éppen illuminálni, egy-egy kis képpel-rajzzal cifrázni lehetett volna. A képesség megvolt rá, erről a szobrok, domborművek, az ornamentika pompás művészete tanúskodik; de a kőre felrótt írás jottányit sem különbözik a könyvírástól, sőt avval a barbár szokással találkozunk, hogy a szöveget rávésték a domborművek és a szobrok alakjaira. Az ékírás apró bolhabetűi zsúfolt, sűrű sorokban végtelen végig vonulnak a nagyszabású kom-

pozíciók alakjain, isteneken, királyokon, harcosokon, népeken, hegyen-völgyön, erdőn-mezőn.

Sokkal több szeretetet és játékos fantáziát árul el a fatáblára, selyemre vitt kínai írás, amely a díszítő formáknak, a „szép”-írásnak tucatnyi változatát teremtette meg. Még inkább mondható ez az egyiptomi képirásról, mely a kurzív ductus, a kézírás kialakulása után is mindvégig megtartotta finom, könnyed rajzú képformáit, élénk színeit, meglepően találékony változatosságát, úgy hogy egy-egy teleírt falfelület ritmikus összhangja tisztára művészi hatást ébreszt. S persze, szerencsésebb az egyiptomi könyv anyaga, a papirusz is; a fehér lapon a meleg fényű, sötétbarna tinta s a rubrum vöröse szemet gyönyörködtető; díszesebb, drágább tekercseken az íráshasábok felett pedig tarka képek szalagfríze vonul.

Az igazi írásművészetet azonban Bizánc hozza, az ókor bukása után. A bizánci könyv több mint iparművészeti teljesítmény: ihletett művészet. Talán kevesen tudják, hogy a török elől Velencébe menekült bizánci könyvművészek illuminációi adták az első lökést a kora reneszánsz festőinek, s e révén ők indították el az egész reneszánsz művészet nagyszerű felívelését. De az európai írástudományról később szólunk.

Állítható talán, hogy az írás a történelmi idők ókorában nem az irodalmi *termelést* szolgálta, lényegében csak szerencsés eszköz volt a kialakult hagyományok, a befejezett alkotások fennmaradásának biztosítására. Hogy történettudományunk a tárgyi emlékekkel szemben oly előkelő szerepet tulajdonít a kora ókori írásműveltségnek, annak több oka lehet. Egyrészt hajlandók vagyunk hinni, hogy az írás éppoly fontos, gyakori és nélkülözhetetlen eleme volt az életnek, mint a mai időkben, másfelől helytelen távlatot teremt az is, hogy az írott emlékek a legkönnyebben használható s legközvetlenebb forrásai a múlt feltárásának. Nem kell „megszólaltatni” őket, maguktól beszélnek. A régészeti maradványok, romok, emlékművek, művészi alkotások más síkokon fejezik ki mondanivalóikat, s noha a maguk nyelvén ékebben szólnak, adatszerű utalásokkal alig-alig szolgálhatnak. Az élet, a civilizáció egyéb termékeinek emlékei pedig szórványosak, töredékesek s e roncsok nyelvét megszólaltatni nehezebb, mint egymással egybevetni az irodalmi dokumentumok tanúvallomásait. Az a nagy gyakorlati és tudományos haszon, amit a történettudós az írott forrásokból merít, önkéntelenül megnagyítja szemében e forrásteremtő munka méreteit. Pedig a felsorolt példákon láthatuk, hogy a költészet s a tudomány önállósága, szakmai autonómiája ismeretlen fogalom e korban; minden az „istení világrend” fenntartásának vagyis a vallásnak szolgálatában áll, még a látszólag világi, gyakorlati célú tudomány is – mint ahogy az egész állam, az egész társadalom egy isteni eszme megvalósítására alkotott szervezet. Az orvoslásban épp

annyi helyet, ha nem többet, foglal el a rítus, az imádság, a ráolvasás, mint a gyógykezelés; a csatornák ásását, az épületek emelését a királyok, vagyis isten földi megszemélyesítői indítják el isteni parancsok szerint, vallásos szertartásokkal. (Ez a szokás máig fennmaradt, csak hogy a földi hatalom képviselői végzik.) Az irodalomnak, a tudománynak ez az alárendeltsége rámutat a lépcsőfokra, amelyet az irodalom, a tudomány s nyomukban az írásművelés e kor jelenségeinek értéklétráján elfoglal. Öntörvényű s pusztán saját anyagukból merítő szellemi törekvésekről, a mai értelemben véve, alig beszélhetünk. A hieroglif-népek felhasználták a költészetet és a tudományokat, de igaz értelemben vett irodalmat: szellemi életüket teljesen s híven tükröző képet nem teremtettek belőle.

Az írás ősformái

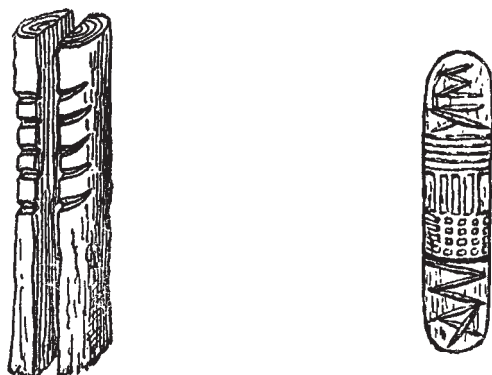
Az írás története természetesen nem az első leírt *betűvel* veszi kezdetét, hiszen az írás lényege voltaképp nem egyéb, mint egy gondolatnak látható formában való megörökítése. A megörökítésen, a maradandó formán van a hangsúly, mert a taglejtés például, noha szintén látható jel s kifejez valamit, nem írás. Így hát közlőjelnek, azaz írásjelnek nevezhető minden olyan eszköz, amely alkalmas arra, hogy egymagában tudósítson valakit valamiről, közöljön valamit. Amikor az ember például halottja sírja fölé követ állít, a lent nyugvó emlékét örökíti meg, s kegyeletét közli az arra járóval.

Ez a *tárgy-írás*; az efféle tárgyakkal való jelzések minden népnél, minden korban megtalálhatók, s eredetük bizonyára azokba az időkbe nyúlik vissza, amikor az ember társas életet kezdett élni. Jelentésük és formájuk ezerféle. Az óceániai szigetlakó a tilos ösvény elejére megtört gallyat állít, a civilizált országokban falun tilalomfát (keresztet), botra tűzött széna- vagy szalmacsomót szúrnak le, a városokban vörös lámpást gyújtanak. A technikai kivitel változik, a szokás ugyanaz marad. Ha a polinéziai bennszülött az erdőben gyümölcsfát talál, meghatározott módon rákötött levélfonadékkal jelzi birtokba vételét. Hasonló tulajdonjelet akasztott vagy vésett a fára a régi germán, ha odvában vadméhtanyára bukkant. A nomád népek, a vándor emberek, a hivatásos csavargók az útjelzések egész bonyolult, sokjelentésű rendszereit fejlesztik ki. A mi cigányaink egy útszéli bokorra kötött rongydarabbal vagy földbe szúrt faággal nemcsak az útirányról, hanem az elhaladtakról és céljaikról is tudnak felvilágosítást adni. Hasonló módszerrel élnek a tovavonuló néger törzsek. Weule írja: „Ha az észak-amerikai abnaki vadásztörzshöz tartozó indián utána jövő társait értesíteni akarja, merrefelé ment, a menetirányba mutató botot szúr le ferdén a földbe. Egy közvetlenül az ág tövébe szúrt cövek ezt mondja: erre mentem, de nem messzire; a távolabbra dugott cövek ezt jelenti: messze vagyok; több cövek sorjában ugyanannyi napi távollétet jelent.” A mi régi vándorlegényeink, mai csavargóink, az amerikai „hobo”-k stb. az utak mentén, szálláshelyeiken hátrahagyott jelekkel minden fontos tudnivalóról értesítik társaikat: a

falú vagy város lakóinak jelleméről, kereseti módokról, közbiztonsági állapotokról, a rendőrség szigoráról; minálunk ezt „cinkelésnek” hívják. Ugyanígy tájékoztatják a koldusok falra, kapura rótt jelekkel szaktársait, hogy a ház gazdája bőkezű-e vagy szűkmarkú, szelíd-e vagy goromba. Ha az indián egy elhagyott sátorhely bejáratrésznél földre vert cöveket talál, megtudja ebből, hogy a hely nem alkalmas sátorverésre. Az európai turistaösvények bemeszelt fáin, forrás-, menedékház-jelzésein ilyen ősrégi hagyományok élnek tovább, éppúgy mint a vadászok szándékosan hátrahagyott nyomjelzéseiben. S általában százféle más jel: a póznára szúrt, tűzveszélyt jelentő vagy tűzrakást tilalmazó szénacsomó, a kocsmaajtó fölé akasztott gyaluforgács vagy borókaág, a mesterségeket jelző cégérek vagy jelvények, a kürt a postahivatalok ajtaján, a szárnyaskerék, a közlekedési szabályokra figyelmeztető táblák, sőt a katonai rangjelzések – mind kezdetleges írásjelek.

Nagyrészüknél közös vonása az emblémaszerűség, azaz jelentésüket nem magukban hordozzák (mint például a lakatos cégére: a kulcs, vagy a kovácsé: a patkó), hanem közmegegyezés ruházta rájuk. Ilyenek például a katonai rangjelzések, az egyesületi, a pártjelvények, a sportversenyek „kupái”, érdemrendek, a címerek egy része, a babérkoszorú, a homlokpánt (diadém, a korona őse). A vallások telve voltak és vannak velük; embléma volt Uszir (Ozirisz) níluskulcsa, Zeus villámkötege, Thor pörölye és minden istenjelvény; a bráhmaṇok homlokjele, a buddhista szentek glóriája, a vértanú-pálma, a szűzek lilioma, a püspök pásztorbotja, süvege, a papsapka (birétum), a cingulus és így tovább a végtelenségig. A mohamedánoknál a turbán kötésmódja elárulja, miféle közösségbe, rangsorba stb. tartozik a viselője. Az ilyen, társadalmi helyzetet, állapotot jelző emblémák nagy számban voltak és vannak: a bűnözők megbélyegzése (tüzes billoggal), a zsidók sárga foltja, a lányok pártája, az asszonyok fejkötője. A biedermeier kor polgár erkölce a felserdült fiúra hosszú nadrágot adott, a lányra hosszú szoknyát, de ha férjhez ment, szabad lett a keblét lemeztelenítenie (dekoltázs). Igen érdekes tanulmány, miért mosódnak el ilyen „szokások”, hogyan cserélődnek újakkal, s a művelődés figyelője sok kuriózus tünetre bukkanhat.

Mindezzel korántsem tértünk el tárgyunktól. Így láthatjuk, hogy noha a tárgyírás használata térben, időben és változatosságban szinte korlátlan, mégsem lehetett belőle igaz írás. A tárgy-jelek hátránya, hogy nagyrészüknél megegyezésszerű értelmű, azaz használatuk szűk körű, ezenkívül jelentésük nem sokféle változatának kifejezésére képesek csak. Viszont mélyebb tartalmat is lehet beléjük vinni. A sírkőállítás szokását már említettük. Arábiában sok helyütt látni ma is a szentek sírépületein felállított köveket, ezeket olajjal keni meg az arra járó hívő, vagyis áldozik a halott emlékének. Innen ered az emlékműállítás halhatatlan szokása.

1. ábra. Rováspálca (balra), hírvívő bot (jobbra)

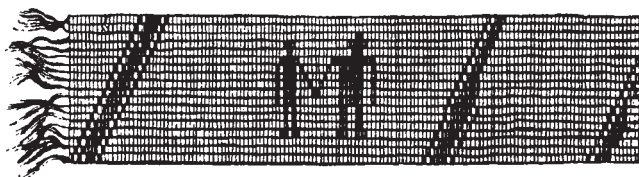
Bővebb teret nyújtanak a feljegyzésekre az ún. *rováspálcák*. Ezek hosszában kettéhasított fadarabok, s különösen szerződések, kölcsönök, adófizetések, darabszámra végzett munkák ellenőrzésére alkalmasak. Használatuk a magyaroknál általános volt; az adószedőt *rovónak* nevezték, innen ered a „megróni” szó s a szólásmondás: „sok van a rovasodon” stb. Ma is előfordul: a két pálcarészt egymás mellé illesztve, egy-egy jelet rónak rá, s a felek maguknál tartják az egyik darabot, amelyre így csak közakarattal lehet újabb jelet vésni, azaz a szerződés egyoldalúan meg nem változtatható, csalni nem lehet. Ha például bizonyos számú fuvar elvégzéséről van szó, a munkaadó és a munkavállaló összeillesztett pálcájára minden forduló után közös bevágást rónak, ami kizárja az utólagos nézeteltéréseket. De egy magányos pálcára is lehet meghatározott jelekkel számadásokat, feljegyzéseket róni, s ez a könyvvezetés nálunk még a múlt században is dívott a számadó juhászoknál, gulyásoknál stb. A rovasos feljegyzés igen nagy területeken volt használatos. Szibériában, Afrikában, Óceániában ma is él, Német-, Francia-, Oroszország mind ismerte, Angliában még a múlt században is használták adószedésnél, nálunk meg éppen gyakori volt, ahogy említettük, s különösen a fuvarosok kedvelték egészen a legújabb időkig. Eredete ennek is szerfölött régi lehet. Az aurignaci kor⁶ (jégkor) vadászemberének tanyahelyein több csontmaradványt találtak (fapálca, ha volt, rég elkorhadott) kisebb-nagyobb számú, de láthatóan valamely rend szerint rájuk rótt vonaljelekkel. Ezeket a rovasokat aligha lehet pusztán dísznek tekinteni, mert a régi korok embere az öncélú díszítést nem ismerte, s minden vésetének, rajzának célja, értelme volt; így lehetséges, hogy ezek a rová-

⁶ Az aurignaci kultúrát a szerszámok nagy változatossága jellemezte, ide datálható pl. a karctű, ill. a véső felfedezése. K. J.

sok csak valaminek a számbavételét, valamely munka lerovását jelezték, vagy az emlékezet erősítését szolgálták.

Pálcaformájú a hírvivőbot is; nevét onnan nyerte, hogy üzenet-küldéskor használták, s velejében mnemotechnikai, emlékezetgyámolító célt szolgált. Ahány pontból állt az üzenetvivő mondanivalója, annyi különböző formájú jelet véstek a botra, s ezeket a futárnak meg kellett jegyeznie. Ugyanolyan eljárás ez, mint amikor csomót kötünk a zsebken-dőnkre. A rováspálcával szemben már bizonyos fejlődésre ad alkalmat a hírvivőbot, amennyiben az azonos tartalmú pontozatok hasonló jeleket kapnak. Európában a skandináv népek használtak ilyen botokat háború-kor, sereggyűjtésre, ahogyan egy régi norvég törvény előírja. (Hasonlí-tott tehát a magyarok véres kardjához.) Használata Jensen szerint az ausztráliai népek közt a legelterjedtebb, de Gordon Maccreagh, a neves dél-amerikai utazó is leír egy hasonló eszközt, amellyel a Vaupés folyó menti indiánok élnek. Aki ezeknek az indián törzseknek a területén akar utazni, jól teszi, ha valamely hozzáértő bennszülöttel ilyen botot farag-tat. A faragó különböző jelek formájában rávési a megrendelő személyét, útírányát, céljait stb.; itt a jeleknek tehát már határozott, bárki által leol-vasható tartalmuk van. Maccreagh *névjegybot*nak nevezi, szerepe ugyan-az, mint az útlevéle. Mikor az utazó egy faluhoz érkezik, előbb a botot kell beküldenie, ott elolvassák, s ha nincs ellene kifogás, a főnök botjával együtt visszaküldik; ellenkező esetben csak az utas botját, amelynek je-lentése ezáltal útilapuvá változik. Az eljárás az indiánok fejlett udvarias-ságáról tanúskodik. Egyébként az észak-amerikai indiánok közt is hasz-nálatos, s ezek egész útleírásokat tudnak reárázni, hegyek, síkságok, fo-lyók egymásután következő jelzése által. Egyes kutatók szerint Kínában ezekből a faragott botokból fejlődött ki a szerződés-szövegezés egy újabb formája, amely már közel áll a maihoz.

Jelzés mód és használat dolgában hasonlít hozzá a *vampum-írás*; az algonkin és irokéz indiánok találmánya, csakhogy ennél az ábrák mellett a szín s maga az anyag, a kagyló is jelentőséggel bír. Vampum magyarul kagylót jelent, s az irat nem egyéb, mint egy kagylókkal telefűzött sza-lag, amelynek közepébe különböző színű és nagyságú kagylókból for-mált figurákat illesztenek. Ha például egy törzs a másiknak fekete szala-

2. ábra. Indián vampumöv

got küld, közepén a harci bárd vörös ábrájával (máskor vörös szalagot fehér bárdal), ez hadüzenetet jelent; fehér szalagon két egymást fogó, sötét színű kéz békekötést. Képünkön (2. ábra) egy indián törzs és William Penn⁷ kézfogása látható.

Ily módon a kagylószalag történelmi okmány is volt és lehet, noha velejében csak jelkép, s ha megőrzik, emlékeztető. Használata megszabott rítusokhoz köttetett: mikor a kiküldött követ az idegen törzs vezetőinek tanácsa elé lépett, magasra emelte a szalagot, és így szólt: „Evvel a vampummal megnyitom szemeiteket és megtisztítom füleiteket...” Ha ajánlatát elfogadták, otthagya a szalagot, s ez így a megállapodást dokumentumszerűen megrögzítette. És bármily sok vampumot őrzött is idők folyamán egy-egy törzsfőnök, mindegyiknek „tartalmát”, az elmondott beszédek s az esethez fűződő körülményeket mind pontosan emlékezetében tartotta, az írástudatlan népek rendkívüli megjegyzőképeségével. Feladata volt az is, hogy időnként egybegyűjtse a törzs fiataljait, az okmánytár minden egyes darabját tüzetesen megmagyarázza és emlékezetükbe vesse. Így a vampum az ivadékról ivadékra szálló törzsi krónika fenntartásának eszköze lett. A névjegyboton és a vampum-övön már feltűnik az írás fő kelléke, a bárki által olvasható közlés, igen kezdetleges formában.

Egy másik kagylóírás ma is használatos még: a *kauri-füzér*. A nyugat-afrikai Rabszolgapart négerai üzennek, leveleznek vele; egy kauri kagyló magában tagadó értelmű; kettő, nyílásával egymás felé fordítva, barátságot, egyetértést jelent, elfordítva ellenségeskedést, nézeteltérést és így tovább. Jelentését egyébként körbefűzött jeltárgyakkal bővíteni lehet; pl. egy füzéren négy kauri kagyló közé és mellé két kis nádköteg és egy gyümölcshéj van kötve, jelentése rokonoknak és barátoknak szóló értesítés: „A családapa betegsége súlyosbodik, állapota egyre rosszabb.”

Noha nem ad tartalmi közlést, mégis sokkal bonyolultabb a *zsinór*-vagy a *csomóírás*. Nemzetközi neve *kipu*, így hívták Peru és Bolívia régi lakosai, s rendszeres használata az inkák (királyok) hatalma alatt fejlődött igen magas fokra; ők valószínűleg az araukánoktól vették át. Egyébként más népek is ismerték, sőt a kínai hagyomány szerint ez volt az írás legősibb alakja. (Egyszerű keresztkötés formájában már találkoztunk vele.) A kipu velejében szintén mnemotechnikai eszköz volt; különböző vastagságú és színű zsinórokra kötött csomók tömegéből állt. A rövidebb-hosszabb, gyakran több méter hosszú, vastag főzsinórról tarka színű fonalak ágaztak szét rojtszerűen; ezeket bonyodalmas módon össze-

⁷ Penn, William (1644–1718) angol kvéker vezető, gyarmati politikus, Pennsylvania szövetségi állam megalapításának kezdeményezője. 1682-ben szerződést kötött a lenape (másként delaver) indiánokkal. K. J.

3. ábra. Kipu-írás

fonták, és csomókba hurkolták. A csomók jelentése a fonal színétől, a hurkolás módjától és számától függött. E rendszernél fogva főként statisztikai összeírásokra, számvitelre, közigazgatási célokra szolgálhatott.

Használata: a legvastagabb fonalból fűzött csomó jelenti a legmagasabb értékű összeírandó anyagot, a reákkötött csomók pedig ennek az anyagnak a mennyiségét; e köré aztán különböző színű, fokozatosan vékonyodó zsinórok sorakoznak, kisebbedő csomókkal, az anyag- és számérték csökkenése szerint. Ha például népszámlálásról volt szó, a legvastagabb fonál jelentette a hatvan évesnél idősebbeket, a csomók pedig ezeknek a számát; az utána következő az ötvenéveseket és így tovább. Tárgyak, terméseredmények s más effélék összeírásánál ranglistára szedték a dolgokat: az első volt a kukorica, a második a borsó, utána következett a bab, a tök és minden egyéb. A kipu pontos jelentését természetesen csak az tudta kiolvasni, aki ismerte az összeírás tárgyait, különben pusztá számsornál többet nem kapott. Ebből valószínű, hogy az állami adminisztráció rendben tartására használták, s ennyiben neki is okmány-jelentősége volt. A „könyvelést” külön hivatalnoki kar végezte, a kipu-kanajakok, s nem lehetett könnyű a dolguk, mert például egy sírban talált kipu-köteg 4 kilogramm súlyú, rendkívül hosszú és csomóinak száma végtelen. Garcilaso de la Vega, az inka hercegi származású, de spanyol nevelésű történetíró (17. sz.) azt írja, hogy a peruiak a kipukkal fel tudták sorolni az ütközetek, a követségek, a királyi rendeletek számát, de az üzenetek és a rendeletek szavait már nem voltak képesek beleszőni. Más írók szerint krónikákat, költeményeket, törvénygyűjteményeket is feljegyeztek ugyan vele, de ezt valószínűleg úgy kell érteni,

mint a vampum-írásnál láttuk. Egy spanyol történetíró mindenesetre azt mondja, hogy egy hozzáértő indiánnal elmagyaráztatta több kipu-köteg tartalmát, s így szerzett művéhez forrásanyagot. A puna-indián pásztorok ma is ismerik, s kizárólag állatállományukat tartják vele számon. Mindebből az következik, hogy a ránk maradt kipukötegeket sohasem fogjuk megfejteni.

De a csomóírás felbukkan a kínai történelemben is, s így a kínai írásról szóló fejezetben még találkozunk vele. Viszont Hérodotosz írja, hogy a régi perzsák a csomózott fonalat időmérésre használták; az ún. „kicsi öv” formájában ugyanott egy politikai szövetség jelvénye lett belőle. Úgylehet, a germánoknál is volt valami jel szerepe a fonalas csomózásnak, mert belőle származik a runa-rendszer ferdeágú kereszt-jele, amely névhelyettesítő és tulajdonjogot jelentő jegy, s ma is *Knoten* azaz csomó a neve.

Végül említsük meg a testre írt, bőrbe edzett jeleket: a *tetoválást*, helyesebben tatuálást (ta-tau); ez közismert szokás, különböző színű és alakú ábráknak az élő ember bőrébe való edzéséből áll. A kultúra kezdeti fokain álló népeknél mindenütt megjelenik; első célja mágikus: a jelbe foglalt erőt átviszi a jelet hordozóra, varázslat tehát, s ezért igen nagy a fontossága. Aki bőrén viseli valamely hatalmas isten, személy vagy állat jelét, hasonlónak válik hozzá; de általánosabb előnyöket is lehet elérni egy-egy szín, a vörös, a kék stb. egyszerű alkalmazása által: egészséget, öregkort, nemzőerőt. (NB. a tatuálás bizonyos módja a napszúrás, bőrégés ellen is igen alkalmas védekezés, de a népek ezt csak mellesleg említik.) Még általánosabban szolgálhat valamely törzsbe, társadalmi kasztba, klubba való tartozás jelölésére; így például a 20. század és Európa kellős közepén a náci SS-harcosok is karjukra tetoválták a csodatévő jelet. Végül jelenthet életkort, kiváló cselekedetet, mint az érdemrend. Az új-zélandi maorik dekoratív művészetté fejlesztették. Testfestés formájában a mi civilizált történelmünkben is szerepet játszott; az óbrit (kelta) nemesség tagjai kékre festették bőrüket; a római diadalmeneteken a császár látható testrészeit, arcát, kezét pirosra festették, ez volt a halhatatlan istenek és az örökélet színe; a bizánci császárok és házuksnak tagjai szintén rituálisan festették magukat, s hajukat, szakállukat arannyal hintették be.

*

A tárgyírás bemutatásánál látszólag sokfelé kalandoztunk el, de nem feleslegesen szeszélyből, hanem céltudatosan. Egy dologról bizonyára meggyőztük az olvasót, arról, hogy az írásra, közlésre használt tárgyak családja roppant nagy kiterjedésű és változatos, időtlen idők óta rendkívüli életerőről és szaporodó képességről tesz tanúságot, eleven kapcsolatban

áll az egyetemes életformák szövevényes szervezetével, onnan kivágni, s pusztán magában vizsgálni nem lehet, éppúgy, mint magát az írást sem. Tapasztalatunk szerint azonban szerepét a művelődés történetében nem méltatták eléggé, sőt magában az írás történetében is fontosabb mozzanatot jelent, mint első pillantásra látszik. Ugyanis éppen az írás eredetét borító homályt segít eloszlatni.

Noha a tárgyakkal való írásnak gyakorlati értéke, tudósításra, tartalomközlésre való célszerűsége nyilvánvaló, mégis megvizsgálandó, vajon eredendőleg is csupán ez az ésszerű gyakorlatiasság állott-e a bölcsőjénél, pusztán az a felismerés szülte-e, hogy egy-egy gondolat valamely tárgyba belerajtható, s így továbbítható? Sok példát, adatot hoztunk fel, mely alkalmas megvilágítani a kérdést. Azért is tettük ezt, mert mostanában az az elmélet járja, hogy a tárgyírás jellegénél fogva gyakorlati eredetű szokás, a közlés kényszere vagy nyilvánvaló haszna váltotta ki, kb. úgy, mint az első szerszámok használatát. Az írás eredetéről ma már aligha tagadható, hogy képvarázs volt, azaz semmi köze az írótevékenységhez, s az elmélet szerint úgy lett belőle írás, hogy az ember végre is átlátta, hogy a tárgyíráshoz hasonlóan a képnek is van közlő képessége, s ettől fogva e tulajdonságát szükség szerint felhasználta „írásra”. Ennek a két gyökérszálnak: egy gyakorlati szokásnak és egy mágikus tevékenységnek összefonódásából nőtt ki aztán az írásművelés terebélyes fája.

A kérdésre a válasz mégsem ilyen egyszerű, illetve a gyanús éppen az, hogy a válasz nem egyszerű, hanem kétoldalú, heterogén. Nem kívánunk eleve mindent a mágiába belesüllyeszteni, de kétségtelen, hogy az emberiség minden közös cselekvése egy-egy gazdaságilag és kulturálisan egységesen determinált korban törvényszerűen egyértelmű és egységesen meghatározott. Az is kétségtelen, hogy azokban a korokban, ahol az írás kezdetét kereshetjük, az ember a mágikus szemlélet hatása alatt állt, ez volt a döntő, meghatározó tényező a maga és a világ viszonyában. Az olyan „szokás”, mint a tárgyírás, lehetett gyakorlati célú, de tudjuk azt is, hogy egy-egy tevékenység csak akkor válik igazában szokássá, ha formája, végbevitelének módja kötelezővé lesz, azaz törvényerőre tesz szert. A törvényszerűség pedig azt jelenti, hogy akkor is meg kell tartani, ha a gyakorlati célhoz nem föltétlenül szükséges az előírt forma, vagy más eljárás is lehetséges. A szokás így rítussá válik, a forma a cél elérésének föltételévé és biztosítékává. Így tehát a tárgyírás sem lehetett más, mint szigorúan formális, törvényerejű szokás; azzá kellett válnia, hogy szokássá, írássá legyen.

A gyakorlati, a „szokásos” cselekvés és a szertartásos, mágikus cselekvés közt a szemléleti különbség ezen a ponton elenyészik. Viszont a szemléletmód nem változtatja meg a lényegét. Mi tehát a lényegi különbség a kétféle cselekvés között? A racionális cselekvés tárgya konkrét,

határozott, ismert fogalmakkal dolgozik, módszere a logika, vagyis a fogalmakban rejlő tényszerű erő, tartalom felhasználása. A mágikus cselekvés tárgya határozatlan, ismeretlen, módszere prelogikus, vagyis a formális ténykedésben rejtőzni vélt elemi, általános, „szellemi” erők felhasználása. Az egyikben az *ismert* mozzanaton van a súly, a másikban az *ismeretlenen*, s ez szabja meg a kétféle módszert. De a cél mindkettőben azonos, gyakorlati, „ésszerű”, s nem más, mint az ember és a természet viszonyának rendezése – amott felismert, tisztázott jelenségek, emitt ismeretlen, homályosak felé.

Végelemzésben tehát ez a megkülönböztetés: gyakorlati tevékenység és mágikus tevékenység – nem szabatos. A varázslás lényegében nem egyéb, mint ismeretlen vagy érzékfölötti, tehát „magasabb rendű” természeti erők felhasználása, azaz célja teljesen gyakorlati. S minthogy ama régi ember ezeket az erőket nem ismeri, csak egy dolog biztosíthatja tevékenysége sikerét: a szabályok pontos megtartása, a rítus. A végső kérdés tehát az, vajon hogyan jutott ezeknek a vélt vagy valódi szabályoknak birtokába az ember? De nincs itt a helye, hogy erre válaszoljunk, az írás történetére csak annyi tartozik belőle, amennyit eddig elmondottunk.

Egy gyakorlati eredményt talán leszűrhetünk. Ha helytáll az a feltevésünk, hogy az ábrázolás a mágikus életforma egyik funkcionális alkatrésze, akkor megjelölhetjük a társadalmi formák váltakozásának, fejlődésének azt a szakaszát is, amelybe az írás „születése” elhelyezhető, ahol kialakulása legelső kezdeteit vette. Az általános művelődéstörténetből tudjuk, hogy az anyajogú társadalmak megszerveződése idején s vele közös folyamatban nyomult a mágikus szemlélet a vallási élet előterébe. S ha állításaink összhangba hozhatók a kutatás minden egyéb idevágó eredményével, akkor pontosabban kirajzolódik előttünk a megszülető írás első lépéseinek egész környezete, s a homály, mely ezt a pillanatot oly sűrűn borította, kissé megvilágosodik.

II. fejezet

Hieroglif írás

A képírástól a betűírásig

Az eddig felsorolt „írás”-módok megegyeznek abban, hogy az igazi írói tevékenység hiányzik belőlük; nem függetlenek az anyagtól, amelyre rovattak, anyag és jel együtt teszi az írást: a vampunban a kagyló is szinte éppoly fontos, mint a beleszótt ábra, a kipu fonál nélkül el sem képzelhető, a tatuálás csak testre edzve érvényes. Ámde az írás célja a pusztá közlés, s e mellett a hordozó anyagnak csak gyakorlati jelentése van; célját pedig akkor éri el, ha a közlendő gondolatot a lehető leghívebben ábrázolja. Mégis, ahogy már láttuk, az írás elsőrendű megteremtője nem a közlésvágy volt, indítóoka és célja mágikus értelmű. A vadász, ha megfelelő szertartások mellett a falra róttá az elejtendő állat képét, megbűvölte vele, ha fegyverére véste, biztos találatot ért el. Természetesen minél pontosabb, hívebb volt a rajz, annál teljesebb, sikeresebb a varázslat. Ez az ihletője a barlangi művészet megdöbbentő jellemzőerejének, realiztikus hűségének, nem az utánzás ösztöne, nem a játék, sem a gyönyörködtetés vágya, nem az esztézis. Találunk ugyan a barlangi rajzok mellett hevenyészettnek ható, vázaltszerű vagy torz alakú ábrákat is, de ezek jelentése számunkra kihámozhatatlan, a bűvölésnek, a rítusnak valamilyen más, ismeretlen formáját rejthetik. Viszont logikus, hogy a képeknek közlőértéke, írásjelmivolta is hamarosan megvilágosodhatott, éppen a rajz világossága, közérthetősége folytán. Ha a vadász a bölény, az oroszlán, a vadló fára, csontra vésett vagy bőrre írt ábráját elküldte valamelyik társának, emez könnyen megérthette, hogy az állatokat elejtette, vagy vadászatukra hívja őt. Az első ilyen, hordozó anyagától független közlés volt tehát az első, kezdő lépés az írás kifejlődésének útján.

Az ábrázoló tevékenységnek ez a szemlélete azonban erősen módosítja a művészetek kialakulásáról vallott eddigi nézeteinket. Sokáig úgy vélték, hogy már a barlangi⁸ művészetet is az ember természetes művé-

---

⁸ Azért nevezzük így, mert a barlangokban, azaz védett helyen maradt fenn a legtöbb emléke; a művészet nyilván szabad ég alatt is virágzott, s könnyen romló anyagokat is igénybe vett. V. N.

szi képessége, játékos, gyönyörködő ösztöne szülte; ez a nézet már a múlté, de persze érthető az is, hogy a művészettörténetek az ősművészetet öncélú tevékenységképpen tárgyalják.

Hogy az ábrázolás és az írás kezdetben azonos tevékenység volt, igazolja, hogy a legtöbb nyelvben mindkét fogalmat ugyanaz a szó fejezi ki. A magyar egészen a 19. századig „írta” a képet. (Arany János egyik versét a „fényképipró úr”-hoz intézi), s a nép ma is iratos húsvéti tojásról, iratos hímezsről beszél. A német *schreiben* ősei a latin *scribere* és a görög *szkariphaoma* vésést, kőre, fára való bekarcolást jelent; a szláv *pisat* (írni) etimológiailag a latin *pingere* (festeni) és az óhindu *pinkte* szóval azonos.

A döntő kérdés azonban ez: ha az ábrázolás és az írás egy kulturális fokon azonos művelet, mi különbözteti meg e kettőt, honnan tudjuk, mikor állunk szemben vallásos tevékenységgel és mikor közléssel. Mint-hogy a két művelet célja más és más, legcélszerűbb, ha gyakorlati alapon közelítjük meg a kérdést. Midőn a kép tárgya, tartalma epikai, elbeszélő jellegű, kompozíciója bonyolult, széthulló, kivitele vázlatos, jelzésszerű, egyszerűen kevéssé „művészi”, akkor valószínű, hogy valaminek az elmondása, leírása, közlése a célja, azaz a rajz írás. Efféle véseteket (petroglifákat) sziklákon, barlangok falán tömérdek mennyiségben hagyott reánk a kezdetkorok „művészete”, s még gyakoribbak, mert számuk is nagyobb lehetett, a kődarabokra, csontra, szarvra, fára, bőrre karcolt vagy festett leletek. A legismertebb lelőhelyek Franciaország déli része, Spanyol- és Svédország, Észak-Afrika, Észak-Amerika és Grönland, de a világ minden tájáról szinte áttekinthetetlen mennyiségben kerültek elő. Az írásnak ezt a fajtáját, minthogy módszere, eszköze a kép, *képirásnak*, *piktografiának* nevezzük. Megfejtésük ritkán támaszkodik szilárd alapra, s rendszeren „vadászcímet”, „táncjelmet”, „harci jelmet” stb. címmel könyvelik el az érthetőbbeket.

A figurális ábrázolások nagy számából s főleg kivitelük módjából, epikai jellegükből bizonyosnak látszik, hogy készítőik már gondolataik közlésére használták őket, mint ahogy a mai „ősember” is teszi. Ausztália, Óceánia, Afrika, Északnyugat-Szibéria népei közt sokféle változatára akadunk, illetve akadtunk ennek a képirásnak, s a legsűrűbb használatnak Észak-Amerika indiánjai között örvend. A rajzok természetesen nem művésziek, céljuk már nem a tárgyak hű „átvarázslása”, hanem csupán jelzése a legjellemzőbb körvonalak felvetése által. A gyakorlat folytán vagy a kezdetleges ábrázoló képesség miatt, az egyes jelzések annyira megegyeszerősödnek, hogy szinte már csak utalásokká, szimbolikus ábrákká, helyesebben írásjelekké válnak, s az avatatlan föl sem ismeri bennük az eredeti mintát; sőt egyezményes jelek is feltűnnek rajtuk.

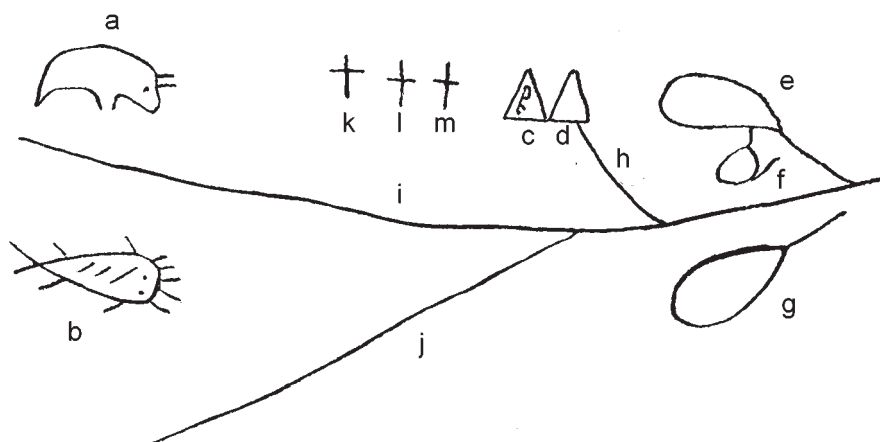
A *képírás* tehát már valóban írás; egységes jellemzését nehéz megadni, minthogy az emberiség egész ismert életén végigvonul, s a földkerekség minden táján élt és él. Elemi formájúnak akkor vehetjük, amidőn még tisztán csak rajz, jelenetet vagy történetet ábrázol, azaz beszél el, minden rövidítés, szkématisztikus vagy megegyezéssel jel nélkül. Ilyen egy ismert busman sziklafestmény; tökéletesen ugyanaz, mint a mi csataképeink és történelmi festményeink, s éppoly könnyen érthető: a busmanok elraboltak egy marhacsordát, s védekeznek az őket üldöző kafferek ellen. Nem kevésbé világos egy másik busman festmény: struccvadászatot mesél el, jobb felől a struccnak álcázott vadász közeledik, s a gyanakodó struccok viselkedését pompás megfigyelő művészettel jeleníti meg. De a legtöbbször ezen a téren az indiánok vitték, ám a nagy gyakorlat folytán már sok egyezményes jelet, egyszerűsítést, szimbolikus és utalásszerű ábrát használnak. Ezek egy-egy törzsnél általában közösek, de lehetnek egyéniek vagy alkalmiak is. Így a lenape (delavár)⁹ indiánoknál az embert egy kör s felső részére vont ferde vonal jelenti, azaz a fej és a scalp ábrája; a háborút ferde szárú kereszt, az eget vízszintes vonal, fölötte félkörív. A dakoták lópatát rajzolnak, ha lovat vagy lólopást akarnak jelezni; emberalak, magasra tartott pipával, hadba vonulást jelent. Felsőkar rajza keresztbe rótt vonalakkal, sájen indiánt ábrázol, minthogy ezek harcba indulás előtt felső karjukon bevágásokat ejtettek áldozatképpen. Vörösre festett testrész a sebesülést, fejetlen ember halottat jelent, ugyancsak halottat a totemállat megfordított, fejjel lefelé álló ábrája; nyilak és napok a vándorlás irányát és a napok számát. Az ábrák túlnyomó része azonban figurális, teljesen kirajzolt alak. Kőre, fára, faháncsra egyaránt vésik, rajzolják őket, de főként mégis állatbőrök belső, szörtelesen oldalára, s életük minden fontos eseményét meg tudják örökíteni. A sziklára vésést jelentősebb helyeken alkalmazzák, forrásoknál, folyók átkelő helyein, kőbányákban, s rendszeren totemállataik képét vésik fel, de történeteket is. A fát inkább üzenetküldésre, levélírással használják, a terjedelmesebb bőrt pedig törzsi krónikák, háborúk, vadászatok, politikai események feljegyzésére, azonkívül egyéni hőstettek, sőt egész önéletrajzok leírására is.

Komoly történelmi dokumentum a lenape indiánok híres *Valam Olumja* (vörös festmény); ökörbőre festett képírással krónika, a lenapék kivándorlását beszéli el északi hazájukból, harcaikat a falligevikkel, letelepedésüket Kelet-Pennsylvániában, egészen a fehérek megérkezéséig. Hasonlóképp történelmi tartalmú, évről évre folytatott krónika a nomád

⁹ Eme – közismertebb – nevük fehér eredetű, Virgínia állam kormányzójáról De la Warr-ról kapták. K. J.

dakoták *vanijetu ve'vapi* (téli elbeszélések) című képfestménye; a feljegyzések a múlt század elejéig nyúlnak vissza, minden esztendőben reáírták azt az eseményt, amelyet a tél végén tartott ünnepélyes tanácskozás megörökítésre méltónak ítélt, s amelyről azután az egész évet elneveztek. Az éveket jelző képek a középpontból kiinduló csigavonal mentén haladva helyezkednek el, fekete, vörös vagy többféle színnel festve. – Az odzsibuák meséket, elbeszélő költeményeket, dalokat írtak le, a tartalmat szemléltető, megérzékítő ábrákkal. – A kró indiánok bőrkronikája háborút beszél el, de az események sorát nem tudjuk nyomon követni; a kép két felső sarkában látható lábnyomok és lópatkók a halottak számát jelentik, a háromszög alakú jelek a harcosokét, az emberalakok hadi eseményeket és hőstetteket, a körök és korongok a Napot, a kis háromszögek pedig a napok számát. A képírást a magas műveltségű aztékok már igen régen művészi tökélyre emelték, amint egy következő fejezetben látni fogjuk.

Most tekintsünk meg néhány tipikus példát. 1849. január 27-én az odzsibua indiánok az Egyesült Államok elnökének képírási kérvényt nyújtottak be; ebben igényt támasztottak a nagy Felső-tó mellett elterülő kisebb tavak vidékére; a kérvényezőket Oskabavisz vezeti totemállata, a daru képében; minden társának szemét és szívét vonal köti össze az övével, annak jeléül, hogy egyformán látják a dolgokat és együtt éreznek; Vaimittagonz, Ogomagosz és Mukomisjudainsz, a kis teknősbéka mind a nyest toteméhez tartoznak; Omuskoze a medvecs család tagja, a következő alaknak viszont a man-hal, végül az utolsónak a cápa a totemje. A vezető szeméből vonal nyúlik ki az elnök felé, egy másik vonal pedig a kérdéses tavakig. – Egy sziklarajz, a felső-tó-vidéki indiánok műve, s hadjáratot ábrázol: a főnök lovon ül, jobb kezében varázsbót; az öt csónakban 50 harcos foglal helyet, ezeket a főnök hadsegéde vezeti, név szerint Kiskamunazee, amit onnan tudunk, mert a csónak fölött a halászsas, indiánul kiskamunazee, képe látható. Itt tehát folyón való átkelésről van szó, s hogy a hadművelet sikerült, mutatja a teknősbéka, a szárazföld szimbóluma; az égbolt és a belerajzolt három Nap pedig világosan jelzi, hogy három nap alatt bonyolódott le. – Magántermészetű közleményt tartalmaz egy indián leány levele (4. ábra.), amelyben egy indián ifjút hív meg barátságos látogatásra. Először a saját törzsének totemjét, a medvét (a) rajzolja fel a kép bal sarkába, a feladó megnevezése céljából, alája pedig a címzett totemjét, a halat (b). A két sátor (c, d) családja lakását jelöli, amely három tó (e, f, g) közelében található; a wigvamból út (h) vezet a főútvonalra (i), onnan pedig újabb elágazás (j) az ifjú lakhelye felé. A három kereszt (k, l, m) a leányt és két nővérét jelenti, minthogy ők már keresztények, az egyik sátorba rajzolt kéz pedig a saját sátrát, ahol ezt a levelét írta. – Egy másik „írás” ennél is egyszerűbb, az is megérti, aki sohasem látott ilyet,

4. ábra. Egy indián leány levele

különösen, ha tudja, hogy a középre rajzolt ferde kereszt cserét jelent. A kép értelme, illetve a levél tartalma ez: a puska tulajdonosa 30 darab hód bőrt (ezt a puska mellé rajzolt hód és a 30 vonás fejezi ki) hajlandó elcserélni egy bölény-, egy menyét- és egy vidrabőrért.

Ez az írásmód tehát mondanivalóját képek segítségével közli, s ezért *képirásnak*, *piktografiának* nevezzük. Az a gondolatcsoport, amelyet egy-egy ilyen piktogram tartalmaz, többé-kevésbé tetszés szerinti szavakkal, szabadon választható sorrendben mondható el. Az írás (a képek) és a használandó szavak közt szoros kapcsolat nincsen. Viszont könnyen elképzelhető, hogy egy szűkebb tárgykörben mozgó írástevékenység szükségszerűen gyakran fog élni ugyanazokkal a képekkel, ami által a képhez tartozó, a kép értelmét fedő szó is ugyanannyiszor megismétlődik. Ilyen módon a kép és a szó kapcsolata megrögződik, s a kép egy és már csak egy meghatározott szót jelent. Sok esetben ez már eleve nem is lehet másképpen: a hal, a medve, a sátor, a tó képe kell, hogy a neki megfelelő szóval olvastassék. Ebben áll a szó-írás kialakulásának kezdete, s a fejlődés útja ettől kezdve kettős: tartalmi és formai. Tartalmilag: a többjelentésű képek fedőszavai közül mindegyre több hull ki a használatból, a kép értelme specializálódik egyetlen fogalomra (ideára), egyetlen szóra, s attól kezdve a rokon értelmű szavak közül csak ennek az egynek az ábrázolására szorítkozik, ennek az egy fogalomnak, illetve szónak az írásjegyévé válik. Minél több ilyen szókép, szójegy keveredik a képek közé, a képirás annál inkább szóírássá válik. A formai változást az írásgyakorlat hozza magával; ha sokszor kell ugyanazt a képet lerajzolnunk, a rajz mindinkább egyszerűsödik, vázlatosabbá válik tollunk alatt, lassan egyre inkább kivész belőle a rajz képszerű, ábrázoló jellege,

s végül pusztá jellé lesz, amelyben már alig valami emlékeztet a jel eredeti tárgyára, a modellre. Amikor aztán a forma és a jelentés kapcsolata teljesen elmosódik, akkor az írásjel már csupán egy hangcsoportot idéz fel tudatunkban, s eszünkbe sem jut, hogy valaha ábrázolt valamit. Így például a „vár” írásjele vagy a várakozás vagy a várépület fogalmát fogja eszünkbe juttatni a szöveg tartalma, logikája szerint, noha eredetileg csak a várépületet ábrázolta.

Evvel eljutottunk a *fogalom-* vagy *szóíráshoz*, azaz *ideografiához*. Az írás képjellege ezen a fokon már megszűnik; az írásjegy egy-egy hangcsoport jegyvé válik, s mindig ezt fogjuk használni, valahányszor ez a hangcsoport írás közben előfordul, bármi legyen a jelentése. Ha például valaha az ér szó jelölésére a kis patak képét alkalmaztuk, ezentúl akkor is a belőle származó jegyet fogjuk írni, ha a szövegben ütérről, értékről, valaminek a megértéséről, eléréséről, érett gyümölcsről, érdemről, érvényről, érintkezésről, érdekről stb. van szó.

Nem ok nélkül soroltunk fel ilyen sok szót; ahogyan látható, java-részüket elvont jelentésű, képe nincs, s mégis egyszerűen, könnyen, ugyanazzal az egyetlen jellel leírható. Az írás tehát megszabadult attól a roppant teherteremtől, hogy minden szót, fogalmat képszerűen kelljen megérzésként, alkalmassá vált az emberi gondolat árnyalatainak meg-rögzítésére, vagyis irodalmi használatra.

Ez pedig igen nagy dolog; mondani is felesleges, hogy a művelődés történetében mit jelent, ha az irodalom és a tudomány írva művelhető, gyarapítható és megőrizhető. De a szóírás kialakulása nagy fontosságú fordulatot teremt más szempontból is; vele az írás nyelvhez kötötté válik, vagyis alkalmat ad a nemzeti írásrendszerek kifejlesztésére. A kép-írást bármilyen nyelvű ember megérti – az indián leány levelét magyarul olvastuk el – nem kell hozzá több, mint hogy felismerjük a képek értelmét. Ez a szóírásra is áll mindaddig, míg a szójegyek képszerűsége el nem mosódik, sőt némi tanulással még a stilizált jegyeket is el tudjuk olvasni. Nem tréfa, hogy aki például a kínai szójegyek jelentését ismeri, a maga nyelvén elolvashatja a kínai szövegeket. Ezt a tüneményt nevezzük *paszigrafiának*. – Mihelyt azonban a jelek már csupán hangcsoportokat, azaz határozott, szótári értelemben vett szavakat jelölnek, csak az érti meg a jelentésüket, aki ezeket a szavakat ismeri, aki az írás nyelvén beszél.

Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy az ember, örömmel felismervén az előnyt, amit a szóírás jelent a képírással szemben, rögtön nekifogott az új rendszer kialakításának. Az írás történetében nem beszélhetünk időhatárokról, egymástól elkülönült fejlődési korszakokról, de még csak tudatos vagy tudatosan kiaknázott felismerésekről sem, hanem pusztán csak szokásokról, amiket itt-ott új tapasztalatok gyarapíta-

nak. Majdnem minden írásrendszer, a kialakulás igen magas szintjein is, hosszú időközön át keverékformákat mutat. A piktoγραμμα még képet, tárgyat ábrázol, nincsen szóhoz kötve; a hieroglifa már egy határozott szót jelöl, s a kettőt gyakran együtt leljük meg, sőt hozzájuk járul a harmadik fokozat, a fonogramma is.

A *fonografia*, vagy *szótagírás*, maga is tipikus keverékalak, s a szójegyeknek (a szóírás jegyeinek) bonyolultabb használatából áll. Formájára nézve teljesen megegyezik a mi újságjaink képrejtvényeivel, ún. rébuszaival. Az efféle rejtvényeket mindenki ismeri; ha például a levélhordó szót akarjuk elrejtetni, lerajzoljuk a falevél s utána a hordó képét; ha a határ szót, felírjuk a hatos számot és az ár nevű szerszám képét. Itt tehát a szójegyeknek egészen szabad használatát látjuk, s már nem a leírt jegy eredeti jelentése, hanem csak a hangzása jön számításba: a hatos szám és az ár rajta nem hat darab árat jelent, hanem földterületet.

Persze, ha a szótagírás feltűnését mint örvendetes könnyebbedést könyveljük el, csak a kép- és a szóírás nehézségeihez viszonyítva beszélünk így. Az írás evvel a rébuszfejtés stádiumába jutott, s még így is nagy gyakorlatot kívánt. A nehézségeket a mexikói spanyol hittérítőknek az írástörténetből ismert példájával szemléltethetjük: a Miatyánk latin szövegét kellett azték szójelekkel leírniuk, e két szónál tehát: *Pater noster*, először leírták a zászló jelét, amelynek hangzása *pa*, utána a kőét: *te*, aztán a fügekaktuszét: *nosz*, s végül megint a kőét: *te*. Az *r* hang ismeretlen lévén az azték nyelvben, az indiánok megközelítő hűséggel elolvashatták a kívánt szöveget: *Pate noste*.

A szótagjegyek behozatala a szójegyek közé sok nehézséget okozhatott azért is, mert egy hagyományt tört át, az írás pedig igen hagyományszerető találmány. De maga az íróember is eladdig évszázadokon át ahhoz volt szokva, hogy a szavaknak, a fogalmaknak az ábráját, a képét jegyezze le írás közben – ez volt az ő számára az írás természetes munkája, mivolta, s ha az ábrák eredeti alakja el is mosódott már az emlékezetében a leegyszerűsített formák mögött, az írásjelek tárgyakat jelentő, képi természete a tudatában maradt. Mármost a szótagjegy gyökeresen szakít evvel a hagyománnyal, a kép-író eljárással; pusztán egy-egy hangcsoportot rögzít oly jegyekkel, melyeknek csak a hangértéke azonos az eredeti, a kép-író megadó fogalom szavával. Példaképp vegyünk egy már említett analógiát a magyar nyelvből; ezt a szót: vár (valaki várakozik) ugyanazzal a jeggyel kellett leírnia, amely a vár-épület szót jegyezte; evvel az egész eljárás bizonytalanná vált, s a félreértés elvben elkerülhetetlen. Hogy a bajon segítsenek, bevezették az ún. *fogalomhatározók* (*determinatívumok*) használatát, amit a fentebbi példán is bemutathatunk. Ha a várakozásról van szó, odatesszük melléje az ember jelét; ha erősségről, akkor az épület jelével determináljuk a vár jelét.

Ez a módszer különösen a kínai írásban használatos, minthogy a kínai nyelv csupa egytagú tőszókból áll, s így lehetetlen őket szótagjegyekre szétbontani. A *fang* szó például csónakot, helyet, fonást, illatot, keresést és még sok egyebet jelent; ezek közül azonban képpel úgyszólván csak a csónak ábrázolható. Ha tehát a kínai a hely szót akarja leírni, akkor a csónak jegyét a föld jegyével determinálja, a fonás szónál a selyem jegyével, és így tovább. A babiloni írásnál nagyjából rögzíteni tudjuk a szótagírás bevezetését, az egyiptomiban együtt szerepel a szó- és betűírással, de a jelek mindenütt arra vallanak, hogy eleinte írásbeli bizonytalanságnak, tökéletlenségnek tetszhetett azok szemében, akik nagyszámú eredeti szójegyet ismertek, s nem volt szükségük rá, hogy nehézkes determinatívumok által magyarázzák szótagjegyeiket. Ezért mintegy mesteri bravúrképpen megtették, hogy a szójegyet szótagjegyekre bontva újra leírták, amivel egyébként a helyes értelmezést csakugyan végleg biztosították. Idővel azonban nyilvánvaló lett az újítás nagy gyakorlati haszna, s a babiloni írástanítók például ilyen fogalomhatározó jelek segítségével könnyítették meg tanítványaiknak az új meg új jegyek tanulását.

Az utolsó állomásnak: a betűjegyeknek kialakulása a szótagírásból már különösebb nehézségek nélkül mehetett végbe. Itt azonban tudnunk kell, hogy az egyiptomi írás, amelyből az európai ábécék végső fokon származtak, sohasem törekedett a magánhangzók jelzésére. A nyugati sémita és az arab betűrendszerek ma sem ismerik a magánhangzókat, s ennek az lehet az oka, hogy ezek a népek (mint általában több ázsiai és afrikai nép) nyelve nagy tájszólásszerű változatosságot mutat a magánhangzók használata terén, vagyis ezek mintegy másodrangú szerepet játszanak a mássalhangzókkal szemben. A magyarban is elég gyakori tünet ez, például: ismer, esmer, ösmer, üsmer, vagy; puffan-püffen, kavár-kever, honnan-hunнан; ezeket a változatokat az is felismeri, aki csak az egyik alakjukat használja. Megérthetjük tehát, hogy a keleti népek miért írhatnák az ismer szót ilyen formában: *smr*; a maguk szavaival meg is teszik baj nélkül, mert hogy például a *smr* szót nem sömörnek, hanem ismernek kell olvasni, a mondat értelméből nyilvánvaló lesz. A magánhangzók ingatagságára jellemző még, hogy pusztán megnyújtásuk vagy más-más hangsúlyozásuk új értelmet ad a szónak; ismét magyar analógia: török, tőrök, törők. A belső-ázsiai nyelvek nagy részére éppenséggel jellemző ez a tulajdonság, s ismert az anekdota Kőrösi Csoma Sándorról, hogy midőn jó napot akart kívánni néhány tibetinek, kacajra fakasztotta őket, mert a hibás hangsúlyozás által szavai azt jelentették, hogy hasmenésben szenved.

Azok a nyelvek tehát, amelyeknek írásrendszere nem törekszik a magánhangzók feltüntetésére, szótagjegyeik sorában eleve külön jegyet (vagyis betűt) nyertek minden mássalhangzójuk számára. Ilyen betű-

jegynek alkalmas minden olyan szótagnak a jegye, amely szótag egy mássalhangzóból és egy magánhangzóból áll. Ebben a szótagjegyben például: *ki*, az *i* betű úgy sem volt jelezve, a jegy tehát megáll pusztán a *k* betű jelzésére is, azaz itt egy szótagjegy a használatban betűvé alakult át. De persze, ha ezt a jelrendszert olyan nép veszi át, amelynek a nyelvében a magánhangzó egyenlő értékű a mássalhangzóval, kénytelen némi erőszakot alkalmazni, hogy a mássalhangzókból (jegyekből) magánhangzókat nyerjen. Ezt az újítást szintén a görögök hajtják végre; így lesz náluk a nyugati sémita *alef* (', emphaticus, nyomatékjelző, hehezet) *alfává*, vagyis *a*-vá, a *he* *e*-vé, az *ájin* *o*-vá, a *jod* *i*-vé, *ü*-vé.

Az előző oldalakon vázlatosan végigkövettük az írásjelek elvi fejlődését a képirástól a betű-(hang-)jegyekig; így könnyebben megértjük majd a nagy írásrendszerek történetét. Kétségtelen tény, hogy minden ismert írásrendszer a képirásból fejlődött ki, s ma is a kép- és a betűírás közötti létra valamelyik fokán áll. Ezt a számtalan rendszert azonban fölösleges volna egytől végig mind szemügyre venni. Négy olyan írás van, amely a világ művelődésében kiváltképpen fontos szerepet játszott, s így elsősorban érdekelhet bennünket: az azték és a maja (ez a kettő rokonsága miatt egy osztályba sorolható), a kínai, a babiloni és az egyiptomi írás. Ezek keletkezését, kialakulásuk egyes korszakait a történelmi idők keretében pontosan elhelyezni nemigen lehet, sőt még az sem bizonyos, hogy egymástól teljesen függetlenül fejlődtek-e? A fenti sorrend tehát nem az időrendi egymásutánt akarja feltüntetni, hanem inkább a fejlettségük elért fokához és történelmi szerepükhöz alkalmazkodik. Az azték-maja írás például megállt a vegyes szó-szótagírás egy elég kezdeti fokán, a kínai – a nyelv természete miatt, mely csupa egytagú, ragozatlan szóból áll – elvben szóírás, de látni fogjuk, mégis éppen eléggé bonyolult; a babiloni a szó-szótag-betűírás keveredését mutatja mindvégig, míg az egyiptomi az, amelyből az európai népeknek s az ázsiaiak nagy részének ma is használt betűcsoportjai kialakultak, de meg kell jegyeznünk, hogy erre nézve a bizonyító anyag még nem teljes.

Azonban fontos tudnunk, hogy a képirással kezdődő összes írásrendszer mind a szó szoros értelmében vett írás, azaz csak gyakorlati-technikai kapcsolat fűzi az anyaghoz, amelyre íratik – nem úgy, mint az írás ősfórmájánál, ahol az anyag maga is szöveg. Mindazáltal az anyag jelentőségét sem szabad lekicsinyelnünk. A mozdíthatatlan anyag: a barlang, a szikla vagy az épített fal még igen kis mértékben szolgálja az írás célját, a közlést. A falra írt gondolat csak ahhoz jut el, akit útja arra visz. Az írás megkívánja tehát a mozdítható, még pedig könnyen mozdítható anyagot, s a gazdaságot, hogy könnyűsége mellett sokat közölhessen, végül pedig a nagy mennyiségben található, hogy sokat lehessen írni. Az írás és az olvasás technikájának többi követelményét aztán a gyakor-

lat hozza magával. Midőn az írás leválik a falról, vagy egyáltalán nem azt használja, megszületik – ősi formájában a *könyv*. Könyv volt tehát már minden kő, fa, csont, cserép vagy bőrdarab, amelyre a régi ember rózta első közléseit; könyv volt az azték-maja indián agávé-rostpapírja, a kínai bambuszlapocskája, a sumér agyagtáblája, az egyiptomi papirusztekercse, a hindu pálmalevele, s minden egyéb anyag és forma a középkor pergamenkódexéig, amelyben végre a magunk könyvére ismerünk. S ekkorra a könyv lett magának az írói munkának az igazi fejlesztőjévé, a gondolat melegágyává. A falra, emlékművekre, ércre, dísz tárgyakra vésett betű megmaradt monumentálisnak, díszítő célúnak mind a mai napig.

Amerikai írások

Sok a feltevés arra nézve, hogy a közép-amerikai indián népek írásai miért álltak meg a szó- és szótagírás aránylag kezdetleges fokán, vagy addig sem jutottak el, holott műveltségük sok egyéb téren oly magasra emelkedett, hogy ma is csodálatra készítenek. A kérdésre nehéz feleletet adni, minthogy azok a feltételek, amelyek az Óvilág nagy írásrendszereinek kifejlődését elősegítették, adva voltak itt is. Beidegzett gondolkodásmódunk szerint azonos okoknak azonos következményeket kell szülniük, s ha az indiánoknál a magas műveltség minden alkatelemét megtaláljuk, érthetlenné válik, miért maradt írásuk alacsonyabb fokon. De óvakodnunk kell az általánosításoktól, még kérdés formájában is. Már eleve jeleztük azt a nézetünket, hogy az írás fejlődésének üteme hosszú időközön át nem követi a többi társadalmi funkcióét, még a tudományművelését sem; más szabályokhoz igazodik, helyesebben másféle okoknak engedelmeskedik. A kínai írás a ragozatlan gyökszavakból álló nyelv miatt rögződött meg a szóírásnál, s a kínaiak ma, a 20. század közepén tudatosan vetik el a reform gondolatát, mint célszerűtlent. Az egyiptomi írás nagyjából az ismert kezdetek óta alkalmazta a szó-, a szótag- és a betűírást, mégsem rázta le az előbbi kettő terhét, noha a folyamatos, kurzív formák hamarosan megjelentek. Viszont a sémiták az egyiptomi rendszert fejlesztik, meglepő gyorsasággal, betűábécévé, s ezért ezt a mozzanatot: idegen népek közbelépését, őrizzük meg emlékezetünkben. Ugyanekkor közvetlen szomszédságukban, az egyiptomi és sémita hatások alatt fejlődött krétai írás csak a szótagolásig jut el, míg az egyiptomi ős megőrzi eredeti formáit akkor is, midőn a görögök Alexandriában, tehát egyiptomi földön, már a tőlük eredt, de magukévá tett betűkkel írják az Iliászt. A babiloni rendszer végső fázisában szintén szó- és szótag-jegyekkel ír, s így tűnik el a történelem színpadáról. Peru megreked a kipunál, mely nem is írás voltaképpen, hanem csak feljegyző, lajstromozó módszer, az aztékok kép-, szó- és némi részben szótagírást használnak, a maják valószínűleg szójegyekkel élnek. Szerfölött ágas-bogas problémahalmaz előtt állunk tehát, mely ugyancsak próbára teszi a történetíró oknyomozó készségét. Töprengéseinket talán ebbe az

összefoglaló kérdésbe sűríthetjük: ha a magas kultúra kikényszeríti vagy serkenti az írás szélesebb gyakorlatát, miért nem kényszeríti ki egyúttal a leggyakoribb formát, a betűírást?

Noha a tudományos kutatás meglehetősen feltárta már a magas kultúrák alkatát és életfunkcióit, tartózkodunk tőle, hogy az előttünk álló ismeretanyagból általános érvényű elméletet próbáljunk leszűrni; sőt éppen az anyag természete figyelmeztet az elméletállítás szervi nehézségeire, s arra int, hogy az adatokban az életet keressük, ne a teóriát (bármekkora, íróasztal melletti kényelmet ígérjen is). Így hát a kérdést minden alkalommal újból feltesszük, s mindig újból keresünk rá feleletet.

Az amerikai magas műveltségek vizsgálóinak nagy nehézségek közt sikerült a népek, nyelvek, események zűrzavarából kihámozniuk néhány megbízható megkülönböztetést. A Mexikóban tetőződő kultúra ívét a Floridai-öböl partján élő olmékek indítják el, de fontos szerephez jutnak a tőlük északra lakó totonákok is. A vezetés az olmékeké marad a Mexikói-felföld többi népével, az otomakokkal és a zapotékkal (spanyolosan: zapotec) szemben a spanyol betörést megelőző századokig.¹⁰ A Kr. u. 9. században kezdődik egy északi vadász nép, a nauák benyomulása több hullámban, más-más név alatt. Az első hullám a tolték nevet viselte, az utolsót csicsimáknak hívták; ennek azték nevű törzse uralkodott a 15. században, s éppen a taraszkok meghódoltatásával foglalkozott, amikor a spanyolok megjelentek. Cortez e viszály révén, a taraszkok segítségével foglalta el Mexikó, azaz Mesika fővárosát, Tenochtitlant¹¹.

Az olmékok szomszédságában keresik a másik nagy kultúrnép, a maja őshazáját. A maják uralmi területe a történelem folyamán Dél-Mexikótól Honduraszig szélesedett, s a kakcsikél, kicsé, nikarao és csorotega törzsekre telepedett rá. A Nicaragua-tó a néprajzi határ, amely a harmadik nagy műveltségövezetet, a dél-amerikait az északitól elválasztja.

Itt a vezető nép a csibcsa volt; utóbb ez is bekebelezett a Bolíviában székelő inkák, azaz fejedelmek birodalmába. E roppant államalakulatot a kecsuák alapították, s a spanyol hódítás, a konkvizta idején az Ecuadortól Közép-Chiléig és Argentínáig nyúló területeket foglal magába. Határain belül számos nép önálló kultúrát fejlesztett igen magas fokra; hogy csak a legfontosabbakat említsük: a tengerparton a mocsika,

¹⁰ Az indián törzsek nevét a mai átírás szerint egységesen Kiszely István munkája alapján használjuk (K. I.: *Amerika népei*. Bp. 1993.). K. J.

¹¹ „A hely, ahol a kaktusz gyümölcse terem.” K. J.

csimu, naszka, ika, az Andes fennsíkján az ajmara vagy kolla nép, a tiahuanacui romország valószínű építője. Ennyit a népekről.

A kronológiával azonban baj van. A múlt századi Amerika-kutatás, a természettudományos felfedezések hatása alatt, geológiai időhatárok szerint mérte a történelem szakaszait, és tízezer évekkel számított. A rákövetkező pozitivista visszahatás ezzel szemben a közellátás hibájába esett, Amerika történetét kb. 1500 esztendőre szűkítette, s a fejlődés összes szakaszát e néhány század határai közé sajtolta. Nem valószínű, hogy az a történelem, amely az Óvilágban ezredévek alatt pergett le, az Újvilágban 10–12 évszázadra zsúfolódott volna össze, s a spanyolok idején már a szétbomlásig hanyatlott. E nagy bizonytalanságnak az az oka, hogy a kutatás a dokumentumok gyűjtésénél és rendezésénél tart, s az összehasonlító forrásanyag hiányzik, nem úgy, mint a keleti ókorok történeténél.

Legújabban egy fizikai-kémiai eljárással, az úgynevezett radiokarbon-módszerrel vizsgálják az emlékek korát, s ez egzaktágánál fogva minden eddiginél megbízhatóbb eredményeket szolgáltat; azonban még nem teljesen kidolgozott, s újdonsága miatt nem alkalmazhatták a teljes emlékanyagra.¹² Az eddigi számítások ingadozását jellemzi, hogy például Marcel Cohen írástörténetében (1953) a maja magas műveltség kezdetét Kr. e. a 7. századra teszi, az írás használatát Kr. u. a 4. századra; az azték műveltségét és írását Kr. u. a 12-ikre; a német Hermann Trimborn (1953) a maja történelem kezdetét időszámításunk elejére helyezi, az olmék-totomakét a 3. századra. Nyilván egyik sem fogadja el, vagy veszi tudomásul a radiokarbon-módszer eddigi (bár vitatott) eredményeit, amelyek 800–1500–2000 évnyi eltolódásokat mutatnak ki visszafelé, s például az olmék-totonák kultúra hatalmas emlékét, Teotihuacan¹³ rommezejét Kr. e. 1474-gyel datálják, a zapoték Monte Albánt Kr. e. 650-nel keltezik, az észak-perui Chavin de Huantart Kr. e. a 9. századdal. A dolgok ilyen állapotában a magunk részéről mellőzünk minden időrögzítő kísérletezést, s magának a történelmi anyagnak rendszerezését vesszük figyelembe.

Mi a különbség az óvilági és az újvilági civilizációk gazdasági rendje közt? A felelet rögtön adódik: az Újvilág indiánjai nem ismerték a lovat, a marhát, a tevét, azaz történetükből és kultúrájukból teljességgel hiány-

¹² A kézirat születésének idején újdonságnak számító vizsgálati módszer az elmúlt évtizedek alatt jelentősen fejlődött, a mérési pontatlanságok azonban napjainkban is nézeteltérésekre adnak okot (ld. a torinói lepel kormeghatározásának vitája). K. J.

¹³ „az Istenek városa”

zott a nomadizáló állattenyésztés. Holott az Óvilágban éppen a pásztor-népek benyomulása a letelepült földművelők közé okozta igen gyakran az alacsonyabb és a magasabb műveltség roppant jelentőségű cseréjét. E hiány ellenére Amerikában mégis megtaláljuk ugyanezt a kultúracserét. Az alacsonyabb művelődés itt is két rendre tagolódik ugyan: a vadászó és a növénynevelő gazdálkodásra, de viszont a magas kultúra kezdetét jelző egymás fölé település, hódoltatás éppúgy megtörténik vadász és földművelő népek közt (vö. nauák és olmékek), mint a földműves-földművesek közt (vö. maják és hódoltjaik, kecsuák és a többi „inka”-népek); s az utóbbi a gyakoribb. Hogyan ment végbe ez a folyamat?

Noha a ló, a szamár, a teve, a disznó, a juh, az eke, a kocsi, a kerék, a vas ismeretlen, mégis mind északon, mind délen megtaláljuk az ültetvényes gazdálkodás összes – éspedig rendkívüli intenzitással művelt – formáját, a természet adta viszonyok szerint. A mexikói felföldön tóparti kertészkedés folyik, középen a nedves őserdőkben egyes állami-vallási központok körül szétszórt tanyagazdálkodás, Peru partjain az öntözéses oáziskultúra, az egyiptomit és mezopotámiait nemegyszer meghaladó teljesítményekkel, a magas-hegyvidéken a teraszos gazdálkodás, elképesztő méretekben. Mind e népek tökéletesen földhözköttöttek és növényevők (összes háziállatuk a félig szelíd láma, a pulyka és a kutya), gabonájuk a kukorica, az ő „találmányuk” a krumpli, a dohány, a tök, gyümölcsük a banán, az ananász, a mexikóiak itala a kakovatlból készült csokolatl, részegítője a pulké, az agávébor, a délieké a csicsa, a kukoricapálinka. Főterményeik nélkül a mi mai civilizációnk sem képzelhető már el, azaz a termelésben és a velejáró tudományokban ugyanannyira viték, mint az Óvilág népei, csak hogy pusztán ember erővel.

Ez azt bizonyítja, hogy a fejlődéshez, a tipikus magas kultúra kialakításához itt nem volt szükség eltérő gazdasági formák találkozására. S hogy az emelkedés mégis megtörtént, azt mutatja, hogy az egynemű gazdálkodás a fejlődés bizonyos fokán terjeszkedő, hódító erőre tesz szert, még az oly „földhözragadt” természetű is, mint a földművelés. A túlnépesedés feszítő kényszeréről e roppant területeken nem beszélhetünk (még ma sem), a terjeszkedés mindig csak politikai természetű volt. A jobb szervező-képességen múlt-e a dolog, vagy föltegyük-e, mint az egyéneknek, a népek természetes hierarchiáját? De a hierarchia sokféle lehet. Az inkák vezette kecsuák meghódoltatták a náluk magasabb kultúrájú csimukat s a legalább egyenrangú aimarákat; a nauák az olmékeket stb., s a politikailag alávetettek megőrizték, továbbépítették a magukét. Próbáljunk egy fokkal mélyebbre tekinteni!

A birodalomalapítás Amerikában is, mint majdnem mindenütt, rárétegződés útján ment végbe, azonban nem egyforma államképződményeket hozott létre. A régi majákról nem tudjuk, alakítottak-e egyáltalán

államokat, s „országuk” nem állt-e csupán templomkörzetekből, tanya-gazdaságot űző lakossággal? Később városszövetségeket találunk náluk, így a „mayapáni ligát”, Chichén Itza, Mayapán és Uxmal szövetkezését; az államforma azonban mindvégig szigorúan teokratikus marad. Egészen hasonló hozzá a mexikói „azték hármasszövetség”, de ez már államföderáció, területi alapon, három főváros, Tenochtitlán, Texcoco és Tlaxepan központjával. Az államhatalom gyakorlása itt viszont a „háborús király” (katonakirály) és a „békekirály” (polgárkirály) szükség szerinti hivatalcseréjében áll; alapja pedig a falugazdálkodás. A maják déli szomszédja, a csibcsa-terület kifejezetten kiskirályságok, aprófejedelemségek mozaikjára tagolódik, városállamokra, aminőkből az egyiptomi és a mezopotámiai birodalmak álltak össze, s aminőket a görögöknél és a középkori Európában találunk; a lakosság viszont városokba tömörül. Délen pedig az inkák egy központilag szigorúan szervezett óriásbirodalmat építenek számtalan népből, csak a római császári impérium hasonlítható hozzá; a lakosság ehhez képest megoszlik város-, oázis-, falu, tanyalakókra.

E sokféle államalakulat végelemzésben mind egyfajta gazdasági renden alapul, belső tagozódásuk is nagyjából azonos, ez pedig megegyezik az óvilágiakéval. Mindenütt a hódító és az alávetett népekből alakulnak ki a társadalmi osztályok: a jobbágyság, a közszabadok, a hivatalnokréteg, a nemesek és papok rendje, felül a királlyal, de nem kasztszerűen, hanem bizonyos fokú keveredéssel. A rabszolgaság bevezetése itt is inkább másodlagos, a kialakult állam hódító hadjáratainak eredménye, s a jogtalanná tett hadifoglyok munkaerejének korlátlan kihasználásából áll. A többi dolgozó alávetettsége velejében vallási természetű, s lényegét adók, szolgáltatások kötelezettsége teszi. A belső struktúra tehát nagyjából azonosnak mondható az óvilági államszervezetekével.

De van egy nagy kulturális különbség. Az Óvilágban az újfajta művelődés fermentumát javarészt a nomád és letelepült népek keveredése szolgáltatja, s a nomádok szabadsághoz, önállósághoz szokott, mintegy „felvilágosultságra” hajló erkölcsi alkata rányomta bélyegét az egyesült népek fejlődésére, viselkedésére. A bélyeg főként életszemléletükön, vallási rendszereiken tapintható ki, de hatalmi törekvéseikben, jogérzékükben és magánéletükben is megmutatkozik. Mindezeknek Amerikában úgyszólván semmi nyoma. Az a nyomott, lidérces, halálmisztikára hajló, babonás lelkvilág, amely mindenkit megüt, aki az amerikai ókultúrákkal egy kissé megismerkedik, s amely a régi indián népeket ma is fogva tartja, a röghöz ragadt földművelő tipikus ősi alkata. A szörnyistenek, sárkányok, kígyók, halálfejek kultusza, a kannibalizmus, a kegyetlenség, a szolgaság panasztalan elfogadása és természetes gyakorlása, a tompa kö-

zöny és az extatikus kirobbanások váltakozása egy nehéz, monoton életforma állandósított kényszerére s valaminő természetes dialektika elmaradására vall e szerencsétlen népeknél. Csak evvel magyarázható, hogy az inka birodalom, a világtörténet e legagyonfegyelmezettebb, még az álmokat is ellenőrző társadalma létrejöhetett, amelynek csúcán az Inka sem volt egyéb, mint a maga isteni mivoltának, legparányibb tevékenységében is szabályokhoz kötött rabszolgája.

Ez a hosszú fejtegetés szükséges volt, hogy megkísérthessük a feleletet a kérdésre, miért maradtak fejletlenek, nehézkesek az amerikai írássok. Úgy látszik, azért, mert állami funkcióként gyakorolták mind a háromfélét, s ez a feladat alakította ki formáikat. A perui csomóírást, ha ugyan írásnak nevezhető, már láttuk, s minthogy itt az államélet velejében a munkák megszervezéséből állt, igazgatásához elegendő volt ez a módszer is. A munkák előírását, a termékek beszolgáltatását, a javak elosztását, a népesség számát, csoportosulását stb. hiánytalanul rendben lehetett tartani egy ilyen statisztikai szerszámmal; mert szerszám volt, semmi egyéb, a táblázatok, rovatok és számadatok helyettesítése madzagokkal és rájuk kötött csomókkal. A kulturális szükségleteket a rítus, a szájhagyomány és a képzőművészet elégítette ki. A maják papi földjén a vallás szolgált normául, fel kellett jegyezni a csillagok állását, kiszámítani pályafutásukat, a naptári ciklusokat; innen ered a maják meglepő csillagászati és matematikai tudománya, s így írásuk valószínűleg e számítások és adatszerű feljegyzések rögzítésére szolgált. A mexikói királyságok főként történeti és egykorú események megörökítésére törekedtek, s e célra elegendőnek találták a tiszta képirást, kiegészítve a szó- és szótagírás kezdeti formáival. – Végül a tiahuanacui romba dőlt ország emlékei írást nem is találunk, csupán jelképek tömegét; de ezek értelmezése körül még áll a vita.

Mindezekén túl még egy mozzanatot szeretnénk kiemelni, ám ez inkább egy impresszió megrögzítése csupán, semmint szakszerű megjegyzés, azért is hagytuk utoljára. A képszerűet, az ábrázoló és a dekoratív hajlam, az emberi természet eredendő, közös vonása, de két népnél: az egyiptominál és az indiánoknál különösen fejlettnek látszik, s ennek révén fontos szerepet kapott az írásművelésben. Az indiánoknál elegendő, ha megtekintjük templomaik, palotáik, középületeik, piramisaik zsúfolt, kifogyhatatlan, túlterhelt díszítését. Még piramisaikat, e kőhegyeket is szobrokkal, domborművekkel, ornamensekkel, festményekkel halmozták el, hozzá hasonlóra másutt példa nincs, holott a piramisépítészet egy időben az egész földkerekséget elborította. Írásukban is kevés egyszerűsítő hajlam mutatkozik; vagy marad a képek gondos, ügyesen részletező, epikus kidolgozásánál (aztékok), vagy pedig telezsúfolja a teret vastag, agyonrajzolt, cifra jelek tömör seregével (maják). Nyoma sincs a

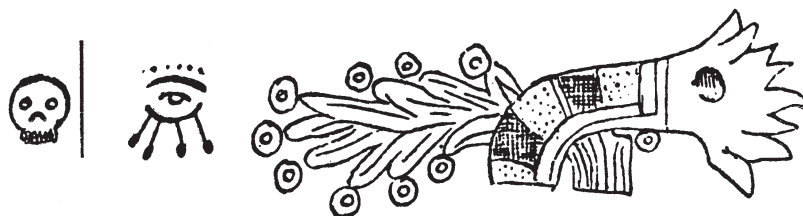
könnyed, pontos sorvezetésnek, mint például az ékírásnál és a kínai írásnál, vagy a tárgyias ábrázolásnak s az organikus elrendezésnek, mint az egyiptomi hieroglifáknál.

a) Azték írás

Az aztékok nem őslakói Mexikónak; eredetmondáik szerint keletről jöttek, az óceánban fekvő boldog szigetről, ahol fehér és fekete bőrű népekkel együtt éltek jólétben és békességben, de egy nagy özönvíz kivándorlásra kényszerítette őket. Annyi bizonyos, hogy Mexikóba (azték néven: Mesika) honfoglalók gyanánt érkeztek; hódító, katonafajta voltak, legyőzték a toltékokat (akiket szintén megelőzött már egy igen kultúrált nép), de átvették műveltségüket, s vele együtt – a jelek szerint – az írást is. Hitük szerint a vallásalapító Kecalkoatlól (Tollas Kígyó) kapták. Látuk, mily nehéz ma már ezekben a dolgokban igazságot tenni, nagyrészt azért, mert Cortezék feldúltak minden feldúlhatót, könyvkincseiket máglyára dobták, s a fennmaradt feliratos műemlékek száma is csekély.¹⁴ Igaz, hogy az indiánok maguk is viseltek pusztító háborúkat egymás ellen. Végeredményben mintegy harminc azték és maja kódex menekült meg a pusztulásból, és szétszóródott Európa múzeumaiban. A „legújabb” maja kéziratot Liberec, csehországi város múzeumában fedezték fel 1955-ben; 18 lapból áll, színes rajzokkal, köztük hieroglif szövegekkel teleróva.

Kőre, bőrre s növényi anyagokból (agávérostból) készült papirosra írtak, technikájuk – képírásról lévén szó – festés, tarka, élénk színű, s mint-hogy ők is kánont követtek az írásban, a színek megismétlődnek: egyes fajta figurákat mindig ugyanazzal a fekete, sárga vagy vörös színnel ábrázolnak. Jellemző erejük a rajzban kiváló, gyakran az egyiptomiakéra emlékeztet, de nem oly érett és fölényes, inkább kissé gyermekes, naiv. Amikor Cortez Veracruznál partra szállt, Moctezuma (1466–1520), „a haragos úr”, (spanyolosan: Montezuma), hírszerzőket küldött eléjük, s Cortezék ámulva látták, hogy az azték „írnokok” mily ügyes, gyors jellemző készséggel festik le őket és viselkedésüket; a király így pontos vizuális képet nyert a jövevényekről. Írásuk egyébként a kép- és a szóírás keveréke, azonban a képekkel való ábrázolás a túlnyomó. Egészen a 16. századig használták, ekkor azonban azt a kényelmesebb, gyakorlatiasabb latin ábécé kiszorította.

¹⁴ 1562-ben Diego de Landa, Yucatán első püspöke elégettette az ősi könyveket és lerombolták a templomokat. Krónikája (a Yucatánban történt dolgok leírása) viszont pótolhatatlan tanúságtétel a maják korabeli életéről. K. J.

5. ábra. Halál, özvegyesség, háború (azték írásjegyek)

A kevés maradványon nem lehet fejlődést megállapítani; a könyv „szövege” általában csupa képsorozat, de közben-közben szójegyeket is találunk, s ezek rendszeren tulajdonneveket, rangot, időegységet vagy elemi fogalmakat (tűz, víz) jelentenek. Ilyen visszatérő jelek például a hús napból álló hónap napjainak jegyei, neveik Humboldt nyomán ezek: 1. *Szipaktli*, tengeri szörny – 2. *Eheketl*, szél – 3. *Kalli*, ház – 4. *Kuecpaliz*, gyík, – 5. *Koatl*, kígyó – 6. *Mictli*, halálfej – 7. *Mazatl*, kecske vagy szarvas – 8. *Tocstli*, házinyúl – 9. *Atl*, víz – 10. *Ickuintli*, kutya – 11. *Ozomatli*, majom – 12. *Malimatli*, káposzta – 13. *Akatl*, nád – 14. *Oszeloti*, tigris – 15. *Kuauhtli*, sas – 16. *Korzkakusuhtli*, keselyűk királya – 17. *Olintonatiuh*, a Nap egy évi útja – 18. *Tekpatl*, tűzkő – 19. *Kuiszhuitl*, eső – 20. *Socsitl*, virág.

A napok nevét könnyű volt ábrázolni, mert tárgyakról, állatokról stb. voltak elnevezve. Nehezebb az eset az elvont fogalmaknál, s itt aztán jelképes, de mindig szóértékű az ábrázolás, vagyis ezek nem képek már, hanem szójegyek; így például a halál szó jegye: halálfej, az özvegy-ségé: könnyező szem, a háborúé íj és nyíl, vagy pedig – érthető képzet-társítással – a víz és a tűz (a pusztulás) egybekapcsolt jegye. Hasonló-képp érthető jegye a sírásnak egy emberalak arca elé rajzolt könnyecsepek, a beszédé a nyitott száj és elé rajzolt nyelv, a járásé lábnyomok.

De a szóíráson felül megtaláljuk a szótagírás, azaz a hangírás néhány példáját is, ahol már nem a szó jelentése, hanem csupán a hangzá-sa az írás alapja. Ez különösen elnevezések leírásánál fordul elő; így ezt a nevet: *Teokaltitlan* (a templom emberei) az ábrán látható formában a következő hangcsoportok jeleivel írták le (a zárójelbe tett *-ntli*, *-tli* betűk csak erősítő suffixumok, nem hangzanak): a kép bal alsó sarkában látha-

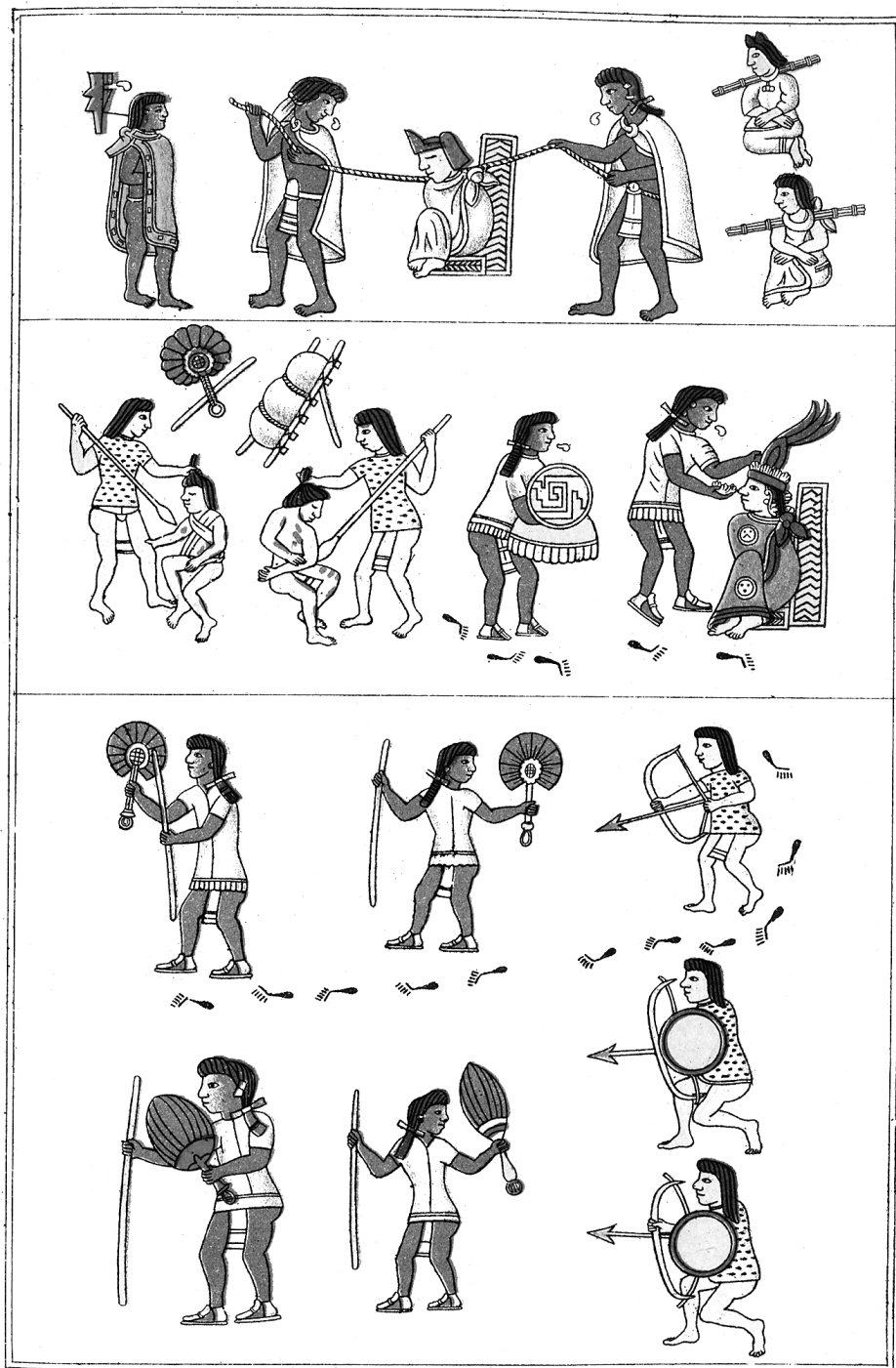
6. ábra. „A templom emberei.”

tó az ajak jele: *Te(-ntli)*, mellette a lábnyomokkal jelzett úté: *o(-tli)*, fölöttük a ház jele: *kal(-li)*, e mellett jobbra a fogé: *tlan(-tli)*; vagyis a negyedik, a *ti* szótag kivételével az összes szótagot más, egész szavak jegyeivel le tudták rögzíteni: *Teokal(ti)tlan*. Hogy azután miért nem mentek tovább ezen az úton a teljes szótagírás és végül a betűírás felé, homályban van előttünk.

Hogy tisztább képet kapjunk az azték írásmódokról, közöljük először a keveretlen képirás, azután a kevert kép–hang írás egy-egy mutatványát. A képirás egy három képsorból álló, színezett kódexlap másolata; a legfelső sor figurái balról jobbra: 1. visznatl, állami tisztviselő, illetve ítélet végrehajtó; 2. ítélet végrehajtó, szája előtt a nyelv rajza, tehát beszél; 3. kacika, azaz kormányzó, akin az ítéletet végrehajtják (megfojtják); 4. ítélet végrehajtó, szintén beszél; 5. felül a kacika felesége, megkötözve, nyakán kalodával; 6. alatta a fiuk, hasonló állapotban. A képeket nem nehéz értelmezni, vagyis az írást elolvasni: valamely város kacikája bűnt követett el (államellenes bűnt, valószínűleg fellázadt a főhatalom ellen); bűnéért halállal lakolt, feleségét, fiát bebörtönözték. – A második képsor még könnyebben olvasható; figurái szintén balról jobbra: a kacika katonái (lándzsás alakok) megölik és kirabolják a vándor kereskedőket, áruik is rajta vannak a képen, az alakok fölött. Ámde jobboldalt már megérkeznek (lábnyomok!) az ítélet végrehajtók, s közlik az ítéletet a széken ülő kacikával. – A harmadik képsor ismét valami visszaélést tárgyal, amely háborúsággá fajult: az állami közegek távoznak valahonnan (lábnyomok), még pedig sietve, minthogy a kacika katonái üldözik őket; a kacika itt már úgy látszik nyilván szembeszállt a hatalommal. Feltűnő azonban, hogy ha az olvasást nem felül kezdjük, hanem az alsó képsoron balról jobbra, logikus egymásutánban lepergő történetet, kerek elbeszélést kapunk: a kacika és katonái visszaéléseket követnek el, elkergetik az állami közegeket, kereskedőket rabolnak ki és ölnek meg, amire azután a kormányzót elítélik, végrehajtják rajta az ítéletet, családját pedig bebörtönzik. Nyilván így kell olvasni a képsorozatot, mert a többi effajta leírásnál is így alakul ki a zökkenőtlen mese. Ez volt tehát az azték sorvezetés: alulról felfelé és balról jobbra. Hogy aztán miért feketék az állami közegek és miért sárga a többi ember, nem tudom; bizonyos, hogy jelentése van, mert a színhasználat a kódexekben rendszeren következetes, kánonszerű.

Másik fennmaradt feljegyzés hosszú történetet regél el, a nyolc azték törzs kivándorlását az őshazából, Asztlánból. (Asztlán feltehetően azonos a regés Atlantisszal, mondják Atszlánnak is.) A város baloldalt látható, vonallal bekerítve, tehát szigeten fekszik; hat ház-jel (tehát írásjel) ábrázolja, köztük áll a teokalli, azaz templompiramis, tetején a víz jelével, amely a papság szimbóluma is; lent maga alá húzott lábakkal ül a király és a királyné. A szigetről bárkában álló alak evez át a tengeren a száraz-

7. ábra. Azték képírás

földre, a törzsek átkelését jelezve. A partról rögtön továbbvonulnak (lábnyomok) a „Szarvhegy” (*Kolvakán*) felé. Ez az első állomásuk a tengeri utazás után; a nyelvjelekből gondolhatóan itt tanácskozást tartanak, s valami szenthelyfélét alapítanak, talán ezt jelzi a hegyre rajzolt kép. Innen továbbvonul a nyolc törzs (a nyolc ház, azaz törzs jele egymás alatt, mindegyik mellett a maga külön névjegye, s egy beszélő emberalak, a szószóló főnök.). Elindulnak, s mint a következő négy asszonyfigura mutatja, gyalogszerrel haladnak, hátukon a motyójuk, fejük fölött rúdon valami jelvény, talán totem. Hatalmas fákból álló erdőhöz érkeznek el; a fák olyan nagyok, hogy az ember nem tudja átkarolni őket; de lehet, hogy csak egy ligethez, s a hat fekete pont a fák számát jelzi. Mindenesetre emlékezetes hely volt (*Tamoancshán* a neve), mert a fákat kidöntötték, hogy hozzájussanak a gyümölcséhez, amelyből áldozati lakomát rendeznek; erre vall az oltár a fa mellett, odább a gyümölcsel megrakott asztal, a háromlábú edény és az öt evő alak. Itt határoztak további sorsukról is: a nyolc törzs (házak) ismét összegyűl, mint a Szarvhegynél, s a tanácskozás eredményeképp (két „nyelvelő” figura) két részre oszlik, négy erre, négy amarra folytatja útját. Ezt jelzi a negyedik és ötödik törzsjel közül kivezett pontozott vonal. Alant ismét áldozatot tartanak, mégpedig emberáldozatot, mint az öt figura közt álló oltárra helyezett emberfej mutatja. A négy törzs, amelyről a továbbiakban szó van, útra kel, különböző vidékeken halad át, eljut a „Könnyek hegyéhez”, innen a „Kígyóhegyhez”, ahol végre letelepedik és 28 esztendeig él (a 28 időjegy szerint). További történetükről, kép híján, nem számolhatunk be.

b) A maja írás

A maják hazája a Yucatan-félsziget, de birodalmuk valaha Hondurasig és Mexikóig ért. Ők voltak Amerika görögjei. Műveltségükről pompás épületeik, romvárosaik tanúskodnak, miket dzsungel takar el; különösen a számtan tudományában és az időszámításban (csillagászatban) értek el kiváló eredményeket, művészetük pedig az összes indián népét felülmúlja.

Az írást természetesen Icamna¹⁵ nevű istenüktől, a nappalok és éjszakák irányítójától kapták. Eddig ellenállt minden megfajzott kísérletnek, csupán annyi bizonyos, hogy kép-szó írás, azaz hieroglif. Ezt bizonyítják Jurij Valentinovics Knorozov orosz tudós kutatásai is. Emlékei kőbe vésve, cserépre festve vagy stukkószerűen megmintázva maradtak fenn, írva pedig összesen három kódexben. A többi indián írástól az különbözteti meg, hogy minden jegye tojásdad vagy négyzetes alakú keretbe foglalt, s hogy az eredetileg ábrázolt tárgyak rajza már vázlatossá, sokszor felismerhetet-

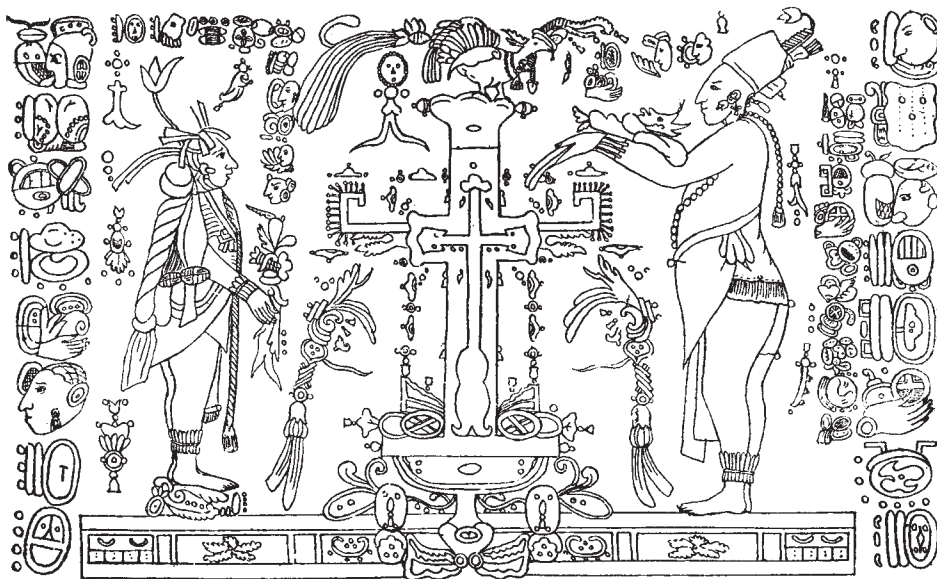
¹⁵ „Az iguána háza”

	<i>kan</i>		<i>muluk</i>		<i>idž</i>		<i>kauak</i>
	<i>tsitšan</i>		<i>ok</i>		<i>men</i>		<i>ahan</i>
	<i>kimi</i>		<i>tšwen</i>		<i>kib</i>		<i>imidž</i>
	<i>manik</i>		<i>eb</i>		<i>kaban</i>		<i>ik</i>
	<i>tamat</i>		<i>ben</i>		<i>edztanab</i>		<i>akbal,</i>

8. ábra. A maja napok jelei és nevei

lenné vált. Senki sem tudja elolvasni őket, s azért a megfejtési kísérletek leírását el is hagyjuk. Mindössze a 18 hónap jegyét és nevét ismerjük bizonyossággal, továbbá a hónapot kitevő 20 napét, az első húsz számát, aztán a színek, világtájak, istenek jegyeit. Végül pedig most már igen pontosan ismerjük csillagászati jegyeiket, feljegyzéseiket: Hans Ludendorff, a potsdami asztrofizikai obszervatórium igazgatója fejtette meg őket, hosszú évek fáradságos munkájának eredményeképpen.

Mutatványul ábránkon láthatók a napok jegyei. Ezekhez csak annyit jegyzünk meg, hogy a napok közül a hatodik, a tizenegyedik és a tizenhatodik nap neve egyúttal a világtájakat is jelentette: *kan*=dél, *muluk*=kelet, *is*=észak, *kauak*=nyugat, de ezenkívül a világ sorát igazga-

9. ábra. Az ún. Palenquei kereszt vázlatos rajza

tó négy szellemét is, kiknek neve *bakab* volt. Zsúfolt, vaskos ábrázolásmódjukat jól szemlélteti a hírneves „palenquei kereszt” kőreliefje. A kereszt jelentése nem tisztázott, talán a négy világtáj, azaz a mindenség jele volt. Egyébként a kereszt tisztelete a világ sok népénél megtalálható már a kereszténység előtti időkben is. A képen jobboldalt álló pap pólyába burkolt csecsemőt mutat be a keresztén trónoló istenség (kecalmadár) előtt, baloldalt az anya áll, hosszú hajfonata előrevetve csüng, kezében virágot tart, amely az egyiptomiaknál is az asszonyi állapot jelképe volt. A körös körül futó rajzok írásjegyek, hieroglifák, de sok közöttük a csillagászati kép, ahogyan Ludendorff megállapította. Ilyen például a kereszt talpa: a vízszintes vonal alatt levő oblongum a lemenő Nap (?), fölötte balról az Állatkör és a Tejút keresztezési pontja (az állócsillagos ég nullpontja), jobbról a tavaszpont konstelláció (az esztendő nullpontja). – A dombormű hieroglifjei közül igen érdekes a képen bemutatott jelcsoport: a maja időszámítás kezdőnapját jelöli: Kr. e. 3113. október 15-ét. – Érdekes másfelől, hogy e tudományok műveléséhez olyan számrendszert használtak, mely mindössze két alapegységből állt: egy pontból és egy vonalból, s evvel a két jellel hihetetlenül bonyolult számításokat végeztek el.

Kína

Az írás tudományát a kínai hagyomány szintén isteni eredetűnek tartja; a nyolc ősi írásjelet: trigrammát (*pa-kva*) egy sárkány vagy táltos ló közölte Fu-hszi császárral, a kínai nép mitikussá vált törvényhozójával (Kr. e. 2852–2738 közt). Egyébként magát Fu-hszit is sárkányalakokkal ruházta fel a hálás utókor. Más monda szerint Huang-ti császár két titkára találta fel (Kr. e. 2700 körül), s ezek utóbb az írás istenségeivé, *ce-senné* lettek. A vizsgálódás természetesen más eredményekre jutott, noha a legutóbbi időkig ez is olyan utakon bolyongott, hogy az igazságtól való eltérése nagyobb volt, mint a legendáké. Így például a kínaiakat Nyugat-Ázsiából vagy egyenesen Egyiptomból kivándorolt népnek tartották, s mindjárt az írást is onnan hozták volna magukkal – amely elmélet a 16–18. századi jezsuita hittérítők Bibliatisztelő buzgalmában bírta gyökerét. De a szaktudósok is, mint a francia Terrien de Lacouperie, az angol C. J. Ball, a német F. von Richthofen, bizonyítani igyekeztek a kínai nép babiloni, illetve nyugat-ázsiai származását. Feltevéseik a francia Chavannes s főképp a német Conrady vizsgálatai alapján végleg megdőltek. Igazoltnak vehetjük, hogy a kínai nép és műveltsége – a felderíthetetlen homályba vesző kezdetek óta – autochton.

Bennszülött, nem bevándorolt nép, azonban korántsem egyfajtajú, s a néppé válás folyamatának kezdetét az újabb kutatások a Kr. e. az 2000. év tájára teszik. Ez egyúttal a történeti idő kezdete is. A hagyományok természetesen sokkal messzebbre nyúlnak vissza, s kétségtelen, hogy az ekkor uralkodó dinasztiáknak már voltak elődeik, de mindebből semmi sem dokumentálható. A földrajzilag két részre osztható Kína népeit ekkoriban még nem lehet néven nevezni, de mind az északi, mind a déli részen tájanként felismerhető kultúrákat találunk, s ezeket ma olyan népek nevével jelölik, amelyeknél némely jellemvonásuk fennmaradt. Egyik az északkeleti „előtunguz”, „prototunguz” félnomád, sertésenyésztő és vadász kultúra; ettől nyugatra éltek az északi nomád marhateenyésztő és vadász „protomongol” kultúra hordozói; evvel rokon az északnyugati, főként lótenyésztő, szintén nomád „prototürk” kultúra. Ezek a

népek marha és ló mellett természetesen szamarat, juhot és tevét is tartottak, ahol mire mód volt, s valamelyikük révén terjedt el a bronzöntés a későbbi Kína területén. Nyugaton a „prototibeti” kultúra megteremtői valószínűleg a Tibet északi részén ma élő tangutok ősei voltak, juhtenyésztők, úgy látszik lazább törzsi szervezettel, mint az előbbiek. E népeknél a „nomád” kifejezést nem szabad kizárólagos, mintegy képletszerű értelemben használni, éppúgy mint a délieknél az „ültetvényes” szót; akkortájt még semmi sem ment „nagyban”, mint a történetileg kialakult nemzetek és birodalmak idejében.

Dél-Kína népei tehát általánosságban ültetvényesek; főcsoportjuk a „tai”-népek elődje („proto-tai kultúra”), völgylakók, laza faluközösségekben élnek, főként rizstermelésből; nyelvük a kínai és a szíami nyelv szülője; a történeti idők kezdetén már dél felé szivárognak. – A hegyekben élnek a jao népek elődei, erdőégetők, főveteményeik gumós növények. A Jangce és egyéb folyók mentén élt egyik alcsoportjuk, a jüeh nép, de korán kivándorolt Dél-Koreába, Dél-Japánba és Annamba, a Viet-nam név első tagjában a jüeh szó rejtőzik, jelentése „déli jüeh”. Jao nép volt az is, mely vízi életre, halászatra, hajózásra specializálta magát, s amelyet ma „protomalájinak” neveznek. Dél-Nyugaton a dél-tibeti csoportok élnek ekkor, hegyes hazájukhoz illően leginkább juhtenyésztésből és egyszerűbb földművelésből. Végül délen a liaok primitív vadásznépe, íj és nyíl nélkül.

A kínai magas műveltség erjesztő fazeka az a terület, ahol az északi és a déli kultúrák találkoznak (Honan, Kelet-Senhszi, Nyugat-Santung, Dél-Hopei, Dél-Sanhszi). Itt leljük az első történeti uralkodókat, s így a hagyomány valószínűleg igazat beszél, amikor azt mondja, hogy az első predinasztikus császár, Jao, Dél-Sanhsziban székelt. A harmadik király, Jü, alapította a hagyomány szerint az első, úgynevezett Hszia-dinasztiát, utána még 17 uralkodót sorolnak fel a későbbi történeti munkák, s a tudomány is elismer annyit, hogy e hagyományoknak Dél-Dél-Nyugat-Sanhsziban konkrét alappal kell bírniuk, noha írásos emlékek híján a dolog nem bizonyítható. Annyi kétségtelen, hogy az első, újszerűen rétegezett társadalmak itt alakultak ki, s ezt az új társadalmi vagy életformát illették az ősrégi „huan”, azaz „virágos” jelzővel, amely a mai kínai nyelvben is kifinomultat, műveltet jelent. Mondható, hogy a kínaiakban ekkor született meg a nemzeti érzés, a népi öntudat.

A történetileg dokumentált idő a 2. évezred első felében kezdődik a Sang-dinasztiákkal. A fentebb említett területeken házakat, palotákat, sírokat tárt fel az ásó, s ebből az időből származnak az első fennmaradt írásos emlékek is, az úgynevezett orákulum-csontok. Ezek felirataiból tudjuk, hogy a királyság örökletes volt, s egyúttal a legfőbb papi méltóság viselését is jelentette. A király mellett főhivatalnokok működtek: „a

Ház főnöke”, „a marhák főnöke”, „miniszter”, „írnok” stb. Az ország hűbérekre oszlott, mégpedig a dinasztia uralmának vége felé 26 fejedelemségre (*fang*), 15 hercegségre (*po*), 27 grófságra (*heu*) és 7 egyéb fajta hűbérré (*ce, nan, t'ien*). A hűbéreseket szuverének voltak, de hadiszolgálatra és adózásra kötelesek; ez utóbbi inkább csak jelképes ajándékokból, a hűbéri tartományok jellegzetes, értékes terményeiből állt. A nagy, reprezentatív építményeket is vert agyagból emelték, teraszokra, s szalmával födték; a köznép félig földbe vájt putrikban lakott. Az anyagi műveltség magas fokon állt (selyem, gyolcs, prém, finom kerámia, még finomabb bronzművesség, elefántcsont-faragás, mindez igen fejlett, művészi ornamentikával). Az ipar családok vagy klánok kezében specializálódott. A parasztgazdálkodás főterményei a rizs, a köles, a búza. Vajon a parasztság egyéni birtokon vagy közösen gazdálkodott-e, vagy pedig jobbágysorban? Nem tisztázódott, csak annyi bizonyos, hogy nem volt bérlő, sem rabszolga. Házi és állami rabszolgák voltak, talán hadifoglyok és bűnözők. Az a tény, hogy gyakran feláldozták őket, mutatja, hogy a gazdasági életben, a termelésben nem vittek szerepet. Ezt az utóbbi megállapítást főként Eduard Erkes, lipcsei szinológus hangoztatja legújabbán (1953), s okfejtésében a régi kínai írásjegyek döntő szerepet játszanak. Szembeszáll Sztjepugina, orosz kutató felfogásával, aki szintén az írásjelek értelmezése alapján a rabszolga-gazdálkodás egykori megvoltára következtet. Hasonló álláspontot foglal el Kuo Mo-zso, a Kínai Népköztársaság minisztertanácsának elnökhelyettese (1951), szerinte az első történeti királyok, a Sang-dinasztia idejében a rabszolga-gazdálkodás és -társadalom már fennállt. – Erkes szerint a rabszolgákra vonatkozó minden írásjel nőket jelöl meg, akiknek szolgálóállapota a családi élet valaminő történet előtti átalakulásából eredett. Az intenzíven művelt, öntözéses gazdálkodás azonban nem nyugodhatott az ő munkájukon, ez az egész érdekelt nép közös feladata volt, s éppen ez adja meg Kína gazdasági és társadalomtörténetének a nyugatitól eltérő jellegét. A rabszolgák nem vettek részt a gazdasági és a társadalmi életben. A vita nem zárult le, Erkesnek még nem volt módjában Kuo Mo-zso munkájával foglalkoznia; minthogy azonban mind a három kutató a történeti materializmus alapján áll, az írástörténeti dokumentumok értékeléséből érdekes eredmények várhatók.

Ebből az időből maradtak fenn tehát a legrégibb ismert írásos emlékek, az orákulum-csontok, valamint a Csou-dinasztia idejéből bronzedények felirata. Hogy az írásnak előzményei voltak, romlandó anyagon, a magunk részéről természetesen tartjuk; bizonyítja az is, hogy régebbi cserépedényeken szkématisztált jelképek ábráit és írásjegyszerű rajzokat találunk. Az orákulum-csontokkal való jóslás a király feladata volt, vagy-

is fontos állami funkció: teknőchéjakba, marhacsontokba lyukakat égetett, s az így támadt repedések jelentését kellett kiolvasnia. (Ennek a jóslásnak sokfelé, máig fennmaradt formája a lapockaégetés.) A csontokon található írás már eléggé fejlett, az írásjegyek nemcsak a tárgyak képét jelölik, hanem jelképeket és összetételeket is, melyek egyik fele a hangzást, a másik a jelentést adja meg. De volt az írásnak más formája is, mint mindjárt látni fogjuk, ezenkívül mitikus eredethagyománya. Ez utóbbival a tudomány nem foglalkozik, mi azonban itt is, a többi népnél is, ismertetni fogjuk, mert jól jellemzi a népek gondolkodásmódját s azt a szerepet, amelyet az írás az életükben játszott.

Eszerint a kínai írás kezdetkorának vizsgálatánál nem elegendő pusztán a képirás emlékeivel foglalkoznunk. Valószínű azonban, hogy a csomózott írás, illetve a belőle állítólag átvitt vonalas jelek: *trigrammák* és *hexagrammák* (hármás és hatos jelek) semmi kapcsolatban sincsenek a későbbi írásrendszerrel. Megerősítik ezt Astley kutatásai: „Ami a kínai írás eredetét illeti, a jelek a császárság előtti időkben kis fonalakból s rajtuk továbbmozgatható csomókból állottak, melyek közül mindegyiknek megvolt a maga jelentése, s az egész az üzleti, hivatalos érintkezés megkönnyítésére szolgált. Használatukat megmagyarázza két kínai nyelvű táblázat: a *Ho-tu* és a *Lo-su*. Az összes irodalmi termék, amit az első telepések, Sze-csuan lakosai, felmutatni tudtak, néhány számadás volt, kis fonalakból csomózva, és azoknak a gyöngyfüzéreknél utánzata, amelyekben üzleti számításait szokták végezni.”

Akár innen származtak a trigrammák, akár nem, használatuk és történeti szerepük figyelmet érdemel, mert az írás sokértelműsége, jelképes, mágikus eredete belőlük is kiviláglik. Az egész írásjegy-sor három-három egész vagy szaggatott vonalka kombinációiból áll – ezek a trigrammák. (A hexagrammák, azaz hatvonalas jegyek csak további, kibővített változatok.) Az ősrégi *Ji Csing* („a változások kánoni könyve”) végig e jelek 64 változatával van írva. Az eredeti alapjelek száma nyolc, s ezek – mint minden „titkos”, mágikus jel – többértelműek: a világot magyarázzák, a dolgok rendjét, titkos kapcsolatait foglalják magukba, az alapelemeket, melyek a *Ke*-t vagyis a „leget”, az úrt, a teret betöltik. „A *Ke* nyolc alakkal bír – mondja a kínai magyarázat –: menny, föld, mennydörgés, szél, víz, tűz, hegy, harmat (pára). Az ég és a föld a nagyatya és a nagyanya, a többi hat a gyermekük, közülük három fiú, három leány. A fiúk a menny megháromszorozódásai: harmat, tűz és mennydörgés; a leányok a földé: hegy, víz, szél.” A hímnemű alakok természetesen kedvezőek, alkotók, a nőneműek kedvezőtlenek, tétlenek, oldók vagy rombolók. Ekképp a jelek nemcsak a dolgokat foglalják magukba, hanem jelzőkként is használhatók más dolgok mellett; jelentésük pedig igen megsokszorozódik. Így foglalhatók össze:

csien: menny és mennyei „anyag”; *Jang*, az első princípium, minden dolog nemzője, éter, folyékony, nedves;

tuj: nedvesség, hegyi források, tavak, felszálló pára, könnyű;

li: tűz, szépen fénylő elem, hőség mint tevékeny erő, erő, forró;

czen: mennydörgés, kigőzölgés, tüzes, villám és hőség, kemény;

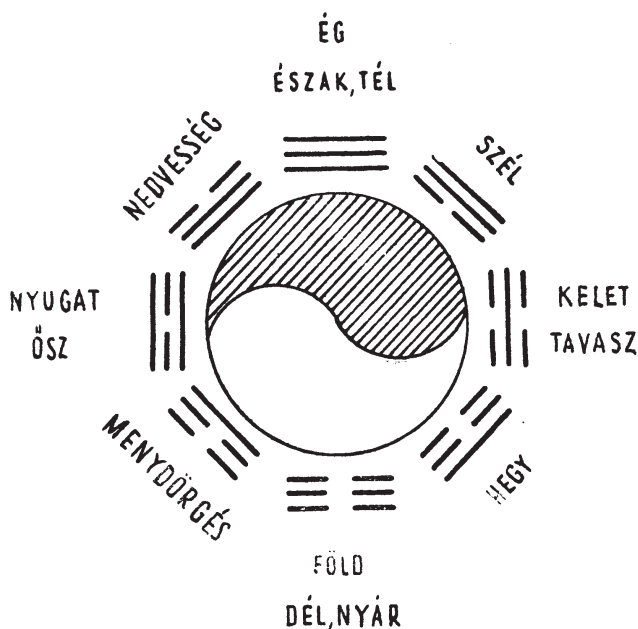
szun: szél, gőzölgés, könnyű szellő, mozgékony, behatoló, fa, hajlékony;

kan: víz, folyékony anyag, hűvös, hideg;

ken: hegy, vastagság, mozgást gátló, nyugalom, súlyosság;

kvun: föld és földi anyag; *Jin*, a második princípium, pusztító, sötétség.

Ezeknek a főelemeknek az elhelyezése a *Ke*-ben megszabja a kozmosz rendjét, azaz megadja a nyolc világtáját. A kínai szélrózsa a nyolc egymással szembehelyezett trigrammából áll, középen a *Jang-Jin* jellel, az elemek egyensúlyát és egymásra hatását ábrázoló szimbólummal. Ez a *Tao*, az Út, a tökéletes összhang ősrégi jelképe a kínaiaknál, mely a kozmosz: a szellemi-anyagi élet minden törvényét magába tömöríti. Az összhangot két erőnek, két alapelvnek az egyensúlya teremti meg. Az egyik, mint láttuk, *Jang*: páratlan, meleg, fényes és tevékeny – vagyis a hímerő eleve; a másik *Jin*: páros, hideg, sötét, nedves, befogadó – azaz nőnemű elv. Önmagában egyik sem jó, sem rossz; a rosszat, a károsat, a

10. ábra. A kínai szélrózsa

hátráltatót az egyik erő másik feletti túltengése idézi elő; minden, ami helyes, termékeny, alkotó, a kettő egyensúlyából születik. Mind a szellemi, mind az anyagi világ minden jelensége e két elv valamelyikének a csoportjába tartozik, s a tökéletes összhang minden módját magukban hordják. A kozmosz egységes, de e nagy egységen belül a Jang és a Jin viszonya, diszharmóniája okozza az élet harcait.

Mindezt Fu-hszi császár fedte föl: „Mikor szemeit a magasba emelte, látta a menny alakzatait; amikor lebocsátotta, látta a mintákat, amelyeket a földön utánozni kellett: megszemlélte a madarak és a négylábúak formáit, valamint a föld sajátságait és különböző termékeit, s ugyancsak a közelben levő testeket, melyeket megragadhatott. Ezután hozzáfogott, és megvonta a nyolc *kua*-t, vagyis a rajzok jelképeit, hogy áthatoljon az isteni bölcsesség igazságain; miképpen mozdulatlan vagy mozgékony a természet, onnan kezdve, ahol megszűnik engedékeny lenni, odáig ahol a hidegeknek már ellenáll, és bennük a közbeeső helyeken minden létezőnek a sajátságait meghatározta, a tengerek, a hegyek, a szél, a mennydörgés és a hidegek alakjai által.” Fu-hszi tehát nem képeket alkotott, hanem varázsjeleket.

Ha a trigrammáknak nem is volt hatásuk a kínai írás kialakulására, viszont voltak más, nem képekből származó jelek, amelyek állandó szerephez jutottak. Ilyenek a rováspálcák, a rangjelző botok (jogarok) jelei, amelyekből az ábrázoló szándék eleve hiányzik éppúgy, mint a velük rokon rituális jelképrendszerből, szimbolikából és ornamenteiből. Ezek szerepe azonban még tisztázásra vár, s most csak annyit jegyzünk meg róluk, hogy – amint az olvasó is sejti – itt egyes rangjelzéseknek, szimbolikus jegyeknek fogalomjeggyé vagyis szó-(írás-)jeggyé alakulásáról van szó. Hasonlóképp átment az írásba néhány kifejező mozdulatnak, gesztusnak az ábrázolása is. Például két egymás mellett kinyújtott kar: üdvözlés, barátság; két egymástól elfordított kéz: elválasztás, „nem így van, fordítva áll a dolog”.

Fu-hszi legendás műve tisztára geomantika, azaz a földi dolgok, jelenségek értelmezése, ezúttal misztikus-mágikus alapon. De a kínaiakban az elvont bölcsekedés hajlama mellett él a pozitív szemlélet és (hogy egy másik szép görög szót használjunk) a heurisztika: az igazságkeresés okos ösztöne is. Az írás bevezetésének kérdése a regeköltők kezéből csakhamar az oknyomozó történetírókéba került, ők a valódi, a kép-írás történetileg első, legrégibb fajtájának, a *ku-ven*nek megalkotását Kr. e. 2650-re teszik és Cang-csie miniszter nevéhez fűzik. A jeles ókori régész, Vei-can, így ír erről: „Egy időben úgy állt a dolog a Sárga Császárnál, hogy dolgokat kellett alkotni, elrendezni és kitalálni. Ott voltak Csü-szung és Cang-csie; ezek meglették az írás szerkezetét, és ezáltal pótolták a csomózott fonalakat.” A *Sziün-kin-ce*-könyvben pedig ez áll: „Olyanok, akik írásokat találtak fel, tömegével vannak, de csupán

Cang-csie hagyott hátra ilyent. Ő egyetleneggyel foglalkozott.” Magáról az írásról ezt mondják: „A régi íráskincset (*ku-ven*) Cang-csie, a Sárga Császár jegyzője teremtette meg, akinek négy szeme volt a fejében (értsd: kétszer annyit látott meg, mint más), és az isteni világossággal érintkezett. Felfelé tekintve, megsejmelte az Égi Farkast (Tien-lang, Kutyacsillag, Szíriusz), és a kereknek és a görbének erőit. Lefelé tekintve, megvizsgálta a teknősbéka sávjait, a madarak lábnyomainak alakját. Megszedett minden alakzatot, egyesítette őket és írásjeleket formált.” Mindez, mai nyelvre áttéve, annyit jelent, hogy Cang-csienek sikerült a világ dolgainak képbe fogható alakját, ábráját megszerkesztenie, mint-hogy rendkívüli éleslátással és emberfölötti értelemmel rendelkezett. Jellemző azonban, hogy a világ legjózanabb bölcse, Konfuciusz (Kung-fu-ce), az írás feltalálásáról szólván, se Fu-szhit, se Cang-csiet nem említi, csupán „szent emberekről” beszél.

*

Bármint volt, a dolgot eldönti, hogy a *ku-ven* s az összes írás rendre megszületett, s most már őket kell szemügyre vennünk. A kínai írásrendszer alapelemeit általában hat csoportban szokás felsorolni: 1. tárgyak képe, 2. szimbolikus képek, 3. szimbolikus összeillesztések, 4. elváltoztatott jelek, 5. hangzásjelek, 6. kölcsönzések. – Ez a felsorolás azonban nem sok világosságot nyújt a kínai írás lényegéről, ezért ejtsünk néhány szót magáról a kínai nyelvről. A kínai eredetileg ragozó nyelvből fejlődött izoláló, azaz sem ragozó, sem hajlító nyelvvé. Ha tehát a kínai nyelv csupa egymás mellé helyezett tőszóból áll, elvileg elegendő az egyes szavak képét sorjában leírni, s megkapjuk a beszéd hű mását. Csakhogy igen sok szó van, amely elvont fogalmat jelent, s amelyet képpel közvetlenül ábrázolni nem lehet. Ilyen esetben a már meglévő jeleknek determináló vagy jelképes összeillesztésével segít magán az író, vagy pedig egy fordulattal átváltoztatja a régit. A rituális szimbolikához is folyamodhat, ha mondjuk egy ábrázolhatatlan jelző megérzékítése a cél; *fényes*-t akarván írni, régi kínai lévén, érthetően a királyra gondol, s a királyi rang szimbolikus jegyét (Nap és Föld: *huang*) használja, és a tűz jegyével (*hüe*) determinálja: tűz+király=ragyogó, fényes

Ámde sok az egyforma alakú vagy hangzású szó is – az egy szótagú kínai nyelvben meg éppenséggel rengeteg –, s ezeknek minden további nélkül, azonos jeggyel való írása zavart okoz. Ha valami jelkép alkalmazása nem oszlatja el a homályt, adott esetben a kiejtést, a hangzást jelző jegy segíthet a bajon.

Mindezek a jegyek sokféle eredetből és szertelenül bonyodalmas úton váltak egy külsőleg egységes karakterű jelrendszerre, melynek emlékei a Kr. e. 2. évezred elején már a kialakulásnak aránylag magas fokán állanak. A belső egység és az egyszerűség azonban sajnálatosan hiányzott. Nemcsak az írásjegyek roppant sokasága okozta ezt – hiszen a kínai „ábécé” annyi jelből áll, ahány szóból a nyelv –, hanem a néprajzi és történeti tagozottságból származó, sokféle külön szokás és hagyomány is. Si Huang-ti császárnak, a Han-dinasztia megalapítójának irodalomellenes politikája, melyet már említettünk, többek között evvel a ziláltsággal szállt szembe, s pusztításai mellett megvolt az a jó oldala, hogy felébresztette az írás egyszerűsítésének gondolatát. „Minden” könyvet megsemmisített, a *Ji Csing* kivételével, minthogy ennek nagy fontosságú titkos értelme is volt, de a könyvvel együtt megmaradt az írásfajta is, amellyel írták. Valószínű, hogy a többi sem tűnt el, de mindenesetre azóta szokás az írásjegyeket a fent említett hat kategóriába, osztályba sorolni, mert ez némi rendszert vihet az egyszerűsítő törekvésekbe.

Az egyszerűsítés azonban semmiképp sem egyszerű dolog. Gondoljuk el: már a *ku-ven*, a „régi kincs” is csupán a kép-jelekből vagyis az első kategóriából körülbelül hatszázat foglalt magába. Ezek nagy része ma is alapeleme a kínai írásnak. A nagyobb szókinccsel együtt az írásjelek is egyre szaporodtak. Míg a mi tanulóinknak 30-40 írásjelet kell fejben tartaniuk, a kínai írástudomány doktorainak 40-50 000-et (kellene). Megtanulásukhoz jelszótárak, az úgynevezett *suo-venek* szükségesek, s például a Kang-hszi-féle a 18. század elejéről 44 449 írásjelet tartalmaz. Az ilyen jeltömeget rendszer nélkül még felsorakoztatni sem lehet, s azért az írástudók már régóta az egyes determinatívum-fajták, azaz fogalomcsoport-jelzők segítségével igyekeztek rendszerezni a jeleket. Ezeket a determinatívumokat csoportjelzőknek, tő-jeleknek nevezhetjük, vagy a nyelvészektól kölcsönvett műszóval radikálisoknak, gyökérjeleknek. Minél kisebb a számuk, annál áttekinthetőbb és megjegyezhetőbb az anyag. A legrégebb *suo-ven* még 540 csoportjelzőt használ, a Kang-hszi-féle már csak 214-et, s ezek máig megmaradtak.

Így aztán nem csodálható, hogy a kínai írás tudása a rendesnél is nagyobb tiszteletet gerjesztett. Megtanulása egész embert, sőt kiváló embert kívánt, és külön életpályát, nagyra hivatást jelentett. Az írástudók lettek a birodalom hivatalnokai, a közigazgatás intézői, a hatalom képviselői, egyszóval a mandarinok.

Az írás formájára, ductusára természetesen nagy hatással volt a selem és a papír feltalálása. Amíg kőre vésővel, bambuszlemezre késsel kellett bevésni a jeleket, ezek többé-kevésbé megtarthatták rajzszerű, kép jellegüket; a náddal s az ecsettel való festés könnyűsége gyorsabbá tette a munkát, egyszerűsítette a jelek formáját. A kacsaringók, kör ala-

kú vonalak mindinkább függőleges és vízszintes vonalkák rendszerévé alakultak át, amikben az eredeti kép már fel sem ismerhető.

A fejlődés általában öt fő duktusformán át jutott el mai alakjáig, s a kínaiak mind az ötöt külön névvel jelölik. A három legrégebb: *ku-ven*, *ta-huan*, *sziao-huan*, még a papír előtti idők duktusa, s többé-kevésbé megőrzi képszerűségét. A papír és a szőrecset a Han-dinasztia korában (Kr. e. 200–Kr. u. 200) megteremti az új duktus első formáját, a kuriális írást: a *li-sut*, s ebből támadt a ma is irányadó betűvezetés, a *kai-su*.

A *kai-su* mellett természetesen egyéb írásjelek és duktusformák is előfordulnak, mint ahogy nálunk is más és más a könyvek és újságok betűje, a hirdetmények, falragaszok dekoratív betűformái és a kurzív kézírás. A kínai kurzív kézírás egyik fajtája, a *kai-hing-su* feloldja a merev, függőleges, ferde és vízszintes vonalkák merevségét, de még megőriz némi alakbeli rokonságot a *kai-su*val, míg fejlettebb formája, az úgynevezett fű-írás, a *cao-su*, már csak az írás gyorsaságát szolgálja, s a mi gyorsíráshoz hasonló, rugalmas, könnyen folyó cikornyákból áll.

Tizenkétféle díszírást sorolhatunk fel: az 1. a rendes *kai-su*; 2. az úgynevezett drágáírás; 3. csodálatos írás; 4. kalászirás; 5. fenséges írás; 6. csillagírás; 7. felhőírás; 8. békaporontyírás; 9. madárírás; 10. sárkányírás; 11. arany nyílírás; 12. harangírás. – Ezek az elnevezések az íráson át jó példában mutatják a kínai nép nagy fantáziáját, költői és formateremtő érzékét. Ugyanabból a dús talajból sarjadtak, mint a kínai vázák, műtárgyak s az egész utolérhetetlen kínai iparművészet. – Végül van egy teljesen különfajta varázsirás is, amely az előbbiekkal semmilyen kapcsolatot sem mutat.

De a betűvezetésnek bármi egyszerűsítése sem változtatja meg azt a tényt, hogy a kínai írás szerfölött nehézkes és alig megtanulható. S hogy a kínaiak mégis ragaszkodnak hozzá, nemcsak sokat emlegetett hagyományszeretetükből folyik, hanem főként a nyelv (vagyis a gondolkodásmód) természetéből. Meg kell gondolnunk, hogy a kínai nyelv csupa egytagú szóból áll, s ezekhez soha képző, rag s efféle nem járul. Az ilyen nyelv szinte magától értetődően egy-egy változatlan jellel rögzíti le szavait, illetve a fogalmak képeit, amiket a szók jelentenek. Ez hát ma is szóírás, s elvileg fennáll a tény, hogy aki a kínai szójegyek értelmét, jelentését ismeri, elolvashatja a kínai szöveget anélkül, hogy kínaiul tudna (paszigrafia)¹⁶. S tovább, minthogy a kínai nyelv egy szótagú, szükségképpen igen sok egyforma hangzású, homonim szó fordul elő benne. Ha egy-egy ilyen szót latin betűkkel írnánk le, teljességgel érthetatlenné válnék az ő szemükben; ők azonban az egyforma

¹⁶ Vö. 52. oldal.

俄之強也。自彼得大帝。帝嘗遊學歐西。至執役
 於荷蘭船廠。以盡其術。歸而整軍備。興實業。遷
 都聖彼得堡。迄今二百年。歷代君主。皆襲帝遺
 謀。日以侵略他國土地爲事。近年經營西比利
 亞鐵道。以達我國奉天。其志可知矣。

12. ábra. Kínai sorvezetés

A kínai szépírás, betűvezetés szemre igen világos elrendezésű, könnyen áttekinthető. Kézírás és nyomtatás közt különbség nincsen. Minden egyes szójegy egyforma nagyságú, négyzet alakú teret főd be, szabályos, levegős közökkel elválasztva. A sorvezetés oszlopokban felülről lefelé halad, mégpedig az első sor első szava az „írástükör” felső jobb sarkában áll, alája jön a második szó és így tovább. A következő sor ismét fent, az elsőtől balra kezdődik, s a többi ilyen rendben utána. Ez a sorvezetés az ókorokban mindenütt általános, az írástáblák alakja hozza magával, de míg a többi nép gyakorlati okokból az írást előbb-utóbb vízszintesre fordította, a kínai ebben is megmaradt az ősi szokásnál. A bambuszlapocskákon általában öt-hat 15–20 cm hosszúságú sor fért el függőlegesen egymás mellett: ennyi volt egy-egy könyvoldal; a hátlapjára nem írtak, hogy a szöveg egymásutánja meg ne zavarodjék. S a kínai ma is ugyanúgy nyomtatja újságjait, mintha bambuszlapokból állna; ha kite-

rítjük, számos lapocskát, könyvoldalt látunk magunk előtt, s a hátlap üres, nem nyomtatnak reá. De természetesen, ha a rendelkezésre álló felület nem engedi, ír, illetve nyomtat a kínai vízszintesen is, jobbról balra futó sorokban, vagy – modern nyomtatványokon – balról jobbfelé. Ahogyan nálunk is előfordul ilyen szabálytalan sorvezetés, faliképeken, falragaszokon, cégtáblákon, dísztárgyakon gyakran láthatunk felülről lefelé, alulról fölfelé, sőt köralakban írt sorokat (érmeken).

Az elszigetelt szójegyek képszerűsége okozza, hogy a kínai írás máig sem szakadt el teljesen a rajztól, a művészi mellékzöngétől. Minél szebben rajzol, árnyal egy szót az író, annál jobban szépül, árnyalódik a szó jelentése is. Ha a költő jól ír, egyúttal szépen is ír, és fordítva. Így nem csoda, hogy az írás a kínai festményeknek egyenrangú alkatrészévé válik olykor.

A kínai könyv, láttuk, eleinte bambuszlemezekből állott, s ezeknek csak az egyik oldalára írtak, hogy az olvasásban zavar ne támadjon. Az összetartozó lapokat sorrendbe rakták és kötegbe fűzték; ez volt a könyv, mely hosszabb szöveg esetén igen terjedelmes térfogatot öltött. Mociusz¹⁷, a vándor filozófus, három kocsirakomány könyvvel utazgatott szerte a birodalomban, ami jellemző a gondolatok ilyen formában való terjesztésének nehézségére. De a praktikus anyagoknak, a selyemnek és a papírnak elterjedése, sőt a nyomtatás sem tudta megzavarni a kínaiak hagyományszeretetét. A selyemtekercsen és a képeskönyv módjára összehajtogatott táblanyomatokon is megmaradt a régi beosztás: öt-hat 12–20 cm hosszú, függőleges sor egymás mellett, s még ma is ilyen keskeny hasábokban, felülről lefelé vezető sorokban nyomtatják könyveiket, hírlapjaikat.

A 2000 jelre csökkentett rendszer azonban máris módot adott a nyomtatás egyszerűsítésére, modernizálásra. Mostanáig a kínai nyomdákban általában 9000 írásjelet használnak, ezek hatalmas szekrényekben állnak, s a kínai szedőnek valóságos pincérmunkát kell végeznie, hogy a betűket összegyűjtse és elossza. Napi 1500 jelnél többet egy munkás ki nem szedhet. A 2000 jel számtani alapon az ötödére csökkenti ezt a munkát, sőt lehetségessé tette szedőgép szerkesztését is. Ez utóbbi V. Krugljakovnak, a moszkvai politechnikum hallgatójának találmánya; tíz sorban elhelyezett 250 billentyűvel működik, amelyek mindegyike nyolc írásjelet mozgat. A jelek, hogy úgy mondjuk, szakok szerint csoportosíthatók, a szépirodalomra például körülbelül 1000 jel esik, a mezőgazdaságra 500; ezek ismét gyakoriság szerint osztályozhatók. Krugljakov

¹⁷ Másnéppen Mo-ti. Tanítása a moizmusnak vagy motizmusnak nevezett valósi mozgalom alapját alkotta. K. J.

nyolc ilyen alosztályba sorolja a jeleket, azaz a 250 billentyű mindegyikéhez nyolc jelet, összesen 2000-et kapcsol.

*

Az írás anyaga, hordozója a legrégebbi időkben itt is kő (cserép), fa, csont, főként azonban a bambusz volt; a jeleket hegyes fémszerszámmal rótták, vagy festékbe mártott fa-(bambusz-)pálcikával írták, rajzolták. A Kr. e. 4. században már a selyem a kínaiak írásanyaga, a festéket felváltja a tus: szezámolaj és korom keveréke, az íróvesszőt pedig Meng Tien tábornok találománya, a nyúláször ecset. A selyem azonban drága anyag volt, a kínai irodalom viszont már akkor is igen terjedelmes. A helyzetet javítani kellett. Az olcsóbb anyag előállítását célzó kísérletek Kr. e. a 3. századba nyúlnak vissza. Stein Aurél (1862–1943) Tunhuang mellett, a kínai fal egyik Kr. u. 137-ben lezárt őrtornyában selyemtekercecseken kívül nyersselyemhulladékból és tiszta rongyból készült leveleket is talált; így tehát az időszámításunk kezdete körüli időt vehetjük az átmeneti korszaknak, amikor a selymet felváltja az iparilag feldolgozott növényrost: a rongy. Elsőnek, még Stein Aurélt megelőzően (1901), Sven Hedin fedezte fel véletlenül rongypapírleleteket Loulan kínai határváros romjai alatt, melyeket Kínai-Turkesztán száraz homokja tartott épen kétezer esztendőn át; csakhogy ezek a levelek 252–264 közt keltek, azaz későbbiek, s mintegy jelzik a papír nyugat felé induló vándorútjának kezdetét. Még nyugatabbra, Turfán elpusztult oázisvárosaiban Le Coq talált 399-ből származó rongypapír-okmányokat. Ezek mindmáig a kínai rongypapír legrégebbi emlékei. 610-ben a papírkészítés ismerete Koreán át eljutott Japánba, s itt igen magas ipari tökélyre hágott. Mind Kínában, mind Japánban kitűnő nyersanyagokat használtak s használnak: bambuszt, papírszedert, rizsszalmát, s ezeknek köszönhetik a kelet-ázsiai nemespapírok, hogy oly hajlékonyak, nem törnek a hajtogatástól és nehezen szakíthatók.

A kínai évkönyvek először Kr. e. 105-ben említik a papírost. Fennmaradt Caj Lun eunuch, később földművelésügyi miniszter jelentése Ho-ti császárhoz, s ez a legrégebbi leírása a papírgyártásnak; egyébként neki tulajdonítják az eljárás feltalálását is, de valószínűbb, hogy csak tökéletesítette. Jelentéséből (s a későbbi leírásokból) látjuk, hogy a papírkészítés alapelvei mindazóta változatlanok. A hunani papírműhelyben, mint Caj Lun elmondja, szederfaháncsot, kendert, rongyokat, öreg halászhálókat stb. használtak nyersanyagul; ezeket vízben megrothasztották, majd megszáritva mozsárban porrá törték, a port lapos teknőkben rostpéppé eresztették fel; a pépbe szitát mélyesztettek s ide-oda mozgaták, míg nem a pép leülepedett, akkor a vizet lefolyatták, s a vékony pépreteget a szitával kiborították. Így nyerték az egyik réteget a másik után;

ezeket egymásra helyezték, megsulykolták, majd ismét különválasztották, szárították, simították, s végül keményítővel vonták be, hogy felszívó (ítató) képességüket csökkentsék. – Noha a nagy birodalom területén vidékenként más-más nyersanyagokat is vettek igénybe, kezdetben mindenütt túlnyomóan közvetlenül növényekből vett rostanyagot használtak; de csakhamar áttértek a már feldolgozott rostra, a rongyra.

Ekkor kezdte meg a papiros előnyomulását Nyugat felé, s a szintén kínai eredetű nyomtatással majdnem egy időben érkezett meg Európába. Az út igen bonyodalmas volt, leírása fölér egy kalandregénnyel, s egy-két fordulóját mi is bejárjuk majd.

*

Kína evvel útjára bocsájtotta nagy, történelmet formáló találmányainak elsejét; a másik: a *sajtó*, nem sokkal utóbb követte. Hogy mily úton kerülhettek Európába, a maga helyén nyomozni fogjuk, most a kínai kezdeményekről kell megemlékeznünk. Ambár egyáltalán nem csak kezdeményezés az, amit a kínaiak végbevittek: a betűöntés, a szedésnyomás, a sokszorosítás technikájának minden lényeges mozzanatát kidolgozták, s eljárásuk alapelvei Európában sem változtak a sorszedő gép feltalálásáig. Persze, úgy illenék, hogy magával a „feltalálás” szóval is csínján bánjunk; a nagy találmányok, felfedezések sohasem szoktak üstökösként teljes pompájukban, készen megjelenni. A feltalálást rendszerint megelőzi a találgatás, az előzmények hosszú sora, s a cél, a befejezés gyakran előre sem látott, vagy pedig Kolumbusz tojásaként oldja meg a problémát.

Ma, amikor természetes dolognak találjuk a nyomtatást, s visszatérünk történetére, nem tudjuk megérteni, miért haladt vele lépésenként előre az ember, holott évezredek óta kezében volt a kulcsa. Mert hiszen ez a kulcs nem egyéb, mint az a szerszám, amit ma bélyegzőnek, pecsétnek, előmintának stb. nevezünk, s amit az emberiség tényleg évezredek óta használ. A titka pedig, hogy a képnek, jelnek vagy bárminek, amit lenyomni kívánunk, a visszáját, fonákját, tükörképét kell először kiformálni. S ezt a fölfedezést nemcsak az írásgyakorlat, hanem az ipari munka is rég-rég megszülte már, s vele megszületett a nyomtatás alapelve. S ezt a kulcsot Kínától Rómaig minden nép a kezében tartotta századokon át, de kihasználatlan hagyta, a titok zárát nem nyitotta fel vele.

A továbbhaladás útját nyilván az nehezítette meg, hogy hosszabb szövegek, azaz könyvek „mintabélyegzőinek” kifaragásához erős kényszer, sok idő, fáradság, türelem s főként nagy fogyasztói szükséglet kellett. Kelet népei mindezeknek a feltételeknek bővében voltak és vannak, és meg is tették a döntő lépést, mégpedig természetesen az ókor legnagyobb feltalálói, a kínaiak. A feljegyzett történeti adatok igen hiányosak,

s a legelső a úgynevezett táblanyomásról szólnak. A *táblanyomat* nem egyéb, mint domborúra kifaragott, negatív famintalap, amelyről a reávésett mintát, ábrát vagy bármit tetszés szerinti mennyiségben lehet sokszorozítani. Japánban ez az eljárás már a Kr. u. 8. században virágzott; Nárában igen szépen festett selymek maradtak fenn, virágok, fácánok, énekesmadarak, lepkék ábráival. Olykor évszámokat is nyomtak a minták mellé, s ezekről tudjuk, hogy 734-ben és 740-ben készültek. A Sucsingi-évkönyv (797) azonban elmondja, hogy a japánok a táblanyomást Kínában tanulták, de hogy ott mióta volt gyakorlatban, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a 4. században már tussal bedörzsölt téglá- és kőfeliratokról papírlevonatokat készítettek. A legrégebb fennmaradt kínai táblanyomat 868-ból származik, az eljárás azonban ekkor már nem volt újdonság, mutatja, hogy a legrégebb fennmaradt japán írástáblanyomat száz évvel előbb, 770-ben kelt, Sótoku császárnő nyomatta Nárában, „egymillió” példányban. Különös nyomtatvány ez: 5,5 cm magas és 55 cm hosszú papírtekercs, 30 hasábon óbuddhista varázsigt tartalmaz, de nem japáni, hanem szanszkrit nyelven, és nem szanszkrit, hanem kínai írásjegyekkel. Ez a nemzetközi jelleg hosszas múlt és sűrű érintkezés tanújele, s hogy „millió”, azaz nagyon sok példányban készült, az a szükséglet mértékét s a nyomtató munka arányait szemlélteti. A könyvet a császárné buddhista kolostoroknak osztatta szét, s a fennmaradt számos példány formai eltérései bizonyítják, hogy több mintatábláról sokszorozították. Az arányok Kínában csakhamar kolosszállissá növekedtek, s ezt az eljárást könnyen lehetővé tette. A szöveget először szépen papírlapra írták tussal, az írást nedves deszkalapra borították, rásimították, s így megkapták a tükörképét; ezután a fametsző a jegyek mellől lefaragta a fát, vagyis domborúvá tette őket. Most jött a nyomdász, a tussal befestett betűkre ráfektette a papíriveket, puha szerszámmal, kefével vagy bőrlabdával lenyomkodta, s annyi példányt állított elő, amennyi kellett vagy amennyit a tábla kopás nélkül elbír.

Így született meg a nyomtatott könyv. Apja tehát a táblanyomat, anyja pedig a papír; egyik feltételezi a másikat, s származására nézve mind a kettő kínai.

Elmondottuk, hogyan indult vándorútjára a papiros Kínából Nyugat felé. Ezt az utat követte nagyjából a nyomtatott papír, azaz a könyv is valamivel később, s az adatok szinte megismétlődnek. Stein Aurél részletesen s izgalmasan leírja, hogyan bukkant 1907-ben a tunhuangi Ezer Buddha templomában egy 1035-ben befalazott kamrára, ahova a klostrom teljes könyvtárát rejtették el a háborús veszedelmek elől; a rejteket azóta senki sem bolygatta meg, s nem kevesebb, mint 15 000, gondosan becsomagolt tekercset tartalmazott a 406–994 évek közti időből. A kamra kincsei közt több nyomtatvány akadt: a legrégebb az úgynevezett *Gyémánt Sutra*, hat fatábláról tizenhat láb hosszú tekercsre nyomva; a záró szöveg szerint

Vang Csih nyomtatta 868. május 11-én, s szülei emlékezetére ingyen szétosztotta. Volt még egy négylapos nyomtatvány több mint ötven példányban, négy tekercs és egy 994-ben nyomtatott nyolcoldalas könyv.

Időrendben és tovább Nyugat felé következik az orosz Kozlov lelete Kara-Khotéban: tangut nyomtatványok, egyikük 1016. május 16-áról keltezve. Megint tovább Turfánban Le Coq és Grünwedel leletei a 11–13. századból; a táblanyomatok száma ezerre rúg: buddhista szentképek, kínai, uigur, szanszkrit, mongol, tibeti, tangut nyomatok. A tekercsformát itt már felváltja a hajtogatott könyv, máig is a tibetiek könyvalakja: a nyomtatott hasábok mentén behajtogatják a tekercset olyasformán, mint a „kihúzzható” gyermek-képeskönyveket, csakhogy itt a hátsó oldal, a verzó üresen marad, s két-két „felvágatlan” hasáblap közé kerül; az egész aztán selyemtakaróba burkolják, mint a tekercset azelőtt.

További részletes adatokkal a krónikák szolgálnak, és pedig nem csupán a nyomtatásról, hanem a kínaiak, japánok szorgalmának és kulturális készségének elképesztő arányairól is. Fitz József, akinek összefoglalását követjük, ezeket írja: „A 981-ben elhalt Sie Kiu cseng krónikájában beszámol arról a nagy vállalkozásról, mellyel Feng Tao miniszter a konfuciuszi kánoni könyveket sok száz kifaragott táblával nyomtatott 130 kötetben kiadta. 994 és 1063 közt a kínai nemzeti akadémia több száz kötetben közreadja a régi uralkodóházak történetét. 972-ben kezdik nyomtatni a buddhista *Tripitakát*, s már az első kiadásban 130 000 fatábláról 5000 kötet készült el. A 12–13. században még húsz kiadása jelenik meg, többek közt Japánban is. A 15. századi koreai kiadás 6467 kötetre rúg, s ebből 6465 kötet a tokiói császári könyvtárban ma is megvan; mindössze két kötet vészett el az egykor teljes sorozatból. Újabb időben a régi kínai könyveknek 2100 kötetből álló fényképhasonmás-sorozata jelent meg, s ebben 300 kötet mutatja be a Szung- és a mongol-dinasztiák (960–1368) korának nyomtatványait. Ebben az időben egész Kelet-Ázsiában Nárától Turfánig minden valamirevaló irodalom nyomtatásban jelent meg.” – Tegyük hozzá, hogy a 14. században már megindult a *Pekingi Újság*, a világ első hírlapja.

Mikor eztán a mongol hódítás áradata Nyugatig özönlik, a nyomtatás is felbukkan Európa határán. S ekkor már másfél ezer éves múltja van. Batu kán seregei nem csupán „tűzgolyókat” vető (puskaporos?) gépeket hoztak magukkal, hanem nyomdát is. Az ő révükön ismerkedik meg Európa a nyomtatott szentképpel, bankjeggyel és kártyajátékkal. A keleti nyomtatás természetesen más utakat is bejárt, sokféle ösvényen szivárgott mifelénk, de ezeket a nyomokat az európai nyomtatás történeténél kell kutatnunk.

Mert Kínában is hátra volt még a végső lépés: a mozgatható, különálló betűkkel való nyomtatás, a szedésnyomás módszereinek kidolgozása. Mily különös: míg a kínai nyomtatás történetéről egykorú kiadvá-

nyokból, feljegyzésekből bőségesen értesülünk, Gutenberg működése, kísérletezése mindmáig tisztázatlan titok. De Kínában igazi kísérletezésről alig hallunk, holott a kínai nyomdász oly nehézségekbe ütközött, mint egy más nemzet fia sem: annyi szójegyet kellett kifaragnia, ahány jegyből a kínai írás, illetve a kínai nyelv állott, ahogy ezt az írás történeténél láttuk. Ez pedig sok ezerre ment. A mennyiség előállítása azonban, úgy látszik, nem okozott gondot, csupán a technikai kivitel.

A fejlődés három szakaszon váltott át: az agyag, a fa és a fém szójegyek, betűk használatán. Az agyagjegyek (mai szóval típusok) „feltalálása” Pi-seng nevéhez fűződik, s működéséről híven értesít barátja, Sen Kuo, a kitűnő történetíró. Tőle tudjuk, hogy Pi-seng 1040–1048 között agyagból mintázta jegyeit, s szalmatűzőn cseréppé égette; szedőtáblája vaslap volt, ezt gyantával vont be, s tűzőn melegítvén, a puha gyantába rakta jegyeit, a hasábokat sínek közé szorította, s a szedést deszkalappal simára egyengette. A további eljárás már ismert volt: festékezés, papírra nyomás. Mindez simán és gyorsan ment, mert két szedőtáblát használt, s míg az elsőről folyt a levonás, a másikon kiszedték a következő ívet. Levonás után felmelegítették a gyantát, szétdobálták a jegyeket, s kiszedték a harmadik ívet. Ehhez természetesen sok jegy s mindegyikből több példány kellett, gyakorisága szerint. Hogy rendet tartsanak köztük, sok ezer rekeszű szekrényekben tárolták őket, a hivatalos rímshótár sorrendje szerint, s a hiányokat meg az eltört jegyeket azonnal pótolták agyagból. Nagy műhely volt ez, valóságos intézmény, és Sen Kuo politikai pártjának szolgálatában állt. Pi-seng halála után pedig a párt tulajdonába ment át.

A fajegyekre való áttérésről Vai Cseng tudósít 1314-ben. Erre azért volt szükség, mert a cseréptípusok könnyen törtek, s nem jól fogták a tust. A bajon segített a fa, s ezenkívül lehetővé tette a jegyek pontos, szoros egymás mellé illesztését is. Ugyanis ezeket először nagyobb falapokon faragták ki, aztán finom fűrészszel kivágták mind egyforma nagyságban. A rögzítés és a simítás így egyszerűbbé vált, a szedés oly sima és egyenletes volt, hogy a régi fatáblanyomattól meg sem lehetett különböztetni. Újítás volt az is, hogy a jegyeket forgatható kerek asztalokon helyezték el, a szedőnek nem kellett a jegyek után vándorolnia, hanem maga elé rántotta a szükséges betűrekeszt. Mind a fa-, mind az utánuk következő rézjegyekből maradtak fenn egykorú példányok s természetesen a velük nyomott könyvekből is. – A szedésnyomás mellett azonban még mindig virult a táblafaragás, holott a haladás már a fajegyeket is elavulttá tette. De sokszor mondtuk már, hogy az írás és a könyv történetének szakaszai egymásba nyúlnak, a maradiság párosul a forradalmi szellemmel.

A réznyomdászat legtöbb emléke és híre Koreára szorítkozik; itt 1392-ben külön könyvminisztériumot állítottak fel, hogy kellő gondoskodás történjék a jegyek öntéséről és a könyvszükséglet kielégítéséről. E téren

különösen kiválik a Ji-dinasztia. Megalapítója Ji tábornok (Ji Szang-gje) 1391-ben; utóda, Tai-cong, a következő rendeletben okolta meg a mozgatható fémjegyek használatát: „A fatáblák, sajnos, elkopnak, és nehéz dolog a Föld összes könyve számára táblákat faragni. Ennélfogva akarattunk és törvényünk, hogy rézből jegyek készíttessenek, és minden egyes könyv velük nyomassék, hogy ezáltal a könyvműveltség (képzettség) a legszélesebb elterjedését nyerje, mérhetetlen hasznára mindenkinek.”

E cél elérésére csakugyan nem sajnálták a fáradságot. A király 1420-ban elrendelte a kolostorok bronzgongjainak, és az állami hivatalok vázáinak és minden egyéb bronztárgyainak beszolgáltatását, s két hónap alatt új jegykészletet öntetett belőlük. Tizennégy évvel később pedig megint két hónap alatt 200 000 új jegyet. Az öntés mintájául 1409 óta a királyi könyvtár három, különösen szépen nyomott könyvének típusai szolgáltak. A hatás nem is maradt el; egy 1437. évi nyomtatvány előszava büszkén közli, hogy az új módszerrel a napi termelést 20 ívről 40-re tudták növelni. Ugyanebben az időben egy koreai író nem habozik kijelenteni, hogy a klasszikus és tudományos művek gyűjteményes kiadásai már „minden házban” megtalálhatók.

A jegyöntés és a nyomtatás csakugyan gyakorlatias és a kor technikai színvonalához mérten tökéletes volt. A jegyeket először fából faragták ki (ez volt a *patrica*, azaz nem tükörkép), a patricát finom tengerparti fövénybe nyomták, vagyis *matricát* készítettek, s erről öntötték rézből vagy bronzból a negatív típusokat. A szedéstáblán pedig nem gyantába nyomták vagy sínekbe szorították őket, mint azelőtt, hanem viaszba ágyazták. Azonban a sajtolásig ők sem jutottak el, mindvégig kézi erővel simították és dörzsölték rá a szedésre az íveket, mint ma kis nyomdákban a kefelevonatokat. A sajtó és a pontos betűváltó módszer feltalálása csakugyan Gutenbergre várt, s az ő dicsősége marad.

*

Kínában is az ismert paradox tünettel találkozunk tehát: a könyv, a nyomtatás korszakokat teremtő lépésekkel halad előre, míg eszköze: a betű s az írásmód csökönyösen ragaszkodik atavisztikus formáihoz. Ez utóbbi változatlansága éppen Kínában megdöbbenítő, s túlságosan egyszerű dolog volna a kínai nép konzervatív hajlamaival magyarázni, vagy magának a nehézkes írásmódnak visszahatásával a gondolkodásmódra, ahogyan egyes történetírók teszik. Az írásmódot a nyelv irányítja, emezt pedig a gondolkodás, a pszichikai alkat teremti meg, s e háromnak végül is ki kell elégítenie egymást. Ha a kínai a ragozó nyelvről az izolálóra tért át, azt jelenti, hogy ez felelt meg pszichikai alkatának, s ezért maradt meg a szóírás mellett, amely a beszéd hű képe.

Tudjuk, hogy a népek viselkedését történeti elhelyezkedésük és gazdasági körülményeik határozzák meg, s a népjellem főként abban nyilvánul meg, hogyan hat vissza rájuk. Kína sohasem volt a nyugalom, a mozdulatlanság hazája, igen viharos korszakokat élt át. Kr. e. a második évezredig a déli rész letelepültebb, polgárosabb népe talán ugyanazt a küzdelmet vívta meg észak nomádjai ellen, amit a sumérok a sémita beduinokkal, az egyiptomiak Líbia harcosaival, Kréta és Ciprus lakói a barbár árjakkal és Európa az iszlámmal. A Csou- és Sang-dinasztiák uralkodói, a „Mennyi fiai” tulajdonképp csak vallási főhatalmat gyakoroltak kétezer éven át, a mi időszámításunk kezdetéig, s volt idő, a Kr. e. 8. századtól a 4. századig, amikor a Hoang-ho és a Jangce völgyében öt-hatezer államocska élete kavargott örökös belháborúk közepette, úgy, hogy a kínai történétírók méltán nevezik ezt az időt a zavarodás korszakának. De nemcsak politikai zavarok háborgatták Kína nyugalomát, hanem forrongó elmék lázadásai is, mint a Ming-ce-ista kommunista bölcselőké, akikkel még a nagy rendcsináló Si Huang-tinek is dolga akadt. A hun háborúk erőszakos mozgalmait nem is említve (Nagy Fal), az elkülönülő belső hagyományok nemegyszer vetettek gátat a művelődés egységesítő folyamatának, s az észak-kínai ma is Han emberének nevezi magát, míg a dél-kínai Tang emberének, a dinasztiák nevére, melyek őket a közös műveltség számára megnyerték. S ez a nyugtalanság nem állt meg a Mennyei Birodalom határainál. Ősrégi busman sziklarajzok, festmények kínaiakat látszanak ábrázolni, s eszerint ismeretlen időkben eljutottak Dél-Afrikába; Új-Zélandban, Mexikóban, Új-Kaliforniában egyaránt megtalálták jelenlétüknek történet előtti időkből származó nyomait, s vannak e kalandozásokról saját hagyományaik is. A világtörténelmet átalakító legfontosabb találmányok: a puskapor, az iránytű, a könyvnyomtatás a kínai gényusz gyümölcsei, s minthogy a vasat nem ismerték, porcelán ágyukból lövöldöztek. Szenet, gázt használtak fűtésre, s vegyi tudományuk megalapozott volt olyan időkben, amikor az európai alkémia egész jövője még néhány arab tudós lombikjában rotyogott.

A történelem legnagyobb kezdeményező népe (az árja világhódításig) a kínai, a letelepült mongol. Viszont megáll a kezdeményezésnél. A kínai nép halad túl a legkorábban a pusztán vallásos, kánoni, lezárt irodalom művelésén, s megteremti a világi, egyéni ihletű irodalmat; ebben ezer évvel megelőzi a görögöt és a zsidót, írása viszont kétezer évvel elmarad ezeké mögött, s ma is kezdeti, öt-hatezer éves formáit őrizgeti. De ez az ellentmondás az újítás és a maradiság között talán csak látszólagos, alkatában nyilván a szokottnál erősebb a kulturális hajlam, az alkotótehetség: ismeri és meghódítja az anyagot, de inkább csak formálni vágyik, mintsem eszközül felhasználni az erőszakra.

Mezopotámia

Az ékírás hazája Mezopotámia, Babel és Assúr földje. Itt, a „Kétfolyó közén”, a Tigris és az Eufrátesz alsó folyása mentén tűnik fel a történelem legrégebbnek tartott kultúrnépe: a sumér. Őslakók voltak-e vagy bevándorlottak, nem tudjuk. Rejtélyes nép, a nagy szerep ellenére, amit a nyugati művelődés kialakulásában játszik, semmi bizonyosat nem tudunk róla. A feltevések szélsőségek közt ingadoznak; egyes tudósok a heliolit-fajták ibéri vagy dravida csoportjával rokonítják, mások szerint az ural-altáji népek őstörzsei közé tartoznék, vagyis egy eredetű lenne a mi őseinkkel. Saját hagyományaik hegyes őshazára emlékeznek, de hogy ez India volt-e, vagy Közép-Ázsia, vagy pedig Kaukázus, mint legújabban (1952) a jeles prágai orientalista, Bedrich Hrozný bizonyítani kívánja –, nem tudjuk. Nyelve a ma élő nyelvcsaládok egyikével sem rokonítható bizonyossággal, ezért az osztályozhatatlan kaukázusi nyelvcsoporthoz mellé szokták állítani.

A sumérek a Kr. e. 4. évezredben jelennek meg vagy választhatók el a többi néptől a Kétfolyó közén. Ekkoriban nagyjából egész Elő-Ázsia az átmenet idejét élte az újkőkorból a rézkorszakba. A hegyvidéken vadástörzsek tanyáztak, Szíria, mint mindig, ekkor is sémita sivatagi nomád pásztornépek földje volt, míg a termékeny tájakat letelepült földművesek tanyagazdaságai és kis faluközösségei népesítették be. Ez utóbbiaktól származnak a korszak új vívmányai, a kézzel hajtott fazekaskorong, a téglapítkezés és az ércöntés. A sumérek legrégebbi telephelye, az eddigi leletek tanúsága szerint, Eridu volt, a Tigris és az Eufrát – akkor még külön folyó – torkolatvidékén, ma már 40 kilométernyire a tengerparttól. Hogy bennszülöttek voltak-e vagy jövevények, mint eredetmondájuk állítja, mely hegyes őshazára emlékezik, nem dönthető el. Bizonyos, hogy nem voltak sémita nép, a fennmaradt emlékek igen érdekes rasszvonásokat mutatnak, melyek leginkább a mediterrán-orientális fajtákra emlékeztetnek, de rokonság itt sem állapítható meg. (Zömök, puhaságra hajló termet, kerek koponya, ívelt szemöldök, egyenes, de rövid orr, szőrtelen arc; mindez lényegesen elüt dús szőrzetű, erőteljes, sőt hájas sémita és árja szomszédaiktól.) A beretvált koponya, egyszerű ruhá-

zat, cicomátlanság higiénikus életmódra vall; a sumérek találták fel az egészségügyi fürdést és a szappant. A bevándorlás mellett szól rokontalan nyelvük is és az, hogy a földművelés mesterszavai idegen eredetűeknek, helyben szeretteknek látszanak. Ezenkívül műveltségük a legtöbb hasonlóságot az Indus menti preárja kultúrával mutatja (Mohendzso-daró, Harappa). Mindezt megerősíti, hogy noha a gazdálkodás helyi rendjét természetesen átvették, a szellemi kultúrában vadonatújat, Elő-Ázsiában ismeretlen novumot hoztak: a templomi kultuszt. Az eridui kicsiny szentély a későbbi templomhegyek, a zikkuratok őse. A pecséthengerek használata, állatrajzai és írásjegyei kétségkívül rokonok az Indus menti leletekkel. Az eridui Ka-szentély, az uruki Inanna¹⁸-templom s többi kultusz hely mind városok magvai és későbbi városállamok középpontjai. Mindez együttvéve a magas kultúrák kezdetének egyetlen tipikus mozzanatára utal: a rátelepedésre, s a rézkor többi emléke, továbbá a tény, hogy e sík folyamvidéken városok, középpontok kialakítása lehetetlen volt intenzív öntözéses földművelés, csatornázás nélkül, a sumér államszervezés döntő idejét a történet előtti korba helyezi. A magas rendű, mérnökiileg szervezett földművelés mentette meg a sumérföld északi és déli centrumait egyaránt a mocsárba süllyedéstől, az elzátonyosodástól, ez mentette meg a magukkal hozott szellemi kultúrát is, és e kettő emelte őket a környező népek műveltsége fölé. Városaik tehát istenállamok, rendjük szigorúan teokratikus, mint a majáké a Föld túlsó felén. Nem szabad tehát a görög városállam, a *polis*, és a középkori város-köztársaságok alkatára gondolnunk. A templom, a szenthely a másvilági istenállam földi képe, nem csupán a város magva, hanem az egész ország politikai és közigazgatási középpontja, az isten székhelye. Az ő tulajdona az ország és a nép, megbízottja a Lu-gal, a Nagy Ember, s isteni hatalommal és felelősséggel kormányoz, vezeti a tanyák és falvak népének munkáját, behajtja az „istennek” járó terményeket, elosztja a javakat, védi az államot a démonok (időjárás, betegségek, ínség stb.) és a külső támadások ellen. Mikor a hatalmi versengés megindul, az istenek küzdenek egymással, az erősebb győz, és maga alá rendeli a meghódított város istenét. Így keletkeznek a birodalmak.

E fejlődés döntő szakasza történet előtti időre esik, s azért szokás így nevezni, mert írásos dokumentumai (egyelőre?) hiányzanak. Az írásművelés addig ismert legrégebb emlékei, az eridui cserépbélyegzők és pecséthengerek a 4–3. évezred fordulójára tehetők; már kialakult ideogram-mákat, szójegyeket (állatrajzokat) és jelképeket tüntetnek fel, s így nem

¹⁸ „Az ég úrnője”. A sumér mitológiában a termékenység, a testi szerelem és a viszály istennője.

valószínű, hogy az ottani papság egykorú találmányai volnának. A szkématisztált jelképek már a késő kőkör kerámiáin feltűnnek. Az írás használatának kezdetét tehát jogos föltevésel előre, a 4. évezred közepe tájára tehetjük. A bélyegzőket a templomi javak tulajdonjogának feltüntetésére használták, azaz a gyakorlati cél mellett egyúttal a javak szentségének, sérthetetlenségének biztosítására is.

Írásuk eredete csak annyiban bizonytalan, mint minden más írásrendszeré. A mítosz szerint természetesen égi adomány: Niszaba, a földművelés istennője találta fel, istene mégis Nabú lett, valószínűleg politikai okokból. De ezt tisztázni nehéz, mert ki láthat az istenek kártyáiba? Azt még megérthetjük, hogy Niszaba találta fel az írást; a gyűjtögető, vadászó-halászó életforma után a földművelés az első gazdálkodásmód, amely már megváltoztatja a természet rendjét, s így valóban az első „mesterség” és „tudomány”; irányítja a természet életfolyamatait. Ha Niszaba a földműveléssel s a velejáró mesterfogásokkal (például öntözés, csatornázás) egyetemben „feltalálja” az írást is, ez nyilván annyit jelent, hogy a sumérek emlékezete szerint az írás kezdetei egybeesnek a földművelő gazdálkodás bevezetésével.

A nehézségeket Nabú támasztja. Így mindjárt homályos a származása is. A fennmaradt ékiratok ugyan számtalan helyen emlékeznek meg róla, javarészüik azonban a hatalom csúcsára jutott istenséggel foglalkozik, mértéktelen hódolattal, s így érthetően mellőzi a feleletet a kérdésre, hogyan került fel oda. Minket azonban éppen a karrierje érdekelne, mert abból megpróbálhatnók kiolvasni, hogyan fejlődött az írás tisztelete a Kétfolyó népei közt odáig, hogy megszemélyesítője egyike lett a leghatalmasabb isteneknek.

Eredete valahol az első városistenségek korában vész el, maga is az volt, önálló, független isten. Hatalma, tekintélye tehát attól függött,

13. ábra. Nabú isten szobra Nimrudból

mekkora hatalmat tudott a maga városállamának szerezni, mert e korban a népek felvirágzásukat isteneiknek tulajdonították. Ha mármost a várost meghódították, az isten is függő viszonyba került a hódító város istenével, és sorsa azon múlt, mekkora respektust tudott kelteni a győzőben. Rabszolgává is alázhatták, kidobhatták a templomából, de isten-társsá is emelhatték. Mai fogalmazásban: leigázhatták az országot, vagy alárendelhatték vagy szövetkezhetek vele. Lehet, hogy Nabú egy ilyen alkalommal vette át Niszaba hatáskörét, mert az írás és a tudományok felügyelete mellett ő lett s maradt a „gabona sarjasztója”, a „csatornák ura” is, tehát a mérnök-isten. A fennmaradt, eléggé késői adatok tanúsága szerint Nabú, mint Borszippa városistene, egyúttal a „bölcesség” (tudás) s ennél fogva az írástudók és a papok istene volt, ami annyit jelent, hogy a város önálló kultuszhely volt, s már régen a tudományok ápolásáról lehetett nevezetes. Ezeken kívül csak egy adat emelkedik ki előéletéből: az egyik mondaváltozat szerint a vízözön földre zúdításában ő és Sarru járnak elől az istenek között. Most jön a fordulat: Sarru utóbb, Bel Marduk néven az istenek királya lett, Nabú pedig a fogadott fia. De ez már késői esemény. Mi történt addig?

Csak annyit tudunk, hogy Nabú a Hammurápi-dinasztia uralma előtt már a Bab-ili (Babel) szomszédságában levő Borszippában székel teljes fénnel, mint a város és az írástudomány istene. Mármost Hammurápinak, a bábeli birodalom megalapítójának (Kr. e. 1955–1913) mulhatatlan érdeke volt, hogy székhelyének istenét a meghódított városistennek fölé emelje. Ez meg is történt. Marduk az istenek királya lett, hatalmas istenharcok és próbatételek árán, miket az *Enuma elisz* („Egykor odafent”) kezdetű nagyszabású eposz énekel meg. Azonban tekintetbe kellett venni, hogy Marduk már a teremtés ideje óta a „sorstáblák hordozója”, az istenek jegyzője és az emberek történetének kiszabója volt, s így bizonyos mértékben hivataltársa Nabúnak. Viszont Nabút, Borszippának, e nagyfontosságú kultuszhelynek istenét nem nélkülözhetette kormányzatában. A megoldás, valóban isteni bölcsességre vallón, úgy történt, hogy mindkét félnek előnyére szolgált: Marduk először is fiává fogadta Nabút, s ugyanekkor mellékfoglalkozását teljes apparátusával reáruházta. Nabú hatásköre tehát kibővült, s e részben önálló lett, míg Marduk, az atya, istenkirályi pozíciója megerősödött. Viszonyuk rendezését láthatóvá tették azáltal, hogy Marduk Nabúnak borszippai főtemplomában, Ézidában külön kultuszhelyet kapott, hasonlóképp Nabú Marduknak bab-ili templomában, az Észagilában; aranyszobra pedig a nagy újévi-ünnepi körmeneten helyet foglalhatott az istenek hajóján, Marduké mellett. – Nabú jelvénye ettől fogva az íróvessző és a sorstábla; címe pedig, hogy csak néhányat említsünk: Észagila táblaírója, Marduk kedvence, az istenek sorstábláinak hordozója, a mindent leíró, az írás-

művészet teremtője, aki az íróvesszőt tartja és az írónádat vezeti, a beszéd anyja és a bölcsesség atyja, a tágas eszű és bölcs, az istenek és az emberek tanácsadója és tanítója stb.

Hivatala szakadatlanul tart, az íróvesszőt sohasem pihentetheti, mert a történelem nem áll meg; de emellett, különösen az újévi főünnepségeken, igen kiemelkedő funkciókat is végez. Midőn a nyolcadik ünnepnapon Marduk a „sors-szoba” legbelsőbb szentélyében, a *duazagá*-ban, az istenek hódoló seregétől körülvéve, a „sors-könyvét” kiszabja, Nabú írja a szöveget, s ő tolmácsolja az istenek és emberek kívánságait. Ezért mellékeve *Duazag*, írónádjáé pedig „a végzet vesszeje”; ezért tudja meghosszabbítani az életet és feltámasztani a holtakat, ezért orákulumfejtő, s ezért képes az istenek akaratát az álmokból kiolvasni. Címeinek és tevékenysége fajtáinak se vége, se hossza. Egy töredékes himnusz így dicsőíti: „Nabúhoz, a fenséges közbenjáróhoz... a mindent leíróhoz... aki a fenséges íróvesszőt tartja, a mérőnádat kezeli, a forrásokat megnyitja, a gabonát kisarjasztja, az isten, aki nélkül a vizesárkok és a csatornák kiszáradnának, a hatalmas úr...” (A további, éppen az írástudományról szóró rész, sajnos, töredezett.) Egy másik himnusz újabb oldalairól mutatja be: „Ó Fenséges, Marduk elsőszülött fia, Szarpánitu (Nabú anyja) okos sarja, Nabú isten, aki az istenek sorstábláit hordja, Észagila védőura, Ézida ura. Éa kedvence, aki életet ad, Bab-ili elsőszülöttje, az élet megtartója, a házak őrzője, az emberek védelmezője, ne ved az emberek száján *Sédu* (védőszellem). Ó Fenséges fia a nagy Marduknak, hadd éljek a te parancsod szerint.”

A fent vázolt pályafutásból világosan kiolvasható az a tény, hogy Marduknak, aki Tiámatot¹⁹, az őskáosz szörnyetegét könnyűszerrel legyőzte, ugyancsak össze kellett szednie az erejét, hogy fennhatóságát elismertesse Nabúval, az íróvessző istenével. Marduk a politikai hatalom istene volt, Nabú az írásé, a tudományoké. Ez istenségek mögött kultuszok állanak, a kultuszok mögött pedig hívek, azaz nép – ez adja meg a jelentőségüket. Ne felejtjük el, hogy Nabú önálló városisten volt, népet kormányzott, mely benne tisztelte a kultúra megteremtőjét és fenntartóját. Története csak látszatra mosolyt keltő, s nincs benne semmi szégyellni való. Ahol az íróvessző hívei oly politikai vagy társadalmi erőt képviselnek, hogy a hódító istenének meg kell osztania templomát és trónját az ő istenükkel, ott kellett, hogy az íróvessző, a kultúra tisztelete magas fokra hágjon. S abból a tényből, hogy Marduk kezdettől fogva oly engedékenyen, sőt tiszteletteljesen bánik versenytársával, Nabúval, kiviláglik az is, hogy hatalmának valódi, földi birtokosa, az uralkodó, eleve respek-

¹⁹ Jelentése: tenger. Az akkád mitológiában az őselem megszemélyesítése.

tálta amannak erejét, a kultúrát, és az „egyházba” tömörült híveinek önállóságot biztosított. Történeti tény az is, hogy Nabú a maga székhelyén, Ézida templomában idővel átvette Marduk teljes hatáskörét, minden attributumát. S most már tudhatjuk, mit kell az ilyen istenhistóriákból kiolvasnunk. Ha ugyan van rá elegendő adat.

Mert Nabú ábrázolásai is mondanak egyet-mást. Az íróvessző, amelyet kezében tart, nyílformájú hegyben végződik, vagyis nyilván fémből való. Az ékírás anyaga azonban a puha agyagtábla, az agyag-íráshoz azonban főleg a drága fémvessző, mindig is fapálcikával írtak a babiloniak. Nabú vesszője tehát olyan időből származik, amikor még fára rótták az írást. S ez fogalmat nyújt Nabú ősrégi származásáról, vagyis az írás és tisztelete régiségéről.

Épp ezért bizonyára csodálkozással fog értesülni róla az olvasó, hogy Nabú még ma is él. Igaz, ehhez az kellett, hogy előbb égítetté váljék. Ám ez szinte magától ment már, minthogy az isteneknek elejétől fogva sziderális jelentőségük is volt: mindegyikük azzal a csillaggal vagy bolygóval azonosult, amelynek jellege, hatalma megegyezett az övével. A káldeusok megfigyelték, hogy a Merkúr bolygó mindig a felkelő és a lenyugvó Nap közelében tűnik fel az égbolton, s így mintegy előtte jár messze Keleten és Nyugaton; ezért nevezték el Dun-pa-uddunak, a Fénytámadat urának. S tekintve, hogy Marduk a felkelő Nap ura volt, természetes, hogy a híven vele együtt megjelenő bolygót „kedvenc” fiává, Nabúvá tették meg. – Viszont időszámításunk eleje táján Szíriában, a Jordánon túl megalakult a Manda-hívők gnosztikus szektája; tanaikat részint a régi babiloni hagyományokból, részint az új kereszténység hitelveiből merítették. S íme, az 5–8. századból származó bolygólistáikon ott szerepel, Merkúr helyén, Nabú is, „az írástudó és bölcs”. Egyik fő istenségük Hibil-Ziva, róla szól a „*Hibil-Ziva pokoljárása*” című mitikus elbeszélés, s ez többek közt elmondja, hogy Hibil-Ziva „néven szólította” (előhívta a sötétségből, megteremtette) a Napot és a bolygókat: Szint és Kevant és Bolt és Dilbatot és Nireget és Nabút, és „fényt adott nekik, hogy világítsanak ezen a földön”. A mandeusok szektája pedig ma is él negyvenegynéhány ezernyi lélekszámban a Satt-el-Aráb mocsaras vidékén, Bagdadtól délre.²⁰ Jelentős irodalmat teremtettek, sőt saját írásuk is van, de ez már a déli sémita írással egyik változata. Nabú csak önmagát, az írástudományt tudta átmenteni az újkorba, saját ábécéjét már nem.

Hosszasan szóltunk Nabúról, de talán nem haszon nélkül, mert úgy véljük, pályafutása sok olyasmit beszél el az írás és a könyv élettörténetéről, amit az írás és a könyv pusztán magában nem mondhat el.

²⁰ Különösen Keresztelő Szent Jánost tisztelik.

*

De leltünk egy-két pozitív adatot is. Sokan lehetségesnek tartják, hogy a sumér írás idegen gyökérből ered; szerintünk azonban Nabú bronzkori írásvesszője nem erre vall, s mindenképpen bizonyos, hogy az írásrendszer kialakítása a sumérek műve, mert erre elegendő bizonyíték van (például maga az agyag). Ez a rendszer már a történeti idők legelején is a kialakultság oly magas fokán áll, hogy a Kr. e. 4. évezredben a sumérföldre, *Kengibe* (az „alföld”-re) behatolni kezdő sémita barbárok, az akkádok, egyszerűen átvették, s a maguk nyelvére alkalmazták. Ősalakját a 19. század jeles kutatói – Oppert, Sayce, Houghton, Hommel – egyértelműen a képirásban jelölték meg. Ezt az eredetet azonban Friedrich Delitzsch csak néhány, úgynevezett ősképre, ősmotívumra akarta korlátozni, amelyekből mesterséges továbbváltoztatással (potenciális, ún. *gunu*-jelek által) fejlődött volna ki a többi jel. Elmélete nem bizonyult fenntarthatónak, de jó eredményül meghozta G. A. Barton és E. S. Ogden tüzetesebb vizsgálatait, amelyek – mai ismereteinkre irányadóan – a képirás mellett döntöttek. A kérdés tisztázása azonban sok kitartó tanulmányozást kívánt, hiszen az ékírás a sokféle nép kezében, amely évezredek át használta, oly mélyreható változásokon ment át, hogy a rendszer belső azonossága – adatszerű bizonyítékok híján – legalábbis kétségbe vonhatónak látszott. Ilyen adatok ma már kielégítő mennyiségben állnak rendelkezésre; Barton meg is kísérelte az ékírás fejlődésének korszakokra osztását, s az uralkodó dinasztiák szerint hetet különböztetett meg: 1. Ur-Ninától Man-istusz-ig, – 2. Sarrukintól (Szárgontól) Gudeáig, – 3. az Ur-i dinasztia, – 4. a babiloni Hammurápi-dinasztia, – 5. A kasszita (kassu) uralom ideje, – 6. az asszír korszak, – 7. az újbabiloni korszak²¹.

Miben álltak ezek a változások és mi okozta őket? Mint minden írásnál, itt is fel kell tennünk, hogy a sumérek kezdetben jellegzetességre, pontosságra törekvő gonddal rótták a tárgyak képeit az őanyagokra: kőre, fára, bőrre. Ezek az anyagok azonban a folyók kótelen, fátlan horda-

²¹ Az ókori Mezopotámia népei három különböző módszert használtak az időpontok rögzítésére: 1. az uralkodási évek; 2. valamely fontos hivatalt viselő személy neve után; 3. az év a megelőző esztendő egyik kiemelkedő eseménye után kapta nevét. Mivel az uralkodási éveket, illetve egy-egy esemény pontos idejét nem mindig ismerjük, a dátumozásban jelentős eltérések lehetnek. Néhány, tudományos körökben általában elfogadott dátum: a III. úri dinasztia hatalma Kr. e. 2112–2004-ig tartott, a kasszita uralom ideje Kr. e. 1415–1154. körül, az asszír korszak Kr. e. 1363–727, az újbabiloni királyok uralkodása 625–556 között történt. K. J.

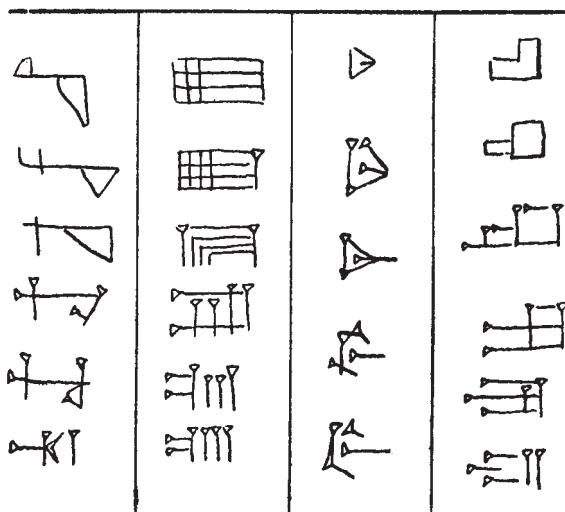

lék-síkságán ritkák, drágák s főképp kevésbé gyakorlatiak voltak. De velük szemben ott hevert hazájuknak, az egykori tengerfenéknek talaja: az agyag, kimeríthetetlen mennyiségben. Elődeik már házi eszközöket, sarlót égettek belőle; a sumérek házépítésre, teknő, kád, láda, bútor s minden alkalmas tárgy készítésére használták – nyilván hamar az írást hordozó anyagul is. Míg idáig jutottak, kőre, fára írtak; a kővön a véső akadálytalanul követi a leírandó tárgyak kerek vagy íves körvonalait; a fatábla rostjai már megnehezítik a kés munkáját, s keresztben-hosszában-ferdén való, egyenes vonalú vésésre készítetik; a kerekded írás a szögletes felé hajlik. Az agyag viszont semminő ellenállást nem fejt ki, nem kell hozzá fémvéső, megteszi a fapálcika is. Gyorsan halad az írás felülről lefelé, jobbról balra következő sorokban, mint a kínaiaknál láttuk. Itt aztán már csupán a betűvetés kézi technikája formálja, módosítja az írás alakját, a ductust, s a gyorsaság és az egyszerűség az ösztönszerű cél. A puha agyagon könnyebben, tisztábban megy a puszta nyomkodás, mint a vonalak árkos megvonása, a kéz kissé ferdére dönti a pálcát, minden jel lenyomása után felugrik, táncolni kezd, „poncol”. A rajzok apró, különálló vonal nyomatok rendszerévé bomlanak; a vonal elején, felvetéskor önkéntelenül megnyomódik a kéz, s az íróvessző szögletes formája folytán ékalakot mélyeszt az agyagba. Létrejön a négy alapforma, amelyeknek különböző kombinációiból áll az ékírás. Azonban új kényelmetlenség is jelentkezik, amellyel a bölcs és türelmes kínai nem törődik, de a sumér hamarosan segít rajta: az oszlopos, balra haladó írásnál a kínai, hogy írását el ne mázolja, megvárja, míg a tus az első sorról felszárad; az agyagra azonban csak puha állapotban lehet írni, s a kéz könnyen ránehezedik a teleírt részre. A sumér íródeák tehát oldalt, vízszintesre fordítja a hosszúkás táblát, úgy, hogy az első betűoszlop nem függőleges, hanem vízszintesen fekszik előtte a tábla felső részén. Ezáltal a jelek a bal felső sarokból indulnak el jobb felé, s a sorok egymás alatt következnek, éppúgy, mint a mi írásunknál. Olvasáskor visszafordítja a táblát eredeti helyzetébe, mindaddig, míg a gyakorlat folytán meg nem szokja az írásjegyek oldalt fordított lefektetett alakját, s a sorokat ugyanúgy olvassa, ahogyan írja.

De mindez csak az írás külsejére vonatkozik. Az írásrendszer belső átalakulására nézve Barton négyféle alapnormát állapít meg: 1. a képjegyek egyszerűsödése és konvencionálissá válása, – 2. új jegyek összeállítása a régiekből, – 3. az ősjegyek egyes részeinek önállósulása, – 4. eredetileg különálló jegyek összeolvadása. – Az első változás, vagyis a jelek egyszerűsödése az ékforma felé, úgy látszik már a fent említett legrégibb

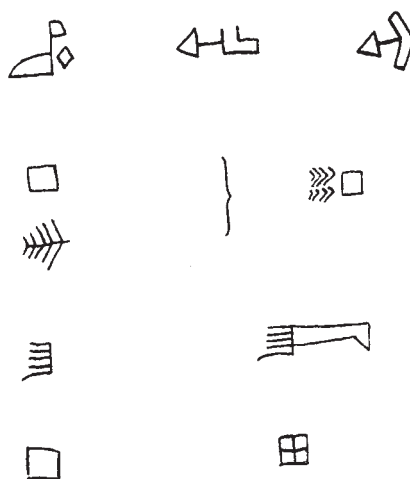
14. ábra. Az ékírás négy alapjele

15. ábra. Az ékírás egyszerűsödése: 1. madár, 2. ház, 3. nő (vulva), 4. város

korszakban megkezdődött, s a harmadik szakaszban általánossá vált. Ugyanekkor már a sorvezetés is vízszintesen balról jobbra halad. Ezt a fejlődést a 15. ábra mutatja.

Ezek a jelek a kínaihoz hasonló, egyszerű szójegyek vagyis törzsszavak ábrái; a sumér nyelv azonban nem izoláló, mint a kínai, hanem ragozó, prae- és suffixumokkal él, s ami a legfőbb különbség, nagyrészt többtagú szavakból áll. Az ilyen nyelvnek a kép-szó-jegyekből álló írás semmiképp sem felel meg. Kiegészítő eszközül (a Bartonnál második nor-

16. ábra. Szerkesztett ékírás jelek: 1. nemzés, 2. kert, 3. kéz, 4. egybefoglalni

maképp szereplő) szerkesztéshez folyamodtak, azaz a nehezen ábrázolható fogalmak szételemezéséhez. Az elvont értelmet egymást kiegészítő jelekkel érzékeltették; például a madár rajza a tojásával kiegészítve szülést, nemzést, a létrehozást s ennek szinonimáit jelentette. Ugyanehhez a módszerhez tartozik a jelek külsőleges alapon való összetársítása; így a kerület (határ) és növényzet (fa) jegye összekapcsolva kertet jelent. Viszont szét is válhatnak a jegyek, például a kar jeléről leválasztott öt ujj önállóul, mint a kéz jele; vagy kettő egymásba olvad: kerület+fogni=egybefoglalni.

A jelek ezáltal tetemesen megszáporodtak, de a nyelv is egyre gazdagodott, az írás anyaga bővült, használata mindjobban terjedt, úgy hogy a jelek százai is kevésnek bizonyultak. S különösen nagy nehézséget okozott az, hogy a rokon értelmű szavak egész sorozatainak visszaadásra csak egy-egy jel szolgált. Például a Nap (égitest) jelentette a naptári napot, a fényt, világosságot, fehér színt stb. Az önálló képjelek további variálása a végtelenségig nem volt folytatható, s közben nyilván az írás gyakorlati ismerete, technikája is bővült, idegen, más nyelvű népek vették kezükbe, s ezek a jegyeknek nemcsak fogalmi jelentésére, hanem a hangzására is figyeltek. Némely egyszerűbb szavak jegyeit, melyek más, többtagú szókban mint azonos hangzású szótagok fordultak elő, e hosszú szavak szillabáinak írására használták. Így ha az *an* (ég) szó mint szótag szerepelt valamely többtagú szóban, jelét beleszúrták a kellő helyre, ahol természetesen már nem a mennyböltöt jelentette, illetve semmit sem jelentett, hanem csupán hangértéke volt. Ez a fonetizálás nagyon jelentős foka az írás fejlődésének, ahogy már láttuk: a döntő lépés a betűábécé felé. De mint a többi nép, a sumérek és utódaik, az akkádok, kassuk, asszírok stb. sem ismerték fel mindjárt a benne lappangó esélyeket, lehetőségeket, sőt igen nagy mértékben ragaszkodtak az eredeti kép-szó-jegyrendszerhez, mintha a szótagírásban valami tudománytalan hanyatlást láttak volna. Az asszír-babiloniak a szótagírásnál megállapodtak; a perzsák átvették ugyan a négy alapjelet, de a rendszertől függetlenül alkottak belőlük egy rövid életű betűírást.

Általában az ékírás fejlődésében döntő jelentőségű az idegen népek beáramlása a sumér műveltség területére. Tudjuk, hogy az első hódítók sémita pásztorok voltak, sivatagi nomádok; lassan uralomra vergődtek, de ahogy ilyenkor törvény és szokás, átvették a magasabb műveltségű bennszülöttek kultúráját. Ez azonban az írás átvételénél bonyodalomra vezetett. A sémita akkádok kölcsönvették a sumér írásjegyeket, de a maguk nyelvének szavaival olvasták őket. Ugyanakkor azonban megőrizték (megtanulták) az eredeti sumér szót, illetve ennek a hangzását is, tekintet nélkül a szótári jelentésére – s azt a hangcsoportot szótagjegyként alkalmazták. Például az „ég” szó jegyét nem a sumér *mu*-nak olvasták,

hanem a saját nyelvük szavával *samú*-nak; de mint szótagjegyet, egy-egy hosszabb szóban, a suméri *mu* formájában is alkalmazták. Vagyis szójegek az akkád nyelv szavait adták vissza, szótagjegyeik viszont sok esetben egyes sumér szavak hangképét.

De itt sem álltak meg; saját nyelvük szójegeit is használták hosszabb szavakban szótagjegyek, azaz fonetikus hangjegyek gyanánt. A szójegek ilyen módon néha valóságos odisszeán mentek át. Nézzük a fentebb említett *an* szót, melynek jelentése a sumérben: ég, Ég Ura (Anu) s általában isten, azonkívül „magasan levő”. A sémiták elsősorban (1) sumér Ég-Isten nevének jelzésére vették át ezt a szójeget, s olvasták *Anu*-nak, de (2) mint az „isten” szó jelzésére használt jegyet, a maguk nyelvén, *ili*-nek is olvasták; ha (3) az „ég” szót jelezték vele, akkor *samu*-nak hangzott, s végül (4–5) mint sumér szótagjegyet olvasták *an*-nak, mint akkádót *il*-nek is (*ili*-ből). Végeredményben ez az egy jel: a következő formákban volt olvasható: *Anu, ili, samu, an, il*. De ilyen igen sok akadt.

Az írás tehát tulajdonképpen kétnyelvű volt, noha egy nyelven olvasták; lényegére nézve pedig szó- és szótagírás. Szótagjegyei azonban – az egyiptomi és a nyugati sémita írásrendszerektől eltérően – meghatározott magánhangzókat is magukba foglaltak. Ezek a szótagjegyek állhattak egy magánhangzóból vagy egy mással- és egy magánhangzóból és végül két mássalhangzóból közbül egy magánhangzóval. Ezek az utóbbiak aztán írás közben ismét felbomolhattak különálló szótagjegyekre, azaz például a *kir* szótagot le lehetett írni így is: *ki+ir* vagy *ki+i+ir*. S annak ellenére, hogy ilyen szétbontással az *a, e, i, u* magánhangzókra külön betűjegyet nyertek, s hogy a mással-+magánhangzóból álló szótagjegyek sok esetben a kezdő konzonáns jeléül is használhatók lettek volna a hajlító sémita nyelvben, a babiloniak mégsem tették meg az előttük álló lépést a betűírás felé. Ennek oka abban rejlett, hogy a babiloniak kész írásrendszert vettek át, amelynek szótagjegyei jól megfelelték a ragozó sumér nyelv szerkezetének. Ugyanis a sumérban a magánhangzó egyértékű a mássalhangzóval, azaz a szótagjegyek mindig egy meghatározott magánhangzót foglalnak magukba. A babiloni nyelvben a magánhangzó szerepe másodrendű, ingadozó ugyan, de a sumérból kölcsönvett szótagjegyek hangképe nem engedte a befoglalt magánhangzó megváltoztatását vagy elhanyagolását. A rendszer idegen eredete s végig fenntartott kettőssége volt az oka, hogy a babiloni ékírás nem jutott el a betűírásig; ennek kialakítása, az egyiptomi példa nyomán, a nyugati sémita népekre várt.

De ez a kettősség még egy zavart keltő tüneténynek vált szülőokává, az eddigieken kívül. A nehézséget az azonos hangzású szavak jegyei okozták. A sumér *gir* szó jelentése példának okáért kétféle: láb és tör; a

láb és a tör jelzésére eredetileg két különböző jel szolgált (egy láb és egy tör képe), s ha a későbbi gyakorlat folytán az író fel is cseréli ezeket, a szövegből kiviláglik a szó helyes értelme, s az azonos hangzás nem okoz zavart. A babiloni azonban a láb és a tör jegyeit a maga nyelvén, azaz nem *gir*-nek olvassa, vagyis egyáltalán nem azonos hangzású szónak, hanem olvas láb helyett esetleg tört vagy tör helyett lábat. Egyszóval, míg a fentebbi *an* szó jele ötféleképp volt olvasható, most nem egy, hanem két írásjegy áll előttünk, melynek hangzása a sumérben egyforma, jelentése azonban különböző – a babiloniban viszont mindkét jegy hangzása más és más, de a kettő mindegyike két jelentéssel bír, még pedig ugyanazt a két szót jelenti (az egyik is olvasható egyformán lábnak és törnek, a másik is), ámde ugyanakkor olvassák mind a két nyelven is. Hogy ez a sokhangzás, a babiloni írás hírhedt polifóniája, milyen nehézségek elé állította az ékírás kibetűzőit, arról jobb illő tisztelettel hallgatni. De megértjük azt is, hogy miért ment tudósszámba a babiloni íródeák.

El kell ismerni, hogy maguk a babiloniak sem voltak elégedettek a rendszer sokoldalúságával, s kétféle módon igyekeztek többértelmű-többhangzású szójegyeik jelentését szabatosná tenni. Ezek egyike, a kínai és az egyiptomi íráshoz hasonlóan, a fogalomhatározók használata volt. Például a különböző halfajták nevei mellé az egész species közös nevét, a „hal” szót írták, vagy a ruhadarabokéhoz az összefoglaló „ruha” szót stb. – A másik módszer ugyanannak a szónak kétféle leírásából, mégpedig egy szóképi és egy fonetikus bővítménnyel való lejegyzéséből állott; például a *matu* (föld) szót nem csupán a maga szójegyével írták le, hanem máshonnan vett szótagjegyekkel: *mai-ai-tu*-nak is, ami biztosította az olvasás pontosságát. Ez a módszer kivált az egyiptomiaknál terjedt el, lépten-nyomon alkalmazták olyan esetekben is, amikor a szójegy világosan, zavar nélkül olvasható volt.

Végeredményben az ékírás változásai idegen népek beavatkozásából születtek. Ezek a népek a perzsa uralomig mind sémiták voltak: akkádok, amurruk, hettiták, kassuk, asszírok, összefoglalóan babiloniaknak és asszíroknak nevezzük őket. Különös azonban, hogy nem vették át az összes sumér ékíratos jelet, melyek száma hatszázra rúgott, hanem csupán négyszázat. Ebből a négyszázból mintegy százötven szójegy, a többi szótagjegy. Viszont e négyszáz jelből álló rendszer jegyeinek eddig megfajtott összes jelentései felmennek 15 000-re.

Nagy vonásokban ennyiből áll az asszír-babiloni ékírás rendszere, s a leírtak alapján csodálkoznunk kell, hogy volt idő – a Kr. e. a 2. évezredben –, amikor ez a nyelv, illetve írás lett a nemzetközi diplomácia levelező ábécéje, ahogyan a Tell el-Amarna-i leletek bizonyítják. Ez az idő volt azonban Bábel és Assúr hatalmának virágkora. A Kr. e. 8. századtól kezdve az arameus nomádok terjesztik a maguk nyelvét és betűírását.

Az asszír–babiloni írásnak azonban egy egyenes ági származéka is van: az elamita. Ez ismét bizonyos önálló fejlődésen ment át, amit a nyelv ragozó természete okozott, szemben a sémita hajlítással. Mindezek a változások az érthetőségre, az egyszerűsítésre való törekvést tükrözik, kezdve az írásjegyek számán, amely 600-ról, illetve 400-ról 113-ra csökken, s túlnyomórészt szótagjegyekből áll. A szójegyek csak a leggyakrabban fogalmak jegyéül maradnak meg, ami által a babiloni írás félelmes polifóniája eltűnik.

A babiloni és az elamita írás megfejtését az óperzsa ékírásnak köszönhetjük. Az óperzsa írást ugyanott használták, s külső formája is azonos a babilonival, de lényege szerint más, és ismét új nyelv kifejezésére szolgál. Egyesek szerint ugyan az asszír–babiloni rendszer oldalági származéka volna, eredetére nézve azonban megbízható döntésünk még nincsen. Külsejét, az ékjelecskék formáját tekintve, a két írás teljesen megegyező, de a rendszer maga lényeges különbségeket mutat, s néhány történeti adat is a különállás mellett látszik bizonyítani. I. (Nagy) Dareiosz egyik új-elamita (szuzai) feliratán ezt mondja: „Uramasztá (Ahura Mazdá²²) kegyelméből feljegyzéseket készítettem más módon (mint eddig, azaz) árja módon, mely azelőtt nem volt... Aztán elküldtem ezeket a feljegyzéseket minden földre, és az emberek megismerték őket.” Ebből kétségtelennek látszik, hogy Dareiosz vezette be az árja vagyis a perzsa nyelvnek megfelelő ékírást, addig a babiloni vagy elamita jelekkel írtak perzsa nyelven is. Themisztoklész Temenidászhoz írt levelében szintén megkülönbözteti a kétféle írást, midőn egyes ezüst- és aranyedények felíratáról azt mondja, hogy „a régi asszír jelekkel” voltak írva, nem a Dareiosz által a perzsák közt nemrég behozott írással. – A kérdés az, vajon Dareiosz csakugyan új ábécét készíttetett-e vagy már meglévő írásszokásokat tett-e általánossá, hivatalossá. Az első kutatók Grotefend óta (Oppert, Ménant, Dicke, Sayce, Halévy) több-kevesebb eltéréssel mind a babiloni származás mellett foglaltak állást; Peiser egy ósémita rendszer közvetítését tette fel, míg Hommel szerint valamely kurzív ábécének ékírássá való átalakulásáról volna szó, mégpedig az indiai írás őséül szolgáló sémita ábécé változatáról.

Jensen a babiloni (elamita) és a perzsa rendszer fő különbségeként azt állapítja meg, hogy a látszólag mással-+magánhangzóból álló szótagjegyek magánhangzói nem olvasandók a perzsában, azaz betűjegyek, amit igazol, hogy ezek a magánhangzók saját szótagjegyükkel újra leírva állnak az előző szótagjegy után. Azaz a babiloni rendszerrel való ro-

²² „A bölcs úr”. Neve elsődlegesen az istenség tiltott nevének helyettesítéseként szerepelt.

konság esetében ezek a hangzók kétszer olvastatnának, ami az óperzsa nyelv ismerete szerint nem áll. Ez a perzsa szó például: *dida*, a babiloni írás szerint olvasva *di-i-da-a*-nak hangzanék. Egyszóval az óperzsa rendszer velejében véve betűírás; jegyeit a babiloniból egyszerűsítéssel vagy átírással származtatni nem lehet. Weisbach megállapítása – hogy az óperzsa írás, mai ismereteink szerint, mesterségesen szerkesztett, önálló rendszer – annyiban elfogadható, mert az emlékek közt sem mintákat, sem korábbi fejlődésszakaszokat nem találunk. A ránk maradt perszeopoliszi feliratok csakugyan Dareiosz korából származnak, s így lehet, hogy ő fog szerzőnek bizonyulni. Egyébként nem sok ideig élt ez a betűírás; az utolsó Akhaimenida uralkodók idejében (Kr. e. 4. sz.) már eltűnik a használatból, s helyét részben a görög, részben az arameus írás származéka, az úgynevezett pehlevi írás²³ foglalja el.

*

Mindezeknek az írásfajtáknak klasszikus hordozó anyaga az agyag. Ez fejlesztette ki a jelek külső alakját, ez okozta, hogy a duktus az ékforma kialakulása után mit sem változott évezredekken át. Az agyagtechnika annyira uralkodóvá lett, hogy a monumentális íráshoz is ezt használták, a márványból, alabástromból, bazaltból faragott hengeres vagy prizmaformájú emlékoszlopokon, sőt átvitték a szobrokra és domborművekre is. Az egyiptomiakkal ellentétben nem ismerték a monumentális írást, s ez furcsa ellentétet szül a tiszta, művészi formaérzéssel alkotott kőfaragványok és a rájuk rótt stílustalan írás között. Pedig a kősztelék és az égetett agyagoszlopok egyenesen fontosabb írás-szövegek megőrkítésére szolgáltak.

De az írás közhasználatú eszköze természetesen a kis alakú agyagtábla volt. Nagysága 2,5×2 cm-től 37×22 cm-ig változik, többnyire a mi nyolcadrétű könyveinknek fele nagyságát közelíti meg, vastagsága pedig átlagosan 2,5 cm. A levelezésnél, okleveleken, üzleti forgalomban egészen kicsiny agyagpárnácskák voltak használatosak. Ezek kiegészítés után még egy agyagborítékot kaptak, s erre került a záradék, a pecsét vagy a címzés szövege.

Az íráshoz fából, nádból faragott vesszőket használtak; ezt bizonyítja az írópálca neve: *kan-tuppi* (nád-agyagtábla), továbbá a farostoknak, szálkáknak a táblákon ma is felfedezhető nyomai, végül az a körülmény,

²³ A pehlevi írás a Kr. e. 2. századtól az iszlám megjelenéséig élte fénykorát. A zoroasztrizmus szent könyve az Aveszta ennek az írásnak egyik változatával, az avesztai írással íródott. Egyik sajátossága volt, hogy arámi szavakat használt pehlevi szavak megjelölésére. K. J.

hogy a vastagabban, gorombábban vetett jeleket némely helyen egyszerűre finom és éles írás váltja fel: az írnok meghegyezte elkopott szerszámát. Természetesen készülhettek drágább, fényűzőbb anyagból is (elefántcsont, arany), de ezekből hiteles példányt eddig még nem találtak, még kevésbé a korhatag nádból. Így alakjukat csak az agyagba való nyomódásból kikövetkeztetve próbálhatjuk megállapítani: mai tollszárnagyságú, három- vagy négyhasábú, végükön derékszögben vagy ferdén el metszett fapálcikák lehettek. Kezelésük nagy gyakorlatot kívánhatott, minthogy a négyféle apró jelet bizonyára csak ujймоzgatást végezve s a vesszőt hossz tengelye körül forgatva rovgatták. S az írás néha oly finom, apró, hogy csak nagyítóval tudják elolvasni.

Agyagtáblára író írnok egykorú ábrázolása előttem nem ismeretes, az íróasztalkának vagy számolynak azonban már a legrégebb időkben külön írásjegye volt, erre fektették tehát a puha agyagtáblákat, ami természetes, minthogy kézben tartani nem lehetett. A keleti népek szokása szerint nyilván a földön ülve s a számolyt maguk elé vagy a térdükre téve írtak. De szükség szerint bőrt vagy a későbbi időkben importált papiruszt is használhattak. III. Tukulti-apil-Ésarra (Tiglatpilézer) idejéből fennmaradt egy dombormű, csata után az elesettek számbavételét ábrázolja: egy katona összehordja a levágott fejekeket, s az írnok valami kutya nyelv szerű papirosra írja a listát. Azonban az írás kialakítója és egyetemes hordozója az egész történelmen át az agyag volt.

A mi sorvezetésünk szerint írtak, sűrű sorokban egymás alá, a táblák első és hátsó lapjára, sőt a keskeny oldalélekre is köröskörül, s az írás oly apró, hogy csak nagyító lupéval olvasható kényelmesen. Vonalazásul kifeszített fonalat mélyesztettek az agyagba, bár néha ez is ferdére sikerült. A teleírt tábla a napon száradt keményre, vagy ha megőrzésre szánták, kemencébe került s fekete vagy vörös színű cseréppé égették; a befejezetlent nedves ronggyal tartották puhán. Ha a szöveg hosszú volt, s több táblára ment, ezekre felírták az első tábla kezdő szavait („őrszók”), s mindegyiket sorszámmal látták el. Ez volt az ékírás könyve. A könyvtárak részére készített könyveken még egyéb szokások és technikai fogások jártak.

Rendkívül fontos volt az íródeák, illetve a másoló személye; míg a szövegek szerzőit sehol sem említik és személyük teljességgel elhanyagoltatik, a másolóra vonatkozó megjegyzésekkel lépten-nyomon találkozunk. Ő volt a tudós, a mester. Nem is csoda. Noha a fejlett oktatásügy humanisztikus, irodalmi jellegű volt, eszközének, az írás és az olvasás bonyolult rendszerének megtanulása túlnyomó terjedelmet kellett hogy elfoglaljon benne. Míg ezt elsajátította a tanuló, szinte gépiesen behatolt a tudományokba is. Sőt, igen elmés megoldással, éppen ez volt az okta-

tás módszere, a tanterv alapelve: tudományos szövegeken tanították az írást és olvasást.

Nagyszámú iskola működött, rendszeren templomok mellett, s ezeknek a romjai alól előkerült táblák részletes felvilágosítást nyújtanak a tanítás módszeréről. Az oktatás első hároméves szakasza az írás-olvasással foglalkozott. A tudományra szánt fiú vagy leány agyagtáblát kapott, ennek felső részére a tanító ráírta a szöveget, amit a tanulónak pontosan le kellett másolnia. A hibát elkenték (a szó szoros értelmében), helyére írták a javítást, s ez a művelet gyakran annyira igénybe vette a tábla alsó felét, hogy az agyag egészen megvékonyodott, s számos ujjlenyomatával ma is hirdeti a mesterjelölt verejtékes igyekezetét. Ezt követi a tudományos anyag: a csillagászati, földrajzi, számtani s egyéb szövegek másolása, az írásrendszer módszeres elsajátítása a szillabáriumok (szójegyzékek) segítségével; aztán a szójegyek külön nevének, akkád és sumér jelentéseinek megtanulása, s végül e nyelvekből vett szövegek önálló fordítása egyikről a másikra. A feladatok nehezek voltak, onnan tudjuk, hogy a kívánt fordítás vagy egyéb penzum helyén nemegyszer csak a tanuló nyílt beismerése áll: „Nem tudom”. Akik „tudták”, vagyis elvégezték az iskolát, „kis írnokká” (*tupsarrú szihru*) vagy „jegyzősegéddé” (*samallú*) minősítették, s ha a hivatalban megállták a helyüket, hites írnokká (*dub-szár, tupsarrú*) léptek elő. E mellett külön szakiskolák képezték a templomi énekeseket és táncosokat, a jósokat, az orvosokat, a jogtudósokat stb. Az oktatás legmagasabb fokát az egyetem (*bét-mummi*, a bölcsesség háza) nyújtotta, s itt a legnagyobb tudósok közölték a tudományok teljességét a tudnívagyókkal.

Az írómesteri pályán nők is működhettek, s az írnokok főképp a levél- és könyvtárak anyagának összeírásával végeztek ránk nézve nagy jelentőségű munkát. Fő feladatuk a pontos másolás volt, s ebben oly gondosságot tanúsítottak, mint korunkban a nyelvemlékek és klasszikusok kiadói. Ez azért volt lehetséges, mert nemcsak a könyvek formája, hanem a rájuk rótt irodalom sem változott évezredekken át. Akad szöveg, melynek másolata ezer évvel utóbb készült, s ez az egykorú, aktuális használatra készült kópia mégis jelről jelre megegyezik eredetijével. S ha az eredeti táblán itt-ott lepattogzott a cserép megcsonkult az írás, a másoló lelkiismeretesen megjegyezte ezt is. Ezt a gondosságot a szövegek kánoni hitelessége parancsolta általában, s külön korrektor volt érte felelős. Minden tábla alá oda kellett írnia, hogy az eredetivel összehasonlított, a hibákat kijavították, s a pecsétjét ráütnie. A másoló nemegyszer magát is megnevezi, kérve Nabút, hogy a munka gondosságát tudja be érdeméül. A munka érdemszerző volta az írómesterekben és a tanulóknak úgy látszik egyéni becsvágyakat is ébresztett. Az egyik táblán olvassuk, hogy másolója, Remut-gula, Hammurápi király egyik feliratát,

melyet Énemtila templomában talált, leírta és lelke üdvéért s szívének boldogságáért Ézida templomában, Nabú isten szeretett házában elhelyezte.

*

Ennyit az ékirásról és eleven, de viszontagságos életéről. A könyv, a cseréptábla természeténél fogva, nem állt egyébből, mint annyi különálló táblából, amennyin a szöveg elfért. De persze a „bekötéséről” is gondoskodni kellett, hogy a táblák szét ne szóródjanak, el ne kallódjanak, s hogy könnyen fel lehessen ismerni a könyv tartalmát. Az elkallódástól nemcsak az őrszavak és a sorszámok óvták a könyvet, hanem főként igen célszerű módon, a csomagolás. A kötés, helyesebben boríték kákából font kosár vagy agyagból égetett láda volt (*piszandub-girginakki*), s hogy a belerakott táblák felülete ne súrlódjék, a finom írás meg ne sérüljön, a lapszél hosszában eleve köralakú lyukakat nyomtak az agyagba, s ezekbe apró, dugóforma fadarabokat illesztve, a táblákat egymás fölé rakták, mint kis polcokat. A ládákra, kosarakra ráírták a könyvek keresőszavát, s végül állványokra helyezték. Ugyanígy kezelték a levéltári anyagot, okmányokat, szerződéseket, jogi és kereskedelmi iratokat, leveleket stb., minthogy minden könyvtár (*é-dub – bét tuppi*) egyúttal levéltár (*é-kisibba – bét kunukki*) is volt.

Mai értelemben vett *könyvtárról* ugyanis ebben a korban nem beszélhetünk. Nem válhatott a közművelődés terjesztésének eszközévé, mert az írás-olvasás elsajátítása főiskolai színvonalú tanulmány volt, mint ma az orvostan, a jog, a technika, a természettudomány stb., mint ahogy csakugyan együtt járt e tudományokban való kiképzéssel. Azaz a történelmi, földrajzi, orvosi, számtani, csillagászati, irodalmi, szertartásos művek másolói képzett emberek, ha nem tudósok voltak, s közülük kerültek ki az olvasók is: író és olvasó, könyvtáros és közönség egy személy volt. (Ne felejtjük, hogy az írás-olvasás tanítása Európában csak a 19. század folyamán vált kötelezővé.) Egy előző fejezetben viszont kifejtettük már, hogy megörökítésre csak a véglegessé vált, „szentesített”, kánoni szövegek kerültek, s így ezek is mintegy okmányokká, betűhíven megőrzendő dokumentumokká váltak. Innen ered a másolás aggályos gondja, mely még az eredeti tábla állapotának leírására is kiterjed. S ez a természetes oka a könyvtár és a levéltár egybeolvadásának, illetve ketté nem választásának. A kánoni jelleg különösen a szertartásos és irodalmi művekre állt: csak az került belőlük leírásra, könyvbe foglalásra és könyvtári elhelyezésre, amit a széles értelemben vett nagyközönség már úgylis fejből tudott. A könyvtárak társadalmi funkciója tehát más volt: nem a tudás, a műveltség terjesztése elsősorban (mint ma), hanem a

megőrzés, mégpedig a már elterjedt, kialakult, általánossá és „hitelessé” lett tudáskincs megőrzése.

A legrégibb időkből csak templomkönyvtárakról tudunk, mind itt, mind a hasonlóképp teokratikus (isten-zsarnoki) berendezkedésű Egyiptomban. Céljuk a gyűjtés és a megőrzés. Minden valamirevaló templomnak volt könyv- és irattára. Eddigi tudomásunk szerint Babiloniában Báb-ili, Nippur, Kuta, Uruk és Borszipa városában álltak nagy templomkönyvtárak, a két utóbbi Sztrabón szerint még a görög időkben is fennállt; Asszíriában Assur és Arbil templomkönyvtárai voltak nevezeteseek, s kívülük az első királyi, tehát állami, mai szóval „civil” könyvgyűjtemény: a ninivei. Az ásatások során előkerült leletek bizonyítják, hogy a könyvgyűjtés története ezen a világtájon legalább a Kr. e. a 3. évezredbe nyúlik vissza. Nippur városa mellett 1886-ban egy templomváros maradványaira bukkantak a kutatók (Peters, Haynes, Hilprecht); több terme cseréptáblákkal volt tele, szám szerint 53 000-et szedtek össze. Kiderült, hogy archívum-könyvtár állt itt, s hogy anyagának egy része, mintegy 2000 tábla még a sémita-előtti, sumér időkből származik, mint maga az Urgur hegyén álló Enlil-templom (Kr. e. 4?–3. évezred). – E könyvtárak tudósai közül csak egynek a neve és művének töredéke maradt fenn, ezt is annak köszönhette, hogy már Nagy Sándor idejében élt (Kr. e. 280 körül), és görögül írt. Bérosszosz a neve, a báb-ili Marduk-templom papja volt, s csillagászati-történeti művét (*Babüloniaka*) I. Antiokhosz király számára írta, a templomkönyvtár forrásanyagából.

A nippurinál nem kisebb jelentőségű a ninivei királyi könyvtár. Megalapítójának Assur-bán-aplit szokás tartani, de több adat arra mutat, hogy a ninivei Marduk-templom könyvtárát már dédapja, II. Sarrukín kezdte bővíteni, Szín-ahhé-eriba és Assur-ah-iddina folytatták a munkát, s az ő művük alapján építette ki Assur-bán-apli a gyűjteményt valóban nagy, birodalmi intézménnyé. Ennyiben méltán megilleti az alapító dicsősége; céltudatosan, tervszerűen dolgozott, s munkája korszakot jelent a könyvtárak történetében, mert új típust teremtett: az országos könyvtárat. A nagy könyvtáralapító Ptolemaioszok és Attalidák előfutára volt.

Assur-bán-apli eredetileg papnak, azaz tudósnak készült, s ezt a hajlandóságát király korában is megőrizte. Erről saját feljegyzései szólnak, elmondja, hogy az „asszonyházban”, vagyis gyerekkorában megtanították „Nabú bölcsességére és a teljes írástudományra”. „Nekem Nabú és (felesége) Tasmétu messzehalló füleket adtak és igazlító szemeket kaptam, és megtanultam a legmagasabb írásművészetet, mint őseim, a királyok közül egy sem. Nabú bölcsességét táblákra írtam, felrőttem és elolvastam, s hogy láthassam és olvashassam, palotámban felállítottam őket.” Tanultságára igen büszke volt, s joggal, mert hiszen az „írástudo-

mány” akkoriban az összes tudományban való jártasságot jelentette. Ha csak lehet, megemlékezik erről: „Én, Assur-bán-apli, a bölcsességet Nabútól nyertem. Bennem megtestesült a tudomány és a művészet; tanultam ijjal lőni, lovon nyargalni és kocsit hajtani.” – Fővárosában össze akarta gyűjteni Bábel és Assur minden irodalmi és tudományos művének másolatát, avval a kifejezett szándékkal, hogy az utókor számára fennmaradjanak. Bírjuk több levelét, melyekben személyesen érdeklődik, akad-e még Báb-iliben, Nippurban, Kutában stb. olyan mű, amelyről „Assurban még nincsen másolat”. A másolatra aztán, minden egyes táblára, lenyomatta tulajdonjegyét, az első exlibrist: „Assur-bán-aplinak, a mindenség királyának, Assur királyának tulajdona.”

A gyűjtés és a megőrzés tehát ama korban az írás és a könyvtár természetes funkciója, és e feladatának meg is felelt. S noha sorsa nem lehetett más, mint minden emberi műé: a csonkulás, a pusztulás az idők viharaiban, egyúttal bizonyítja e törvény második szabályát teljessé tevő igazságát is, azt, hogy a pusztítás sohasem teljes. A romok alatt e régi írástáblák tízezreit találták meg, „fennmaradtak” tehát, s nélkülük ma az emberi művelődésről igen hiányos képünk volna.

Assur-bán-apli könyvtárát is hamar utolérte a végzet – vagy szerencsének mondjuk-e? Midőn a médek és káldeusok Kr. e. 670-ben Ninivét elfoglalták, s a várost felégették, a könyvtár is romba dőlt. De a cseréptáblát szerencsére nem emésztí meg a tűz, s az állománynak csak egy része sérült meg annyira, hogy a táblák írása olvashatatlanná vált. Ha a romok nem temetik el, azóta bizonyosan szétszóródott, elveszett volna valahány. A pusztítás a könyvtár anyagát úgyszólván teljes egészében megmentette; a 22 000 táblát ma a British Múzeum őrzi, tartalmukat pedig a tudomány.

*

Eleven és termékeny élet nyüzsgött Mezopotámia metropolisaiban. Minden és mindenki az isten földi másának, az uralkodónak személyes tulajdona volt, s így minden munka eredménye végső fokon az istenkirály személye körül halmozódott fel, szinte hihetetlen gazdagságban. Rajta kívül csak az isteneknek volt magántulajdonuk, de az ő járandóságai is a király kegyétől és a hívek önkéntes adományaitól függtek. A termelés bőségét pedig a páratlan mérnöki és gazdasági tudással berendezett öntöző-földművelés biztosította. Mégis, a görög-római ókorban már feledés borítja e régi birodalmak, hatalmas uralkodók emlékezetét. A nép szorgosan műveli földjét és beszolgáltatja az adót, de háborúk dúlnak fölötte, fővárosok omlanak össze, néptelenednek el, s „örök békék”, „örökéletű rendszerek” enyésznek el. Még a módszeresen érdeklődő Hérodotosz is, aki a Kr. e. az 5. században beutazta a világot, s eljutott Bá-

belbe, Szuzába, Perszepoliszba, csak a perzsákról emlékezik meg. A titokzatos feliratok, melyek a romokat, sziklafalakat, emlékműveket borították, fölkeltették ugyan a klasszikus szerzők figyelmét, de anélkül, hogy eredetükről felvilágosítást akartak vagy tudtak volna szerezni. Ettől fogva Európa az ékírás létezéséről semmit sem tudott egészen a 14. századig, amikor néhány utazó lényegtelen híradást küldött róla. Az első jelmásolatot Pietro della Valle küldte Sirázból Nápolyba, ottani barátjának, 1621-ben, de ez mindössze öt jelcsoport másolatából állott. Egy francia kereskedő, Chardin, 1664–1677 közt nagy utazásokat tett Keleten, s már hosszabb szövegeket hozott magával, amiket aztán 1711-ben megjelent *Voyage en Perse et autres lieux de l'Orient* című munkájában tett közzé. Chardin úgy vélte, hogy ezek a jelek sohasem lesznek megfejthetők, noha már Pietro della Valle is megsejtett annyit, hogy a keleti írásoktól eltérően, balról jobbra olvasandók. A 18. század folyamán több teljes, háromnyelvű (óperzsa–újlamita–babiloni írású) mutatóvány került Európába, sőt Caylus 1762-ben egy négynyelvűt is közölt, egyiptomi írással negyedekül; ez azonban nem hajtott semmi hasznót, lévén az egyiptomi írás akkoriban éppoly ismeretlen volt, mint a perzsa.

Szakszerűen Carsten Niebuhr kezdett foglalkozni az ékírással. Míg 1761-ben beutazta Arábiát, átment Perszepoliszba is, s az ott található összes írásemléket pontosan lemásolta. Ő és a dán Fr. Münster már felismerték, hogy az azonos formájú ékjelek ellenére háromféle írásmóddal állunk szemben: egy egyszerűvel, mely 42 jelből áll, azaz valószínűleg betűírás, egy összetettebbel, amely szótagírás lehet, s végül a legbonyolultabbal vagyis a szó- és szótagírás keverékével. Mindez azonban nem jelentett sokat, minthogy a jegyeknek sem az értelmük, sem a nyelvük nem volt ismeretes. Egy egyenletet kellett megoldani, melynek minden tagja ismeretlen volt.

Ezt a munkát végezte el, illetve a döntő lépést a megoldás felé Georg Friedrich Grotefend, akkoriban fiatal göttingai helyettes tanár tette meg, mintegy bravúrból. Még az élő keleti nyelveket sem ismerte, s a szükséges történelmi tájékozást is ösztönzőjétől és barátjától, Fiorillótól szerezte meg, aki könyvtáros volt Göttingában. Grotefend 1802-ben fogott a munkához; két egyszerű írással írt szöveget választott ki, elfogadta Tychsennek azt a néhány évvel előbb közreadott véleményét, hogy a kisebb-nagyobb, de legfeljebb tíz jelből álló jelcsoportok közt megismétlődő ferde ék szóelválasztó jegy, s e szerint kezdte tanulmányozni ezeket a csoportokat. A késői perzsa emlékek révén ismerte a kuriális (udvari) stílus néhány ősrégi formuláját, nevezetesen az uralkodók szokványos címzését: „a király, a nagy király, a királyok királya”, s ezek alapján feltette, hogy az ő két feliratában megismétlődő jelcsoportok ezt a formulát jelentik – az előttük levő jegyek pedig a szövegben szereplő királyok neveit. S tekintve,

hogy ugyancsak a kuriális stílus szokása szerint a király neve rendesen nagyatyjával és atyjával együtt íratik, ugyanannak a névnek egyszer alanyesetben, egyszer birtokos esetben, azaz elhajlított végződéssel kell szerepelnie, végül a két név után álló jelcsoportnak a „fiú” szót jelentenie. A szövegben feltett két királyi címformula s a két, fiút jelentő jegycsoport elhelyezése azt mutatta, hogy a három név közül az egyik nem volt király, mert nem állt mellette a formula. Történeti okokból valószínűnek látszott, hogy az Akhaimenida-dinasztia korából való királyfeliratokról van szó, s így a kérdéses neveket nem volt nehéz megállapítani: Hüsztaszpész, Dareiosz és Xerxész nevei kellett, hogy legyenek. E föltevés alapján a következő hipotetikus szöveget nyerte:

1. Dareiosz, a király (jelző a király szóhoz), királya a királyoknak, királya (...nak), Hüsztaszpész fia.

2. Xerxész, a király (jelző a király szóhoz), királya a királyoknak, Dareiosz király fia (...).

A nevek eredeti alakjának visszaállítása céljából az *Avesztához*²⁴, a perzsák szent könyvéhez fordult, mert ennek zend nyelve rokonságban van az óperzsával, ezt Münster már akkor valószínűvé tette. Az *Aveszta* s az ószövegségi *Szentírás*²⁵ segítségével a következő névformulákhoz jutott: *Dárheus*, *Góstászp*, *Ksherzé*. Ezeknek a szavaknak betűit behelyettesítve a többi megfelelő jelcsoportba, a „király” szóra a *ksehióh* alakot nyerte, ami zend nyelven csakugyan királyt jelent.

Evvel Grotefend szellemes föltevései helyeseknek bizonyultak, s már néhány heti munka után beszámolhatott eredményeiről a göttingai akadémián. A későbbi kutatások természetesen helyesbítették Grotefend megoldásait, s ma már tudjuk, hogy a három királynév valódi alakjai: *Darájavaus*, *Vistászpa* és *Ksajarsa*, a „király” szóé pedig *ksájatija*. Ez azonban nem csökkenti Grotefend érdemét, annál inkább, mert a további nyomozás során a „fiú” és az „Akhaimenida” szót is sikerült megfejtenie, s végeredményben 11 betűjelet megállapítania a 42 közül. Minthogy azonban híjával volt a kellő nyelvismeretnek, a kutatás munkája harminc évig szünetelt, a francia *Aveszta*-kutató, Eugene Burnouf, s a német szanszkritista Christian Lassen fellépéséig (1836), akik egymástól függetlenül haladtak a Grotefend által megtört úton. Ugyanebben az időben egy perzsa szolgálatban álló angol katonatiszt, Henry Rawlinson, teljesen önállóan, az európai kutatók eredményeinek ismerete nélkül, kibetűzte a bihusztáni (vagy bízutúni, Kirnmánsáh mellett) sziklafeliratot, rajta ugyanezt a három királynevet, s munkáját 1847-ben fejezte be.

²⁴ A zoroasztrianusok szent könyve

²⁵ Dániel könyve 6,1-11,2

A megoldott rejtély híre valóságos kutatólázatot gyújtott a szaktudósok és műkedvelők körében, izgatottan igyekeztek fellebbenteni a Mezopotámia romhalmait takaró évezredes fátylat. Hosszúra nyúlva lépésről lépésre végigkísérni e fáradságos munka szakaszait. Grotefend és Rawlinson megfejtései szilárd kiindulást nyújtottak a háromféle írásrendszer (betű-szótag-szóírás) megállapításához, a párhuzamos szövegek kibetűzéséhez s ennek révén az ősi törzsnek, a sumér írásnak és nyelvnek felderítéséhez. A már említetteken kívül a tudósok egész sora szánta erejét a nagy célra, s hozott egyes részletekben új eredményeket. F. de Saulcy, Edward Hincks, Julius Oppert, Norris, Löwenstern, Fox, Talbot, Friedrich Delitzsch és Eberhard Schrader nevei említendők, akik közül az utolsók már a tanítványok egész seregét vezették be az új területre. Munkásságuk révén a 19. század második felében, rengeteg fáradozás és sok kudarc után, az asszirológia tudománya végre győzött az anyag ellenállásán.

A legfontosabb szövegeknek, az asszír-babiloniaknak olvasása egyébként már két évtized alatt annyira előhaladt, hogy 1857-ben az angol Asiatic Society ülésén egy akkoriban előkerült asszír szöveget adtak át négy tudósnak: Hincksnek, Oppertnek, Rawlinsonnak és Talbotnak, hogy egymástól függetlenül olvassák el és fordítsák le. A beküldött fordítások, kisebb eltérésekkel, lényegükben egybevágók voltak.

Így keltek életre e régi nyelvek, melyeket 2500 éven át senki sem beszélt. Grotefend két híressé vált feliratának szövege nemcsak ama letűnt koroknak, hanem a modern kutató szellemnek is nevezetes emlékei; érdekességük miatt bemutatjuk őket az olvasónak:

1. Dareiosz, a nagy király, a királyok királya, az országok királya, Vistásza fia, az Akhaimenida, aki ezt a palotát építette.

2. Xerxész, a nagy király, a királyok királya, Dareiosz király fia, az Akhaimenida.

Az eredeti óperzsa nyelven:

1. Darájavaus, ksájatija vaszraka, ksájatija ksájatijanam, ksájatija dahjunam, Vistászpaja putra, Hahamanisija, hja imam taszaram akunaus.

2. Ksajarsa, ksájatija vaszraka, ksájatija ksájatijanam, Darájavaus ksájatiahja putra, Hahamanisija.

S a második szövegrész babiloni nyelven:

Ksijarsi, sarru rabu, sar sarráni, apal Dariamus sarru, Ahamanissi.

*

Mondjuk el még néhány szóval, mi tüntette el e tudománnyal, hatalommal és dicsőséggel borított birodalmaknak még az emlékét is hosszú időre. A birodalmak elmúltak, de a babiloni civilizáció főműve, a technikai-

lag tökéletes gazdasági berendezkedés még évszázadokon át épen marad, s gazdasága táplálójául szolgál a későbbi műveltségeknek. Kr. e. a 7. századtól kezdve az árja fajták, a médek és a perzsák rohanják meg a Kétfolyó sémita birodalmait. A méd Hvaksatra (a görögök Küaxarésze) 614-ben elfoglalja Assurt; két évvel utóbb Babilon királya, Nabú-apluszur a szkítákkal és a médekkel szörnyű vérengzések közt dönti romhalmazba Ninivét. De Bábel sem örülhetett sokáig győzelmének; 538-ban a perzsa Kürosz (Kurus, Cyrus) árulás révén diadalmenetben vonul be a megrontott erkölcsű fővárosba, amely így egy meghódított tartomány székhelyévé süllyed. Nagy Sándor, szúzai rezideálása idején (323), foglalkozott ugyan a tervvel, hogy Bábelt birodalma fővárosává teszi, de ebben megakadályozta halála. Utóda, Szeleukosz alatt felépült az új főváros, Szeleukia, s Bábel elnéptelenedett.

Az ókor történetének egyik legnagyobb fejezete ezzel lezárult. Míddőn Xenophón Kr. e. 401-ben hadseregével elhaladt Ninive romjai fölött, már sejtelve sem volt róla, hogy egy világraszóló műveltség porát tapossa. A tartomány jól művelt, termékeny maradt még másfél évezreden át, mígnem a mongol világhódítás idején Hulagu tatár seregei nemcsak hogy lerombolták Mezopotámia városait és kiirtották lakóikat, hanem elpusztították a 6000 év óta gondosan fenntartott öntözőberendezést is (1250–60). Ez volt a kegyelemdöfés, mely a nyugati műveltség bölcsőjét a romok és a sivatag hazájává tette.

*

Jegyzet. – A mai indiai írásoknak volt egy elődjük, az úgynevezett *indus írás*; az a nép alakította ki, amely Kr. e. 3000–1500 közt az Indus völgyének magas műveltségét megteremtette. E kultúra két egykori székhelyét 1922-ben fedezték fel és ásták ki: Mohendzsodará és Harappa mellett, s így sok kérdése még megoldatlan. Kétségtelen, hogy igen fejlett folyami kultúra volt, egységes szervezetű városállamokkal, s ennyiben rokona a mezopotámiaiinak és az egyiptominak. A betörő árjak pusztították el Kr. e. 1500 körül oly alaposan, hogy folytatódásának semminő nyoma sem maradt. Írását számtalan hengerbélyegző és bélyeglenyomat őrizte meg. Formájuk, használatuk azonos a mezopotámiaival, de a jeleket még nem sikerült megfejteni, sem a nyelvet, amelyen írták. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az írás hieroglif rendszerű és jelképekkel kevert.

Egyiptom

Egyiptom, Hérodotosz közhellyé és halhatatlanná vált mondása szerint „a Nílus ajándéka”, 2000 km hosszú oázis két sivatag között. Neve ezért lakóinak nyelvén kezdetől fogva *Kemt*, „a Fekete” (föld), a Nílus vizének iszapjáról, mely élesen elüt a környező homok- és kősisivatag vörös színétől. Keleti, sémita szomszédai *Mizrnek* vagy *Mazornak* hívták és hívják, azaz „Határföld”-nek vagy „Bástyázott ország”-nak, nyilván a szuezi földszoros erődítményeiről. Nemzetközivé vált görög neve, *Aigüptosz*, szintén sötétet, feketeszínűt jelent. Különös, hogy a Nílus eredeti, legrégebbi neve nem egészen tisztázott, írása: *H’pr*, azaz talán *Hapiur*-nak ejtették, s jelentése „nagy folyó”; később *Ha-ka-ptah*-nak írták. Görög nevét, *Neiloszt*, Hésziodosz említi először.

Egyiptom és Mezopotámia története sok hasonlóságot mutat, mint általában az úgynevezett folyami kultúráké, de lényeges különbségeket is. Nékünk ebből leginkább azt kell tudnunk, hogy Egyiptomot, szintúgy mint Babiloniát, sok támadás, sok hódítás érte ugyan, de ezeket mind visszaverte, kiheverte vagy megemésztette, s mindvégig megmaradt egyiptominak. A sémita hikszoszokat (hik-saszukat) kikergette, vitézül küzdött Núbia és Líbia népei ellen, Elő-Ázsiában olykor maga vezetett hadjáratokat. Még a nagy perzsa hódítót, Kambudziját (Kambüszész) is – noha az isteni Hapi-bikát (Apiszt) szentségtörően saját kezével megsebezte – engedékeny politikára tudta kényszeríteni, s utódait végképp lerázta nyakáról (Kr. e. 525–400). Csak Nagy Sándornak sikerült idegen, görög uralmat meghonosítania. A görög uralom erős, átalakító hatású volt, helyet adott a kereszténységnek is, és uralkodott egészen az arab hódításig, amely viszont most vívja létharcát az angollal.²⁶

Egyiptom prehisztóriája nehezebb feladatok elé állítja a kutatókat, mint a többi országé, s különösen a történeti időbe való átmenet körül sok a homály, a tisztázatlan kérdés. A régészet megállapított annyit, hogy a régebbi kőkor idején a Nílus völgye még lakhatatlan mocsársáv

---

²⁶ Ez természetesen a kézirat befejezése idején, más geopolitikai helyzetben volt érvényes.

volt, s a telephelyek a környező magaslatokat foglalták el. Ám ekkor körs-körül megindult az elsivatagosodás folyamata, vele egy időben a széles folyamvölgy mindinkább áradásterületté szikkadt, lakhatóvá lett. A dúsan termő, a mainál délibb jellegű növény- és állatvilágot életető, ropant oázis menedékhelyként vonzotta a homok elől hátráló népeket, s az újabb kőkor régészeti lelőhelyeit már a folyam völgyében találjuk. A benépesedés ütemét e természeti folyamatok szabták meg tehát, s így hosszú időre, 1–2 ezer esztendőre tehetjük. Szó sem lehet egységes bevándorlásról, nagystílú honfoglalásról. A jobb megélhetést, „életteret” kereső törzsek, népszilánkok foglaltak földet a maguk megszokott településmódján, melyik hol talált helyet, s úzte tovább a vadászat, az állattenyésztés és a földművelés sokféle egykorú fajtáját. Összetartozó törzsek szóródtak szét, idegen csoportok kerültek egymás mellé a deltától fel Szudánig. E mozaikos elhelyezkedést egykorú leletek és később emlékek egyképpen bizonyítják. A vándor népek halomsírai (tumulusok) tetjükön kőoszloppal s a letelepült földművesek ház alakú sírjai, mint építészeti formák élnek tovább a történeti Egyiptomban, s ugyanígy megtaláljuk a nomád sátrak és rakott házak motívumait. Egyes temetkezési szokások, a másvilág elképzelései is meglelhetők utóbb az egyiptomi hitéletben. A nyelv részben hamita, részben sémita, részben ismeretlen eredetű keverék. (A csontvázak viszont nem mutatnak jelentősebb eltérést, legfeljebb arról tanúskodnak, hogy e népek átlag kisebb termetűek voltak a mainál.) De a legfrappánsabb jele az egykori megoszottságnak a 42 kerület, a maga külön ősrégi jelvényével vagy jelképével; ezek alkották a felső és az alsó országot, fennmaradtak a birodalom egyesítése után is, az egész történelmen át a görög–római időkig (*nomoi*). Ez a néhány mozzanat természetesen szerfölött hiányos képe Egyiptom praehistorikus műveltségének; a zavaró, homályos, ellentmondó tünetek hosszú sorát szántsándékkal mellőztük.

Egyfelől tehát nehézséget okoz, hogy a történet előtti idők utolsó szakaszáról nem tudunk egységes, tiszta képet nyerni, másfelől viszont az ejt zavarba, hogy az Újbirodalom az egyesítéskor szinte „készen”, a magasabb műveltség lényeges attribútumainak birtokában lép a történelem színpadára. Mint Marcel Cohen írja: „Az egyiptomi műveltség sokféle és kevésbé ismert hozadékból alakult ki.” A feljegyzett hagyomány természetesen felsorol régi királyokat, de ezek története nem dokumentálható, éppúgy mint Kínában láttuk. A szakadékot, a dokumentumok hiányát nagyrészt megmagyarázza, hogy e királyok az északi országon, vagyis a Nílus deltájában uralkodtak, a deltavidéket pedig a folyam hordaléka a sok ezer év alatt oly magasan feltöltötte, hogy e korszak emlékei megtalálhatatlanokká váltak, talán örökre veszendőbe mentek. Hiányzanak tehát a legrégibb királysírok feliratos emlékei, aminők még az

első dinasztia idejében is szinte egyedüli forrásai a kronológiának, minthogy a közemberek sírjaiba efféle sokáig nem került. A szakadék így érthetővé válik, de megmarad, s ha kitölteni akarjuk, következtetésekre, föltevésekre vagyunk utalva, ami tudománytalan eljárás, és megbízható megoldásokat nem adhat; viszont jobb a semminél. Ez legyen a mentsége, ha ehhez a módszerhez folyamodunk.

A történetileg rögzíthető első uralkodó, Mena (Menész, 3400–3200 közt) alapítja minden jel szerint az új közös fővárost, Men-nofert, „a Fehér Korona falá”-t (görögösen Memphiszt), de ekkor már álltak a régi fővárosok, Neheb (Hierakónpolis) és Butó, s nem egy főbb város, mint Onu (Héliopolisz), Abotu (Abüdösz), El-káb, Thisz, Tanisz. – Egyiptom hivatalos neve Mena idejétől mindvégig „a Két Ország”, „Alsó- és Felső-Egyiptom”, a fáraó tiarája nem egyéb, mint e kettő koronájának egyesítése, s jelképük is külön megmarad: a lilium és az ureusz kígyó. A 42 kerület jelvényei állatokat és növényeket ábrázolnak, azaz totemképek maradványai. Ha az egyesítéskor már országok, kerületek, városok voltak, csak e történet előtti törzsek vagy népcsoportok alakíthatták, azaz szerveződésük már ekkor megtörtént. Magától értetődik, hogy külön isteneik voltak, s ha ezek olykor jellegben, hatalomban megegyeztek is, mind-egyik hely ragaszkodott a magáéhoz. Az okos egyesítő királyok tiszteletben tartották ezek helyi szuverenitását, mindössze fölébük emelték a maguk fővárosának istenét, ami magától értetődő isteni szokásjog volt; így jött létre a népes egyiptomi pantheon. Ezek az apró istenállatok vagy törzsi területek, a sírmellékletekből ítélve, jólétben éltek, de csekély hatalmúak voltak, ám előbb-utóbb fejlődtek annyira, hogy a versengés meginduljon közöttük; e versengés végső, történet előtti eredménye lehetett a két külön ország. Az „állam” reprezentálására, nagy építkezésekre, udvari-egyházi pompára, hivatalokra, hadseregekre még nem volt szükség, nem is tellett, de a versengés létrehozta a magasabb műveltség alapjait, feltételeit. Annál inkább, mert egy nagy erő, emberfölötti hatalom irányította mindezt: a Nílus. Az életadó folyam nemcsak tökéletes közlekedő út volt, nemcsak az érintkezés megteremtője, hanem áradásával az összeműködés, a közös munka, az országépítés kikényszerítője is. Az áradások idejének, méretének kiszámítása, a megtermékenyítő öntözés kihasználása, a csatornafenntartó és szaporító munkák stb. beosztása parancsolóan magával hozta az időszámítás (csillagászat), a mérnöki tudományok, a közigazgatás kifejlesztését, s vele – többek közt – az írásművelés kezdeteit. Ennek az évszázadokra, évezredre menő előkészítő folyamatnak gyümölcseit aratták le a két ország egyesítői, Mena és utódai. Velük megindul a nagyhatalmi berendezkedés, a földi istenállam felépítése, a kolosszális építkezésektől kezdve a legkisebb zsilipig. Míg azelőtt romlandó anyagból, vályogból, fából, nádból rakták szerény épít-

ményeiket, most minden örökké tartó anyagból készült az örökkévalóság számára (piramisok).

Nem nehéz tehát következtetésekkel áthidalnunk az űrt, de egy kérdés még így is válaszolatlan marad: mi indította el az egyesítés művét, mi volt a nagyhatalmi törekvések közvetlen rugója? Elég-e feltennünk e társadalmak belső dinamikáját, a műveltség, a gazdálkodás színvonalbeli (nem strukturális) különbségeit, melyek a legfejlettebbet az élre lódították? Nagy szervezőegyeniségek fellépésének tulajdonítsuk-e az eseményeket, vagy éppen idegen, hódító elemek megjelenésének? Eddigi tapasztalataink azt mutatták, hogy a legtöbbször kézzelfogható, szinte drasztikus erők működnek közre ilyenkor, strukturális különbségek, egymástól lényegükben eltérő társadalmi formák erőszakos ütközései, s úgyszólván mindenütt rátelepedés. Ily mozzanatok azonban Egyiptomban nem következtethetők ki, még hagyományok sem tudnak róluk. Az egyesítés, noha háború útján ment végbe, meghagyta a helyi területek szuverenitását, s nem nevezhető rátelepülésnek; a hódító hadjáratok a szomszédos népek ellen pedig csak a dinasztiák idejében kezdődnek el. Mindössze egy gyanús pontot emelhetünk ki: noha már a történet előtti időben csodálatos tökélyre jutott a művészet (kispasztika, iparművészet), kialakultak a vallás bonyodalmas, az egész életet organizáló rendszerei s a világmagyarázó mitológiák, végül noha már kidolgozták a legfontosabb tudomány, az időszámítás máig érvényes alapjait – az új korszakban új életstílus, mintegy új életszemlélet, új művészetek s mindebben új arányok jelentkeznek, úgy hogy szemünk ehhez mért új, drasztikus erők közrehatását keresi önkéntelenül. Kielégítő magyarázatot azonban egyelőre nem talál.

Bármint volt, az új állam előbb-utóbb már nem nélkülözhetette a központilag szabályozott írásművelést sem. A tudományokat addig s azután is előszóval művelte a papság, a hagyományokat, a hitéletet fenntartotta az egyházi rituálé, amely egyúttal formát adott a közéletnek is; a többi szükségletet kielégíthették a jelvények, jelképek, pecsétek s a csekély számú, romlandó anyagokra rótt, alkalmi „iratok”, azaz ábrázolások, képes írásjegyek. A képes gondolkodás és a jelképek megszokottsága folytán az írás már a történet előtti időkben túljutott kezdeti stádiumán. A legrégebb fennmaradt írásos emlék, Narmer fáraó (talán azonos Menával)²⁷ palettáján már nem csupán kép- és szóírást (piktogrammat és hieroglifet) találunk, hanem szótagjegyet (fonogrammat) is; így például

---

²⁷ Kákossy László két különböző, bár időben egymáshoz közel élő uralkodó mellett érvel. (K. L.: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Bp. 1998. p. 48.) K. J.

Narmer nevét a hal: *n(a)r* és a véső: *m(e)r* jelével írja. Azaz együtt van rajta az írásfejlődés három legfőbb foka.

Ez a faragvány egyúttal kitűnő mintája a jelképes és a kép-szó-írás könnyen érthetőségének. Mindkét oldalán Narmer győzelmét ábrázolja az Északi Ország, a delta lakói fölött. Az I. oldalán a király a „fehér koronát”, Dél tiaráját viseli, azaz mint Felső-Egyiptom ura jelenik meg; szekerével a delta lakóit, a szakállas lebukát (líbiaiakat) sújtja halálra jelképesen, vagyis legyőzi. A sólyom-isten, Hor, rabláncra fűzve vezeti eléje a hat papiruszkáka földjének, a deltának népét. Fent a két Hapi-bikafej közt felvésve áll Narmer neve a hal és a véső szótagjegyeivel; baloldalt mögötte halad udvari saruhordozója. – A II. oldallapon mint győztes, a meghódított Észak „vörös koronáját” tette fejére, hadvezére és négy jelvényhordozója, valamint a sarus udvaronc társaságában a megvert seregek lefejezett tetemeit szemléli meg. Neve itt kétszer áll felróva: fent középen és az arca előtt; a hadvezér feje fölött szintén hieroglif szótagjegyek: a hurok vagy pányva és a félkorong, azaz *th.t.* Lent a bikaisten tapossa el a lebukát; középen két kimérikus, hosszú nyakú állat képe.

Ez a kivételesen nagybecsű emlék a „Narmer díszpalettája” nevet viseli, szemfestékkeverő paletta mintájára készült (a két zsiráfnyakú párdúc körbecsavarodó nyaka jelzi a festékes tányérka helyét). Mint mondtuk, Narmer győzelmének emlékére készítette, Hornak, a sólyomalakú istennek ajánlotta fel és nehebi templomában helyezte el, örök emlékül. Az első, ami e tenyérnyi darabon feltűnik: a stílus monumentalitása; épp ilyen hatást tenne, ha egy templomfalra vagy szikla oldalára lenne vésvé. Tévedhetetlen elrendezéssel magyarázza meg az egykorú szemlélő számára az ábrázolt eseményt és jelentőségét, s a lényegen kívül minden egyebet mellőz. Velünk pedig szinte egy csapásra megérteti, mi volt a nagy birodalom stílusa, mi újat hozott szemléletben és arányokban. A történet előtti művészet produkálhatott mégoly befejezett formaérzék, anyagismeret, technikai tökélyt, idáig nem ért fel, arányai kisszerűek maradtak. – A mi szempontunkból pedig az ad neki rendkívüli jelentőséget, hogy a pusztán képes elbeszélés (a király és a legyőzött ellenség alakja, a harctéri tetemnéző jelenet), aztán a jelképes ábrázolás [Hor és a delta országa, Hapi-bika, a törzsi vagy méltóság-jelvények (?) stb.], végül a hieroglifikus írásjegyek egyforma könnyedséggel, olvashatóan s mintegy természetes, művészi összetartozással vannak közös kompozícióba szőve. Már itt feltűnik az egyiptomiak rendkívüli képessége a jellemző s egyúttal művészi figurális ábrázolásra, ami hieroglifáiknak eleven vonzóereje maradt mindvégig. Nyilván tudatosan ápolták ezt a kifejezési formát, művelését hivatalos állami funkcióvá tették, teleróva velük ropant templomaik, palotáik falát. Ez a belső hajlamokból eredő funkció

volt, ami az eredeti formákat évezredekken át változatlanul megőrizte, s megakadályozta a kurzív írás uralomra jutását, noha emez a Kr. e. 7. században már végleg levetkőzött minden képszerűséget. Itt rejlik az egyiptomi írás példátlan „konzervativizmusának” oka, s e különös, szinte csodálatos történet nyitját fedi fel előttünk a Narmer-paletta figyelmes szemlélete. Valóban, az egyiptomi írás ismert útjának kiindulópontjául mesterségesen sem tudnánk alkotni dokumentatívabb erejű emléket.

Az egyiptomi írás tehát oly régi, mint maga az egyiptomi történelem, sőt régibb nála, visszanyúlik a praehistóriába, minthogy már a dokumentált történelem elején kialakult formában jelenik meg. Az írószerszámok képe már 2950-ben hieroglifaként használatos, s az írnok magas rangú hivatalnok. S ha a kutatókkal együtt belenyugszunk is, hogy a kialakulás kérdése ma nem tisztázható, mégis feltesszük a kérdést, mi lehet az oka, hogy a történet előtti időkből semminő írásszerű emlék nem maradt? Válaszért, mint Nabúnál tettük, ismét az írás helyi istenéhez, Thothoz fordulunk. Ő kétségkívül a legrégebb istenek közé tartozik, mert már a teremtésmítoszok szerint is ott szerepel az istenek gyülekezetében: ő a világalkotó isteni Kilencesség, *Knum* írnoke; ezenkívül mindjárt a művelődés kezdetén írásistenhez illő tisztségeket visel. Így fel kell tennünk, hogy a mitológiaalkotásnak már kezdetibb korában, a történet előtti idők előtt született meg, amikor az egyiptomiak a Felső-Nílus mocsaras vidékeit elfoglalták. Itt eleinte inkább csak halászatból-vadászatból és pásztorkodásból élhettek, mígnem földművelő és mérnöki tudásuk annyira kifejtett, hogy az öntöző gazdálkodást létalapjukká tehették. A jelek arra vallanak, hogy legfőbb háziállatuk a pocsolyát kedvelő, iszapot turozó disznó volt. A disznók védőjeléül a majmot, a páviánt tették meg, talán mert e majmok szimbiózisféleiben éltek a csatangoló disznókkal, együtt keresték táplálékukat. Az egyiptomiak jellegzetes állattisztelete, zoolatriája egymagában lehetségessé teszi és magyarázza az efféle társításokat. Magyarázza azt is, hogy a halászatot, a vízi életet, a hajózást az íbisztől „tanulták”, őt tették meg e foglalkozások védőjévé. De a halászat és a pásztorkodás szegényes megélhetést nyújtott; vízteleníteni kellett a földeket, csatornázni az országot, vagyis áttérni a földművelésre. Evvel pedig együtt járt a mesterségek és a tudományok fejlesztése: az egyik feltételezi a másikat. S az új életformát biztosító tudományok védnöke megint csak a majom lett. Talán mert ügyessége, eszes, imponáló viselkedése tiszteletet gerjesztett, s rangot adott neki a többi állat előtt. A kézművesmesterségek védelmét viszont Íziszre ruházták, s így kerül a majom egy társaságba az istennővel. Csak hogy a tudományok (az írás) istene végeredményben Thot volt, így tehát a pávián és az íbisz őt képviselték, mintegy a „követei”, kiküldött „oktatói” voltak, s e téren őt személyesítették meg. Ezért ábrázolják Thotot hol íbiszfejjel, hol pávián képében. Innen ered Thot rendkívüli sokoldalúsága,

s ebben is hasonlít Nabúhoz. Most tehát ismét felvetődik a kérdés, írt-e már Thot a praehistorikus időkben, s ha igen, miért nem maradt fenn ennek semminő emléke?

Mielőtt erre felelnénk, lássuk az igazoló szövegeket! Okfejtésünk főleg az *Égi Tehén könyve* című ősrégi műre támaszkodik, mely elmondja hogy amikor Ré, a Napisten, felháborodva az emberek gonoszsága miatt, az Égi Tehén (az égbolt) hátán visszavonult az alvilágba duzzogni, az istenek gyülekezetében Thotot, a sokoldalút tette meg helyettesévé: „Tegyétek őt ide, az én helyemre, mert fényemet az alvilágba viszem le világítani; légy itt író (a földi dolgok feljegyzője), légy az itt lakók felvilágózója... Az én helyemen kell lenned, te Helytartó; »Thot, Ré helytartója« legyen a neved. Azonban követeket (!) fogok kiküldeni általad, akik nagyobbak, mint te vagy: – így létrejött Thot íbiszmadara. Azonban fel-emeltetem kezedet az ősi istenek ellen, akik hatalmasabbak, mint te vagy: – így létrejött Thot technimadara (gólya?). Azonban körülvetetem a két eget a te pompáddal és fényeddel: – így létrejött Thot Holdja. Azonban körüljáratom veled Hanebut (a tengereket, szigeteket?): – így létrejött Thot páviánja... (Töredékes hely, utána:) Te azonban légy a helyettesem. Mindazoknak arca (szeme), kik reád tekintenek, nyitassék meg általad (értsd: az emberek éjszaka a te fényednél lássanak), és minden ember imádkozzék érted istenhez (adjon hálát neked).” – Amint látjuk, Thot, a Hold, a Napnak is helyettese, éjszaka világít, s ezért az íbisz és a pávián a Holdnak szentelt állat lett.

De a fennmaradt legrégibb írásemlékek is rendre felsorolják már Thot hivatalait és tulajdonságait. Most azonban csak azokat szemeljük ki, amelyek az írásra és a tudásra vonatkoznak. Már az úgynevezett (részben történet előtti eredetű) *Piramis-szövegek* is mint az írás feltalálóját, az írás és a könyv védnökét ismerik. Az *Ebers-papírusz* szerint: „...Thot, aki az írást ajándékozta és a könyveket alkotja.” Az egyiptomi irodalom legrégibb eredetű és legbecsesebb műve, a *Halottak Könyve* pedig ezt mondja: „Thot naponta feljegyzí az igazságot”. Állandó jelzői: „a Kilencesség írnoka”, „az igazság írnoka”, „a Kilencesség igazságának írnoka”, „a Nagy Kilencesség igazságának írnoka”. Ezek szerint Thot a teremtéssel egyidejű, azaz kezdettől fogva való. Az írásjeleken kívül szent jelképeket is alkot az istenek számára, így Ré-Harahti megbízásából a szárnyas napkorongot a templomkapuk fölé. Ha az istenek valami jót akarnak juttatni a királynak, Thot írja fel Onu (Héliopolisz) szent fájának leveleire; uralmának éveit pálmaháncsra rója, s átadja neki a hosszú és szerencsés uralom s az örökélet jelképeit. Altalában ő a szent könyvek írója. A *Halottak Könyve* szerint Hathor (a tehénfejű égistennő) Onuba viszi „az istenszavak írását és Thot könyvét”. Ré Thotot bízta meg, hogy „a könyvet az oltalmazó Usziriről” megírja. Ő „a könyvek ura”, „a köny-

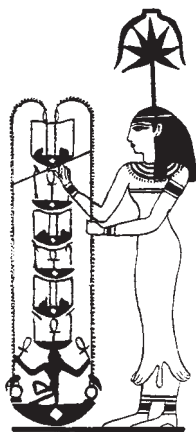
vek parancsolója, aki a könyvek közepette ül". A *Luxori litániá*ban ez áll: „minden létező (dolog) Thot írása által foglaltatik össze”.

Magától értetődik, hogy ő az írnokok és írástudók védőistene. Az írnokok munka előtt a tintásbögréből néhány csepp vizet hintenek a földre, és Thotot „szólítják”; a bögrére és a festékes palettára rövid imákat írnak hozzá. Az írástanulók gyakorlatul Thotról szóló énekeket másolnak, sőt egy teljes himnusza is fennmaradt az edfui templomkönyvtárban. Ez a könyvtár különösképpen neki volt szentelve, neve: „Könyvek háza”, „Élet háza”, s gyakran szerepel Thot állandó mellékneveiben, például „a Könyvek házának feje”. Thot tintásbögréjét és írószereit (vagyis felügyeletét, gondoskodását) a halott a másvilágon is kéri; az írástudó maga mellé temetteti szent állatának, a páviánnak szobrocskáját, és a térdére állíttatja.

Mindezekon kívül még a következő főbb funkciókat végzi, röviden: az istenek szavainak (parancsainak) közvetítője; névadó, szó (ige) által teremtető; szám, mérték és idő kiszabója; az áruk mérlegelője; hivatalnok, főnök, bíró és jogtudós, az istenek és emberek orvosa és varázslója. Nem csoda, ha végül, a görög időkben már „Háromszor Nagynak”, *Triszmegisztoznak* nevezték.

Most pedig számítsuk ki, mikor kezdett el írni Thot; a még hiányzó adalékokat összegyűjteni már nem nehéz. A legrégebb papirusztöredékek az első dinasztiák idejéből maradtak fenn; de ezeknél régibb templomfeliratokat is bírunk, végül legrégebb a naptár. Dzsószer fáraóról, a 3. dinasztia tagjáról tudjuk, hogy rendkívül erélyes, tevékeny férfiú volt, kiterjesztette Egyiptom határait, kitűnt az orvostudományban, erősen fejlesztette az építészetet és a bányászatot stb. (Ő volt a szakkarai lépcsős piramis építője.) Sikereit azonban egyrészt nagy tudományú és bölcs tanácsadójának, Imhotepnek köszönhetette; ez is mindenhez értett, valószínűleg jobban, mint a király, mert alakja legendássá vált, s az írnokok később őt tették meg szakmai védőszentjüknek. Brugschnak nyilván igaza van, midőn ebből arra következtet, hogy Imhotep tökéletesítette az írást. Vonzalma az írás iránt szerencsésen találkozott Dzsószer építő szenvedélyével, mert míg a régebbi építményeken alig találunk feliratokat, a 3. és 4. dinasztia sírjaiban a hieroglif rendszer teljes pompájában megjelelik. Sőt már az úgynevezett hieratikus írással is találkozunk. Ennek rendszerezése lehetett Imhotep reformja, s így megértjük az írnokok háliját, mert az írást megkönnyítette vele.

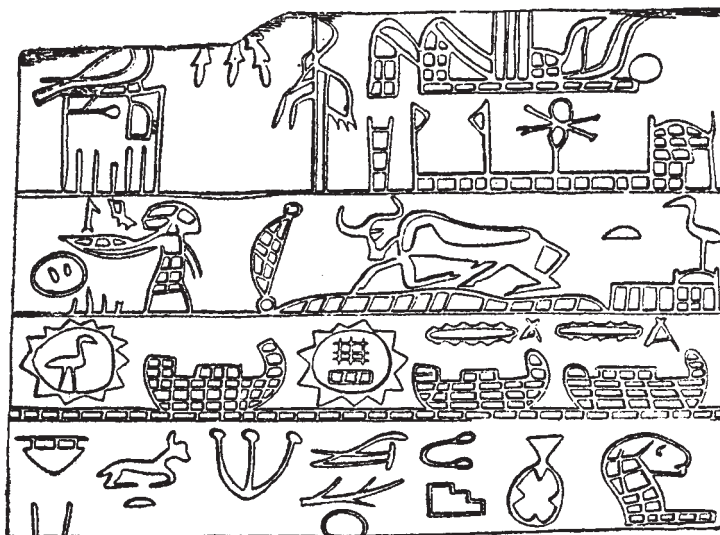
Másfelől ismerjük az egyiptomi naptár kezdőnapját: Kr. e. 4241. július 19. Ez a nap a Szíriusz (egyiptomi nevén Szopdet) periódus 1460 évből álló körei egyikének kezdőnapja, s a reá alapított időszámítás a dinasztiák idejében már állandó Egyiptomban. Mint Breasted logikusan megjegyzi, az e naptár felállításához és használatához szükséges számí-

17. ábra. Sefekh

tások eleve bizonyítják az írás megvoltát ebben az időben. Csakhogy a dokumentált egyiptomi történelem kb. 3400 táján kezdődik, s így a fenti idő már tiszta praehistória – viszont az írás már használatban volt. Kőre azonban ekkor még nem írtak, sőt nem is igen építkeztek kővel; lehet, hogy eleinte náluk is tilalom védte a követ az érc-véső érintésétől, mint a pelazg ciklopszoknál, akik a hagyomány szerint úgy tartották, hogy az érc megszentelteteni a követ, s ezért faragatlan tömbökből rakták építményeiket; a zsidóknál még Mózes törvénye is tiltja oltár építését faragott kövekből. Az egyiptomi írás hordozója tehát hosszú időn át csak romlandó anyag lehetett. Az *Égi Tehén könyve* félre nem érthetően közli velünk, hogy az istenek szent irataikat és egyéb közlendőiket Ré szent fájának leveleire és pálmaháncsra írták Thottal. Minthogy pedig az egyiptomiak eleinte pásztornép voltak, a bőr is rendelkezésükre állt. Erre vall, hogy Bész, a törpe pásztoristen, névjele (írásjel és kétségkívül prehisztorikus eredetű) az állatbőr volt. Az egyiptomi bőrkereskedők ma is állatbőrre festik cégérüket, az egyik legrégebbi szentélynek, a denderainak alaprajzát bőrre rajzolták, Sefekh²⁸ istennő bőrköntöst visel, melyen rajta van az állat két hátsó lába és farka, hasonlóképp Szem papjának ruháján. Ennélfogva föltehetjük, hogy az egyiptomiak a honépítés idejében levélre, faháncsra és főképp állatbőrre írtak, azaz festettek (mint az indiánok). A romlékony anyag és a mocsaras, nedves talaj tehát az oka, hogy Thot működésének ez időből emléke, nyoma nem maradt. S minthogy az egyiptomi prehisztória teljes egészében ismeretlen, vele együtt homályban maradt az írásművelés pontos kezdete is.

²⁸ Sefekh nevének jelentése: „aki ír”. A könyvtárak, a tudomány úrnője, ő jegyzi fel a királyok nevét és tetteit a szent fára.

18. ábra. Elefántcsont-tábla Mena fáraó idejéből, kb. Kr. e. 3400-ból.
Az egyiptomi írás egyik legrégebb emléke.

De minden előzménytől függetlenül is természetes, hogy az első fennmaradt, a Kr. e. 4. évezred második feléből származó írásemlékek kivételével nem olyan határozott, szkématisztikus, mint a későbbieké, s hogy rajtuk sokkal több a képjegy, mint a szótagjegy és a betű. De a döntő tény az, hogy ezek már feltűnnek, használatukban zavar nincs, azaz tényszerűen egy olyan korszakról tanúskodnak, amelyben a szükséges gyakorlat már lefolyt, az alakulás végbement, emlékei azonban nem maradtak reánk.

Az előző fejezetek után nem lesz nehéz megértenünk az egyiptomi írás belső szerkezetét. A képek és a szójegyek önmagukért, önmagukban beszélnek. A skarabeusz, a fecske, a zsiráf, az íjat-nyilat tartó katona, az eke, a virág rajza nem kíván magyarázatot. Egy-egy cselekvés ábrázolása sem okoz nehézségeket: az ütést érthetően jelzi egy botot emelő emberalak, az evést a szájhoz emelt kéz, a repülést egy kiterjesztett szárnyú madár, a sírást egy könnyező szem. Vannak cselekvések, amelyekhez nem szükséges az egész alak rajza: a járást két lépő láb, a sietést, futást egy térdben meghajlított láb, az evezést evezőt tartó karok ábrázolják. Ugyanígy megértjük, hogy a vitorla képe hajózást jelent, a pajzs és bárdé együtt a harcost, s hasonlóképp, de már átvittebb értelemben: a jogar uralkodást, a vezéri bot vezetését, a Dél (világtájt) Dél-Egyiptom címer-virága, a liliom, a tálalást egy szemelgető íbisz, az öregkort hajlott hátú, botra támaszkodó ember, a hűvösséget egy korszóból kicsorduló víz. Ha tehát például a liba képét látjuk s utána egy repülő madárét, akadálytalanul elolvassuk: a liba repül.

19. ábra.

Egyiptomi szójegyek (képek): 1. skarabeusz, 2. fecske, 3. zsiráf, 4. katona, 5. eke, 6. virág
Cselekvést ábrázoló szójegyek: 7. ütés, 8. evés, 9. repülés, 10. sírás

A nehézség akkor kezdődik, amikor szövegünkben megjelenik a szótagjegy, amelynek már csak hangértéke van, s nem akar semmit sem ábrázolni. Evvel a nehézséggel azonban először maga az egyiptomi íródeák találkozott. Az egyiptomi nyelvben is, mint mindenütt, sok az olyan szó, amelynek ábrázolására érthető képet, jegyet keresni alig lehet: névmások, névutók, prepozíciók stb.; ezeknek jelzésére tehát egy másik, azonos hangzású, homonim szó jelét alkalmazta. A mutató névmás például az egyiptomiban *pi*-nek hangzott, ugyanúgy, mint a „repülés” szó; – e szavak helyébe tehát: „ez, az, emez, amaz” beírta a repülő madár képét; a „csinálni” helyébe szemét (látni), a „lenni” helyébe a nyúlét.

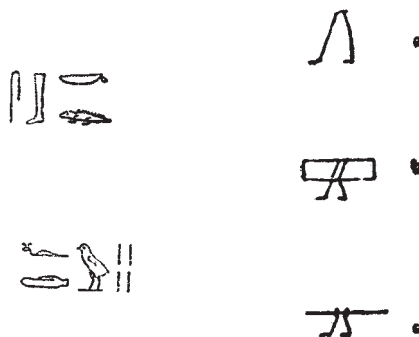
Ezek után már csak az egyes betűk alkalmazása van hátra, amin azonban az egyiptomi íródeák szintén könnyen túltette magát; bizonyoság rá, hogy elejétől fogva használta is őket. Viszont könnyebb dolga volt, mint például mezopotámiai társának. Az egyiptomi nyelvben ugyanis minden szótag mássalhangzóval kezdődik, s a magánhangzók általában alárendelt szerepűek, mint a legtöbb keleti nyelvben, olyannyira, hogy ezeket nem is jelezték, egyszerűen kihagyták a szavakból. Így tehát minden olyan szó vagy szótag, amelyben a kezdő mássalhangzó után csak egy magánhangzó állt, ez utóbbinak lényegtelenisége folytán, a kezdő mássalhangzó betűjegyéül is szolgálhatott. Mi több, voltak elhanyagolható mássalhangzók is; ilyenek: ʾ és ʿ = lehelő hang vagy *j*, a *v(u)* és a *j(i)*. A száj jegye például: $\bigcirc$ *r*(ʾ)-nak (*ró*) olvastatott, de más esetben csak az *r* hangot jegyezte; a tó jegye: $\square$ = *s*(ʾ) az *s*-hangot, a vízé: $\sim$ = *n* (*w*) az *n*-et. Minthogy ezek a szóvégző mássalhangzók, úgy látszik, a beszédben is hamar elenyésztek, elnémultak, a rokonhangzású

szavak egész sora szabadult fel; a „ház” szó jegyét: *p.r* fel lehetett használni a „kimenni” szó jelzésére is: *p.r.j*; az „ásó” jegyét: *m.r* a „szerelem”-ére: *m.r* és így tovább; a hasonló változatok száma természetesen nagy.

Evvel a módszerrel az egyiptomi írás hamar 24 betűre, azaz mássalhangzóra tett szert, tulajdonképp teljes ábécére, minthogy a magánhangzók önállóan nem szerepeltek. Ha pontosak akarnánk lenni, fel is kellene cserélnünk a hangzók elnevezését: a mássalhangzó volt az, amely magában, „magán” is megállt, míg a magánhangzó csak „mással” együtt hangzott. Viszont itt nyilatkozik meg az egyiptomiak tiszteletreméltó tradicionalizmusa; ez a 24 betű, egy teljes ábécé, régtől fogva rendelkezésükre állt, s mégis az egész kép–szó–szótagjegy-tömeget magukkal hurcolták történetükön át, Nagy Sándor végzetes hódításáig. Annál inkább csodálatos ez, mert hiszen a szóírás kényszerűvé teszi a már említett nehézkes fogalomhatározók sűrű használatát, amit az egyiptomi még azzal is bonyolít, hogy a szótag- vagy betűjegyekkel leírt szavak után, biztonság kedvéért vagy kegyeletből, még egyszer leírja az eredeti képjegyet is; így a „krokodil” szó három szótagjegye: *s.b.k* után lerajzolja a krokodilust, vagy a „négy” szó három szótagjegye után a négy számjegyet, a négy vonást. A determinatívumokról itt csak annyit, hogy az egyiptomi ebben is szinte túlzásba viszi a bizonyosság kedvelését. Azt megértjük, ha egy kettős jelentésű szó mellé, mint például: *pa-p-iur*, amely papiruszt és ifjút jelent, az első esetben odateszi a „növény” jelét, a másodikban az „ember” jelét; de már például az egyjelentésű „egér” szó mellett fölöslegesnek érezzük a „hús” szó jelét, mint determinatívumot.

Nos, hogy magunk is pontosak legyünk, megemlítünk még egy bonyodalmat, amellyel aztán bemutattuk az egyiptomi írás szerkezetének fő alkatrészeit. A rokon értelmű szavak szabatos rögzítéséről van szó. A képjegyek használata ugyanis szabad választást enged az olvasásban; a „járás” jegye egyformán jelenthet járást, jövést, menést. Ez a három szó

20. ábra. Szóismétlések: 1. krokodil; 2. négy; 3. járás, jövés, menés

az egyiptomiban különböző mássalhangzókkal kezdődik, s ezért az író, hogy rámutasson, melyik szinonimáról van szó, előveszi az illető szó kezdő mássalhangzójának betűjegyét, és hozzáilleszti a „járás” jegyéhez; így aztán mind a három szóra külön jegyet nyer.

Minden bonyolultsága mellett, az egyiptomi írás a legfejlettebb és -rendszerezettebb volt a maga idejében; még a determinatívumoknak is megvolt a maguk haszna: elhatárolták egymástól a szavakat, jelezték: mely jegycsoportok tartoznak együvé, s evvel az olvasását megkönnyítették. Ha megnézzük például a föníciai (foinik) írást, amelyben mássalhangzó mássalhangzóra következik minden elválasztójel nélkül, vagy akár csak a mi kódexeinket is, ahol betű betűt, szó szót követ szorosan egymás hátán, akkor tapasztalhatjuk a tagolás értékét. Az egyiptomi írásnak csak egy a lényeges fogyatkozása: a magánhangzók hiánya. E hiány pótlásának jelentőségére csak az ósémita írások jöttek rá, s evvel megtették a döntő lépést a leggyakorlatiasabb rendszer: a latin ábécé kialakulása felé.

Az egyiptomi írásrendszer kereken 500 jeltől áll; az évezredek folyamán természetesen számos jel tűnt fel és veszett el, ezek azonban nem érintik az írás lényegét. Alkatrészeit már felsoroltuk az ismertetés folyamán. Szükséges azonban tudni még a következőket: az írás vízszintes sorokban halad, mégpedig a leggyakrabban jobbról bal felé, de fordítva is, sőt függőleges is lehet. Hogy mely irányban kell olvasni, az író avval jelzi, hogy a jegykepeket az olvasóval mintegy szembefordítja; azaz balra menő írásnál a figurák jobbra néznek, s fordítva. Minthogy számunkra szokottabb a jobbra haladó írás, a szakkönyvekben, a magyarázatoknál a balról jobbra menő írást szokták általában használni, a figurákat tehát balra néző alakban rajzolják. De ez csak a képirásra áll; az egyszerűbb kurzív írásfajták, amelyeknek két formája alakult ki, már nem fordíthatók át ellenkező irányba.

Minthogy az egyiptomi szorgalmas író-nép volt, a nagy gyakorlat magával hozta az írás külső alakjának egyszerűsödését, ahogyan a mi kurzív kézírásunk is folyamatosabb, egyszerűbb, mint a nyomtatott betűk formái. A különböző duktusokról először Hérodotosz tudósít (Kr. e. 5. sz.); az ő idejében már rég kialakult a közhasználatú, könnyebb fajta betűvezetés. Az eredeti képszerű írást ünnepélyes, hivatalos, azaz „szent” alkalmakkor használták, amikor dekoratív hatásra is törekedni kellett – ezt Spiegelberg találóan monumentális írásnak nevezi; a másik a köznapi szükségletek kielégítésére szolgált. Ahogy Hérodotosz írja: „Kétféle betűfajtát használnak, az egyiket szentnek nevezik, a másikat népiesnek.” A híres rosette-i kő (Kr. e. 196) szövege is megkülönbözteti a kettőt; az előbbit *grammata hierának*, azaz szentnek, a másikat *grammata*

enkhóriának, közhasználatúnak nevezi. Ma háromféle írást különböztünk meg Alexandriai Kelemen elnevezései szerint. Ez a három fajta:

„bevésett szent betűk” – *grammata hieroglühika*,

„szent betűk” – *grammata hieratika*,

„levélbetűk” – *grammata episztolographika*.

A második változat elnevezése nem pontos, sőt éppenséggel téves; ez ugyanis a könnyebb kézírás régebbi fajtája, amely világi célokra, könyvek írására stb. szolgált, s a harmadik, a levélírás csak ennek további egyszerűsödése. Kelemen idejében már a második fajtának is díszesebb, ünnepibb jellege volt, olyasféle, mint az úgynevezett unciális írásnak a rómaiaknál és Bizáncban, vagy mint a mi kalligrafikánknak (okleveleken stb.), s ez okozhatta a téves elnevezést. A végeredményben Hérodotosz *grammata hierája* és Alexandriai Kelemen *grammata hieroglühikája* jelenti a monumentális, képszerű „hieroglif” írást; Kelemen *grammata hieratikája* az unciális könyvírást, illetve a régi „hieratikus” folyóírást, s végül Hérodotosz *grammata démotikája*, a Rosettana *grammata enkhóriája* és Kelemen *grammata epistolographikája* a legegyszerűbb, rövidített s utoljára kialakult *démotikus* (népies) írást.

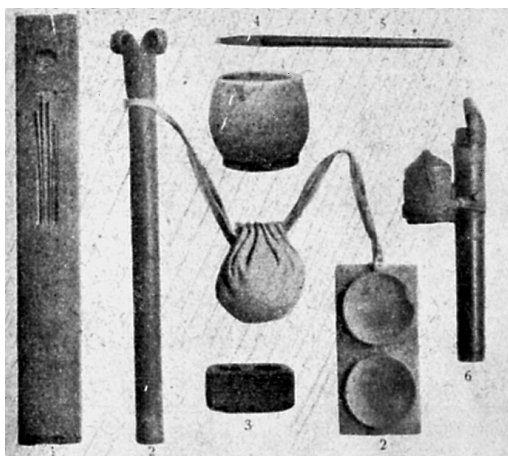
A hieratikus és a démotikus írás emlékei ritkán kerülnek szemünk elé, a papirusztekercseken és levéltári anyagban rejtőznek; annál inkább ismeri mindenki a monumentális hieroglifeket: domborműveket és freskókat, amelyek elborítják a templomok, épületek, sírkamrák falait, még az oszlopokat is. Dekoratívok, sarkallták az „írók” művészi ösztönét, s amit ennek az „írásnak” fejlődéséről mondhatunk, inkább a művészet-történetbe tartozik, ahogy Siegelberg mondja, szorosan hozzá is tapad, visszatükrözi a művészet virágzását és hanyatlását: „A kezdetkor (Kr. e. 3400–2900) ügyetlen jegyei, a Régi Birodalom (2900–2000) biztosan, szélesen kezelt modora, a Középbirodalom (2000–1800) élesen formált típusai, az Újbirodalom (1800–1100) elegáns formái, a Szaiszi-korszak (663–525) kissé józan, de finom vonalú rajzai, és a ptolemaioszi s a római császárkori jelek szoros zsúfoltsága, halmozottsága – stílusosan éppúgy különböznek egymástól, mint a művészeti korszakok, amelyekhez tartoznak.”

A kőre, falra vésett vagy festett írás eszköze tehát a véső és az ecset. A szorosan vett írás anyaga a papirusztekercs, eszköze hosszú időn át a ferdén meghegyezett kákaszal, utóbb (kb. Kr. u. 3. század óta) az írónád, a Keleten ma is oly nagy művészettel kezelt *kalam* (innen: kalamus, kalamáris). A kaka jó szerszám volt, mert puhasága folytán könnyen szaladt a papiruszon, vékonyabb vagy vastagabb vonalat húzott aszerint, hogyan forgatta ferdére hegyezett végét az írnok, s a rost hosszában vagy keresztben, azaz rektón-verzón egyformán lehetett vele írni. Az elephantinói zsidótelepülés fennmaradt papiruszain s az első görög tekercseken (Kr. e. 4–3. sz.) még egyformán rost mentében és ellenében fut

az írás. De nem volt elég finom a káka, gyorsan kopott és vastagon fogott. Jobban szolgált a finomabb és tartósabb kalamus, késsel metszették hegyesre, a mi „toll”-(faragó)-késünk, a penecilus (penna-cilus) ősével; hegyét kettéhasították, miáltal hajlóssá, ruganyossá vált, s ha elkopott, horzsakövön újra megcsiszolták. Evvel azonban már nem lehetett rost ellenében, a verzón írni.

Egykorú képek, szobrok gyakran ábrázolják az egyiptomi íródeákot: a földön ül, maga alá húzott lábakkal, bal kezével tartja a térdére fektetett papiruszt, jobbában az írónád, néha a füle mögött is kettő, mellette az írószeres deszkapaletta, két mélyedéssel a vörös és a fekete festék számára. A paletta a nád vesszők tokjául is szolgált, s ezeket kis bögrécskékben tisztogatta; de hordozható kalamárisa is volt, vállra akasztható, hengerforma tok, zacskóban a festékek stb. Így ült szerszámai között, mint a híres, sokszor leírt írnok-szobor mutatja, szemében odaadó szolgálatkészség, arcán megfeszült figyelem, kezében a szaladni kész csodaszerszám.

Eleinte az írnok maga keverte festékeit, de ez idővesztéssel járt, azért feloldott kész tintákat hoztak forgalomba: igen tartós sötétfeketét, valószínűleg fémes oldat, vérszérum (nem gumi) és korom keverékét; utóbb szép melegbarna színűt, de kevésbé tartósat, ezenkívül vöröset, vörösvaskő oldatból. Így tehát a keverőpalettát felváltotta a tintásüveg, helyesebben a tintásbögre s a beleszorított, tintával átitatott szivacs. E sok szerszámnak ügyes, praktikus alakot adtak, könnyen összerakható tokba, zacskóba tették, csomagot csináltak belőlük, övre, vállra akasztva hordták. Oly nagy becsületük volt, hogy már a 4. évezred végén külön hieroglifjelet kaptak.

21. ábra. Egyiptomi írószerszámok

Az írás művelete a tekercshez alkalmazkodott. Az író kibontotta a tekercs jobb végét, jobbról balra, keskeny sorokban rótt a hasábjait, térközt, margót hagyva; ezt a keskeny-hasábos beosztást a könyv is sokáig megtartotta, csak a nyomdatechnika tüntette el, de a Biblia-kiadásokban máig fennmaradt. A fontosabb szövegrészek első szavát pirossal rótt, a fejezetek elejét képekkel díszítette, sőt a szebb-drágább példányokon a szöveg felett néha több méter hosszú, színes képszalagot festett a rendelő kívánsága szerint. Ahogy folyt az írás, jobb keze mellett egyre göngyölődött, nőtt a tekercs, bal keze alól fogyott az üres papír; ha a végére ért, visszagöngyölte az egészet, hogy az írás eleje valóban előre kerüljön. Az olvasás aztán hasonló sorban folyt le, ahogyan ezt Imhotep bájos szobrocskája mutatja (22. ábra).

22. ábra. Imhotep szobra

Az írnokság Egyiptomban is külön pálya volt, és nagy becsben állt. A közigazgatás az írnokok egész seregét foglalkoztatta, sőt a katonaság is, amelynél a „csapatok írnoka” a főrangú tisztek közt foglalt helyet. Minden hivatalfőnöknek külön írnoka volt, s néha ő helyettesítette; „a király okmányírójának” lenni pedig egészen magas állást jelentett. Az írnoki pályára akárki jelentkezhetett, korán iskolába került, s ott a fejlődési gyermekekkel együtt kapott oktatást. A régi időkben az íróiskola egyenesen a királyi udvarban volt elhelyezve, később azonban a közigazgatás minden nagyobb ágazta külön iskolát kapott, s ezekben a magasabb rangú hivatalnokok tanítottak.

*

Az egyiptomiak, mint láttuk, évezredek át írtak, vagyis sokat írtak, s e sok íráshoz töméntelen *papirusz* kellett. Gyártásának módja hamarosan elérte az akkori technika legmagasabb fokát, s attól fogva mit sem változott. Mennyiségben azonban egyre növekedett a termelés, s minthogy a papirusztekercs a görög–római világban a könyv egyetemes formája lett, az „egész világot” Egyiptom látta el íróanyaggal, a pergamenkönyv „fel-

találásáig”. A papiruszkáka ugyanis a Níluson kívül csak az Eufrátesz mentén termett meg, de ott csekély mennyiségben, s kétséges, hogy ugyanaz a fajta volt-e, mert Plinius híradása nem egészen megbízható. A fáraók pedig, felismervén a helyzetet, vámot róttak a kivitelére, azaz állami monopóliummá tették. A papirusz eredeti neve *pa-p-iur*: „az, ami a Nílusé”, ahogy mi is a hegy levének nevezzük a bort; senki sem értette félre. A papiruszkáka aratásáról, feldolgozásáról nem csupán szűkbeszédű domborművek és feliratok nyújtanak felvilágosítást, hanem szerencsére egy avatott egykorú, illetve római tudós is, az idősebb Plinius. Az ő idejében épp a tetőfokát érte el a papirusztermelés, s így érdemes a kortárs szemével bepillantani e történelmet irányító gyártmány életébe.

„A papiruszkáka – írja Plinius – Egyiptomban nő mocsaras helyen, vagy ahol áll a Nílus vize az áradás után hagyott tavakban, de nem magasabbak két cubitusnál (könyöknél). Gyökere szétágazik, karvastagságú; háromszögletű, vékony, legfeljebb 10 cubitus magas szárát növeszt, hegyén azonban csokrot hajt, mely sem magot nem terem, sem más hasznat nem hajt, legfeljebb az isteneket koszorúzzák meg vele. Gyökere a lakosok faként használják, de nem csupán tüzelésre, hanem hasznos edények kiégetésére is. Szárából vízi járműveket fonnak, rostjából vitorlát, takarót, ruhát, derékaljat és kötelet. Rágják is, nyersen vagy főve, de csak a nedvét nyelik le. Ez a növény Szíriában is megterem, ahol a jó illatú calamus előfordul, és Antigonosz király csak belőle készült köteleket használt hajóin, minthogy a spartum (rekettye?) akkor még ismeretlen volt. Nemrégiben rájöttek, hogy Babilon mellett az Eufráteszben növény papiruszkáka is használható papírkészítésre, a pártusok mégis inkább ruháikba szövik a betűket.

Mármost a papiruszt úgy készítik, hogy a káka szárát éles szerszámmal igen vékony, de lehetőleg széles szalagokra hasogatják. A java a közepéből kerül ki, a gyengébb a hasogatás rendje szerint. Valaha azt a fajtát, melyet vallásos iratokra szántak, szentnek (*hieratica*) hívták, most Augustus császár iránti hízélgésből az ő nevére nevezik (*augusta*), ahogy a másodrendűt felesége, Livia nevére (*livia*). Emiatt kapta a *hieratica* a harmadik rangot. A következő minőségűt, a gyártás helyéről *amphitheatrica* nevezetűt, a római Fannius elmés műhelyeiben bizonyos eljárással vékonyabbá tették, ezáltal a legjobb fajták egyikét nyerték, s e férfiú nevével jelölik (*fannia*). Ami nem megy át ezen a megdolgozáson, megtartotta régi *amphitheatrica* nevét²⁹. Ezután következik a *saitica*, a város neve után (Szaisz), ahol a legnagyobb tömegben készítik és pedig a legrosszabb hasítékokból. Még jobban a háncs közeléből kerül ki a *laeneo*

²⁹ Fannius manufaktúrája egy Amphitheatrum nevű épületben volt. V. N.

tica, mely a szomszédos helység nevét viseli, de ezt már csak súly szerint árusítják, nem minőség szerint. A csomagolópapír nem alkalmas írásra, s csak a többi papiros borítására vagy áruk burkolására használják, ezért a kereskedőkről kapta nevét (*emporetica*). Ezután jön a legkülső kéreg anyaga, mely a kákához hasonlít, s csak olyan kötelek fonására jó, amelyek nedvességnek vannak kitéve.

Minden papiruszt asztalokon készítenek Nílus-víz segítségével; a zavaros víz itt az enyvvet helyettesíti. Az asztalra legelőször lehetőleg hosszú, rojtjaiktól megfosztott lapokat (hasítékokat) ragasztanak meg nedvesítve, ezekre keresztbe egy másik réteget, azután összesajtolják, a napon megszárazítják az íveket, s a végüket összeragasztják, úgy, hogy a legjobbakkal kezdik s a legrosszabbakkal végzik. Egy-egy ilyen tekercsbe sohasem kerül több 20 ívnél.

A papirusz szélessége igen különböző; a legjobb a 13, a hieratica 11, a fannia 10, az amphitheatrica 9 ujj széles, a saítica még keskenyebb, nem is bírja a kalapálást [t. i. a két réteget tulajdonképp nem sajtolták, hanem fakalapáccsal veregették]; a csomagoló papirusz szélessége nem megy 6 hüvelyknél többre. Ezenkívül tekintetbe veszik a papirusz vékonyságát, tartósságát, fehérségét és sima voltát. Az első fajta, az augusta minőségét Claudius császár megváltoztatta, mert oly vékony volt, hogy nem állt ellen az írónád nyomásának, átütődött, úgyhogy félni kellett, nem törlődik-e el a hátsó oldalán, s áttetsző volta miatt nem is volt szép. Ezért egy alsó réteggel megvastagították s a felsőből szövetet (?) csináltak. A regál-papirusz (*macroculum*) 1 láb széles és 1 cubitus hosszú volt, de ez hátrányosnak bizonyult, mert egy-egy levél letépésekor sok ív megsérült. Ezért a *claudiát* az összes többi elé teszik, csak a levelek írásához tartják még becsben az augustát; a livia, mint második minőség, megtartotta rangját.”

Plinius ezután a gyártás hibáiról, a minőség hamisításairól ír, de szövege számunkra már nem nagyon világos. (A következő mondatban a „fog” szón valószínűleg elefántcsontot, agyart ért.)

„A durva papirost foggal vagy kagylóval simítják, de az írást nem tartja sokáig. Ugyanis a simított papír kevésbé szívja a tintát és jobban fénylik. Ha hanyagságból nedvesen hagyják (a gyártásnál), károsodik a minőség, ami a kalapáláskor mutatkozik meg, vagy a szaga révén, ha még kevesebb gondot fordítottak reá. [Dohos lehetett.] A foltokat nézés-
sel (az egyenlőtlen, foltos rostozást a világosság felé tartva) lehet felismerni, a sávokat az összeragasztások helyén; és hogyha – a szivacs-
hoz hasonlóan – nedvességet szív magába, az írás szétfolyik. Ily sokféle csálás történik vele. Ilyenkor a ragasztás munkáját újra kell kezdeni.

A közönséges ragasztót finom lisztből, forró vízből és kevés ecetből készítik, mert az asztalosenyv és a gumi (mézga) igen törekeny. Még

jobb megszűrt kovászos vizet használni, mert így kerül bele a legkevesebb tisztátlanság, azonkívül jobb is, mint az enyv kocsonya. Semmiféle ragasztó sem lehet egy napnál frissebb. Enyvezés után a papiruszt vékonyra kalapálják, még egyszer bevonják ragasztóval, kisimítják, ha megráncosodott, és újból végigkalapálják. E megdolgozás révén a Gracchusok, Tiberius és Caius keze írása, amiket Pomponius Secundusnál, a hírneves költőnél és polgárnál láttam majdnem 200 évvel az írásuk után, ily sokáig épen maradt. Cicero, Augustus császár és Vergilius írásait gyakran volt alkalmam látni...

Néha azonban a papirusztermés rosszul sikerül – fűzi hozzá végül Plinius –, így például Tiberius kormányzata kénytelen volt a szenátusból döntőbírákat kiküldeni, hogy a papiruszanyagot elosszák, különben az egész élet megzavarodott volna.” – Vagyis a gyenge papirusztermés gazdasági válságot okozott a birodalomban.

*

De mindez már a római uralom idejében történt. Az egyiptomiak konzervatívok voltak, s amit a szorosan vett egyiptomi írásművelésről, könyvről eddig mondtunk, ahhoz nincs sok hozzátennivaló. A *tekercs* vagyis a *könyv* írásának alapelve évezredekken át változatlan maradt. Minden könyvet véges-végig egyetlen olyan hosszú tekercsre írtak, amekkorát a szöveg megkívánt. Még az alexandriai görög könyvtárban is akadtak 40–50 méter hosszú tekercsek, valóságos bálák, s az ilyenek kezelése, használata fölötté nehéz volt. Kallimakhosz, az alexandriai könyvtár nagynevű igazgatója és a könyvtárrendszer reformátora tapasztalatok alapján mondotta: „A nagy könyv nagy baj.”

Mai ismereteink szerint a papiruszgyártás Egyiptomban már a Kr. e. 3. évezredben nagyüzemben folyt, s ahogy mondtuk, technikailag elérte tetőfokát. Mindazáltal minden egyes részletét s a módszerekben idők folyamán beállt kisebb-nagyobb változtatásokat ma sem ismerjük, mint-hogy egykorú tudósításaink alig vannak, s a főforrás, Plinius idézett leírása, már késői keletű. E hiányok pótlásán most fáradoznak az egyiptológusok. A másik ok az, hogy aránylag roppant kevés papirusz maradt reánk még a görög–római időkből is, sőt e korból viszonylag még kevesebb, mint a dinasztiai idejéből. Emezeket ugyanis megvédte a száraz klíma és Egyiptom átka, a homok. Ami a sírokba vagy a föld alá, magyarán: a szemétdombra került, azt jobban konzerválta a homok, mint a múzeumok üvegszekrényei. Itália és Görögország nedvesebb égőve alatt úgy pusztult, mint ma az újságpapír. Plinius és más szerzők megjegyzéseiből kiviláglik, hogy egy-egy néhány száz éves tekercs már becses ritkaságnak számított, és állandó a panasz az anyag romlékonysága miatt. A

legrégibb ismert egyiptomi tekercs kb. Kr. e. 2400-ból származik, holott ekkor már az írószerszám jegye egy évezred óta írásjel volt; a legrégebb fennmaradt görög papiruszok pedig a Kr. e. 5. századból keltek. Amit ma bírunk, jelentéktelen töredéke az elpusztult mennyiségnek. Többféle féreg, a szú, a moly szívesen rágta, s ellenük szezámolajjal itatták át. De a fő veszedelem a nedvesség volt, s ez ellen a nedvesebb klímájú északi országokban nem adódott mentesség. A görögök és a rómaiak óriási méretű tekercskönyv-termeléséből alig maradt valami, míg az egyiptomi sírok kitűnő konzerváló kamráknak bizonyultak. Ugyanis a Kr. előtti századokban szokássá vált a múmiákat kiselejtezett s összeragasztott papírszalagokba pólyázni és gipsszel bevonni. Ezekből számos történelmi becsű okmányra tett szert a tudomány, noha a szövegek javarésze vallási jellegű. A halottakat üdvösségük, másvilági vándorlásuk biztosítására szent iratokkal látták el, s ezek főforrása a *Halottak Könyve* volt. A *Halottak Könyve* első szövegét Kr. e. 1500-ból ismerjük, de természetesen jóval régibb, sőt időtlen, praehisztórikus eredetű. Tartalma, szövege idők folyamán egyre konvencionálisabbá vált, s végül a papok úgyszólván iparszerűen állították elő, üresen hagyva a helyeket a halott neve számára.

*

A *Halottak Könyve* árusítása a *könyvkereskedelem* egyetlen formája volt a régi Egyiptomban. A példányok többé-kevésbé gazdagon és díszesen illusztráltak; a papiruszra először nyilván a képeket rajzolták rá, ugyanabban a stílusban, mint a domborműveken látható. Tusrajzok vagy szépen festett, színes képek, képszalagok ezek, a megrendelő anyagi viszonyaihoz képest. Műfajuk szerint ma epikus festészetnek nevezhetnők, s párját az azték képírásban láthatjuk. De az európai ókorban iskolát csinált, mert Traianus oszlopának s hasonló emlékműveknek frizeiről azt mondja az egykorú hagyomány, hogy Egyiptomból vették a mintát.

*

A *könyvtár* a dinasztikus Egyiptomban éppúgy, mint Babelben és Assúrban, levéltár-könyvtár volt, azaz megőrző hely, e korban más formája, egyéb rendeltetése alig képzelhető. Templomi vagy királyi gyűjtemények voltak. Erre nézve Platónnál találunk közvetett utalást. Platón a *Timaioszban* Szolón egyiptomi utazását írja le, mégpedig Szolónnak saját feljegyzései alapján. Szolont Szaisz városában Néith³⁰ istennő templomának papja [Szoukhisz] kioktatja az egyiptomiak és a hellének régi törté-

³⁰ Hérodotosz Athénével azonosította. K. J.

nete felől. A hellének ugyanis még valóságos gyermekek, a messze múlt-ról biztos ismereteik nincsenek, csak meséik, minthogy az írás tudományával csak mostanában ismerkedtek meg, míg az egyiptomiak régés-régóta tervszerűen gyűjtik a történelmi dokumentumokat.

„Ami nálatok, nálunk vagy bárhol megtörténik – mondja Szoukhisz (Szolónnak) –, amennyire csak tudomást szerzünk róla, s amennyire helyes, nagyszerű vagy valamiképp jelentős dolog, *a legrégebb időktől fogva mind fel van jegyezve templomainkban, s megőrizve fennmarad*. Nálatok azonban s a többi országban az írás és az állami élet csak most fog kifejlődni, hacsak a szokásos idő leteltével – mint valami új betegség – az ég áradata reátok nem tör; akkor megint újból fiatalok lesztek, és nem fogtok tudni semmit a mi régi történelmünkről vagy a tiétekről. Legalábbis a ti nemzetség-feljegyzéseitek, kedves Szolón, ahogy te előadtad, alig különböznek a gyermekmeséktől... Szent könyveink szerint a mi államunk rendje 8000 éves... Más alkalommal pontosabban és fesztelenül, írásokkal a kezünkben beszéljük majd meg ezeket.”

Szoukhisz szavai nem koholtak, Egyiptom templom-könyvtáraiban volt felhalmozva a Közel-Kelet tudásának minden kincse. Más adatokból tudjuk, hogy a 4. dinasztia királyai (Kr. e. 2930–2950), a nagy gizehi fáraók: Hufu, Hafré, Menkauré nem csupán piramisokat építettek, hanem hatalmas könyvtárakat is állítottak Memphiszben (azaz Men-noferben: Fehér-fal). Hírünk van Ekhaton, a monoteista reformátor fáraó archívumairól, III. Ramszesz könyvtáráról, amelybe rendszeresen összegyűjtötte Egyiptom egész régi tudományát, mint Assur-bán-apli Ninivében, s amelynek évezredek előtt is már csupán a neve volt ismeretes: „A lélek gyógyszerháza”. S a görög fáraók, a Ptolemaidák könyvtárai: a Muszeion félmillió tekercset tartalmazott, egyes adatok szerint 700 000-et, a Szerapeion 40 000-et, s ezek nagy része egyetlen példány volt. Íme, négy-öt fáraó gyűjteménye; de hol van a többié és a templomoké, melyeknek urai néha gazdagabbak és hatalmasabbak voltak, mint maga az isten-király. Hérodotosz s a többi görög utazó meg tudós, ki tanulni jött ide, a tudás akkori ősforrásaihoz, még látta őket, s akkori értelemben vett hitelességgel nyilatkozott róluk. Hérodotosz szerint 17 000 évre visszamenő emlékeket őriztek, Szolón úgy tudja, hogy 8000 éveseket, de itt nem az évek száma a lényeges, hanem az, hogy számunkra már beláthatatlanul régi múlt eseményeit és teljesítményeit tartották számon.

A görögök tudták ezt, kultúrájuk hajnalától kezdve idejártak iskolába, s nem restellték a tanítvány szerepét. Maga az antik tudomány abban a meggyőződésben volt (nem alaptalanul), hogy a görög másvilág-mitológia teljes egészében egyiptomi eredetű. Főként Hérodotosz és Diodórosz vallják ezt a hagyományt, de általában a görögök legnagyobb elméiket sorra Egyiptomba utaztatják, s ezek az ottani tudományból me-

rítik bölcsességüket. Hérodotosz közlése szerint Orpheusz és Melampusz³¹ voltak az egyiptomiak első görög tanítványai, Diodórosz pedig azt hallotta, hogy rajtuk kívül Daidalosz, Homérosz, Lükurgosz, Szolón, Platón, Püthagorasz, Eudoxosz, Démokritosz mind náluk járták ki a magasabb tudás iskoláit. Hasonlóképp nyilatkozik Plutarkhosz és Porphüriosz az első görög bölcseletről, Thalészról, Kleobulósról, Biaszról és Pittakoszról. Plutarkhosz, Porphüriosz, Iamblikhosz és Diogenész Laertiosz közéjük sorolják Püthagorászt, a legnagyobb görög aritmetikust, a számvisztika megteremtőjét, mégpedig egészen egzakt történeti adatok kíséretében. (T. i. a görögök közt Püthagorasz mitikus alakká lett, mágusként tisztelték, s ezért érdekes, hogy másfelől viszont egzakt történeti keretbe állították.) Szerintük Amaszisz fáraó idejében (járt Egyiptomban, míg Plinius szerint régebben, Pszammetik fáraó alatt. Tény, hogy Püthagorasz misztikus aritmetikai világmagyarázata alapelveiben és sok részletében megtalálható az egyiptomi emlékeken, s tudjuk, hogy a róla elnevezett geometriai tételt Egyiptomban régen ismerték és alkalmazták. E hagyományok és adatok azt a kimondatlan konkrét magot rejtik, hogy Püthagorasz beavatást nyert az ezoterikus tanokba Egyiptom és Káldea papi iskoláiban; negyven esztendeig tanult e két országban, s csak ezután lépett fel odahaza tanaival.

Az egyiptomi és babiloni bölcsek, mesterek neve elenyészett, mert ők még kollektíve és előszóval művelték s őrizték a tudományt. Mégis, e tanítványok révén, ők az európai filozófia és tudomány-művelés áramlatainak megindítói. A tanítványok neve fennmaradt, lévén görögök, a történelmi individualizmus megteremtői e téren is. Mikor Európa a népvándorlás barbarizmusába süllyed, szerepüket a volt görög–római tartományok arab tudósai veszik át, s közvetítik, Bizánc mellett, az antik tudást a középkori Európának. Tudásunk végső, időben kinyomozható gyökerei tehát ide mélyednek: Egyiptom és Babilónia könyvtáraiba. S noha ezek évezredek előtt porrá váltak, jelentőségüket ez az óriási távlat híven szemlélteti.

*

Valóban elgondolkoztató, hogy e sok tudomány, nagy műveltség száz ágazatával, kidolgozott rendjével és sokezeréves történetének világrendítő eseményeivel együtt oly hamar szertefoszlott az emberek emlékezetéből. A Kr. u. 4. században az egyiptomi írás már eltűnt a közéletből, sarlatánok, varázslók kezébe került, akik hiszékenyek elbolondítására

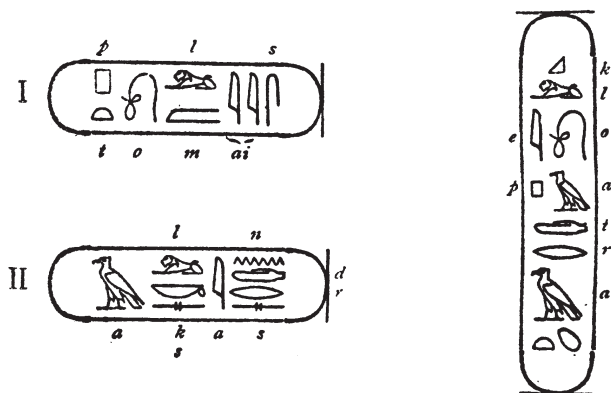
³¹ A Homérosz utáni hagyomány szerint ő honosította meg Hellaszban a Dionüszosz kultuszt. K. J.

űzték vele hókuszpókuszait; ez csak úgy volt lehetséges, hogy már senki sem tudta ellenőrizni őket. Az egyiptomi Hórapollon a 4. század végén könyvet írt a hieroglifekről, de magyarul szólva csak misztikus maszlagot ad benne, s az egyiptomi írás lényegéről fogalma sincs. Így történt, hogy már az ókor végén teljes tájékozatlanság uralkodott ezen a téren, s nem maradt fenn olyan klasszikus munka, amely később a megfejtési kísérletek számára útmutatást tudott volna nyújtani. Az egyiptomi nyelv továbbélt a keresztény koptok közt, de ez a nyelv is kihalt a 16. században, s csak mint liturgikus nyelv él máig, elfejlődött alakban.

Nem csoda, hogy a legbadarabb mendemondák és nem külön tudományos feltevések járták Egyiptomról egészen a 18. század végéig. Tudtommal a polihisztor Athanasius Kircher³² az első, aki komoly kísérletet tett a hieroglifák kibetűzésére; járatos volt a keleti nyelvekben és az összes tudományban, s az akkori tudomány teljes apparátusával fogott a munkához; *Oedipus Aegyptiacus* című munkájában (4 kötet, 1652–54.) adta közre fejtegetéseit, héber, káldeus, arab, kopt, szamaritánus betűjegyeket öntetett hozzá, nagyarányú összehasonlításokat végzett, de mindezzel nem sokra ment, minthogy a hieroglifákat szimbolikus képjegyeknek vélte. Másfél századdal utóbb a német Arábia-kutató, Carsten Niebuhr, a hieroglifek aránylag kis számából arra következtetett, hogy az írás nem lehet pusztán képrírás, hanem betűjeleket is kell magába foglalnia; egy dán régész, Zoega pedig 1797-ben pontos másolatokat közölt a római obeliszk hieroglifjeiről, s arra a felfedezésre jutott, hogy a tojásdad vonallal bekeretezett, úgynevezett kartusba foglalt szavak uralkodók nevei. Ennyiből állt az egyiptológia tudománya 1799-ig, Napóleon egyiptomi hadjáratáig, amely aztán döntő fordulatot hozott. A francia hadvezér a tudósok egész seregét vitte magával, közöttük Jean François Champolliont, akinek sikerült a szfinx titkát megoldania. Különös, hogy Champolliont már gyermekkorában megszállta az eszme, hogy ő lesz a hieroglifek megfejtője. Valóban a rögeszme szorgalmával végzett el minden lehetséges előtanulmányt, úgyhogy amikor a híres rosette-i követ megtalálták, reménnyel foghatott a munkához. Elődeinek, a francia Sylvestre de Sacynak és a svéd Akerbladnak sikertelen kísérletei után megállapította, hogy a kövön olvasható görög szöveg csakugyan a felettele levő hieroglif- és démotikus írású egyiptomi szövegek fordítása.

Ez a Nílus deltájában, Rosette (Rosed) városában talált kő hatalmas, de súlyosan sérült bazalttömb, s az említett, háromféle írású szöveg van reá felvéve. Mint utóbb kiderült, a memphiszi főpap rendeletét tartalmazza Ptolemaiosz Epiphanész tiszteletére, s ezt a szöveg zárószavai

³² Az utolsó reneszánsz embernek is nevezik. K. J.

23. ábra. A három királynév a rosette-i kövön

szerint „a szent, a közhasználatú és a görög írásban” teszi közzé. Champollion a kartusokba foglalt jelekből indult ki, s a görög szöveg alapján arra következtetett, hogy ezek Ptolemaiosz, Alexandrosz és Kleopátra nevét jelentik. Minden alapos tudás és valóban lángelméjű következtetőképessége mellett, mely ma is bámulatba ejti a szakembereket, az emésztő kísérletek és próbálkozások sora kellett hozzá, hogy bizonyosságra jusson. Mikor aztán döntő eredményül kezébe került a megfejtés kulcsa, diadalmasan felkiáltott: „Je tiens l'affaire!”³³ – s az erőfeszítéstől és az izgalomtól elájult.

A kulcsot a három, kartusba foglalt királynév betűi szolgáltatták, s a megoldást a kép mutatja. A nevek tehát: Ptolmais, Aleksandrs és Kleopatra. Átjuk 15 betűt sikerült határozottan rögzítenie, s ezek biztos alapul szolgáltak a további kísérletekhez. De elgondolható, mennyi fejtérés, mekkora egybevető, következtetőképesség kellett, hogy az elvétve előforduló, ismert betűk közelében levő ismeretlenek jelentését megállapítsa. Természetesen igen sok szöveget használt, a képjegyeket összevetette mellettük álló, szótagjegyes és betűírási alakjukkal stb., s főként kopt nyelvismereteit vette segítségül. Ezt a tudományos odisszeát nem követhetjük végig, sem az ő nyomaiban járókét; a legtöbb eredmény Lepsius, Brugsch, Erman és Sethe nevéhez fűződik. Csak annyit jegyzünk még meg, hogy az egyiptomi szövegek olvasása (nem az értelmezés, hanem a hangzás megállapítása), a magánhangzók hiánya miatt, ma is bizonytalan. Sokat sikerült ugyan megállapítani a nyelv belső szerkezetének, hangtani sajátosságainak figyelembevételével s kivált a kopt nyelv szavainak segítségével, de a rekonstrukciók így feltevésszerűek maradnak.

³³ franciául: kb.: „megvan!” K. J.

Közljük azonban némi rövidítéssel, a rosette-i kő (köznevéen: Rosettana) szövegét, melynek az egyiptológia tudományában s révén a világról való ismereteink bővülésében oly sorsdöntő szerep jutott.

„Az ifjú király kormányzata alatt, aki az uralmat atyjától átvette, aki a diadéma ura, a dicső hírű, ki Egyiptomot fölemelte, és jámbor az istenek előtt, ellenségeinek legyőzője, aki az emberek életét visszaadta, a harmincéves ünnepkör ura a nagy Ptha-hoz hasonlatosan, aki mint Rá kormányoz nagy királyképp a felső és az alsó országban, az isteni philopatorok ivadéka, akit Ptah kiválasztott, akinek Ré győzelmet adott, Zeusznak élő képe, Hélios Ptolemaiosz fia, az örökkön élő, akit Héphaisztosz szeret... a főpap és a próféták és azok, akik a szentek szentjébe az istenek öltöztetésére járulnak, és a pierophorosok (szent iratok tudói) és az írásház tanácsa (hierogrammateisz) és az összes többi pap, kik az ország templomaiból Memphiszbe a királyhoz jövet, Ptolemaiosz királysága átvételének ünnepére, aki [Ptolemaiosz] örökkön élő, Ptah szeretettje, Epiphanesz-Eukharisztosz isten – amelyet [t. i. a királyságot] ő átvett atyja helyében –, összegyűltek Memphisz templomában, és így szóltak ezen a napon: Ez a határozat rovassék kemény kőoszlopra a szent, a közhasználatú és a görög írásjelekkel, és minden templomban, az első, a második és a harmadik rangúakban, az örökké élő király képe mellé állíttassék.”

III. fejezet

Betűírás

Az ósémita és foinik ábécé

Elérkeztünk az írás drámájának negyedik felvonásához, amelyben a válságos helyzet kitisztul, és helyet ad a végső megoldásnak: feltűnnek az első betűábécék. Már láttuk, hogy az óperzsa írás is betűábécés volt ugyan, azonban mesterséges alkotás, és csakhamar eltűnt az egész ékírással együtt. Azt is láttuk, hogy az egyiptomiak szintén eljutottak a betűjegyekig, de „eredményeiket” nem érvényesítették. S ez többé-kevésbé természetes, ha belülről, magából az írásból magyarázni nem is tudjuk. Egy oly jelentős szellemi megnyilvánulást, mint az írás, nem csupán ésszerű mozzanatok irányítanak: az egész művelődés szervezetebe ágyazottan él, márpedig minden hosszú életű autochton műveltség magával hordja szervezetét: a természeti környezetét, gazdálkodását, saját hagyományait, kialakult életrendjének időtálló elemeit – mindazt, amivel a legerőszakosabb változtatások sem tudnának tartósan szakítani.

A dolgok ilyen logikájánál fogva szinte várható, hogy valamely merőben új rendszernek idegen népek körében kell feltűnnie, s így erre a szerepre csakugyan alkalmasnak látszanak a két nagy folyami kultúra peremén élő, úgynevezett ósémita népek. De a gondolat elfogadásánál mégsem árt óvatosnak lenni. *Egész* rendszerek átvételére láttunk elegendő példát: az akkádok, a babiloniak, az asszírok, a perzsák cselekedtek így, s ezt teszi általában a világ legtöbb népe. Azonban más dolog a teljes átvétel, s egészen más az eklektikus válogatás. Ha egy vagy több írásrendszerből csak egyes jegyeket, mégpedig csak hangzó, csak betűjegyeket veszünk át, ez az írás szemléletének lényegesen más módját jelenti, mint aminővel eddig dolgunk volt. Az első nagy rendszereknek éppen a bonyolultsága, nehézkessége mutatja, hogy ilyennek – bonyolultnak és nehézkesnek – látták az írás természetes, veleszületett szervezetét, mint ahogy mi, más téren, szervezetünk velejárójának vesszük, hogy nem tudunk repülni. S az írás szervezetének alaptényezője mégis csak a gondolat, a szó volt, nem a betű. Márpedig amíg az írásjegyekben elsősorban gondolatok, fogalmak, szavak kifejezését látjuk, addig az írás szemlélete szintetikus. A régi írás a szót ott, ahol egyetlen jeggyel le tudja rögzíteni, nem szívesen bontja fel szótagokra, mert számára az az „egyszerűbb”, a

természetesebb; ez is egyik oka a szó- és szótagjegyekhez való ragaszkodásnak. Ahhoz, hogy egy szót hangzóira, betűire tudjunk szételemezni, szükséges, hogy a szóban ne gondolatot, hanem egy hangcsoportot lássunk. A kép–szó–írás az írásnak szintetikus szemléletét jelenti, a betűírás pedig analitikus szemléletét. Az egyik összefoglal, egységben lát, a másik szételemez, részekre bont; az egyik az értelemre figyel, a másik csak a hangzásra. Az írás lélektana mindkettőben más. Röviden: a kép-író a szemével ír, a gondolatnak, a tárgynak az ábrája, jele van a szeme előtt; a betűíró a fülével ír, a gondolatot kifejező szónak a hangjai csengenek a fülében. Ily nagy távolságokat, végleteket összekötő utakat járt meg az írás, amíg eljutott a gondolattól és a képtől a hangig és a semmit sem ábrázoló, értelmetlen betűig.

Így tehát az írástörténetnek arra a kérdésre kellett megfelelnie, hogy vajon azok az ósémita népek, amelyek körében az első betűírásnak mondható ábécék feltűnnek, valóban rendelkeztek-e az írásnak ilyen elemző szemléletével, s ha igen, hogyan tettek szert reá? A felelet nehéz volt, minthogy a kutatás hosszú évtizedeken át mindössze két dokumentumra támaszkodhatott: Mésának, Moáb királyának 1868-ban talált feliratára és az 1905-ben lelt, töredékes szináji feliratokra. A kérdés tisztázása elméleti szempontból is fontos, azért talán célszerű lesz rövid tudománytörténeti vázlatban összefoglalni az eseményeket. Bevezetésül mindjárt megjegyezzük, hogy az úgynevezett ósémita és föníciai rendszerek közt lényeges eltérés nincsen, s az is bizonyos, hogy a későbbi írásfejlődésre az utóbbi tette a döntő hatást; ezért gyakorlati okokból, általában csak föníciai írásról szokás beszélni, s ehhez fűzni a szükséges egyéb adatokat. Mi is így teszünk, s megtoldjuk avval, hogy a nehézkes „föníciai”, „föníciaiak” stb. szó helyett a közszokásba átment, görög eredetű „foinik” elnevezést használjuk.

A foinik név azonban voltaképp nem szabatos, s ez a mozzanat azért nem lényegtelen, mert a pontos név a nép eredetéről adhat felvilágosítást. Magukat Keletről jött népnek tartották, s az újabb kutatások szerint őshazájuk a Bahrein-szigetcsoporthoz volt a Perzsa-öbölben. Innen kb. Kr. e. 3000-től kezdve több hullámban, részint tengeren, részint szárazföldi úton jutottak Elő-Ázsia partjaira, s ott keskeny sávállamot alapítottak a Libanon tövében. Ők lettek a tengerek valódi urai; míg a többi nép csak a parti hajózást ismerte, a foinikok bejárták a legtávolabbi vizeket, az angol szigetekről Guineáig, sőt az Azórikig, s a világ minden terményével kereskedtek. Történelmük egyetlen, megdöbbentő regény, s Karthágó földig rombolása teszi reá a pontot. De nem mondható teljes bizonyossággal, hogy sémita fajta lettek volna; igaz ugyan, hogy az egyiptomi emlékek sémita típusúaknak ábrázolják őket, s hogy nyelvük is a sémita családdal rokon, de mindkettő lehet a hosszas vándorlások

alatt végbement keveredések eredménye. (Armenoid, sémita és mediterrán vegyülés mutatható ki.) Ellene mond viszont vörös bőrszínük, s a sémita népektől mindmáig teljesen idegen szeretetük a tenger iránt és példátlan hajózási tudományuk.

A foinik mitografus és történetíró, Sanchuniathon (Kr. e. 14. sz., műve Philón fordításában maradt fenn) szerint magukat *khna* néven nevezték, így tudja Hekataiosz is; országukat pedig Kanaannak. A két szó töve azonos, s nyilván erre megy vissza a héber *Kena'an* s az asszír *Kinahhi* vagy *Kinahni* (az amarnai táblákon), csakhogy itt már „vörös árut” jelent. Görög nevük: *Phoinikesz* (phoinixből) nem egyéb mint a vörös szó fordítása, s lehet, hogy ez az értelme az egyiptomi *fnh-w* (fenhu, fenhiu?) névnek is. Ezt avval magyarázzák, hogy elejétől fogva bíborfestő iparukról voltak nevezetesek, s ők szállították a vörös árut Mezopotámiába, Egyiptomba s a kis-ázsiai Görögországba, Ióniába. Az asszír *kinahhi* tehát Kanaanban készített bíbor árut jelentene, ahogy mi is marokénnek, kordovánnak nevezzük a Marokkóban, Cordobában gyártott bőrt. Viszont történetük hosszú idején át *szidunnunak* nevezték magukat, s e népnévről Szidonnak egyik fővárosukat, de eredete ennek is homályos, éppúgy mint a latin *pun* névé, melyet a vitás egyiptomi *Punt* (? vörös föld?) névvel szokás kapcsolatba hozni. – E sok névből világosan kihámozható, hogy állandó és eleven kapcsolatban álltak minden szomszédos és távoli néppel, afféle „tranzitó” szerepük volt, adtak-vettek kulturális hatásokat is. Eleve bizonyosnak vehető tehát, hogy ez a helyzet nem maradt hatástalan írásukra sem.

Az ókor véleménye megoszlik a foinikok írásának eredetéről, s jellemző, hogy nagyjából ma is ez a helyzet. Platón, Plutarkhosz és Tacitus szerint az egyiptomiak voltak az írás feltalálói, Plinius kétféle véleményt is közöl, de az asszírok mellett foglal állást. Diodórosz úgy látszik, szintén erre a nézetre hajlik, míg Lucanus és Alexandriai Kelemen a foinikokat nevezi meg feltalálók gyanánt.

Platón, amint idéztük, már a *Timaios*szban bőven szól az egyiptomiak írásműveléséről, a *Phaidrosz*szban azonban közli az egyiptomi hagyományt Thot és Amon isten vitájáról, amit nyilván ottjártakor jegyzett fel; érdekessége miatt teljes egészében idézzük: „Volt egy isten Egyiptomban, Naukratisz körül, az odavaló istenek egyike. Övé volt a szerte tisztelt madár, a szent Íbisz. Neve Theuth (Thot). Ő találta fel a számokat, a számok tudományát, a földmérést, a csillagászatot, az ostáblát, és kockajátékot, sőt az írást. Akkoriban pedig egész Egyiptom királya Thamusz isten volt, görög néven Amon, és abban a nagy északi városban székelt, melyet mi egyiptomi Thebaenek nevezünk. Ehhez jött el egyszer Theuth, kitárta elébe művészeit és azt mondta, hogy azokat el kell terjeszteni az összes egyiptomiak között. Thamusz megkérdezte, hogy mi hasznukat vehetné.

Amaz beszélt, beszélt, s a királynak tetszett is, nem is, majd dicsért, majd kifogásolt valamit. Sokat felelt így Theuthnak Thamusz, így beszélnek, jót is, rosszat is, de azt hosszadalmas volna mind elmondani. Hanem hogy az írásra került a sor: „Királyom – mondja Theuth –, ez a tudomány bölcsesbökké s emlékezőbbökké teszi az egyiptomiakat! Ez az emlékezőképesség és a bölcsesség varázsszere.” – Művészek művésze, Theuth – felelt a király –, egynek a képessége teremteni művészetet, a másiké megítélni, mi haszna vagy kára lesz a vele élőknek. Lám te is, mert apja vagy az írásnak, lelkes részrehajlással az ellenkezőjét hirdeted a hatásának. Ez a te találmányod épp a feledést oltja be a tanulók lelkébe, elhanyagolja elméjüket: minthogy az írásban bizakodva, nem önerejükéből, hanem külső jelek segítségével emlékeznek vissza. Nem az emlékezésnek, hanem az emlékeztetésnek találtad fel a szerét! Álbölcsességet nyújtasz tanítványaidnak, nem igazi tudományt. Hiszen ezek, ha majd sokat hallgattak már téged, de nem tanultak, azt fogják hinni magukról, hogy igen nagy a tudományuk: holott a legtöbbnyire tudatlanok, kiknek a tanulás már nem is ízlik, és így végül is bölcsék helyett üres hivalkodók.”

Plutarkhosz tárgyunkról csak röviden szól, és Hermészt, azaz Thotot említi az írás feltalálójaként: „Íziszt sokan Hermész leányának tesszik meg, mások Prométheuszénak, aki a bölcsesség és a gondviselés atyjának számít, míg Hermészt a betűművészet és zene feltalálójának tartják.” (Mor. 9, 3.)

Diodórosz már szélesebben kiterjeszkedik a hagyományokra, mint Hérodotosz, és megállapítja, hogy nem a foinikok voltak az írás feltalálói, csupán megváltoztatták a betűk formáját, s így közvetítették az ábécét a többi népnek, elsősorban a görögöknek. De hogy kik voltak az igazi feltalálók, ő sem mondja meg: „Az állítással szemben, hogy a szíriaiak (asszírok) volnának a betű feltalálói, és hogy tőlük tanulták a foinikok és továbbadták a görögöknek, mégpedig Kadmosz és a többiek révén, akik vele Európába hajóztak, és hogy ezért phoinikiai a betűk neve a görögöknél – szembevetik, hogy nem a foinikok voltak a betűk első feltalálói, hanem csupán megváltoztatták az alakjukat, s ennek az írásnak a használata terjedt el aztán az összes nép között, és ezért kapta ama (phoinikiai) nevet.” (V. 74.) Másutt megemlíti, hogy a pelazgok már a görögök előtt átvették a foinik betűket, s innen ered, hogy némelyek pelazg írásjegyeknek nevezik őket: „Görögországban – így mesélik – Linosz³⁴ volt az első, aki az ütemet és a melódiát feltalálta. Továbbá azokat a jeleket, amiket Kadmosz betű név alatt Phoinikiából hozott, először ő ültette át görög nyelvre, és megszabta mindegyiknek nevét és írásmódját. Így te-

³⁴ A görög mitológiában a siratás megszemélyesítője. K. J.

hát a betűket, minthogy a görögök a foinikoktól kapták őket, általánosan foinik betűknek nevezték el, de azonkívül külön pelazg betűknek is, mert először a pelazgok használták az átadott írásjeleket... Linosz tehát pelazg írással jegyezte fel az első Dionüszosz tetteit, és egyéb mondatörténeti emlékeket is hátrahagyott. Éppígy pelazg betűket használtak Orpheusz és Pronapidész, Homérosz tanítója, a kiváló dalnok." (III. 67.) – Phótiusz viszont a krétaiaknak azt a nézetét közli, hogy a phoinix szó az írással kapcsolatban nem a foinik népet, hanem az azonos hangzású pálmafát jelenti, a „phoinikeia grammata” elnevezés tehát voltaképpen nem más, mint „pálmalevélre rótt írás”: „A foinik betűket a lüdiaiak és az iónok a foinikiai Agénórra³⁵ vezetik vissza. Ezzel szemben a krétaiak azt állítják, hogy az elnevezés a pálmalevélre való írással van kapcsolatban, arra vezethető vissza.” Ez azonban késői, görög eredetű etimológizálás lehet csak, hiszen a krétaiak nyelve nem görög volt, így a pálmalevél görög nevét, a „phoinix”-ot csak tőlük hallhatták. Ezt a szószármaztatást a múlt században néhány európai tudós is átvette, tarthatatlansága azonban azóta bebizonyult, azért csak futólag említettük a foinik népnév magyarázatánál.

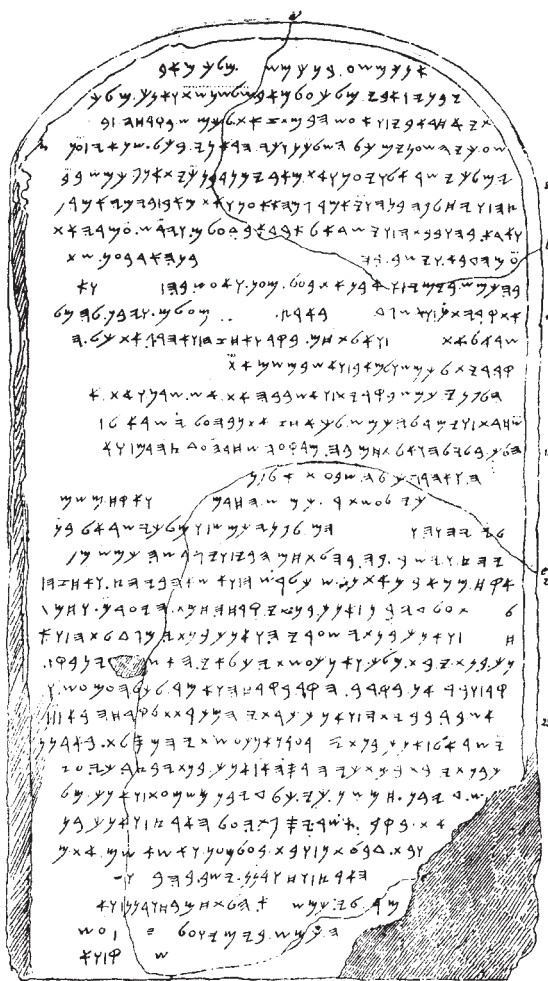
Plinius egy helyütt úgy látszik, a közvéleményt tolmácsolja: „A foinikok népe a betűk, a csillagászat, a hajózás és a hadművészet feltalálása által nagy dicsőséget szerzett.” (*Hist. Nat.* V. 13.) Másutt azonban határozottan a saját nézetét közli: „Mindig azon a véleményen vagyok, hogy a betűk asszírok” (értsd: asszír eredetűek). (I. 412.) Lucanus a *Pharsaliában*³⁶ ezt mondja: „Ha hihető a hír, foinikok merték először a megörökítendő hangot ügyetlen alakzatokkal jelölni.” Alexandriai Klemen, noha egyiptomi volt, a foinikoknak nyújtja a pálmát: „Azt mondják, hogy a foinikok és a szíriaiak (asszírok) írtak először betűkkel.”

Végül is az igazságot Tacitus találja meg és foglalja össze szokása szerint a legtömörebben: „Az egyiptomiak voltak, akik először ábrázolták a fogalmakat állatok alakjaival; s ezek az emberi emlékezet szerint legrégebb emlékek ma is kőbe vésve láthatók; és ők az írás feltalálójának tartják magukat. A foinikok, minthogy a tengereken uralkodtak, tőlük vitték be az írást Görögországba, s így dicsőséget nyertek, mintha feltalálták volna azt, amit csak átvettek.”

Mindez édeskevés, s a modern írástudomány csak akkor foghatott az egzakt vizsgálódáshoz, midőn 1868-ban Dibón mellett, régi moabita földön megtalálták Méša király diadaloszlopát a reáírt hosszabb s szerencsé-

³⁵ Poszeidon fia, Kadmosz apja. K. J.

³⁶ A mű *Bellum civile* (Polgárháború) címmel is ismert. K. J.

24. ábra. Mésza diadaloszlopának felirata

re eléggé épen maradt fölirattal.³⁷ Az emlék a Kr. e. 9. század elejéről származik, s hogy a reávésett betűrendszer mögött már bizonyos fejlődés áll, mutatja a betűk duktusa, a balfelé haladva író kéz önkéntelen kerekítései s a betűk vonalvégződése. Ahogy ezt a duktust a kőre is átvitték, a fejlettebb írásforma elterjedtségére, bevett voltára vall; mindamellett a betűk külön állanak még, a betűvezetés közös jellege nincs meg rajtuk.

A moabita jeleket összevetve a babiloni, hettita, krétai és egyiptomi rendszerekkel, a következő nézetek alakultak ki: Először is az egyiptomi átvétel mellett szól, erős nyomatékkal, a foinik betűrend akrofóniája. Ez

³⁷ Ma a párizsi Louvre-ban látható. K. J.

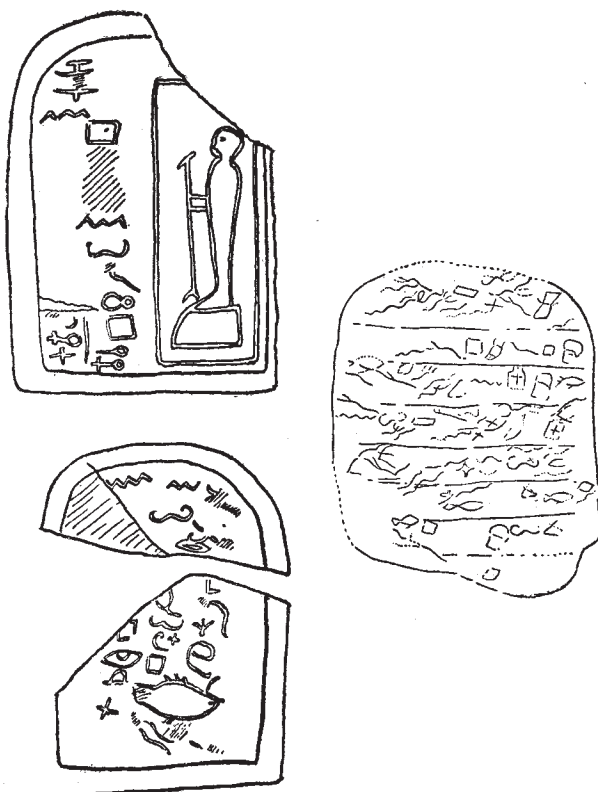
a tünemény az egyiptomi írásban fejlődött ki, s abban áll, hogy egy-egy szó kezdőbetűje önállósul, külön betűvé válik, de maga a szó ezért megmarad a betű neveként. Így például az oroszlán (*laboi*) jegye az írásban *l*-nek olvastatott, az ábécében azonban *laboinak* nevezték. Könnyen megeshetett tehát, sőt természetesnek látszik, hogy amikor a foinik egy-egy kép–szó–jegyet az egyiptomiból átvett, vele együtt átvette az akrofónia szokását is; azaz a szót magát lefordította a saját nyelvére, s a kezdőbetűt az írásban betűként alkalmazta, míg a betű nevéül megtartotta az egész szót. Például az „ökör” szó jegyét lefordította *alefre*, s a jelet az *a*, illetve *ha* (hehezet) betű írására használta; a „ház” jegyét *bétre* fordította, s a *b* betűt alkotta belőle; így lett a *gimelből* (teve) *g*, a *daletből* (ajtó) *d*, és így tovább. Az egyiptomi írás e fogásának, az akrofóniának átvétele és alkalmazása érthetőnek, sőt természetesnek látszik egy oly nép részéről, amely saját írással nem rendelkezik, de megismeri egy másik nép írását, s így elfogulatlanul, gyakorlati szempontból vizsgálja. E módszer szerint jöhetett tehát létre a foinik ábécé: *alef, bet, gimel, daleth* stb., amelyből aztán – a szavak jelentését nem értve – a görögök a maguk *alfa, béta, gamma, delta* stb. betűjét csinálták.

Az akrofónia alkalmazását joggal vehette több tudós (Sethe, Lehmann-Haupt) döntő jelentőségűnek; ez ugyanis az írás *belső* formáját mutatja, szervi alapját jelenti, s minthogy ez a *belső* forma az egyiptomiak sajátja, kimondhatták, hogy a foinik ábécé alkata egyiptomi hatásra vall. Mindenesetre 14 foinik, illetve ósémita betűnek *külső*, formai azonosságát is kimutatták az egyiptomival. A krétai és a babiloni–asszír kölcsönről is több *külső*, formai átvétel tanúskodik, de minthogy ezek az akrofóniát tudomásunk szerint nem ismerik, az ő jeleiket az egyiptomiaktól tanult módszerrel vehették át a foinikok. S ez megmagyarázza azt is, hogy a szójegyek lefordítása révén elvben mint lehet egy magánhangzótlan betűírásból más nyelven magánhangzós ábécét alkotni. (Így tettek a görögök.)

A foinik ábécében azonban még nem szerepel a magánhangzó: ez közös sajátja az összes sémita írásnak (északi sémita: foinik, héber, arámi, palmúrai, szír, nabata, arab; déli sémita: etióp vagy ge'ez írás). Azonban már mégsem szótag-írás, mert ha egy szótagjában két mássalhangzó szerepel, mind a kettő külön íratik. Ez a módszer e nyelvek természetéből folyik, mert bennük a magánhangzó csak alárendelt fontosságú. Az *a* (alef) betű a foinikban csak afféle hehezetszerű, nyomaték-hangot jelez (').

Itt tartott az ósémita betűábécé vitája a század elején. A vita anyagát ekkor nagyjelentőségű és öröndetes, de egyben új bonyodalmakat okozó dokumentummal bővítette a színáji feliratok fölfedezése. Flinders Petrie találta őket 1905-ben a Szináj-hegység ősrégi réz- és malachitbá-

nyáiban, főként az egyiptomi istennő, Hathor Szerabit el-hadimi templomának romjai közt. Tizenhat rövid, töredékes feliratból áll a lelet, s kora megbízható régészeti adatok alapján Kr. e. 1500-ra tehető. Az írás hieroglifikus, de feltűnő volt, hogy a talált 150 jel mindössze 32 különböző jeget tartalmaz, vagyis ez a kevés szám betűjegyekre vall. Azonban a kísérlet, hogy az egyiptomi írásjegyek segítségével fejtsék meg őket, sikertelen maradt. S minthogy a jegyek egy része jobban hasonlított az ósémita betűkhöz, mint az egyiptomiakhoz, felvetődött a nézet, hogy végre meglették az ósémita ábécének még a foinikinál is régebb alakját: az annyira hiányzó protosémita ábécét. Nagy nehézséget okozott azonban a feliratok rendkívül töredékes állapota; ennek ellenére sikerült egy többször ismétlődő jelcsoportból kihámozni a *ba'alat* nevet. Ez pedig nem egyéb, mint a sémita Bal isten nevének nőnemű formája, azaz Hathor istennő sémitára fordított neve. Gardiner, aki ezeket a vizsgálódásokat végezte, ezek után fel is állította azoknak az egyiptomi jeleknek a sorát, amelyekből a szináji írás jelei valószínűleg vették, másfelől összehasonlította őket a későbbi sémita írások megfelelő jeleivel.

25. ábra. A szináji feliratok töredékei

Grimme azonban még bővebb eredményre jutott azáltal, hogy a szináji jegyeket nem a hieroglifekkel, hanem a hieratikus írásjegyekkel vette össze, mert szerinte az átvétel a hieratikus írásból történt. (Összehasonlító táblázatát a 26. ábrán közöljük.) Az a történeti adat pedig, hogy a feliratok Kr. e. 1800–1500 évekből származnak, egy kedvező kapcsolatra mutatott rá: ez az idő nem sokkal előzi meg a hikszoszok betörését Egyiptomba. Valószínűnek látszott tehát, hogy a sémita hikszoszok előfutárai az egyiptomiakkal együtt művelték a szináji bányákat, s ők vették át, szerkesztették meg a szináji írást. Bizonyos belső okok azonban ellentmondanak ennek a föltevésnek; minden szerkesztett vagy tudatosan átvett, alkalmazott írás határozott jellegű, egységes kell hogy legyen; a szináji azonban nem ilyen, egy fejlődő, még határozatlan írásmód formáit mutatja, variánsokat használ. Azért – mint Grimme mondja –, „mikor a héberek Hatsepszut királyné idejében a Szináj vidékére jöttek, és ott azonnal használatba vették az alfabetikus sémita írást, akkor ennek már előbb is léteznie kellett. Eredetét tehát előbbre kell tennünk. Alsó-Egyiptomban keletkezhetett abban az időben, amikor a hikszosz-uralom alatt a héberek szabadon fejleszthették kultúrájukat, s onnan, Alsó-Egyiptomból terjedhetett tovább Gósen földje felé. Eszerint a 18. dinasztia idejéből származó szináji feliratok csak legrégebb fennmaradt emlékei annak a bevett ábécének, amelyet a művelt és vagyonos héberek már előbb használtak.”

Ez a következtetés megerősíti tehát a szináji (sémita) írás egyiptomi származását; s még fontosabb az a belső formára utaló mozzanat, hogy itt minden jel szerint ugyanolyan akrosztikus fordítás-átvétellel állunk szemben, amilyenről már a foinik ábécénél szóltunk. Grimme a sémita írásokkal való egybevetés után megkísérelte a szövegek fordítását, és arra az eredményre jutott, hogy a feliratok nyelve meglepően egyezik a héberrel. Valószínű tehát, hogy a szináji írás átmeneti formát testesít meg az egyiptomi és az ósémita rendszerek közt, s velejében véve az egyiptomi rendszer adaptációja egy sémita nyelvre. Azonban mégsem lehetett állítani, hogy ez utóbbiak a szináji írásból fejlődtek ki, először is azért, mert sok jel vall egyéb átvételre is, tehát a fejlődés nem lehet egységes, megszakítatlan, másodszor azért, mert a szináji írás ideje (Kr. e. 1800–1500) és az akkoriban ismert, első ósémita ábécék feltűnése közt (Mésza, kb. 900) rendkívül nagy időbeli szakadék, majdnem ezer esztendő táton.

A kérdést végeredményben csak újabb leletek dönthették el, s ilyenek szerencsére elő is kerültek Közel-Kelet romokkal zsúfolt földjéből. Hangsúlyozzuk: szerencsére, mert tapasztalataink alapján mindig számítani kell arra is, hogy az új lelet új nehézségeket támaszt, tisztázás helyet növeli a bonyodalmakat. Vegyük tehát szemügyre Búblosz és Rász-Samra legújabb kincseit.

1923-ban napvilágra került Búbloszban Ahiram foinik király Kr. e. a 13. századból származó szarkofágja, fedőkövének két oldalán hosszú, foinik nyelvű felirattal, amely kivonatosan a sírkamra bejáratára is fel van vésve. 1929-ben, ugyancsak Búbloszban megtalálták Jehimilk király feliratát, ez valamivel fiatalabb, valószínűleg a 12. századból ered. Ezekhez sorolandó még két, 10. századi szöveg, Abibaal és Elibaal királyoké, melyek ugyan már régebb ideje ismeretesek voltak, de jelentőségüket csak az előbbi emlékek alapján lehetett megállapítani. – Ugyanebben az időben kerültek elő Rász-Samrában a nagyhírű ékiratos (!) foinik leletek és hozzájuk hasonlóak Bét-Semesben, mintegy 300 kilométer távolságban Rász-Samrától, s ez azt bizonyítja, hogy az ékjeles foinik írás nem volt csupán szűk helyi jellegű. Tovább, 1934-ben, megint csak Búbloszban napvilágra hoztak két bronztáblát, ezek a 3. évezred végéről származnak, s így ez idő szerint a legrégibb emlékei a honi foinik írásnak; hozzájuk csatlakozik egy kb. 1500-ból származó szöveg, amely a bronztáblákkal együtt „pszeudohieroglifikus” írásmódot tüntet fel, pontosabban szótagírást, összesen 120 jellel. – Végül mindezekhez hozzá kell sorolnunk több, javarészt rövid, betűírásos feliratot a 2. évezred elejétől az 1. évezredig terjedő időből, Fönícia és Palesztina különböző vidékeiről, amelyek a már említett Szináj-félszigeti úgynevezett „protoszínáji” írástípushoz tartoznak. (Gezer, Tell ed-Duver, Ain Samsz, Tell el Heszi, Balu’a.)

Mit mondanak ezek a feliratok az írástörténet számára? Először is azt, hogy a foinik írás egyáltalán nem töretlen, egyenes vonalban fejlődött akármiféle átvett szó- vagy szótagírásból a betűírás felé. Amellett a rendszer mellett, amelyet általában foinik írásnak szoktunk nevezni, már a 3. évezredtől kezdődően mind Föníciában, mind a vele közös kultúrterülethez tartozó Palesztinában, már a 3. évezred végétől fogva, egész sor helyi írásrendszer alakult ki, s ezek közül jutott a foinik írás lassanként egyeduralomra. A legrégibb emlékek még pszeudohieroglifikusak, szótagírásosak, de a 2. évezred elején már feltűnik a tiszta betűírás. Hozzájuk járul a rász-samra-i ékírás. – Másodsorban pedig az világlik ki belőlük, hogy a foinikok s a velük rokon kanaánita népek egyfelől az egyiptomi hieroglif írás, másfelől az asszír ékírás hatása alatt többféle írásfajtát alakítottak ki a 3. évezredtől kezdve. De természetesen egyéb hatásokat is fel kell tennünk, elsősorban a krétai írásét, amely egészen a legutóbbi évekig megfejtetlen volt.

A krétai írás megfejtése előtt tehát az ósémita-foinik ábécék helyzetképe így festett: az emlékek három „mérvadó” rendszerbe csoportosíthatók: a) a protoszínáji íráshoz tartozó betűírások, b) a rász-samra-i ékiratos betűábécé, c) a szorosan vett foinik szótag- és a betűírások. – Bizonyossággal állítható, hogy mind a három elvben mássalhangzós írás, azonkívül, hogy az akrofónia révén az egyiptomival vannak függő viszonyban. El-

lenben bizonytalan, hogy milyen kapcsolatban állnak egymással, hogy a protoszínáji összekötő láncszem-e az egyiptomi hieroglif írás felé, s végül, hogy mily egyéb, külföldi hatások játszottak közre kialakulásukban.

Előrelátható volt azonban, hogy a krétai írás kibetűzése új anyagot fog dobni a problémahalmazba. 1953 novemberében V. Georgiev bolgár akadémikus a Magyar Tudományos Akadémián előadást tartott „Az ABC keletkezése” címmel, s H. Bauer német tudós kutatásaira támaszkodva, lándzsát tört a foinik ábécé minőszi, azaz krétai eredete mellett. Tételei a következők: „A legrégebbi föníciai írásos emlékek az időszámításunk előtti 13. vagy 11. századtól a 9. század derekáig terjedő korból valók.

A föníciai írás már a legrégebbi írásos emlékeken is teljesen kialakult formát mutat, majdnem olyat, mint a későbbiekben. Föníciában nem találtak a föníciai mássalhangzó-írás fejlődésének ősi fokára mutató emlékeket. Ez arra enged következtetni, hogy ezt az írást, nagyjából kialakult formájában máshonnan kölcsönözték.

A föníciai mássalhangzó-írás eredetének tisztázására számos kísérlet történt, ennek ellenére a probléma mind a mai napig megoldatlan maradt...

...Többen azt tartják, hogy a betűk nevei tulajdonképpen az illető föníciai jelekkel jelölt tárgyakat jelentő föníciai szavakból lettek. Mások viszont tagadják, hogy bármilyen összefüggés is volna az illető nevek és a megfelelő jelek között. Valójában ezek a nevek nem sémi eredetűek. Csak egy részük sémitizálódott népetimológia útján. Világosan látszik ez abból a tényből, hogy ezeknek a neveknek egy részét nem lehet megmagyarázni a sémi nyelvekből kiindulva, míg más részük valóban séminek látszik, csak éppen ezeknek a szavaknak semmi közük sincs az illető jelekhez.

H. Bauer német tudós a föníciai betűnevek egyeztetésének kritikai vizsgálata alapján a következő eredményre jutott:

Csak három vagy négy jel felel meg az elnevezésének: *mem* „víz”, *'ajin* „szem”, *res* „fej” és talán *taw* „jel”.

Hat elnevezést nem lehet megfejtetni a sémi nyelvekből kiindulva. Ezek: *he*, *zajin*, *het*, *tet*, *lamed*, *sade*.

A többi 12 elnevezés valóban föníciainak (séminek) tekinthető, ezek a szavak azonban nem felelnek meg jeleiknek (*bét*, *gimel*, *dalet*, *kaf*, *nun*, *samech*, *pe*, *qof*), vagy pedig megfelelésük nagyon kétséges (*'alef*, *waw*, *jod*, *sin*)."

Georgiev ezután felsorolja azokat a kutatókat, akik a foinik írást már régebben a krétaira igyekeztek visszavezetni, majd így folytatja: „Ezt a tételt azonban nem lehetett valóban bebizonyítottak tekinteni, míg a minőszi írást meg nem fejtették. A kréta-mükénéi és a minőszi írás megfejtésének eredményeként a föníciai betűjelek eredetének problémája ma már megoldottnak tekinthető. A föníciai írás a minőszi szótagírás továbbfejlődéséből származik.”

Itt Georgiev sorra veszi a foinik betűket, utal eredetükre és elnevezésük keletkezésére, s vizsgálódását így összegezi: „A mondottak alapján a következő eredményre jutunk: a) mind a 22 föníciai, ill. görög betű azonos a megfelelő minószi-küprosz (ciprusi) szótagjelekkel... b) 10 föníciai-görög betű hasonlít a megfelelő minószi-küprosz szótagjelekre... c) csak két föníciai betű, a *sade* és a *sin* okoz bizonyos nehézségeket, de ezek is levezethetők a minószi-küprosz mintákból...

De nemcsak maguk a föníciai-görög betűk, hanem a betűk nevei is minószi eredetre mutatnak: ezek a nevek a megfelelő minószi pikto-grammokkal jelölt tárgyak nevei, és csak részben, kisebb-nagyobb mértékben sémitizálódtak...

...Amint már fentebb rámutattunk, a föníciai írás kb. az időszámításunk előtti 11. vagy 13. századtól kezdve már csak teljesen kialakult formájában fordul elő. Ennek az írásnak korábbi fejlődési fokait tükröző emlékeket nem találtak. Ez a tény arról tanúskodik, hogy ezt az írást valahonnan máshonnan vették át. Azonkívül láttuk, hogy a föníciai jelek majdnem azonosak a minószi jelekkel, amelyeknek megközelítőleg azonos hangértékük van.

A minószi írásbeliségről már a Kr. e. 3. évezredtől kezdve vannak adatok; ennek az írásnak természetes fejlődése a képirástól a szótagírásig világosan nyomon követhető a minószi emlékek alapján. Mindebből következik, hogy a föníciai írás a minósziaktól való átvétel... A minószi képirás az egyiptomi írás hatása alatt jött létre. Ezért azok a bizonyos hasonlóságok, amelyek megfigyelhetők a föníciai és néhány más írásrendszer között, mint pl. az egyiptomi, a protoszínáji között, nem véletlenek, hanem azon a tényen alapulnak, hogy egyenesen vagy közvetve egy közös forrásból, éppen az egyiptomiból erednek.

Tehát a föníciai mássalhangzós írás a minószi szótagírásra vezethető vissza. A minószi írást Egyiptomból minószi telepések vitték át a Földközi-tenger keleti partvidékére.

A föníciaiak nemcsak jeleket vettek át, hanem azok elnevezését is, amelyek aztán népetimológia útján részben sémitizálódtak. A különbség az, hogy a föníciaiaknál a minószi jelek nem szótagot jelölnek, hanem csak a megfelelő (sémitizálódott) minószi szótag kezdő mássalhangzóját. Következésképpen, a minószi szótagírás a föníciaiaknál az akrofónia elve alapján mássalhangzó-írássá vált."

Georgiev eredményeit részletesen mutatják a táblák (27-28. ábra.); fejtegetéseit bőven idéztük, minthogy az írástörténet legfontosabb kérdésében a döntés igényével lépnek fel. Az olyan kézikönyvnek, aminőnek a miénket szántuk, nem feladata, hogy vitás kérdésekben állást foglaljon vagy akár véleményt nyilvánítson, viszont másfelől nem hagyhat-

ja tájékozatlanságban sem az olvasót. Tájékoztatás céljából felhívjuk tehát az olvasó figyelmét néhány fontos körülményre:

Georgiev, hallgatólag ugyan, de szigorúan elválasztja a foinik írást a többi ósémita változattól, összehasonlításukat teljesen mellőzi, s így fejtegetéseit eleve hiányos dokumentatív anyagra alapozza. Ennek az anyagnak vizsgálata akkor sem nélkülözhető, ha eredményül csakugyan a krétai írás bizonyul kizárólagos, közvetlen forrásnak.

Még jobban megcsonkítja anyagát azáltal, hogy a szorosan vett foinik területen, Bübloszban talált, s a 13. századnál régibb, szótag-írásos emlékeket is említetlen hagyja. Sőt úgy látszik, létezéséről nem bír tudomással, holott ezeket számos tudós, köztük M. Dunand és H. Grimme részletesen feldolgozta már avval az eredménnyel, amelyet az előző lapokon ismertettünk.

Az a krétai írás, amelyet Georgiev szerint a foinikok legkorábban számítva, a 13. századtól kezdődően átvettek, az úgynevezett „B. jelzésű lineáris írás” volt (vö. Bedřich Hrozný: *Ancient History of Western Asia, India and Crete*; Prague, 1953). Ekkor azonban a foinikok már 6–800 éve rendelkeztek saját szótagírással, s a bübloszi leletek tanúsága szerint kb. 2900-tól 1500-ig használták. Tisztázni kellene tehát, miért fordultak a krétaihoz, s miért nem a saját szótagrendszerüket (120 jelet) fejlesztették tovább?

Annál inkább, mert rendszerük megalkotásának döntő lépését, az akrofónia alkalmazását, nem a krétaiaktól vették át, lévén azoknál ismeretlen, hanem e módszer eladdig kizárólagos tulajdonosaitól, az egyiptomiaktól. Az akrofóniát Georgiev egy mellékmondatban említi csupán, holott az egész problémahalmaznak kétségtől ez a legfontosabb mozzanata, s egyúttal azt jelenti, hogy a foinikok közvetlen, szerves, belső kapcsolatban voltak az egyiptomi írással. A krétai közvetítés tehát nem lehetett kizárólagos.

Mindebből következik, hogy a betűk nevének lefordítása nemcsak egyetlen forrásból, a krétaiból történhetett, hanem éppúgy a közös ősforrásból, az egyiptomiból is, s éppen itt kellene tekintetbe venni a palesztinai és kánaáni ósémita írásokat, valamint a Rasz Samra-i ékírást. Ezek a népek a foinikok rokonai és közvetlen szomszédai voltak, s noha a foinikok szoros érintkezést tartottak fenn Ciprussal és Krétával, az elsődleges figyelem mégis a sémita szomszédokat illeti.

Végül Georgiev tételeinek alátámasztásául antik szerzőkre is hivatkozik: „A föníciai írásnak a minósztól való származását antik kútfők tanúbizonysága is megerősíti. Diodórosz és Phótiosz közlése szerint a krétaiak vitatták a betűírás föníciai eredetét.” A kérdéses szövegeket a 142–143. oldalakon már közöltük, s látható belőlük, hogy a hivatkozás nem szabatos. Igaz ugyan, hogy ezek szerint a krétaiak tagadták a betűk foinik eredetét, de feltalálásukat semmiképp sem tulajdoníthatták ma-

I. Tábla							
Minósi jelek		Kyprosi jelek		Föníciai betűk		Görög betűk	
𐀀 𐀁 𐀂 𐀃 𐀄	a			𐤀	ʾ	Α	α
𐀅 𐀆 𐀇 𐀈	ba, pá			𐤁	b	Β	β
𐀉 𐀊 𐀋 𐀌	go, ko	𐀍 𐀎	ko	𐤂 𐤃	g	Γ	γ
𐀏 𐀐 𐀑	tá, da			𐤄 𐤅 𐤆	d	Δ	δ
𐀒 𐀓	[h]e	𐀔	e	𐤇 𐤈	h	Ε	ε
𐀕 𐀖	wa[u]	𐀗 𐀘	u	𐤉 𐤊	w	Υ	υ
𐀙 𐀚	zo	𐀛	zo	𐤋 𐤌	z	Ζ	ζ
𐀜 𐀝 𐀞 𐀟	ha			𐤍 𐤎 𐤏	h	Η	η
𐀠	ðe			𐤐	t	Θ	θ
𐀡 𐀢	je	𐀣	je	𐤑 𐤒	j	Ι	ι
𐀤 𐀥	ka	𐀦	ka	𐤓 𐤔	k	Κ	κ
𐀧 𐀨	la	𐀩	la	𐤕 𐤖	l	Λ	λ
𐀪 𐀫 𐀬	mi	𐀭; 𐀮; 𐀯	mi	𐤗 𐤘 𐤙	m	Μ	μ
𐀰 𐀱	nà			𐤚	n	Ν	ν
𐀲 𐀳 𐀴; I	sa; ze			𐤛 𐤜	s	Ξ	ξ
𐀶 𐀷 𐀸	o			𐤝	ʿ	Ο	ο
𐀺 𐀻 𐀼 S	pe	𐀽 𐀾	pe	𐤞 𐤟 𐤠	p	Ρ	π
𐀿; 𐁀 𐁁	se; sà	𐁂; 𐁃	se; sà	𐤡 𐤢	ξ	Μ	σαν
𐁄 𐁅	qu			𐤣 𐤤	q	Φ	ρόππα
𐁇 𐁈; 𐁉; 𐁊	ro; re; ra	𐁋 𐁌; 𐁍	ro; ra	𐤥 𐤦	r	Ρ	ρ
𐁎; 𐁏 𐁐	sí?; se	𐁑		𐤧	s	Σ	σ
𐁒 𐁓; 𐁔 𐁕	ta; tá	𐁖	ta	𐤨 𐤩	t	Τ	τ

27. ábra. Georgiev táblája, I.

II. Tábla			
A betűk elnevezésének eredete			
Minősi jelek	Megfelelő szavak és jelentésük	A	
		föníciai	görög
		betűk nevei	
alēwa «abri, refuge, tente»	[pré]gr. ἀλέη «abri, refuge» [sátor, fedél, hajlék]	'alef	ἄλφα
bāt[t]a	prégr. βάττος «roi» [király]	bēt [bet]	βῆτα
gō > kō g kōmēla g kēmēla	carien πῶς «bétail»[állat] dor.βῶς «boeuf» [ökör], [pré]gr. κειμήλιον «bétail, bien, possession, trésor» [jószág, vagyon]	gimel	γάμμα
t[h]āla	lat.[étr.] tālus «talon» [sarok]	dālet	δέλτα
hēmo	hitt. ishiman «corde», [pré]gr. ἱμάς «courroie, fouet» [szij, ostor]	hē	εἷ
wat-	hitt. wattaēs pl.«oiseaux»[madarak]	waw	[ῥ]
zō	arménien ջո «eau, mer, lac» [víz, tenger]	zayin	ζῆτα
hāli	hitt. hālis «clôture» [kérítés]	hēt	ῆτα, ha
thēt[t]o	prégr. * θῆττα «roue, pl.char» =ion.[prégr.] θῆσσα «char»[szekér]	tēt	θητα
yewa, yawa	skr.yava «blé, orge» [gabona, árpa]	yauḏ yod	ἰῶτα
kap[ph]o «flèche, lance» [i.-e. kop[i]yo-m]	v.bulg. kopъje «lance» gr. κοπίς «instrument tranchant, couteau, épée» [lándzsa, szúrófegyver]	kaf	κάππα
labā	[pré]gr. λαβή «anse» [fogó, fül]	lamed	λά[μ]βδα
minā	lat.[étr.] minae pl. «saillie» ^[kiugró, hegy]	mēm	μῦ; μῶ
na	skr. nas «nez»; lat.nar-es «narines» [orr]	nun	νῦ; νῶ
smak[h]- «junc»	[pré]gr. σάμαξ «natte de jonc» [gyékényszőnyeg]	samech	ξεῖ
ō	gr. ὤψ «oeil» [szem]	ʾayin	ὀ; οῦ
pē > phē	lat. pēs «pied» [láb]	pē	πεῖ
se; sa-	?	sādē	σάν.
k[h]ubā [kup(-ph)ā]	[pré]gr. κύβη «tête» [fej]	qof	ρόππα qu
rō	[pré]gr. ῥωιδιός «héron» [kócsag]	rēš	ῥῶ
ci[n]; si[n][?]	lat. dēns dent «fog»	šin	σίγμα
t[t]ām[u][?]	gr. σῆμα: «signe, marque» [jel]	taw	ταῦ

28. ábra. Georgiev táblája, II.

guknak („minószinak”), minthogy el sem jutottak a betűírásig. Végeredményben Diodórosz és Phótiosz semmi egyebet nem mondanak, mint amit a többi ókori szerző, hogy ti. nem a foinikok voltak *magának az írásnak* feltalálói, hanem az egyiptomiak, esetleg az asszírok, de a krétiakat szerzőül sehol senki sem említi.

A kréti írásnak a kérdésbe való bevonása után is meg kell állapítanunk tehát, hogy a betűábécé kialakulásáról egyelőre nincsen tiszta képünk.

A rendszeralkotásokat, jegyátvételeket azonban nemigen lehet, s nem is szabad pusztán racionális szerkesztő munkának elképzelnünk. A betűknek, mint az írásjeleknek általában, nem pusztán hangértékük volt, hanem többféle egyéb értelmük és jelentésük is, még abból a korszakból, midőn a jel- és képalkotás rejtett kapcsolatokat rögzítő, sőt hatékony, varázsló művelet volt. Nem hiába nevezték az egyiptomiak jeleiket „szent véseteknek”; a „szent” vagyis a mélyebb jelentőség veszendőbe is mehetett, de ezt jobbadán csak akkor állapíthatjuk meg, midőn a betű neve már értelmetlenné vált (mint például a görög ábécénél). Az egyiptomi hieroglifekről azonban tisztán és világosan fennmaradt a hagyomány, hogy minden jelet, azaz képet kétféle értelemben lehetett olvasni: az egyik volt az elsődleges, közhasználatra szánt olvasat, a másik rejtett, ezoterikus jelentés, melyet csak a beavatottak értettek. Ez a mozzanat a jel-képalkotás legelső korába vezet vissza, s ez lehet megint az egyik oka, miért ragaszkodtak az egyiptomi írástudók oly csökönyösen elavult kép-hieroglifáikhoz. Mózes (Mósze), Ozírisz (Usziri) beavatott papja, szintén ezekkel a kettős értelmű egyiptomi jelekkel írta a *Genezist* s a neki tulajdonítható törvénykönyveket (Kr. e. 1400 körül), s ezek valódi értelmét a kanonizációk folyamán (*Deuterenomium*, Kr. e. 621, *Papi kódex*, Ezra Kr. e. 444) az írásmagyarázók már nem értették; e hagyományok szerint tehát Mózes igazi tudománya is rejtve van előttünk.

Ezenkívül az írásjeleknek csillagászati és asztrológiai értelmük is volt, mindegyik bolygóval, valamely csillaggal, csillagképpel, ezeknek konstellációjával, keringési fázisával, „házával” állt kapcsolatban. Végül pedig számértékkel is bírtak, de nem pusztán mennyiségi értelemben, mert a számoknak is fontos világmagyarázó szerepük és jelentésük, azonkívül kedvező vagy kedvezőtlen természetük volt. Ez az összeszövődött jelentéshalmaz maradt fenn csökevényesen a mi kártyajátékaink képeiben, ezért alkalmasak a „kivetésre”, jóslásra ma is. Mind igen-igen régi eredetűek a kártyavetés „tudományával” együtt. A tarokk-kártya képei például a hagyomány szerint a legrégebb egyiptomi jelrendszerből származnak s a legfontosabb világtörvények „titkait” jelképezik.

Az ábécék tehát nem csupán fonetikai hangsort akartak adni, hiszen a beszédhangoknak tényleg csak kisebb részét jelölik; de nem is valami

véletlen vagy gyakorlatias válogatás eredményei, hanem többféle értelem és cél szerinti csoportosítások. Ezzel a mozzanattal eddig nem foglalkoztunk, mert az ismertetett rendszerek jeleinek, betűinek eredeti „nevét” már nem ismerjük. Az ósémita–babiloni–foinik ábécé nevei azonban fennmaradtak, s láthatjuk belőlük, hogy csoportosításuk valamely elv, szempont vagy éppen talán „szent” szabály szerint történhetett. Az elv elmosódott, a rendszer megzavarodott ugyan, de némi csoportosítást ma is kiolvashatunk: az első 12 jegy házi eszközök, tárgyak, állatok nevéből vétetett; ezek mellett a víz, vízikigyó, a hal nevei vehetők ki, a harmadik csoport pedig a fej, az arc és a testrészek neveit foglalja magába, végül befejezi a sort a kereszt, mint zárójegy. Íme a 22 sémita betű neve: *alef* – ökör, *bét* – ház, *gimel* – teve, *dalet* – ajtó, *he* – (névtelen, hehezet), *vav* – szeg, csap, cövek, *zajin* – fegyver, tőr, *chet* – kerítés, fal, *tet* – kigyó, *vod* – kéz, *kaf* – tenyér, *lamed* – ösztöke, *mem* – víz, *nun* – hal, *szamech* – asztalhoz ülés, *ajin* – szem, *fe* – száj, *cadev* – halhorog, *qof* – fül, nyílás, *res* – fej, *szín* – fogsor, *tav* – (kereszt-jel). A legújabb krétai névmagyarázatot Georgiev 2. táblázatán (28. ábra) láthatja az olvasó.

A babiloni–kaldeus, az ósémita–foinik, a görög és a latin ábécé hagyományos betűrendje (a, b, c, d, e stb.) minden jel szerint az egyiptomiból ered, a sémiták és a krétaiak, úgy látszik, tudatosan ragaszkodtak hozzá, s az átvett sorrendet igyekeztek összealkalmazni valaminő saját szemponttal, elvvel, mélyebb értelemmel mégpedig úgy, hogy a főntebb említett jelentéshalmaz épen maradjon, a jelek értéke, „ereje” érvényesüljön; ez hozhatta magával az eltéréseket, névváltoztatásokat, sémitizálásokat, krétaizálásokat stb. Amennyire módunkban volt, megkíséreltük táblázatban összeállítani az írásjelek „fejlődésének” alaki rendjét az egyiptomitól a latinig, egyúttal feltüntetni nevüket, csillagászati kapcsolatukat és számértéküket. A táblázat a nehezen hozzáférhető források miatt hiányos, de valószínűleg kiegészíthető és javítható; mégis közöljük, hogy az olvasó, noha csonkán, maga előtt láthassa a gyerekkorában tanult ábécé eredetét és különös múltját.

*

Végül is a foinik ábécé óriási karriert futott meg, s ezt e különös nép páratlan kereskedői talentumának köszönhetette. Már mondtuk, hogy bejárták az akkori egész világot Angliától Guineáig, körülhajózták Afrikát, elmentek Ofirig³⁸, Indiáig s a szigetekig, de csak a haszon lelkesítette

³⁸ Az ószövetségi időkben jó minőségű aranyáról híressé vált azonosítatlan terület. A Genézis fölsorolása (Gen 10,29) Arábiába helyezi, de Salamon idején azt gondolták, hogy a tengeren túl fekszik. K. J.

őket, minden egyéb tehetségüket háttérbe szorította ez az ösztön. Kelet kiváló kereskedőnépei sem bírták velük a versenyt, s fegyverhez nyúltak. Életük örökös háborúságban telt, de maguk is kalózkodtak; velük harcolt II. Ramszesz a Nílus deltájában, az achájok Trójánál, Nagy Sándor Szíriában, a rómaiak Karthágóban, s itt végre letörték őket.

De praktikus ábécéjüket is mindenhová magukkal vitték, s ez lett az ifjabb civilizációjú népek majd minden ábécéjének anyja. A sémita népek végül is ezt fogadták el némi változtatásokkal, s így keletkezett az arámeus írás, a legjelentősebb, mert egész sor ábécének adott létet; az egyik vonalon belőle lett az északnyugat-indiai kharoszi, az iráni, zend, ebből a pehlevi és a szogd változat; a másik vonalon a türk, azaz az orhoni, jenyiszeji, talaszi, besenyő s végül a magyar rovásírás; a harmadik vonalon a belső-ázsiai fajták: a manicheus, ujgur, mongol, kalmük és mandzsu – evvel a foinik írás elhatolt Kelet-Ázsia északi csücskéig. Közvetlenül a foinikból keletkezett továbbá a héber, az arab, a himjárita és a délarab írás. Az arab alfabétum lett aztán a perzsa, az afgán, a hindusz-táni írás mintája, valamint a töröké. A himjáritából lett az etióp, a líbiai s néhány észak-afrikai írás, például a berber és a turdetáni. Az arámeus-szír betűrend valamelyik korábbi formájából származott már igen korán (az iránnal egy időben) a régi szanszkrit leghasználtabb alakja, a devanagári, emez viszont a buddhisták páli-alfabétumát szülte s e révén a legtöbb mai indiai nyelv ábécéjét: a bengálit, a gudzszerátit, a telugut, a kanarézit, a malajalimot, a szindhit stb. A buddhizmus révén pedig eljutott Tibetbe, Koreába, délen Hátsó-Indiába és a szigetekre. Ez a roppant terjeszkedés természetesen sok formai változtatással járt, de a gyökök kimutathatók. Keleten azonban mindenütt megtartotta azt az alapvető sajátosságát, hogy csak a mássalhangzókra szán külön jegyeket, a magánhangzókat pontokkal vagy vonalakkal jelzi. Európában azonban, a görögök révén, tiszta hangírássá fejlődött, azaz a magánhangzók is önálló, teljes jogú jeleket kaptak.

A görög ismét világhódító útra kelt, a hellén terjeszkedés a mediterrán terület ősábécéjévé tette, Nagy Sándor és Bizánc hatalma alatt az Indusig és a Nílusig jutott el. Midőn a latinok átvették, Róma civilizációja Angliáig és az Északi-tengerig tolta ki határait, s már a kereszténység előtt két változatot szült: az ibérit és a germán runát; az egyház kezében azonban egész Európa közös írása lett, s görögös formája a Balkánon át a sztyepre is bevonult (cirill írás). A világhódító európai népek pedig biztosították szupremáciáját az egész földkerekség minden írása fölött. Így vált halhatatlanná Egyiptom szellemének műve.

A krétai írás

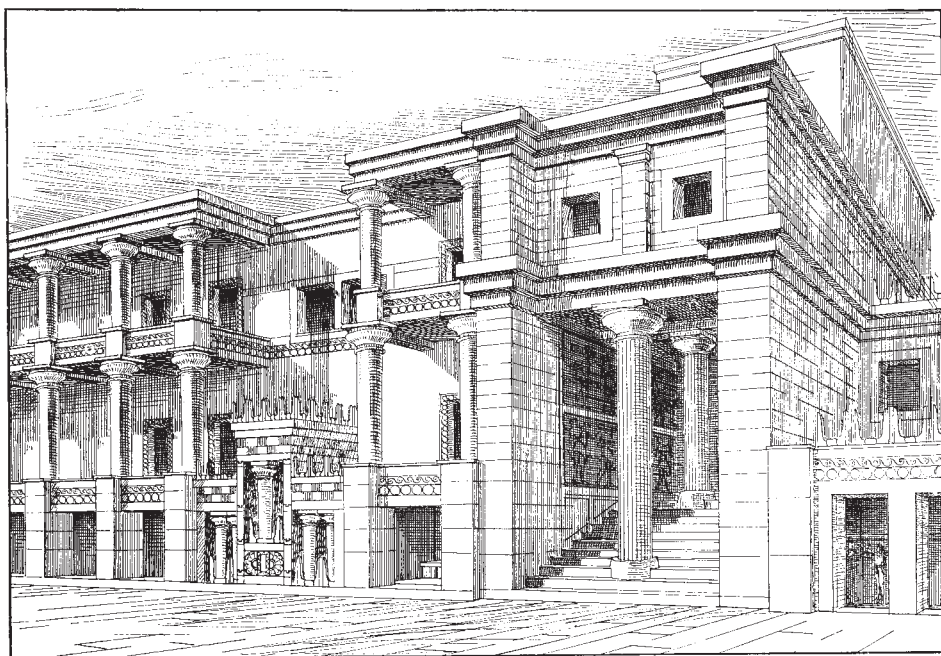
A görög alfabétum egyenes származéka a foiniknak, de bemutatását kissé el kell halasztanunk, mert nem ugorhatjuk át a krétai írást. A kitérést az teszi szükségessé és időszerűvé, hogy csak nemrégiben, az 1940-es évek elején fejtette meg Bedřich Hrozný, a kiváló prágai orientalista, s ez a dátum bizonyosan a század írástörténetének legnagyobb eseményét jelzi a türk ábécék kibetűzése óta. Mindaddig hiába kísérleteztek vele, s kétnyelvű szöveg híján a feladat reménytelennek látszott. De nemcsak az írás volt rejtélyes, hanem az egész krétai nép eredete, története és páratlan, szinte túlfinomult műveltsége, melynek emlékeit a múlt század végén tárta fel először Evans. Csodálatos városok romjait bontotta ki a föld alól Knósszoszban, Phaisztoszban, Hagia Triadában³⁹, s azóta szakadatlanul folyik a munka e kis sziget példátlanul álló kultúrájának magyarázatán, történetének kifejtésén. Ma már tudunk annyit, hogy Kr. e. több évezredre visszanyúlóan, Egyiptommal, Babilóniával együtt virágzott, adott s vett kölcsönhatásokat, de egyéni jellegét épp annyira meg tudta őrizni, mint azok. Az akkád Sarrukín (Szárgon), a történelem első Napóleonja, a kertészlegényből lett világhódító, a Kr. e. 24. században reá is kiterjesztette uralmát. Neve az asszíroknál Kaptara, az egyiptomiaknál Keftiu, a Bibliában Kaftór. Az észak felől terjeszkedő barbár görög törzsek hozzájuk jártak iskolába (minószi műveltség), mígnem legnyersebb törzsük, a dór, a 12. században megrohanta és romba döntötte. De a műveltséget sohasem lehet egy csapásra elpusztítani, s a görögök még sokáig álltak hatása alatt. A krétaiak, mint minden nagy műveltségű nép, ragaszkodtak hagyományaikhoz, s a küzdelem szívós lehetett, mert még a Kr. e. 5–4. századból is fennmaradtak görög betűkkel írt krétai nyelvű szövegek. De a nyelv ismeretlen, értelmüket megfejteni nem lehetett éppúgy, mint az etruszk szövegeket.

Ezek mellett természetesen nagy számban kerültek elő hazai nyelvű (epikhorikus) írással rótt feliratok, s a rajtuk végzett vizsgálódások eredményeit Jensen így foglalta össze 1925-ben: „Javarészüik Knósszoszból

---

³⁹ Ókori nevét nem ismerjük, a közeli Szentháromság kápolnáról nevezték el. K. J.

29. ábra. A knósszoszi palota jobb szárnyának rekonstruált képe

származik, a történelem előtti királyság fővárosából; mások Phaisztoszból, Hagia Triadából stb. Ezeken a feliratokon nem egyetlen írásfajta szerepel, hanem több, s két csoportra oszthatók: az egyik képirás, melynek kezdetlegesebb és fejlettebb fokát ismerhetjük fel, a másik két lineáris (betű- vagy szótagjegyes) jellegű írásfajta, melyek a képirásból származnak. De minthogy kétnyelvű felirattal nem rendelkezünk, a kibetűzés kísérleteit eddig nem koronázta siker.” Az írásemlékek bemutatása és eredetüknek kutatása után végül így szól: „Ami az ókrétai írás eredetét illeti, kétségkívül hazai találmány, helyesebben egy saját, honi fejlődés eredménye kezdetleges előzményekből... De félre nem érthető tény, hogy az írásjelleg kialakulására egyiptomi mintaképeknek hatással kellett lenniök.”

Ez volt a helyzet, midőn Hrozný hozzáfogott a megoldhatatlannak látszó feladat elvégzéséhez, s művében a tudósmunka sikerének egy új, korszerű fajtájában gyönyörködhetünk. Nagy elődjei közül Champollion kétnyelvű feliratról indult ki, s az úttörés kemény munkáját végezte el; az övé a klasszikus módszer. Grotefend a tudós értelem bravúros, szinte vakmerő leleményére mutatott példát. A dán Thomsen már igénybe vehette az összehasonlító módszertan egész kidolgozott apparátusát, s ennek eredményességét igazolta. Hrozný sikere egy világgrésnyi

területre kiterjedő, alapos régészeti tudás, elmélyedőképeség és szorgalom gyümölcse. Eredményeit több szakmunkában tette közzé, de szerencsére rövid összefoglalásban is ismertette a nagyobb közönséggel, s így módunkban van neki átadni a szót.

„A krétai probléma – írja Hrozný –, a történelem legnagyobb problémája, mint Ludwig Curtius mondotta, félszázadon át nyugtalanította a régészek és történettudósok elméjét. Magában foglalja a prehellén népesség, az úgynevezett pelazgok kérdését is, a műkénei műveltségét és nagyszámú egyéb, fontos problémát. 1900-ban jutott válságos pontra, mikor Sir Arthur Evans knósszoszi ásatásai során 1600 krétai írású cseréptáblát talált. Hasonló táblákat találtak görög földön is, így Thébában s újabban az amerikai Blegen Püloszban, Nesztor székhelyén, Pelopónnézioszban.

Legelőször is jelezzük, hogy háromféle krétai írást ismerünk, és pedig:

1. Hieroglifikus írást, mely a Kr. e. 2100–1580 közt volt használatban;
2. A. jelzésű lineáris írást, a Kr. e. 1650–1400 közti időből; ez főként a 16. században virágzott;
3. B. jelzésű lineáris írást, a Kr. e. 1450–1200 körüli időből.

A krétai írás három formája fejlődésének három állomását képviseli. Mi a B. jelzésű lineáris írásnak szenteljük munkánkat, ezzel íratott a legtöbb fennmaradt emlék. Mindeddig egyetlen krétai írásjelet sem fejtettek meg, minthogy a krétai nyelv ismeretlen volt. A krétai probléma megoldása azért a legnehezebb, mert olyan feliratokkal van dolgunk, melyek ismeretlen írással, ismeretlen nyelven vannak írva. Két ismeretlenből álló, megoldhatatlan egyenlettel állunk szemben, melyet Henri Berr, Glotz művének: »La civilisation Égéenne«-nek előszavában e végkövetkeztetéssel jellemzett: »Kréta még várja Champollionját«.

Noha számtalan kísérlet történt a krétai írás megoldására, egyikük sem járt sikerrel. A kudarc egyik legfőbb oka az volt, hogy a görög nyelvből próbálták megmagyarázni a görög földről származó, krétai nyelven írt feliratokat. A nehézség másik oka abban állt, hogy a nyelvészek a krétai írást a ciprusi segítségével akarták kibetűzni, amely a Kr. e. első évezredből származik. Itt azonban nem arról van szó, hogy bizonyos hasonlóságok és kapcsolatok vannak a két írás között; teljességgel lehetetlen a ciprusi értékeket (jelentéseket) a krétai iratok olvasására alkalmazni. Nyelvészeti szempontból lehetetlen olvasatok származnak az ilyen kombinációkból.

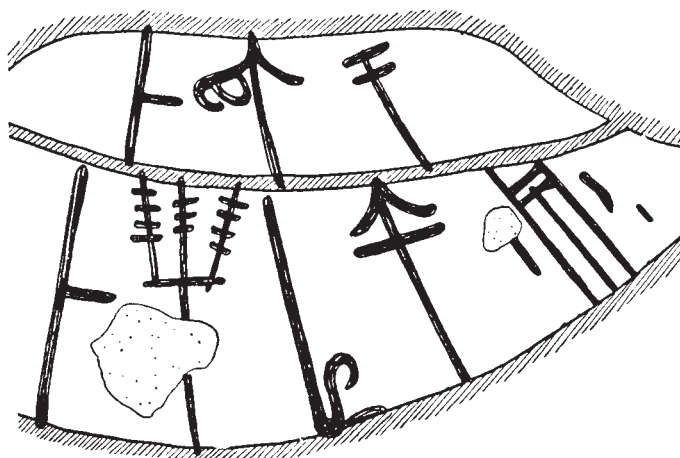
Magamnak azonban, krétai kutatásaim legkezdetétől fogva, az a határozott érzésem volt, hogy a krétai írás rokonságban van számos ókeleti írással, mint például a hieroglifikus „hittitával”, a protoindiaival, amelyről kimutattam, hogy Nyugat-Ázsiából származik; továbbá néhány eset-

ben a babiloni ékírással, a színájival, s különösen a foinikkal és a hieroglifikus egyiptomival. Ennek az ókeleti paleografikus forrásanyagának (a prágai állami nyomdában kiöntettem és összehasonlító táblázatokban egybeállítottam) gondos kritikai vizsgálata hamarosan rávezetett, hogyan azonosítsam a krétai írásjeleket, és meghatározhassam valószínű olvasatukat. Csakhamar egyes elfogadható s nagyon valószínű szavakhoz és nevekhez jutottam, melyek lehetővé tették az összehasonlítást. Módszerem mindig szigorúan kombinatív volt.

Első sikeresen megfejtett felirataim egyikét Kuruniotisz tanár találta Eleusiszban; a szöveg egy nagy edényre van festve (30. ábra.). Az első szó első jele pontos mása a ciprusi *ta* jelnek; a harmadik jel hasonló a ciprusi *na,n* jelhez, csupán a felső rövid összekötő vonalban különbözik tőle: $\overline{\text{T}}$. A második jel csaknem azonos a hieroglif „hittita” 𐀓 jellel, éppúgy mint a protoindiai 𑂔 *ya* szótagjeggyel. Eredményképpen elolvashattam a felirat első szavát: *ta-ya-n(a)*.

A második sor első szava ugyanavval a jellel kezdődik, amelyet a ciprusiban *ta*-nak vagy alkalmilag *t*-nek olvasunk. A szó harmadik jele lábat ábrázol, s emlékeztet a „láb” 𐀓 jelre, jelentése pedig a *b*. Ugyane szó negyedik jele csupán változata az első sor második jelének, s így *ya*-nak olvasandó. A második sor második jele többféle *ha,h* jelentésű jegyre emlékeztet, így többek közt a sábai 𐀓 , 𐀔 jegyre, s néhány hasonló hieroglif-„hittita”, etruszk és más jelre. Eredményül a második sor első szavára ezt az olvasatot nyertem: *T(a)-ha-ba-ya*.

A felirat egy oly jellel végződik, amely gyakran előfordul a hieroglif-„hittita”, a protoindiai, sőt a babiloni ékírásban, s jelentése „nagy ház, palota”.

30. ábra.

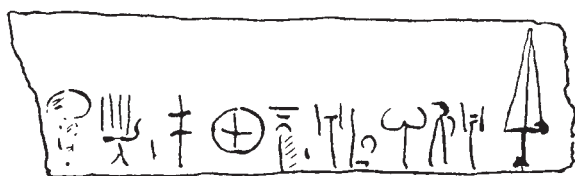
Nézetem szerint az első szó: *tayan(a)* az ékírású-hittita *tai-*, *te-* ige származéka, nyilván rokona, többek közt, a görög *tithémi*-nek, s jelentése: (le)tesz, (el)helyez, (le)rak. A szó gyakran előfordul a krétai feliratokon evvel a jelentéssel: „ami letétetett, felajánltatott (felajánlott adomány)”. A következő szó: *T(a)habaya*, úgy látszik Théba város nevének krétai vagy prehellen formája: *Thébé*, *Thébai*. A krétai alak valószínűleg többes számú forma, *-ai(a)* raggal, amelyet többek közt a hieroglif-„hittitából” is ismerünk.

Így tehát a felirat szövegének alábbi fordítását kaptam:

Theba város palotájának felajánlása.

Úgy látszik, a thébai palota ajándékozta ezt az edényt az eleusiszi szentélynek, valami értékes tartalommal megtöltve, felajánlásul az ott tisztelt isteneknek. Ezt az értelmezést teljesen valószínűnek tartom s megegyezőnek az egész környezettel. Több ilyenfajta felirat maradt fenn, különösen Thébában...

Egy másik, Knósszoszban talált felirat, szintén első megfejtéseim egyike, újabb jelek és szavak ismeretéhez segített (31. ábra.).

31. ábra.

Az írás első jele nem egyéb, mint változata a már ismert *ya* jelnek. A második a kéz képjegye öt ujjal, s emlékeztet a proto-indiai 𑀵 jelre, amely szintén kezet ábrázol, s jelentése: *i*. Ez a hangérték vélhetőleg sémita eredetű, és a sémita *yad*, a babiloni *idu* szóra megy vissza, mely kezet, kart jelent. Ezért az első szót *-yá-i*-nak olvasom, minthogy ezt az olvasatot a krétai feliratok számos helye megerősíti.

A felirat harmadik jele azonos a ciprusi és az ékírású babiloni *pa* jellel, s valószínűleg *pa*-nak is ejtették ki. A következő jel tökéletesen megegyezik a foinik *t* és emfatikus [nyomatékos] *t* jellel. Az ötödik ⊗ jel hangértéke kétségkívül *ru*. Ahogy számos más esetben kimutattam, csepegő vizet jelent. Így a következő szót kaptam: *pa-t(a)-ru*. Ez babiloni eredetű szó, jelentése „tőr”. S hogy olvasatom helyes, bizonyítja a *tőr ábrája* a felirat végén. Ez a kép beszédesen szemlélteti és megerősíti, hogy a szövegben tőrrel van szó. A *patru* szó a babiloniból van kölcsönvéve. Még többször is látni fogjuk, hogy a babiloni hatás Krétán igen erős volt.

E hatás bebizonyulása egyike volt a sokféle meglepetésnek a krétai feliratok kibetűzése során. Több babiloni pecséthenger került elő Krétán,

mégis aligha lehetett várni, hogy a babiloni hatás oly erős volt legyen, mint a krétai szövegek fölfedik. De hadd hívjam fel a figyelmet egy Assurból származó asszír szövegre, melyből megállapítható, hogy Szárgon király politikai hatalmának (Kr. e. 24. század) nyugati határa Anaku és Kaptara volt. Kaptara országa kétségkívül azonos a bibliai Kaftór országával vagyis Krétával. Evvel a névvel szoros kapcsolatban van az egyiptomi Kftjw, Keftiu név, mely Krétára és a krétiakra vonatkozik. Megállapítottunk vesszük, hogy Szárgon, Akkád leghatalmasabb királya, aki hadjárataiban „átkelt a nyugati tengeren és három évet töltött Nyugaton”, eljutott Krétára, s a szigetet babiloni gyarmattá tette, hasonlóan Babilon majd Szíria többi kereskedelmi gyarmatához, mint például Kanés, ma Kültepe városát Kis-Ázsiában. Csak így magyarázhatjuk meg a babiloni neveket, miket a krétai szövegekben találtam, keresés nélkül, így például a *Naggaru* nevet, mely ácsot jelent. Lehetséges az is, hogy az *Anaku* név, vagyis „az Ólom Ország”, melyet Szárgon, úgy látszik, szintén elfoglalt, az attikai Laurion-hegylánc híres ólom- és ezüstbányáit jelzi, melyek Attika és Athén gazdagságának fő forrásai voltak. Ebből következik, hogy Ó-Babilon leghatalmasabb királya görög földön járt. Mint látni fogjuk, éppen Argolisz mutat fel erős babiloni és babiloni-amorita hatásokat.

A felirat harmadik szava kettősbaltát ábrázoló jellel kezdődik, s úgy látszik, determinatívumként használták azoknak a helyeknek jelölésére, ahol a kettősbalta szentélyei álltak. A kettősbalta a mezopotámiai és a kis-ázsiai műveltség övezetéből jött, vagyis a hittitáktól és a szírektől, s a legfontosabb szent jelvények egyike volt Krétán. Ezután a láb közepe következik, *ba* olvasattal, után a φ jel, mely igen gyakran a krétai φ jellel váltakozik. Az utóbbit a hieroglif-„hittita” φ jellel hasonlítanám össze *sza*, *szi*, *sz* jelentéssel, és a protoindiai $\cup$ jellel, mely szintén *sza*, *szi*, *sz*-nek vagy *sá*, *si*, *s*-nek olvasandó. Ebből folyik, hogy a φ jel *sza*, *szi*, *sz*-et jelent, ami számtalan szövegben használhatónak bizonyult. Ezt a φ jel követi, mely más helyeken a *ya* jelével váltakozik, s ennél fogva szintén *ya*-nak olvasandó. Így arra jutok, hogy a ω jel itt *szi*-nek olvasandó: *Ba-szi-ya*. A szó utolsó jele ismét a kettősbalta, csak hogy ez esetben fonetikus olvasható abból az okból, mert a kettősbalta neve Kis-Ázsiában és valószínűleg Krétán is *labrys* volt; a fonetikus olvasat *la*, *l*, a *labrys* eleje. A *labrys* szó rokonságban van a labürinthossal, mely a knoszosi királyi palota neve, ahol a király isteni hatalmának ez az emblémája nagy számban volt elhelyezve.

A feliratot a következőképp olvasom:

yá-i pa-t(a)-ru kettősbalta *Ba-szi-ya-l(a)* (tőr képe).

A *yá-i* szót ismerjük a hieroglif-„hittitából” és a protoindiaiból: ez a *yas*, *yat* mutató névmás többes számú, első személyű, indoeurópai meg-

felelője: *ios, görög: ōs osz, ó-indiai: ya-h, többes számú végződése: -ai. A *Basziyal*-ban szereplő -al rag tulajdont, valamihez tartozást jelent, s jól ismert a hittitában és más kis-ázsiai nyelvekben. A mondat fordítása így hangzik:

Ezek a kettősbaltá Baszija városának tőrei – beleértve, hogy Baszijában készítették őket.

Baszija városa ekkoriban oly híres volt tőreiről, mint a mohamedán Kelet damaszkuszi acéljáról. Ez a felirat a knoszosi arzenál leltárának egyik tétele, s azt mondja: „Ezek itt Baszija város tőrei”, szemléltetve egy tör rajzával.

Már ez a két rövid felirat is a rokonságnak határozott nyomait tünteti fel a hittita nyelvvel és általánosságban szólva, a kis-ázsiai nyelvekkel. A *yai* névmás, mely ezek-et jelent, egy csoportba osztja őket a hieroglif-„hittitával”, és nem az ékírású hittitával. De e mellett a krétaiban megtaláljuk a *nat* mutató névmást, mely előfordul az ékírású hittitában, azonban a hieroglifikusban nem. E szerint a krétai nyelv, úgy látszik, közbenső helyen áll e két indoeurópai nyelv között, mindkettővel más-más érintkező pontokon lévén kapcsolatban...”

Ez a két rövid próba bizonyára elegendőképpen szemlélteti Hrozný módszerét, s egyúttal ízelítőt ad munkásságának, a pusztá írástörténetet messze meghaladó jelentőségéről. A kutatás útja ezután egyre könnyebb lesz, s az egyiptomi és babiloni példára emlékezve, lényeges új felfedezéseket várhatunk a Mediterráneum eddig történet előttinek bélyegzett múltjáról. Bár egy különös, érthetetlen tünettel számolnunk kell: érthetetlen, hogy e rendkívül fejlett műveltség maradványai közül hosszabb írott szövegnek vagy éppen „könyvnek” roncsai sem kerültek elő, könyvtárnak nyomára sem akadtak, mint ahogy – különös – templomokat sem találtak. Minden helyet kapott a palotavárosok csodálatos labirintusaiban: dísztermek, függönyökkel tagolható, a nap minden szakában más-más kilátást nyújtó oszlopcsarnokok, teraszok, kertek, felvonulóutak a márvány, az alabástrom, a dús színű freskók pompájában, cirkuszi arénák, vízöblítéses fürdők és W. C.-k, arzenálok, élelmiszerraktárak – a gazdagság s a művészet virágzásának minden formájában. De az irodalmi és tudományos élet emlékei hiányzanak, s a vallási kultuszból csak emblémák és oltárok, áldozatok miniatűr képei maradtak fenn, igaz, hogy ezek seregestül. Mi történt Krétán évezredek át? A romok igen sokat s csodálatos dolgokat beszélnek el, de még ugyanannyi rejtély várja a megoldást.

Jegyzet: Ezekhez az új felfedezésekhez szorosan kapcsolódik egy híradás, mely éppen e sorok írása közben (1954. július) érkezik hozzánk. Noha a hírt csupán egy illusztrált hírlapi közleményből vesszük, amelyet nem sorolhatunk a megbízható források közé, mégsem hagyhatjuk említetlenül, hiszen az egész krétai

kérdés lezáratlan még, s bizonyára így marad még hosszú éveken át. Ezúttal a *Püiloszban*, 1939-ben talált agyagtáblákról van szó, melyeknek feliratait a híradás szerint most fejtette meg Michael Ventris⁴⁰ angol építész és műkedvelő írás-régész. A táblák kb. Kr. e. 1500-ból származnak és görög nyelvűek. E szerint Homérosz görögjei, helyesebben az iónok már 5–600 évvel az *Iliász* kelte előtt írástudók voltak, s a megfejtő szerint saját ábécéjük volt. Ez megcáfolná az eddigi tudományos közmegállapodást, hogy az e korban már szereplő görög népek írástudatlanok voltak, mert hiszen a görög ábécé foinik eredetű és sokkal későbbi időből származik. A híradásban felsorolt angol és amerikai szakemberek, kik Ventris megfejtéseinek további feldolgozásával foglalkoznak, nem említik a krétai írást, sem sikeres kibetűzését, holott a közölt ábrákból első tekintetre megállapítható, hogy a feliratokon kétségkívül krétai írásjelekkel van dolgunk. Ebből egy igen egyszerű következmény adódik: ha a feliratok csakugyan görög nyelvűek, az azt jelenti, hogy valamelyik kis-ázsiai görög nép ebben az időben átvette és használta a krétai írásrendszert – ahogyan 3–400 századdal utóbb a foinikot. S a kérdés csak az, miért mondott le az előbbiről, s miért lett általánossá és véglegessé a másik? Ebben a szokott körülmények játszhattak közre: a népközi érintkezés, a kereskedelem stb. viszonyai, de a döntő ok nyilván az lett, hogy a foinik betűábécé fejlettebb volt, és jobban simulott a görög beszéd törvényeihez.

---

⁴⁰ Michael Ventris fiatalon bekövetkezett halála előtt (de már a kézirat lezárása után) lényegében eljutott a krétai írás rejtélyének megoldásához. A felfedezéshez vezető utat és a nagyszerű eredményt magyar nyelven is hozzáférhető könyv örökíti meg: Chadwich, John: *A lineáris B megfejtése*. Bp. Gondolat, 1980. 227 p. illusztr. K. J.

A türk írások és a magyar rovásírás

Térben és időben igen nagy közt ugrunk át, ha a krétai írás tárgyalása után egyszerre a türk írásokat vesszük elő. De úgy véljük, magyar olvasóknak szánt írástörténetből nem maradhat el a magyar ábécé ismertetése, ez pedig nem egyéb, mint a türk rendszerek egyik változata. A szakadékot azonban némileg áthidalja az a tény, hogy az észak- és nyugat-ázsiai alfabétumok végső fokon mind az ókori sémita írásrendszerekre mennek vissza, s útjuk ma már tudományosan tisztázott. Ha ezt az utat mi is végigjárni akarnók, semmi ugrást nem kellene tennünk: egyszerűen követnők a sémita írások terjedését észak-kelet felé Szibériáig s onnan nyugatra, a Pontusz vidékéig, ahol végül a mi őseinkkel találkoztak. Ezt az utat azonban szükségtelen lépésről lépésre végigkísérnünk, szemügyre vennünk az egymást fel- s leváltó írásfajták sorát; evvel csak túlterheljük könyvünknek kisebbre szabott anyagát. Elegendő, ha röviden megismerjük, honnan ered a magyarság régi műveltségének egyik fontos eleme, s hogyan maradt életben itt egy évezreden át, míg Keleten már réges-rég letűnt.

Másfelől a göröggel kezdődik a szorosan vett európai írás és könyv története, s ezt szeretnők egyfolytában, az idő és a tér rendje szerint felvázolni. Mielőtt tehát a görögökkel és a rómaiakkal átlépnők Európa szűkebb határát, futó pillantást vetünk Észak- és Nyugat-Ázsia végtelen térségeire.

Az itt lakó, pontosabban az Altaj hegység és a Bajkál-tó közti területen élt türk népek írásáról az első történeti adatokat a kínai évkönyvekben találjuk. Egy 6. századi kútfő mondja: „Nincsen írásuk (ti. olyan, mint a kínaiaknak), hanem ha szerződést kötnek, bevágásokat tesznek kis fatáblákra.” A Tang-dinasztia ugyancsak 6. századi évkönyvei szerint ezek a jelek „a hu nép írásának betűivel azonosak”. Másik egykorú feljegyzés szerint Kao-cangban a kínai írás mellett ezt a hu-írást is használták. A hu kétségkívül türk nép volt, Sebestyén Gyula az ujgurokkal azonosítja őket. Hogy jeleiket fára rótták, még nem jelent semmi különöset; minden nép fával kezdte. A kérdés az, hogy miután a jegyek nem kínai eredetűek voltak, honnan származtak, s milyen fejlődésen mentek át. A

fennmaradt emlékek a roppant területhez mérten gyérek, mert hiszen e nomád népek nem építhettek maradandó lakást, s mindenüket magukkal hordozván, portékájukból csak az őrződött meg, ami velük együtt végleges lakásukba, a sírba temettetett. A fejlődés azonban nem maradt el. Pelliot expedíciója Tunhuangban nagyszámú fába faragott ujgur írást talált a 13. századból, ami azt bizonyítja, hogy a kínaiaktól eltanulták a mozgatható szedésnyomást. De a Szelenga, Orhon, Jenyiszej és Talasz folyók mentén találtak jóval régebbi, a 6–8. századból származó, kőbe véselt ujgur és köztörök feliratokat igen nagy mennyiségben; azaz már ekkorra túlhaladtak a kezdetleges fatechnikán. A Torontal-megyei Nagyszentmiklós mellett előkerült s a 10. század elejéről származó aranykincsen pedig fémre vitt besenyő (szintén türk) írás olvasható. Hogy a fárarovás e mellett megmaradt s hogy ez kellett legyen az írás közformája mindvégig, vagy legalábbis a papír használatáig, a dolog természetéből folyik. A nomád korszakban nem lehetett másképp, s erről írott kútfő is tanúskodik: Abu Jaqub an Nadin (más néven Muhammad b. Ishaq al Varraq) arab történetíró 987 táján írt följegyzéseiben az Azov- és Don-vidéki türkök fejedelméről megemlíti, hogy „ha az alsóbbrendű fejedelmek valamelyikéhez írni akart, előhívatta vezírjét, és megparancsolta neki, hogy egy nyilat hasítson ketté. A vezér aztán rovásjegyeket metszett reá, melyeket a türkök előkelői ismertek, s megmagyarázták azok értelmét, amit a főfejedeleme tudtukra adni akart; s akihez intézve volt, megértette, s azt állította, hogy ez a kis írás sokféle jelentésű lehetett. De ezt csak fegyverszünet, békekötés vagy háború idején cselekszik. Ő megjegyezte még, hogy ezeket a telerótt nyilakat jól megőrzik, s ennek következtében az egyezséget megtartják. De isten tudja jobban.” Végül a magyar rovásírást a történeti kútfők egyértelműen fárarovásnak mondják; fennmaradt emlékei – a középkortól 1673-ig – túlnyomórészt tollal papírra írottak, azaz csakugyan írásosak, más részük falra festett, vagyis szintén írott, kőbe vésve kevés maradt. A türk írást tehát kőbe vésve, fémbe verve, fára faragva, falra festve és papírra írva – egyszóval az írásgyakorlat minden szokott formájában egyaránt megtaláljuk a Kínától Magyarorszáig érő óriási területen. Ez adja meg a jelentőségét. Kétségkívül egy sajátos műveltségnek: a nomád türkök terméke és ki-fejezője volt. S osztozott is a nomád műveltségek közös, törvényszerű sorsában – gyors váltakozású, mintegy lovon száguldó viharai elsodorták. Az ujgurok leigázták a köktürköket, a köktürkök megrohanták a besenyőket, a besenyők a magyarokat; hun, kazár, avar, tatár birodalmak támadtak és enyésztek el a végtelen puszták forgószeleiben, élettörvényük az örökös mozgás volt, nem a gyökérverés, a maradandóság.

A másik ok, amiért e műveltség írott anyaga fenn nem maradhatott, az írás hordozója: a fa. Láttuk, hogy minden nép a keze ügyébe eső

anyagot teszi írása hordozójává: a babiloni az agyagot, s ez cseréppé évetve örök életű; az egyiptomi papiruszt megvédte a száraz sivatagi homok s a sírkamra; a görög-római papirusz elpusztult ugyan, de a letelepült nép városaiban felnevelődött írástudók nemzedékei egymásnak adták s másolták az elődök szellemi kincseit. Az ázsiai nomádok írásának természetes és elegendő anyaga a fa – papírmalmot nem hurcolhatnak magukkal –, a fa viszont a vándorlást nem állja, nem gyűlhet fel könyvtárakban, kallódik, korhad, tűzre kerül. De egy-két évszázadnyi viszonylagos nyugalom elég, hogy az orhoni, jenyiszeji és más sziklafalak megteljenek kiadós feliratokkal, s kőemlékek emelkedjenek, mint Abakánban. A Volga-parti kazár városokban héber betűkkel hártýára írnak a farovás mellett, s a letelepült magyarok közt csakhamar megjelenik a papírra vetett rovásírás.

A nomád népek is megteremtették az életformájuk mellett elérhető legmagasabb műveltséget, de ennek az életformának törvénye a változékonyság, s így emlékeinek sajnálatos sorsa az enyészet. Ez a változékonyság és mulandóság híven tükröződik írásrendszerének történetén is.

A szibériai feliratokat egy svéd katonatiszt, J. F. Strahlenberg fedezte fel; a poltavai csatában orosz fogságba került, Tobolszkban élt 13 esztendeig, de felsőbb engedéllyel kutatóutakat tett Szibéria nyugati vidékein. Mikor aztán Nagy Péter cár 1720-ban közép-ázsiai expedíciót szereltetett fel, Daniel Gottlieb Messerschmied danzigi természettudós és Carl Schulmann svéd rajzoló társaságában rábukkant az Abakan melletti emlékekre, köztük az uibati feliratos kőre. Ezt Schulmann több más emlékekkel együtt lerajzolta. Strahlenberg hazatérve, francia nyelvű Abulgasi-fordításában (1726) adott először hírt felfedezéséről, majd német nyelvű beszámolójában (*Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730) közölte ezeket a rajzokat, s már ő hivatkozott Bél Mátyásnak ez idő tájt megjelent, „hunnszkitára”, azaz magyar rovásírást tárgyaló művére, tehát fölismerte a szibériai s a magyar jelek rokonságát. (Bél M. könyve: *De vetere litteratura hunno-scythica*, Lipcse, 1718.) Noha e művek nyomán a magyar rovásírásról egész kis irodalom keletkezett, a rokonság gondolatát nem aknázták ki, s az érdeklődés megmaradt kétirányúnak.

Strahlenbergék után ugyanis az orosz utazók egyre több hírt hoztak a Jenyiszej dél-szibériai s az Orhon észak-mongóliai folyása mentén található feliratokról. A leletek „titkát” azonban nem tudták megoldani. Végre az 1880-as években megindult a szakszerű kutatás; a helsinki finn régészeti társaság s az orosz cári akadémia több expedíciót szervezett, s ezek teljes fölkészültséggel, díszes kiadásokban megjelentették kutatásaik bőséges eredményeit (1887, ill. 1892).

Evvel egyidejűleg megtörtént a döntő lépés: Vilhelm Thomsen, dán nyelvtudósnak sikerült megfejtenie az orhoni feliratokat; eredményeiről

1893-ban a dán akadémia ülésén számolt be, s jelentését a következő esztendőben kiadta. Megfejtéseit a tudományos közvélemény úgy értékelte s értékeli, mint a nyelv- és írástudomány legnagyobb eseményét Grotefend munkássága után. Thomsen fiatalkorától fogva foglalkozott keleti nyelvészettel, magyarul is tudott, már 1876-ban megjelent egy tanulmánya a magyar nyelvről (*Det magyariske Sprog og dets Stammelsloegskab*). Megfejtésének sikerét az biztosította, hogy megfogadta Wimmer intelmeit és tanult O. Donner kudarcaiból; az előző próbálkozásoktól eltérően nem kísérletezett formai összehasonlításokkal, mert hiszen külső, alak szerinti megegyezéseket a pusztá rovástechnika is megteremthet bármely népnél és bármely korban anélkül, hogy a hasonló formák azonos hangértékűek lennének. Ő tehát elfogadta a kínai kútfők utalásait, hogy az orhoni feliratok türk nyelvűek. Ezután a betűk csoportosításához fogott; összesen 38 különböző jelet talált, s ebből arra következtetett, hogy ezek nem tartalmazhatnak pusztá betűsort, ábécét, hanem vagy szótagjegyek, vagy pedig olyan jegyrendszert adnak, amelyben egy hangnak többféle jele van. Ezen az alapon megkísérelte a magánhangzók és a mássalhangzók elkülönítését, csoportosítását. Abból indult ki, hogy két egyforma, azonos jel közt álló harmadik jel nem tartozhatik két szomszédjának hangcsoportjába, hanem ha például a két szélső mássalhangzó, akkor a közbülső csak magánhangzó lehet, és megfordítva. Így sikerült három magánhangzót megállapítania. Ezenkívül azt is észrevette, hogy a magánhangzók a szavakban nem keverten fordulnak elő, hanem mind vagy magas, vagy mély hangrendűek, azaz a megfejtendő nyelv az úgynevezett hangilleszkedés törvényét követi (mint például a magyar is). Lépésről lépésre haladva, sikerült szókezdő és szóvégző jeleket kihámozni, továbbá ugyanazon magán- vagy mássalhangzókból álló kettős csoportokat, hasonlóképp állandó mássalhangzócsoporthoz, s végül azt a tűneményt, melyet hangugratásnak, azaz a magánhangzók elhagyásának nevezünk, s amely az egyiptomi és a sémita rendszerek egyik fő törvénye.

Mikor e fejtegetések végére ért, Grotefend módszeréhez folyamodott: olyan török szavakat keresett, amelyeknek az orhoni emlékek közt talált kínai felirat alapján a türk szövegekben is elő kellett fordulniuk, s megpróbálta ezeket fölfedezni az emlékek egymástól elkülönített szavai közt. Igen fáradságos vesződés volt, de eredményes: végül is megellette a kínai szövegben említett türk fejedelemnek, *Kültegin*nek nevét, továbbá a *tengri* (ég) és *türk* (török) szavakat. Evvel megtört a jég, s az olvasó most már megérti, hogy a teljes és pontos megfejtés, a végleges siker nem maradhatott el.

Hátra volt még a jelek eredetének kérdése, minthogy Ázsiában a kínain kívül egy nép sem alkotott saját ábécét. A kérdést a nyelvi megfejtéssel egyidejűleg oldotta meg Thomsen. Mint maga mondja, a forrást

nem volt nehéz megtalálnia, Nyugat felől kellett jönnie az Orhon felé, az iráni művelődés övezetéből: „a forrás, amelyből – ha nem közvetlenül, de közvetve – a török írás betűsora ered, az arameusnak nevezett írás-alak volt. Ezt bizonyítja a betűk formai és jelentésbeli egyezésének nagy mennyisége, továbbá az is, hogy az írás jobbról -balra menő iránya szintén teljesen egyezik.” De alátámasztják a történelmi körülmények is. Az arameus írás már korán kivált a sémita rendszerek közül, s voltaképp ő lett a legtöbb ázsiai írás szülőanyja, ahogy már láttuk.

Thomsen rendszerezése után két turkológus, a finn O. Donner és az orosz Radlov azonnal hozzáfogott a gyakorlati vizsgálódáshoz, s megerősítette Thomsen nézetét az arameus eredetét illetően. Szerintük is a turkesztáni kereskedelem révén juthatott el a türk népekhez a 6. század folyamán, az eftaliták leveretése után. A 6. században a Jenyiszejig hatolt, de 800 körül máris teljesen kiszorította az ujur. Utolsó emléke egy orhoni felirat 1784-ből. Jensen nem vesz róla tudomást, hogy nyugat felé tovább kellett élnie, s az Azov vidékéig hatolnia, ahol többek közt a besenyők és a magyarok átvették, s megalkották újabb, ismert változatát.

Az orhoni, jenyiszeji és a talaszi jelrendszerek eltérései bennünket nem érintenek; a közösnek mondható türk ábécé lényege a következő: 38 jelből áll, ebből 4 magánhangzó-, 34 mássalhangzójel. A mássalhangzójelek nagy száma onnan ered, hogy a legtöbbjének két, sőt több jele is van, amelyek a magánhangzókhoz alkalmazkodnak: egyiküket a mélyhangrendű, másikat a magas hangrendű szavakban használják. Viszont az összes magánhangzót négy jelle vonják össze: *a-e*, *i-i*- *o-u* és *ö-ü* betűkre; ezeket azonban olykor ugratják is, kihagyják, kivéve, ha a szó végén állnak. Mind a mássalhangzó-szaporítás, mind a magánhangzó-ugratás a sémita ábécék közös tulajdonsága.

*

Innen származik tehát a *magyar rovásírás*. Ismert voltáról számos régi kútfő tanúskodik az egész magyar történelmen át, s ezek egyértelműen hun, szkíta vagy székely írásnak nevezik, minthogy a székelyek közt maradt fenn, a székelyek pedig a hunoktól származtatták magukat; nem egészen alaptalanul, lévén a hun nép is türk, mint a székely. A közös eredet hagyományát tartotta fenn Hunor és Magyar mondája, s a hagyomány ébrentartását ápolhatta a büszke tudat, hogy minden türk nép közt a hun volt a leghatalmasabb. Az írás népi eredetű hun nevében tehát nem találunk semmi lenézendő tudatlanságot. A szkíta név már bizonyára irodalmi gyökerű, s 15. századi történetíróinktól származhat ókori források alapján. A rovásírás művelői gyanánt azonban minden kútfő egységesen és kizárólag a székelyeket nevezi meg. A tudományos

irodalomban általában székely írásnak hívták, újabban azonban a szabatosabb és pontosabb „magyar rovásírás” lett a közhasználatú.

Ugyanis a rendszeres kritikai vizsgálódás csak a 19. században indult meg, különösen amikor sokféle hamisítvány hívta fel reá a figyelmet, s lelkes műkedvelők serege kezdte veszélyeztetni a kérdés tisztázását. Ez volt a mi külön írástörténetünk fattyúhajtása – érdekes, olykor bűnügyi zamatú regény, amely olyan teljesítményekben tetőzódott, mint Fadrusz János zilahi Tuhutum-emlékének ősmagyar Naphimnuszai.⁴¹ A tudósvilág, a 19. század pozitivista s lehetőleg tagadó szelleméhez híven, sokáig gyanakodva szemlélte magát a „témát” is, és hajlandó volt a székely írást mesterséges gyártmánynak, magyarkodó koholmánynak minősíteni. Azonban mind az ismert régi, mind az újabban előkerült, hiteles emlékek igazolták a régi kútfőket, s kétségtelenné vált a régi magyar műveltség e fontos termékének eredetisége. Tetemes irodalom keletkezett, megmozdult az Akadémia, s őstörténetünk ismeretének haladásával párhuzamosan, egyre jobban megvilágosodtak rovásírásunk vitás pontjai. A legkimerítőbb összefoglaló műveket Sebestyén Gyula írta, ezekben bennfoglaltatik a magyar rovásírás addigi teljes anyaga és problematikája (*A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Bp., 1915. – *Rovás és rovásírás*, Bp., 1909). A kérdés végleges tisztázása legkiválóbb turkulógusunk, Németh Gyula érdeme; vizsgálódásainak eredményeit *A magyar rovásírás* (Bp., 1934.) című tanulmányában foglalta össze, s a következőkben ezt használjuk zsinórmértékül.

Lássuk tehát, mit tudtak a régi magyarok a székelyek írásáról. A legrégibb forrás Kézai Simon mester krónikája (1282 körül), de bizonyosra vehető, hogy már ő sem közvetlen vagy csupán egykorú ismeretből mérít, hanem régibb feljegyzések alapján ír. Hogy szövege a Szent László-kori elveszett, de rekonstruált *Gesta Ungarorum*ra vagy ennek esetleges, szintén elveszett folytatására megy-e vissza, ma már nem állapítható meg. De minthogy a hun–székely eredetmondát krónikáink mind ismételik, nincs akadály a föltevésnek, hogy magyaroktól eltérő szokásaik és erkölcsaik közt ismeretes lehetett saját külön írásuk híre is. Éppen Németh Gyula mutatja ki, hogy a rovásírást a Pontusz vidékén a székeleknek a többi „magyar” törzzsel együtt s a magyar nyelv lejegyzésére kellett használniok. A honfoglalást követő századokban használata a magyarság zömének körében nyilván elenyészett; s hogy a székelyeknél fennmaradt, azt földrajzi elkülönültségük s féltékenyen őrzött törzsi-jogi különállásuk elégségesen magyarázza.

---

⁴¹ A Tuhutum oltár azóta megsemmisült. K. J.

Mindezt megerősíti Kézai Simon szövege, amely így szól: „Maradt volt még a hunokból háromezer, a Krumhelt-csatából futással elmenekült ember, kik félvén a nyugati nemzetektől, Csigla-mezején maradtak Árpád idejéig, akik ott magukat nem hunoknak, hanem *zakulok*nak nevezték. Ezek a *zakulok* ugyanis a hunok maradványai, kik midőn megtudták, hogy a magyarok Pannoniába ismét visszajöttek, a visszatérőknek Ruthenia határain elejébe mentek, s Pannóniát velük egyetemben meghódítván, részt kaptak belőle, de nem Pannónia síkságán, hanem az oláhokkal együtt a határszéli hegyek közt birtak oszálýrészt. Ahonnan az oláhokkal összekeveredve, *állítólag* ezeknek *betűit* használják.” – Amit Kézai az oláhokkal való keveredésről és betűikről ír, nem egyéb téves értesülésnél, akár az övé volt, akár a forrásáé (vö. „*állítólag*”). Híradásának lényege az, hogy a székelyeknek saját írásuk van, s ezt az írást „*állítólag*” az oláhoktól vették.

A *Bécsi képes krónika* (1358) kissé bővebb fogalmazásban, pontról pontra megismétli Kézainak vagy esetleg mindkettőjük közös forrásának előadását, az „*állítólag*” (*prehibentur*) kitétellel együtt, azaz Kálti Márknak sem volt saját értesülése a dologról.

Thuróczy János, Mátyás történetírója, helyreigazítja elődei tévedését; a *Chronica Hungarorum* (1488 előtt) előszavában említi a székelyeket, s fogalmazásából világos, hogy közvetlen, egykorú ismeret alapján ír: „A mi időnkben is a nemzet egy része, amely az ország erdélyi tájain lakik, bizonyos jegyeket ró fára, s az efféle írásmóddal betűk gyanánt él.” Az oláhokkal való kapcsolatot, mint jobban értesült ember, egyszerűen elejti, a betűket már szkítiaiaknak nevezi, s krónikája szövegében ezeket mondja róluk: „Ezek (ti. a székelyek) a szkíta betűket még nem felejtvén el, őket nem tinta és papiros segítségével, hanem pálcákra metszés mesterségével, rovás módjára használják.”

Antonio Bonfini, Mátyás udvari historikusa (*Rerum Hungaricarum decades*, 1486–1495 közt) már valamivel többet mond, s megjegyzése a betűk belső jellegét érinti: „Szkítiai betűik vannak, miket nem papírra írnak, hanem rövid fadarabokra rónak; kevés jeggyel sok értelmet foglalnak egybe.” A „keves jegy” nyilván az összevont jelekre és a betűkihasználásokra vonatkozik – latin betűkre áttérve ugyanaz a szöveg sokkal több írásjegyre megy.

Oláh Miklós, esztergomi érsek, maga is erdélyi származású, saját tanulmányai alapján írja (*Hungaria et Atila*, 1536): „...erkölcsaikre, szokásaikra és törvényeikre nézve a többi magyaroktól nagyon is különböznek. Lelkük gondolatának és mindennapi akaratuknak kifejezésére, papiros és tinta vagy más nyelvek betűjegyeinek használata nélkül, fabotokra bizonyos jeleket rónak, melyek köztük valamit jelentenek; ezeket így beróva, barátaikhoz és szomszédaikhoz üzenet és levél gyanánt használják.”

Forrásaink sorában végre székely embertől származó és magyar nyelvű is akad, bencédi Székely István 1559-ben Krakkóban kiadott munkája: „*Chronica ez Vilagnac Yeles dolgairól*”; a 142b. levélen ezt írja a székelyekről: „...meeg mostis különböznek á töb Magiaroktol, törüniekel es irasokal, kic Hunniabeli modra Szekel bötuuel eelnec mind é napiglan.”

A német Veit Goliel, I. Ferdinánd erdélyi hadainak titkára, 1550–1560 táján ezeket jegyezte fel a székelyekről: „...nyelvük és viseletük magyar; írásukban saját jegyeket használnak, melyek közt egyesek egész szót vagy egész mondatot jelentenek.” Közlése, mint Bonfinié, szintén az összevont jelekre utal; emellett arra is következtethetünk belőle, hogy az ő idejében a rovásírás használata eléggé általános lehetett.

Verancsics Antal (†1573), esztergomi érsek, a kiváló történettudós, szintén jól ismerte az erdélyi viszonyokat, s alábbi feljegyzésében szemmel láthatólag saját tapasztalatait és véleményét mondja el a székelyekről: „Erkölcseik nem egészen faragatlanok, de igaz, hogy megőrizték a szkítiai nyerseséget, és majdnem minden szokásukban, törvényükben és életmódjukban, a vallást kivéve, különböznek a magyaroktól, még nyelvükre nézve sem minden részben hasonlóak hozzájuk, minthogy a régi-ek módjára beszélnek. Betűk gyanánt bizonyos jeleket metszenek kockaformán négyszögletűvé faragott botokra, s a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök, jobbról balfelé vezetik; amelyekből (sorokból) egy vagy legfeljebb kettő, néhány pont hozzátétele által, a jegyek számához képest, jóval több értelmet ad. Hogy a hunok ezeket (a jeleket) használták, az ottlakók közt általánosan tudott dolog.” – A „hozzátoldott pontok”, ma már tudjuk, magánhangzókat jelentettek.

Szamosközy István Bocskai István, majd Rákóczy Zsigmond fejedelem történetírója volt; nagybecsű munkái egészen a múlt század végéig kéziratban lappangtak; életében csak egy kisebb műve jelent meg Padovában (1593-ban), Erdély, illetve a régi Dácia kőfeliratairól és egyéb emlékeiről, latinositott tudósneve, Stephanus Zamosius alatt: *Analecta lapidum vetustorum et nonnulorum in Dacia antiquitatum* címmel. Szamosközy rendkívül tehetséges ember volt, nemcsak a történetírásban állt kora legelső színvonalán, hanem a régiségekhez, a felirattudományhoz (*epigraphia*) is értett, latinul és magyarul verselt, s ami számunkra ezúttal a legfontosabb: ismerte és gyakorolta a székely rovásírást. 1591–93-ban Kovacsóczy Farkas, erdélyi kancellár megbízásából Olaszországban járt a padovai egyetemen tanuló Sombory Sándor társaságában, s ennek a látogatásnak gyümölcse fenti könyvének kiadása is. Utazása során nyilván meglátogatta a hírneves florenci Laurenziana-könyvtárat, s ott látta azt a régi rovásírásos, ill. „szkíta írásos” emléket, melyet a könyvében leír, miután előbb Erdélyről szólva, a szkíta írást ismertette. Íme az igen érdekes szövegrész:

„Fennmaradt ezeknél (a székeleyeknél) valamiféle honi írásmód, amely az ő szkíta eleiktől már sok századdal ezelőtt az utódoknak átadott, s Keletről Európába hozva, ugyanott megtartatott. De ahogyan az ázsiaiak nyelvük különbözősége által az európaiaktól elütnek, éppúgy betűjeleik és írásmódjuk is mindenben eltér emezekétől. Mert míg az európaiak az ábécé figuráit jobbfelé vezetik, az ázsiaiak a magukéit balfelé, rák módjára rajzolják. E két írásmód közül az egyik vagy másik felét követik a többiek is az egész világon, származásuk szerint. Csupán a székeleyek írása nem akarja ezeket a törvényeket utánozni. Ez ugyanis sem erről, sem amarról (az oldalról) nem kezdődik, mint a görög vagy a zsidó, hanem felül kezdvén a sort, lefelé irányuló betűkkel halad, és olyan ügyesen összevonásokban szöve, hogy igen kevéssel sok tartalmat fejez ki. Ennélfogva nem is mindig írástintával (írják), hanem hosszúkás és négyszögűre faragott kis fadarabokra kés hegyével, mintegy stílussal, róják a szorosan sorakozó betűket. A rovásírásnak ez a fajtája, ama régi betűjelekkel együtt, mindmáig fennmaradt közöttük. Ennek a betűrendnek teljes kötetre menő, nagyon régi példánya van meg ma is Flórencben, Etruria nagyhercegének könyvtárában, valóban csodálatos és Európában ismeretlen írásjelekkel; a könyv papirosa nem levél módjára, hanem csak az egyik oldalon van beírva: miért is, a papír finomsága miatt, minden betű áttetszik, úgyhogy a hátoldalon is nem kevésbé jól olvasható, mint az első oldalon. A kötet nem a ma használatos lenpapírból, hanem nílusi papiruszból készült, sem íróvesszővel (calamus) nem íratott, hanem betűvel nyomtatott, s benne a lefelé menő sorok külön vonalakkal vannak az üresen hagyott közökben elválasztva. Nem csupán ezek az írásjelek, hanem az egész kódex is igen nagy régiségnek minden jelét viseli magán; úgyhogy az európaiak felhagyhatnak az ő nemrégiben feltalált nyomtatásuk dicsőítésével, miután ez a sok századdal ezelőtt, az itteni világrészben ismeretlen betűkkel nyomtatott könyv nyilván hirdeti, hogy e mesterségnek a szkíták voltak a feltalálói.”

Szamosközy fejtegetéseinek két tévedését az olvasó már bizonyára észrevette. Az egyik, hogy székeley írás felülről lefelé halad – elég különös állítás Szamosközytól, ki maga is írt rovásjegyekkel, mégpedig a rendes módon vízszintesen, jobbról balfelé; s ha látott rováspálcát, amint-hogy bizonyára látnia kellett, csak vízszintesen tartva olvashatta. De lehet talán, hogy a flórenci „kódex” nyomán a függőleges sor-rendet tartotta az eredetinek, a régi írásmódnak. A Laurenziana-könyvtár „csodálatos” könyve pedig, amint éppen az ő hű leírása nyomán nyilvánvaló, nem szkíta betűkkel nílusi papiruszra nyomtatott könyv volt, hanem régi, finom papirosra nyomott, eredeti kínai kiadvány.

Szamosközy az első kútfőírónk, aki már nem csupán az egyszerű krónikás, hanem némiképp a tudós szakértő szemével nézi a rovásírást.

Az utána következők mind ebből a szempontból vizsgálják; ezért vele lezárjuk a kútfők sorát, s áttérünk a fennmaradt emlékek bemutatására. Mindjárt jelezzük, hogy fára rótt emlék egy sem maradt ránk, s most már értjük ennek az okát is. A legrégebbiek pedig a 15. század elejéről-közepéről valók. Ma a következő emlékeket tartják számon:

1. a székyderzsi felirat, 15. század eleje vagy előbb;
2. a nikolsburgi ábécé, 15. század közepe;
3. a Marsigli-féle emlék, 15. század második fele;
4. a csikszentmihályi felirat, 1501;
5. a konstantinápolyi felirat, 1515;
6. a bögyözi felirat, 1530 körül;
7. Szamosközy feljegyzései, 1587 és 1604;
8. Telegdi *Rudimentái*, 1598;
9. az enlakai felirat, 1668;
10. Kájoni János munkái, 1673.

Időrendben első tehát a székyderzsi templom felirata; Balázs András, unitárius esperes találta a templom tégláján. Szövege csupán ennyi: *Miklós derzsi pap*⁴², s még a téglá nedves állapotában vájták bele, azután kiégették. Németh Gyula a templom átalakításának történetéből megállapítja, hogy a 16. század első felében került a falba, a felirat tehát régibb, s írástörténeti okokból legkésőbb a 15. századba tehető. Az írástörténeti adalékokat a kb. ebből az időből származó, úgynevezett nikolsburgi ábécé szolgáltatja. Pais Dezső azonban a *pap* szót *apapap*-nak olvassa, mint-hogy a feliraton van egy harmadik *p* jel is, mégpedig függőleges vonással áthúzva. Szerinte az *apa-pap* az esperes szó megfelelője, illetve emennek eredeti jelentése „atya-pap”. „Meglepő azután – írja Pais nyomán Németh Gyula –, hogy Dors archidiakonus (esperes) Nicolaus magister, kik testvérek, 1274-ben együtt szerepelnek egy oklevélen, mint akik Gyulafehérvár környékén nyertek birtokot. Ők volnának tehát esetleg a derzsi templom alapítói, s ezt erősíteni látszik az is, hogy Derzstől vagy „Derzsfalvától” 10 kilométerre van egy Miklósfalva nevű helység. A derzsi téglá és felirata eszerint Árpád-kori volna. Pais olvasatának és magyarázatának helyessége nem lehetetlen. A mutatkozó egyezések [ti. a történeti-levéltári adatok] lehetnek a véletlen művei, de mindenesetre feltűnőek, s a derzsi téglá és felirat kora a nikolsburgi ábécé előkerülése után az 1500 előtti időre – akár századokkal előbbre – tehető. Ha egy Ár-

⁴² Az összevont írásjeleket és hangugratásokat az emlékek szövegében nem tüntetjük fel, ezek inkább csak a szakembert érdeklik, s mi nem térhetünk ki részletes magyarázatokra. A fenti szöveg pontos és szakszerű átírása így fest: *Miklós derzsi pap*; a feljebbre írt kisbetűk a kihagyott magánhangzókat jelölik, az alul ívvel egybefogott betűcsoportok pedig az összevonásokat. V. N.

pád-kori emlékből előkerülne az *apa-pop* kifejezés, Pais magyarázatának helyességét aligha lehetne kétségbe vonni.”

A *nikolsburgi ábécét* az ottani Dietrichstein-könyvtár egy 1483-ban kiadott ősnymtatványa őrizte meg. A könyvet illetően minket csak az érdekel, hogy papírra van nyomva, míg a rovásírásos ábécé pergamenre írott, s a könyv bekötésekor illesztették a kötet végére; tehát a nyomtatást óvó, úgynevezett szennylapként használták. A feljegyzés címe: *Littere Siculorum quas sculpunt vel cidunt in lignis* („A székelyek betűi, melyeket fadarabokra vésnek vagy metszenek”). A rovásjelek latin betűs átírással vannak ellátva, a lap alján pedig héber ábécé látható, azonkívül héber számjelek, a hónapok nevei héberül latin betűkkel és latinul; közöttük a feljegyzés e részének latin címe („A zsidók betűi és a hónapok”).

A Dietrichstein-könyvtárat 1933-ban Luzernben elárverezték; Jakubovich Emil, a Nemzeti Múzeum akkori könyvtárigazgatója tudomást szerzett a feljegyzésről, s a pergamenlapot megszerezte a könyvtár kéziratára számára; ugyancsak ő részletesen tanulmányozta és ismertette. E szerint a két címszöveg és a latin hónapnevek írásmódja paleográfiai szempontból a 15. század közepére utal, vagyis a pergamenlap régebb az ősnymtatványnál, amelyhez hozzákötötték.

A feljegyzés tehát pusztá ábécét közöl, mégpedig 35 egyszerű és 11 összetett, összesen tehát 46 jelet, mindegyik felett latin betűs átírással. Ezek a következők (a képen jobbról balra haladó sorban): *a, eh, ecz, encz, eczk, ecz-ech, encz-ench, ed, and, ey, e, f, egh, eg, eng, athy, echech, eh, i, ac, vnc, l, ely, m, en, eny, nye, o, ep, emp, ek, r, s-e ch, eth, enth, v, ew, ee, w, s, ez, ezt, e t, tpr[us], [us]*.

Ebből az ábécéből láthatjuk, (de máshonnan is tudjuk), hogy a régi magyarok a mássalhangzók nevét eléjük tett *e* betűvel formálták, mint ma is az *f, l, m, n, s, (ef, el, em, en, es)* betűknél tesszük. A fenti ábécé végén álló *tpr[us], [us]* betű valamiféle konvencionális jel lehet.

Időrendben ezután következik a rovásírás legjelentősebb és legbővebb emléke, az úgynevezett *Marsigli-féle naptár*. Ez pedig egy eredeti székely, botra rótt naptár másolata; a rovásbotot Luigi Ferdinando Marsigli, osztrák szolgálatban álló olasz hadimérnök gyűjtötte Erdélyben 1690 körül, ő másoltatta és fordította le olasz magyarázatokkal, s aztán elküldte otthoni gyűjteményébe. Marsigli francia nyelvű emlékiratait s minden egyéb feljegyzését a bolognai egyetemi könyvtár őrzi; ezek kéziratban maradtak, csupán emlékiratait adta ki Giovani Fantuzzi olasz átdolgozásban. Az átdolgozást Beliczay Jónás ismertette az Akadémia számára, s ebben bukkant rá Sebestyén Gyula a rovásnaptár nyomára. Fantuzzi ugyanis ezt írja Marsigliéről: „Ugyanezen időben (ti. mikor Magyarországban járt) a maga művelésének céljából különféle kutatásokat és megfigyeléseket végzett ama nyelvről, amellyel a Székelyföld régi lako-

sai, a szkíták élnek, és fölfedezett és megszerzett egy fadarabot, amely a mozgó ünnepek naptárát tüntette fel ama föld első keresztényeinek használatára.” Sebestyén ekkor felkérte a Bolognában kutató Thaly Kálmánt és Veress Endrét, hogy nyomozzanak Marsigli hagyatékában. Az eredmény, amelyről Veress 1906-ban számolt be, a naptármásolat teljes szövegének fellelése volt. Sebestyén lefényképezte, feldolgoztatta s kiadta *A magyar rovásírás hiteles emlékei* című könyvében (1915).

Így tehát rendelkezésünkre áll e becses emlék teljes históriája, Marsigli Buda és Belgrád visszafoglalása után részt vett a háború befejező hadműveleteiben, s főként Erdélyben működött. A hadjárat után azt a megbízást kapta, hogy a Moldvába és a Havasalföldre vezető szorosokat erősítse meg. Élénk szellemű, tudni vágyó ember lehetett, mert nem sajnálta a fáradságot, hogy a Székelyföld lakóival, nyelvükkel megismerkedjék. Így jutott a kérdéses rováspálca birtokába, feljegyzései szerint maga is foglalkozott vele, s többé-kevésbé hozzáértő emberekkel leíratta. Hogy kik voltak ezek (valószínűleg hárman is), nem lehet megállapítani. Az irat 9 levélre terjed, de a levelek hátoldalán csak rövid megjegyzések vannak, a szöveg a 9 rektó-oldalon foglal helyet. A címlap szövege Marsiglinak saját keze írása: „Mutatvány a nyelvről, amellyel a Székelyföld régi lakosai a szkíták élnek, fadarabra róva, mely feltüntette a mozgó ünnepek naptárát azok számára, akik elsőnek tértek a katolikus hitre, s amelyet én arról a fadarabról átvettem és elküldtem gyűjteményembe Olaszországba, amikor elzártam Erdély szorosait.”

Marsigli egy dologban tévedett: a naptár nem a mozgó, hanem éppen az álló ünnepeket sorolja fel. Az emléket magát Németh Gyula a következőkben írja le (rövidítve idézzük): „Marsigli előtt egy fára rovott, a nem mozgó (!) ünnepeket és a névnapokat feltüntető naptár volt. Ezt a naptárt 9 levélen írta le, amelyek a kéziratban 669–689 számozással vannak ellátva... A 671. lapon a rovásírás ábécéjét látjuk a betűk latin átírásával. Az ábécé 38 jelből áll, ebből 31 egyszerű, 7 összetett... A 673., 675., 683. lapokon a szentek és az ünnepek nevei vannak felsorolva úgy, amint a naptárban egymásután következnek... a nevek felett pontokat találunk, amelyek azt jelölik, hogy hány nap választja el az illető szent napjától. Minden lapon két sor van rovásírással írva; a rovásírásos sorok alatt egy másik sor található ügyetlen magyar átírással, azután egy harmadik sor következik, amely a latin magyarázatot tartalmazza. A feljegyzések rovatai előre meg vannak vonalozva. – A 679., 681., 685. lapokon nevek és egyéb feljegyzések találhatók a bibliai történetből átírással és fordítással, éppen úgy, mint a naptári részben. A 689. lapon majdnem két teljes sor rovásírás található, de mindössze három szó van átírva és lefordítva; ez a lap nagyon hibásan van írva és nem mindenütt világos; az átírt és lefordított három szó kivételével mind a két sor át van húzva,

de a betűk mégis olvashatók. A 685. lapon csupán két név van. – A 669–70. és 671–72. lapok kivételével mindenik lap hátsó oldalán egy-egy rövid feljegyzés olvasható [olaszul]: „A bot első oldalán” –, „A második oldalán” –, „Ez a harmadik oldal” –, „Negyedik oldal” stb. Ezeknek a feljegyzéseknek alapján megállapítható, hogy a naptár első és második része a rovásbot egy oldalán, a harmadik és negyedik része pedig egy másik oldalán volt található. A harmadik oldalon a bibliai történetből való nevek voltak, a negyediken pedig vegyes feljegyzések és talán az ábécé.

A székely rovásnaptárral kapcsolatban több filológiai kérdés vár még megoldásra. Amint említettem, vannak olyan részei, amelyeket idáig nem sikerült elolvasni. Az emlék leírása nem Marsigli kezétől származik, sőt még csak nem is egy kéztől. Ki segített Marsiglinek a megfejtésnél? A segítség nem volt egészen járatlan a székely írás értelmezésében, de nagyon sajátos hibákat követett el. Így például a latin [betűs] átírásban a mássalhangzók jelei elé egy felesleges e-t függesztett, pl. *püspök* helyett *epüesepök*-et írt. [Vagyis a mássalhangzók régi, e-vel mondott neveit írta le; vö. nikolsburgi ábécé.] A kéziratban sajátos kiegészítések és javítások észlelhetők, amint a facsimiléből látszik, egy második (harmadik?) kéztől. Ezeknek a bejegyzéseknek szerzője az írást későbbi fejlődési fokán ismerte; a rovásnaptárban például (hibásan) *tizenk(z)e* apostolok volt olvasható; ezt a hibás bejegyzést a javító *tizenkét apastalak*-ra javította ki, ligatúrák nélkül és az összes magánhangzók feltüntetésével.”

A naptár korára nézve megállapítja Németh Gyula, hogy a 15. század utolsó évtizedeiből származik; ennél fiatalabb nem lehet, mert írástörténeti okokból kétségkívül az 1501-i csikszentmihályi és az 1515-i konstantinápolyi emlékek elé kell tenni; de nem lehet a mondott időnél régibb sem, mert Szienai Szent Bernát ünnepe fel van véve a naptárba, s Bernátot 1450-ben avatták szentté.

Tekintve nyelvelmékeink nem éppen nagy számát, ez a Mátyás király korából származó naptár nyelvtörténeti szempontból is becses; nagyszámú régies formájú, székelyes hangzású keresztnévei és ünnepnévei a laikus képzeletét is megkapják: Emreh, Durutya, Gyergy, Estván, Ozsvált, Diénezs, Piriska, Ábrán, Margita, Lürinc, Zsufia, Bortalan – aztán: Bódogasszony, Köskarácson, Sölvester, Urszine, Szentkereszt, Gyümölcsoltó, Mencent (Mindszent) stb. Végre is a naptár igen szükséges, sőt nélkülözhetetlen a nép mindennapi életében, s Marsigli botja is kétségkívül népi használatra készült. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy sok hasonló előzte meg, s hogy a székelyek közt az a hagyomány fűződött a rovásnaptárakhoz, amit erdélyi ismerősei Marsiglivel is közöltek, hogy ti. már azok számára is készítettek ilyeneket, „akik elsőnek tértek a katolikus hitre”.

A negyedik emlék 1501-ből ered és a csikszentkirályi felirat néven tartják számon. Sokáig úgy tudták ugyan, hogy a csikszentmiklósi templom felirata volt, de Németh Gyula helyreigazította a tévedést.⁴³ Ugyanis a felirat megsemmisült a templom restaurálásakor, de szerencsére Szilágyi Sámuel 1749-ben lemásolta, és megküldötte a székely származású Horváth Benedeknek Bécsbe; emez pedig Dezsericzky Ince történetírónak továbbította, aki 1753-ban ki is adta *De initiis ac majoribus Hungarorum* („A magyarok származása és ősei”) című munkájában. A felíratra már Kunitz Ferenc kolozsvári tanár felhívta a figyelmet. 1753-ben megjelent *Dacica Siculia* című könyvében, s így érthető, hogy még egy, 1751-ből származó másolata maradt reánk, melyet a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár őriz, de amely nyomtatásban nem jelent meg. Szilágyi Sámuel másolatát Dezsericzky után többször újra leírták és kiadták, a megfejtésekkel együtt. Ez meglehetősen ügyel-bajjal járt, mert a felirat maga is a lemásoláskor már el volt torzítva, s helyre kellett igazítani, valamint megcáfolni a feltevést, hogy a 18. század közepéről származó hamisítvány; végül félretolni néhány szántsándékos hamisítást. A helyes olvasat végül is ez: *urnaq születetétıl fogvan irnaq ezerötszázegy esztendőbe Mátyás János Estyán kovács csináltáq Mátyásmester Gergelymestercsináltáq.* – E szerint a felíratban a templomon dolgozó mesterek örökítették meg a nevüket és munkájuk idejét.

A konstantinápolyi felirat 1515-ből származik, s ez is csak másolatban maradt ránk, mert az épület, melynek falába eredetileg vésték, leégett. Lemásolója Hans Dernschwam, a Fuggerek s a velük rokon Thurzók magyarországi bányáinak vezetője volt. Konstantinápolyban egy magyar követséggel járt 1553–1555-ben, Verancsics Antal, Zay Ferenc s a flamand A. Gh. van Busbecq társaságában, s ekkor tett utazásairól naplót vezetett. Ebbe másolta bele a felíratot is, amelyet a követi szállás istállójának falába vésve talált. Naplóját, mint becses történeti forrást, többször lemásolták, de csak 1923-ban adta ki Franz Babinger⁴⁴ würzburgi tudós; ekkor s ő fedezte fel a rejtélyes felíratot a kéziratban, s elküldötte Thomsennek, aki felismerte, hogy magyar rovásírásról van szó, s a szöveget nagyrészt meg is fejtette. A teljesebb megfejtés Sebestyén Gyula műve, kiegészítette Thomsen munkáját, és helyreigazította Babinger tévedéseit. Az ő tévedéseit viszont Pais Dezső, Zsinka Ferenc és Németh Gyula helyesbítették.

⁴³ Ma már inkább ismét csikszentmiklósi felíratként tartja számon a szakirodalom. K. J.

⁴⁴ Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel. München, 1923. K. J.

Így tisztázódott a kérdés: Bilai Barnabást, II. Ulászló követét, Szelim szultán hét esztendeig (1512–1519) visszatartotta Konstantinápolyban. Egyik követtársa, Ketei Székely Tamás 1515-ben az Elcsi-hán, vagyis a Követek háza istállójának külső falára feljegyzést vésett, melyet Dernschwam naplójába másolt, a következő magyarázat kíséretében: „Konstantinápolyban egy nyilvános szálláson, mely alapítójáról, Ali basáról van elnevezve, ahol a királyi szószóló urak (követek) hosszabb ideig elszállásolva voltak, az istálló külső részén a falban a föld felett hosszúkas fehér követ találtunk, amelybe a következő három sor írás volt bevésve, olvasható (értsd: jól kivehető), de mindenki előtt ismeretlen betűkkel. E helyen azelőtt egy keresztény egyház állott, de Ali basa földig rombolta, s ennek a romjaiból építtette szemben a nevére nevezett másik egyházat az előbb említett szállással szemben.”

Mármost különös, hogy Verancsics Antal, noha Erdélyben otthonos volt, s maga is írt a rovásírásról, nem ismerte föl e „szkíta” betűket. Nem valószínű, hogy ne látta volna őket, mert hiszen Dernschwam azt írja róluk, hogy „mindenki előtt ismeretlenek”, s a „mindenkin” elsősorban nyilván környezetének tagjait kell értenünk. Így tehát rejtve maradt az írás értelme és eredete Babinger felfedezéséig. Ekkor viszont kiderült, hogy a feliratot a szabállyal ellentétben, balról jobbra haladva véste a felrovó, tán mert el akarta rejtetni a szövegbe szőtt panaszát; kiderült még, hogy néhány hibát ejtett benne, s végül, hogy Dernschwam másolata sem teljesen pontos. A homályt nem sikerült mindenütt kiküszöbölni, ezért a hű átirás sem világos: *„Ezer öcáz tizenöt esztendőben irtáq eszt László király öt kevetét várattáq itt Bilaji Barlabás kettő esztendejiek it valt nem tön császár ... Keteji Székel Tamás irtán eszt Szelimbök császár itt té ben száz lóval.”*

A rovásírás időrendben most következő emlékét Szigethy Béla fedezte fel 1930-ban, egy Udvarhely megyei kis falu templomában, Bögzön. A templom a 14. században épült, 200 évvel utóbb a protestánsok birtokába került, s ekkor a freskókat bevakolták, bemeszelték. Nemrégiben azonban napvilágra hozták őket, s kivizsgálták, hogy egy részüket még 1480–1530 közt megújították, s Szigethy észrevette, hogy ezek közt a Krisztus képét körülvevő mandoria (dicsfény) alsó részén vörös krétával írt rovásjelek vannak. Meg is fejtette, az írás csupán két szóból áll, illetve egy névből: *Atyai Están*. Atya nevű község csakugyan van Udvarhely megyében, s egy oklevél 1536-ban Udvarhelyt Atyai (Balási) István nevű embert említ. Minthogy a templom építési adatai ekképp egybevágnak a földrajzi és az okleveles adatokkal, a felirat 1530 tájára tehető. A szöveget illetően némi vita támadt, vajon nem Atyaistennek olvasandó-e, de ezt a jegyek nem támasztják alá, s ellene mond a tény is, hogy Jézus fiú-isten volt, nem atya. A vitában Jakubovich Emil és Eckhardt Sándor vettek részt, s végül is megegyeztek Szigethy olvasatában.

A történeti kútfők közt szoltunk *Szamosközy Istvánról*, s említettük, hogy maga is gyakorlotta a rovásjelekkel. Két ilyen írása maradt meg, s láthatjuk belőlük, hogy titkosírásként használta a rovásbetűket. Az egyiket 1587-ben írta rendes, latin betűs feljegyzése szövegébe iktatva, mert igen sértő hírt tartalmaz Báthory Zsigmond fejedelem anyjáról; három sort ki is törölt belőle, de ezeket Sebestyén, Jakubovich és Fejérpataky kibetűzték (a dőlt betűs szavak rovásírásosak): „Beszterczere irt volt Lengel kiraly titkon, hogy *Gyálfinak* el essék az fejet, azért hogy azzal kerkedett volna, hogy *Bátori Zsigmondnak az anniával* (törölve: *az annyával hált*) *volna*. (Törölve: Kendi István úgy beszélt hogy... forti uxori debitam reddere (?) *Gyálfin* his dixerit *aszoniodis fel tartaná énnekem* es osztán feleségének (?) adta volna ki.)”

Másik irata szintén ilyen kevert-betűs jegyű szöveg: Rudolf császár ellen írt latin nyelvű disztichonos vers (1604). Izzó magyar érzés, az államférfi és a történetíró felháborodása fűti a gyűlöletes zsarnok s az ország elvesztője ellen. A rovásírásos szavak is latin nyelvűek, s balról jobbra haladnak. A verset Rédey Tivadar az eredeti versmértékben lefordította Sebestyén számára, s ezt itt közöljük, ismét dőlten szedelve a rovásírásnak megfelelő részeket:

Rudolf császárra.

A császárságnak növelése, *Rudolf*, a te műved,

Érte az Augustus büszke nevét nyered el.

Tudn'illik növeléd biradalmad *vészeli haddal*

S inség, vér, dögvész által a népedet is.

A magyarok *földjét* ellepted *beste gazokkal*

S dögletes rablók rejteke Dácia most.

Nem tudom, ily sokaság a javakból mennyit emészt föl,

Ámde tudom, Prágád gazdagítod pazarul.

Otthoni fajtádat gyarapítani szerte harácsolsz,

S mind, ami *bőrt lenyúzol*, sarc fejiben fizeted.

Merthogy az udvarodon *császárfiu*, Tindaridáknak

Serge, meg *éldő szajha* is annyi henyél,

Nincs a sok ágba folyó Isternek ilyen sok az ága,

Bővizü Nilus sem ágazik annyi felé.

Uccu, *Rudolf*, *gyarapits* csak e *fattyak* kedvire minket,

Büszke dicsőségnek hogy sose légy szükiben.

Telegdi Jánosról nevén kívül csak annyit tudunk, hogy a jelek szerint erdélyi ember volt, s az alább tárgyalandó könyvecskét írta 1598-ban, latinul, a „hunok nyelvéről”, azaz a magyar rovásírásról. Tankönyvnek szánta, az akkori idők didaktikai modorában kérdésekre és feleletek-

re osztva, s valószínűleg a külföldiek számára ismertetésül is, mert Baranyai Decsi Jánossal, a marosvásárhelyi református főiskola hírneves tanárával előszót íratott hozzá, a szerzőhöz intézett levél formájában, humanista szokás szerint. Ebben pedig azt írja Baranyai Decsi: „...a dolgot méltónak tartom arra, hogy ne csak a mi népünk, hanem a külföldi nemzetek is megismerjék.” A későbbi kutatók sorozatos tévedései folytán sokáig azt tartották, hogy a könyvecske csakugyan megjelent Leydában; a tévedést végleg Sebestyén Gyula oszlatta el hosszas utánjárással: nyomtatott példánynak sehol semmi nyoma nincs, ellenben annál több másolata ismeretes. A teljes szövegű másolatok közül legbecsesebb a fogarasi 1671-ből és a giesseni 1709–14-ből, továbbá a hamburgi és a marosvásárhelyi, de fennmaradt néhány kisebb átvétel is belőle. Az eredetihez leghívebb a giesseni másolat, melynek rövidített címe: *Rudimenta priscae Hunnorum linguae, brevibus questionibus ac responsibus illustrata stb.*; teljes magyar címszövege: „Elemi a hunok régi nyelvének rövid kérdésekben és feleletekben összefoglalva Telegdi János munkája és tanulmánya által. Most pedig tisztelendő és nagytekintetű Dietericus Conrának, a szent hittudományok doktorának, az ulmi egyház szuperintendensének tiszteletére lemásoltatott Szanchi M. László magyar által.” De tudni kell, hogy ez a másolat nem Szanchi saját „eredeti” másolata, hanem másolat másolata: az ő példányáról írta le egy sem magyarul nem tudó, sem a rovásírást nem ismerő német ember. Innen ered számos elírása, a rovásjelek nemegyszer elrajzolt (pontatlan) alakja stb. De mindenesetre megismerjük belőle az eredeti munkát: hat lapon közli Baranyai Decsi levelét, a rovásírás ábécéjét, magyarázza a betűk kiejtését és az írás szabályait; kifejti, hogy a magyar ábécé egyszerűbben jelöli a hangokat, mint a latin írás; végül bemutatja a Miatyánkot és a Hiszekegyet magyar rovásírással. Jellemző azonban, hogy már sem Telegdi, sem későbbi másolói meg sem említik az írás farovásos eredetét. Minthogy pedig a mű csupán másolatokban áll rendelkezésünkre, ezeknek egybevetéséből kellett rekonstruálni Telegdi eredeti, hű ábécéjét. Ez alapon Németh Gyula végül megállapítja, hogy a *Rudimenta* a rovásírás egy későbbi fejlődési fokát mutatja már, s a tollal írás technikája a másolatokban, de lehet, hogy az eredetiben is erősen érvényesült.

Az enlakai unitárius templom felirata a legismertebb rovásírásos emlékünkné; idestova száz esztendeje fedezték fel, s azóta is állandó vita tárgya, noha két sorban hat szó az egész. A felírás történeti körülményei tisztázottak: az 1661-i tatárdúláskor leégett templomot 1668-ban restaurálták, díszesen kifestett famennyezettel látták el. A mennyezet egyik mezőjében latin felírás mondja el a javítás rövid történetét, s megnevezi a festőt, Muzsnai Györgyöt is. Egy másik mezőben Muzsnai rovásjelekkel felírta ezt a szöveget: „Egy az Isten”, s ismét megnevezte magát, de neve harmadik szavá-

nak olvasata mindmáig vitás. Most tehát nem is soroljuk fel a megfejtésére tett, nagyszámú kísérletet; Németh Gyula Tar Mihály, egy rovástudó temesi parasztember olvasatát tartja a legvalószínűbbnek, de nem bizonyítottak: *Georgyius Musnai de Jákó*. Németh Gyula azonban tanulmánya írásakor (1934) még nem ismerhette Ferenczi Sándor két évvel utóbb kiadott értekezését, amely minden jel szerint a helyes megoldásig jut el. (*Az enlaki rovásos felirat*, Cluj, 1936.) Tüzetes és szorgos vizsgálódásai anyagát széles területről gyűjti össze, az emléanyag elmélyedő elemzésével s levéltári kutatások alapján, majdnem teljes bizonyossággal, megállapítja a festő igazi nevét és kivoltát: tanult ember volt, noha a kolozsvári unitárius főiskolát nem végezhetette el; úgy látszik, tehetségére bízva magát, festőnek állt, mert több templom kifestése az ő műve. Családi neve Dakó, a tanult emberek humanista szokása szerint szülőfaluja nevét is felvette; a „Musnai” tehát nem nemesi predikátum, a Dakók jobbágyok voltak. A felirat szövege ezek szerint, a latin betűkkel írt bibliai utalással együtt: *Deut[eronomium] VI. Egy az Isten. Georgyius Musnai Dakó*. – Ferenczi megállapítja még, hogy Musnai Dakó igen alaposan ismerte a rovásírást, tiszta formákat használt, és tévedésektől mentesen írt.

Kájoni János, ferences rendi szerzetes, igen öntudatos székely ember volt, a mai értelemben vett néprajzi érdeklődés fűtötte, s nagy szorgalommal gyűjtötte a székelység vallásos és világi énekeit. 1676-ban kiadott *Cantio catholicumában* ezekből keveset vett fel, de ezer lapra terjedő kéziratát Csíksomlyón ma is őrzik, s a benne gyűjtött világi énekek mindmáig kiadatlanok. Nyomdát is állított és hangjegyeket öntött. Gyűjtőmunkája közben kiterjesztette figyelmét a rovásírára is; noha ismerte Telegdi *Rudimentáit* s a régebbi kútfőket, nem elégedett meg velük, hanem ismeretlen források és népi hagyományok után kutatott. Így csakugyan sikerült olyan betűsort felkutatnia, mely kétségkívül régibb Telegdiénél, s tiszta, eredeti formákat őriz (1673). Feljegyzése – s ez szinté törvényszerű emlékeinknél – elkallódott, de Horváth Benedek történetíró a kéziratból lemásolta, azonban meg is toldotta egy harmadik sorral. Ettől fogva az emlék sorsa igen bonyodalmas, nem is követjük tovább. Elegendő annyit tudnunk, hogy ábécéjének forrását nem ismerjük, de kétségkívül régi, és Németh Gyula szerint bizonyos egyezéseket mutat a Marsigli-emlék és a konstantinápolyi felirat jeleivel. Kájoni ezenkívül egy másik ábécét is feljegyzett, mely azonban Telegdién alapul.

Kájoni alfabétumával lezárul a rovásírás hiteles emlékeinek sora, az ő idejében már a nép közt is kiveszőfélben lehetett az ismerete, mert az előbb említett Horváth Benedek így írt: „...bizonyos, hogy még a múlt században is igen sokan voltak, különösen az erdélyi székelyek közt, akik a régi betűkkel éltek, s azokat részint magánszorgalommal, részint iskolában tanulták... De ma már alig van vagy talán nincs is egyetlen

ember sem, aki e betűket ismerné. Így megváltoztatott, vagy teljesen homályba borított mindent az idő, úgy hogy ezek helyett mindenütt latin betűket használunk.”⁴⁵

Végigtekintettünk a magyar rovásírás történetén és emlékein; ezek alapján Németh Gyula a rovásjelek összes változatát, a rovásábécé teljes betűanyagát táblázatokba állította össze, feltüntetve a rokonrendszerek megfelelő jeleit, valamint a kölcsönvett betűk eredetét. E szerint régi ábécénk 34 jelből áll; ebből 16 rokon a türkkal, 8 a besenyővel, 2 az ószláv glagolita ábécéből származik, 6-nak nincsen ismert rokona s így föltehetően eredeti magyar. Nem kétséges, hogy a magyar írás a türk írások családjába tartozó, rovásos ábécé. Jobbról balra halad; a szavakat rendszerint ket-tőspontok választják el, ez a szabály azonban nem maradt érintetlen. Rovásjellegénél fogva kurzív formája nem alakult ki, de ezt pótolják a ligatúrák, összevonások. A betűk eredeti nevét nem ismerjük; minden mássalhangzót – az ábécé felsorolásakor – e-vel kapcsolták össze, azaz így ejtették: eb, ec, ed, ef stb.; ezért az e betű kiírása nem volt szükséges, de általában a többi magánhangzóé sem. E tekintetben azonban a három évszázad (15–17.) alatt, amelyből emlékeink fennmaradtak, bizonyos fejlődés megy végbe: lassanként jelölni kezdik a magánhangzókat, végül pedig az *e* hangot is, valószínűleg a latin ábécé hatására. A betűket tér- és időnyerés céljából összefonni lehetett úgy, hogy a kirótt betű valamelyik vonalát a következő betű alkatrészéül használták; ez nagy gyakorlati előnyt jelentett, s a források gyakran ki is emelik a rovásírás így elért rövidségét, tömörségét. Az is észrevehető, hogy a rovásírás használatának vége felé fára-rovás már alig dívott a tollal írás mellett, „viszont – írja Németh Gyula – úgy látom, hogy a rovástechnika mellett már a legrégibb időben is élt a tollal vagy ehhez hasonló eszközzel való írás.”

Vizsgálódásainak történeti eredményeit a következőkben foglalja össze Németh: „Majdnem kétségtelen, hogy a magyar írás ismert alakját

⁴⁵ Fél évszázad alatt a rovásírás kutatásának sok új eredménye látott napvilágot – ezeket Várkonyi természetesen nem tárgyalhatta. A jegyzetíró kötelessége, hogy a publikációk közül néhányat megjelöljön, az olvasó fellapozásával jelen kötetünkben nem található adatokhoz, információkhoz juthat (Mindhárom munka gazdag irodalomjegyzéket is közöl):

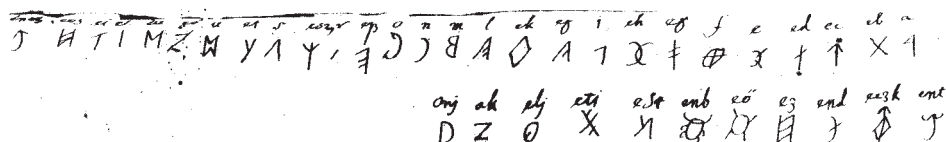
1. Ferenczi Géza–Ferenczi István: *Magyar rovásírásos emlékekről*. In. Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Bukarest, Kriterion Kvk., 1979. p. 9–32.
2. Ferenczi Géza: *A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei*. In. *Rovásírás a Kárpát-medencében*. Szerk. Sándor Klára. Szeged, 1992. p. 51–67. (Magyar őstörténeti könyvtár 4.)
3. Varga Géza: *A székely rovásírás eredete*. Bp., Írástört. Kutatóintézet, 1998. 92 p. illusztr. K. J.

a Pontusz vidékén nyerte. Itt, a nyugati türk birodalom egykori területén volt alkalma a magyarságnak a türk írást megismerni és az ábécét – az erős bizánci befolyás alatt – görög betűkkel bővíteni. A mai Magyarországon ez utóbbi aligha történhetett volna meg, itt inkább latin jelekkel bővült volna az ábécé. Ez az írás már a Pontusz vidékén magyar írás, mert az itt átvett *f* és *h* jelek a törökben meg nem levő, sajátos magyar hangok jelei. Tévedés volna tehát feltenni, hogy a székelység, ez a török eredetű nép, egy török írást hozott volna magával, amely később, midőn a székelyek török nyelvüket elfelejtették, a mai Magyarországon a székelyeknél kibővült alakban, mint magyar írás jött volna használatba. Ha ennek az írásnak a használata eredetileg a székelységre korlátozódott is, a székelyek már a Pontusz vidékén magyar szövegek feljegyzésére alkalmazták. Kizártnak tartom azonban, hogy az írás használata – egy ilyen értékes kincse a műveltségnek –, ha egyszer a magyarság egy törzsénél megvolt, a többi törzsnél ne lett volna meg. A székely írás tehát véleményem szerint a pogány magyarságnak általánosan használt írása, amelyet a kereszténység semmisített meg, amely azonban megmaradt az elkülönítve és önálló szervezetben élő székelyeknél.”

A magyar rovásírás a türk rendszerek Talasz-völgyi változatához áll a legközelebb. Emez egyidős a jenyiszejivel, vagy igen kevésbé régibb, s minthogy használóinak, az úgynevezett nyugati türköknek történetét kielégtően ismerjük, meg tudjuk határozni az időt s a helyet is, amidőn s ahol a magyarok megtanulták, és a maguk nyelvéhez idomították. A türkök 552-ben alapították meg birodalmukat, amikor Tumen az ázsiai avarokat leverte; e birodalom középpontja Kelet-Turkesztánban volt, s itt folyik a Talasz folyó, melynek völgye a magyar ábécé őshazája. A nyugati türkök 576-ban foglalták el a krími Boszporosz városát, ami annyit jelent, hogy előbb a magyarok Kubán-vidéki országát kellett meghódítani. A magyarok így türk fennhatóság alá kerültek, s a nomád állam-szervezés szabályai szerint ekkor egy türk kagán és nemzetsége lett a magyarság vezetője; utóbb pedig beolvadt a magyarságba. Minthogy a jenyiszeji-talaszi írást az ujjur hódítás 659-ben eltünteti, a magyaroknak ekkorra már el kellett sajátítaniuk. Az 552–659 közt eltelt évszázad tehát az az idő, amely alatt a rovásírás elterjedt s első formájában kialakult a magyarok között – kétségkívül a föléjük helyezett türk kagáni törzs közvetítése révén. Ez idő alatt a magyarság közös és szoros politikai szervezetben élt a nyugati türkökkel, tagja volt birodalmuknak; a szomszédos népek őket is türköknek nevezték, s ez annyira átment a köztudatba, hogy a bizánci írók még félezer évvel utóbb is e néven nevezik őket, holott ekkor már régen kiszakadtak a türk szövetségből, elfoglalták Pannóniát, s maga a türk birodalom is megsemmisült.

Emléke azonban fennmaradt, s egy évezrednél tovább élt a magyarok új hazájában. Ez adja meg a magyar rovásírás jelentőségét. Dacolt a kereszténység latinosító kényszerével, s ha az ellenállást a székelység elszigetelt helyzete megkönnyítette is, erős népi öntudat (vö. hun származás) és makacsul védett politikai különállás kellett hozzá, hogy eleven életben maradjon.

32. ábra. A Marsigli által lemasolt székely rovásnaptár ábécéje

33. ábra. Az énlakai unitárius templom rovásírással díszített mennyezeti rész

Jegyzet. – Az indiai írásokat főlegesen ismertetnünk; a foinik írásról szóló fejezet végén megneveztük eredetüket és felsoroltuk számtalan ágazatukat. Egytől-egyig mind átvétel a sémitából, s csak külső, alaki változásokon ment át, éppúgy mint a többi népnél. Igaz, hogy százmillió néptömegek írásai, illetve e tömeg írástudó rétegei, belső történetük azonban nincsen, s feladatuk az volt, hogy a hindu műveltség szellemi kincseit megörökítsék. Fölbecsülhetetlen értékeket tartottak fenn így, azonban szerepük passzív volt.

A régi hindu, azaz brámi írás Kr. e. a 8. század elején jutott Mezopotámiából a babiloni kereskedelem útjain, szárazon és tengeren, Indiába. Irodalmi utalások szerint az 5. században már elterjedt; első emlékei a 3. századból származnak, a hírneves, népszerű Asóka király rendeletei ezek, melyeket sziklákra, oszlopokra vésve találtak meg: jóra, szépre, bölcsességre intenek Buddha szellemében. Azóta sok válfaja keletkezett, mint láttuk: általában két fő csoportra osztják őket: északra és délre; északon India határain túl Tibetben terjedt el, délen a szigetvilágban.

IV. fejezet

Az európai írás és könyv

Görögország

Az írást a hagyomány szerint a tiruszi Kadmosz hozta be Görögországba Föníciából; először Thérai szigetén alapított gyarmatot, majd amikor a dórok ezt elfoglalták, Boiótiába vándorolt. Hérodotosz így ír erről: „A Kadmoszal bevándorolt foinikok letelepedve, sok mindenféle ismeretet hoztak be Görögországba, többek közt a betűket is, melyeket véleményem szerint a görögök azelőtt nem ismertek, s kezdetben úgy írták valamennyit, mint a foinikok. Idő folytán a nyelvvel együtt a betűk alakja is megváltozott. Azok a görögök, akik abban az időben a legtöbb helyen körülöttük laktak, iónok voltak, s ezek vették át a betűket a foinikoktól, csak keveset változtatván az alakjukon, s mint a méltányosság megkívánta, minthogy foinikok hozták be Görögországba, foinikiai betűnek is nevezték (phoinékeia grammata). A papirost is régtől fogva bőrnek (*diphtera*) hívják az iónok, mert valamikor papiros híján kecske- és juhbőrökre írtak; s még ma is sok barbár nép van, mely ilyen bőrökre ír. Magam is láttam ilyen kadmoszi betűket a boiótiai Thebaidban, Apollón Iszméniosz templomában néhány triposzra bevésve; s nagyrészt az ión betűkhöz hasonlítanak.”

Kadmosz tehát a hagyomány szerint 16 betűt hozott magával, ezeket később Palamedész négy betűvel megtoldotta, végül Epikharmosz és a keósi Szimonidész újabb négy betűvel egészítette ki a görög ábécét. Kadmosz természetesen nem volt személy, neve „keleti ember”-t jelent, afféle korszakot jelző, eponüмикus név, s valójában a keleti műveltség térfoglalását summázza egy névbe, egyetlen történeti adatba foglalva. (Ahogyan mi is Árpád-korról, Árpádokról beszélünk.) A monda egyébként igazat szól: a görög írás föníciai, keleti eredete minden kétségen felül áll. Jensen a döntő bizonyítékokat így foglalja össze: 1. a legrégebb görög emlékek írásjelei csaknem azonos formájúak az ósémita jelekkel; 2. a betűk neveit kizárólag a sémita nevekből lehet megmagyarázni (ez ellen a tétel ellen lépett fel legújabban Bauer és Georgiev)⁴⁶; 3. a betűk sorrendje s a sorrenddel kapcsolatos számértéke megfelel az ósémita

---

⁴⁶ Vö. 150. oldalon az idézettel.

használatnak; 4. a sorvezetés a legrégibb emlékek tanúsága szerint a görögben is balra haladó volt vagy „busztrufedon”, azaz váltakozva balra vagy jobbra futó, mint az „ökörszántás”. Emiatt az egyes jelek hol balra, hol jobbra néznek, de ezt a szokásukat az egységes jobbra menő sorvezetés elterjedésével elveszítik, s azóta mind jobbfelé fordulnak.

Az átvétel ideje is pontosan megállapított, s ez megint egybeesik a görög művelődés hajnalával. Tudjuk, hogy amikor a görögök (iónok) az Archipelagoszból Kis-Ázsia nyugati partvidékét elfoglalták és gyarmatosították (Trójai háború), már magukkal vitték ábécéjüket; viszont a Peloponneszosz őslakói nem rendelkeztek írással, hanem csak az ide betörő dórok tettek szert reá. Az írás elsajátítása tehát a görög félsziget keleti partvidékén történt, s a dór bevándorlás és az ión gyarmatosítás közötti időre esik, azaz körülbelül a Kr. e. 11. századra (Larfeld). Ez megegyezik a Kadmosz-hagyománnyal.

Maga az átvétel nem járt sok nehézséggel, mert a foinik betűk alkalmazhatók voltak a görög beszédre is, csupán a magánhangzókat és néhány sajátos görög hangzót kellett pótolni. A magánhangzókra szükség volt, mert a görög beszédben ezen a téren nincs ingadozás, a magánhangzók egyenlő értékűek a mássalhangzókkal. Műszóval élve, a görög ábécét vokalizálni kellett, s ez így ment végbe: az *alefet*, amely a foinikban csak efféle nyomatékjelző félhangnak számított, *α*-vá, *alfává* erősítették; ugyanígy lett a hehezetes *he ε*-vé, azaz *epszilonná*; *h*-vá, a *spiritus asperre* a *hetet* tették, az *ájint* *o*-vá, a *jodot* *i*-vé, a *vavot* *u*-vá. A mássalhangzókkal még kevesebb volt a gond; csak néhánynak a neve módosult az utána következő hangzó nevének hatására, a könnyebb kiejtés kedvéért; így például a foinik *memből* az utána jövő *ny* (nü) hatása alatt *my* (mü) lett, vagyis a foinik *mem-nun* betűpár a görögben a folyékonnyabb *my-myvé* (mü-nü) változott. A hiányzó aspiráták (*φ*, *χ*, *ph*, *kh*) és kettőshangzók (*ψ*, *ε*, *psz*, *ksz*) pótolhattak, végül egy-két foinik betű fölöslegesnek mutatkozott, s elmaradt. Evvel létrejött az úgynevezett *archaikus ábécé*, s ez is maradt a görög alfabétum törzse, amelyet az itáliai népek átvettek, s a latinok aztán továbbadtak.

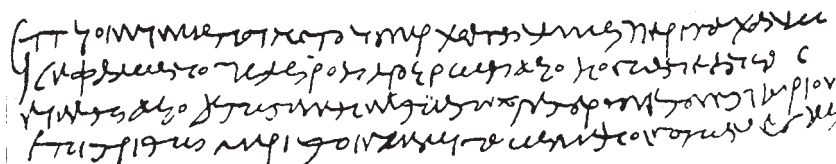
Legrégibb emlékei a Thérai és Mílosz (Milo) szigetén talált feliratok, ezek a Kr. e. 7. század első feléből származnak, s természetesen már egy előzetes fejlődés jelét hordják. Vidékenként, a görög törzsek körében, sok külsőleges, jelentéktelen változás alakult ki; közülük az ión forma kerekedett felül, s lett hivatalossá. Kr. e. 403-ban Athénben, Eukleidész arkhonsága alatt, Arkhinosz javaslatára a régi törvényeket ión írással újból kiadták. E fontos intézkedés hatását az 5. század közepén az attikai okmányokon már meg lehet figyelni, s a példát hamarosan követte a többi görög állam is. Így kimondható, hogy a 4. századtól kezdve már ki-

		A <i>alpha</i>	A
		B <i>beta</i>	B
		Γ <i>gamma</i>	C
		Δ <i>delta</i>	D
		E <i>epsilon</i>	E
		F <i>vau</i>	F
		Z <i>zeta</i>	G
		H <i>ēta</i>	H
		Θ <i>theta</i>	
		I <i>iota</i>	I
		K <i>kappa</i>	K
		Λ <i>lambda</i>	L
		M <i>mü</i>	M
		N <i>nü</i>	N
		Ξ <i>ksi</i>	
		O <i>omikron</i>	O
		Π <i>pi</i>	P
		Ϟ <i>koppa</i>	Q
		P <i>rho</i>	R
		Σ <i>sigma</i>	S
		T <i>tau</i>	T
		Υ <i>üpsilon</i>	V
		Φ <i>phi</i>	X
		Χ <i>chi</i>	Y
		Ψ <i>psi</i>	Z
		Ω <i>omega</i>	
		Ϻ <i>sampi</i>	
Ⲁ	<i>aleph</i>		
Ⲃ	<i>bet</i>		
Ⲅ	<i>gimel</i>		
Ⲇ	<i>daleth</i>		
Ⲉ	<i>he</i>		
Ⲋ	<i>vav</i>		
Ⲍ	<i>zain</i>		
Ⲏ	<i>cheth</i>		
Ⲑ	<i>tet</i>		
Ⲓ	<i>yod</i>		
Ⲕ	<i>kaph</i>		
Ⲗ	<i>lamed</i>		
Ⲙ	<i>mem</i>		
Ⲛ	<i>nun</i>		
Ⲝ	<i>sameχ</i>		
Ⲟ	<i>ain</i>		
Ⲡ	<i>phe</i>		
Ⲣ	<i>tsade</i>		
Ⲥ	<i>qoph</i>		
Ⲧ	<i>reš</i>		
Ⲩ	<i>šin</i>		
Ⲫ	<i>thav</i>		

34. ábra. Az ósémita, a görög és a latin ábécé

alakult a közgörög, az úgynevezett klasszikus ábécé, s lényeges változáson többé nem esett át.

Az írás rendszere nem változott, duktusa azonban a gyakorlat hatása alá került. Az *archaikus ábécé* jelei még mind különállóak, monumentális stílusúak, s nevezik *lapidáris* (kőbe vésett) írásnak, a kéziratokon használt formáját pedig *kapitális* („fej”-betűs, nagybetűs) írásnak. A betűk formái természetesen nemcsak a hordozó anyaghoz alkalmazkodtak, hanem magukban is csinosodtak, egyszerűsödtek, s igyekeztek hasonlítani

35. ábra. Görög kurzív írás

egymáshoz, azaz egységes vonalvezetésre tenni szert, ahogyan ez minden betűvetés törvénye. A kapitális írás például, a maga egyszerű, egyenes vonalaival, igen alkalmas volt a kőfeliratokon való használatra. Az író nád vagy az ecset viszont szívesen legömbölyítette a szögletes formákat, s megteremtette az *unciális* írást, amelyet különösen a rómaiak kedveltek. Elnevezése a könyv- és íráskedvelő Jeromos egyházatyától származik, aki voltaképpen megrovó értelemben használta, kifakadván a fényűző kéziratok „hüvelykmagas” (unicialis) betűi ellen. A folyamatos *kurzív* írás aránylag korán feltűnik: a Kr. e. 2. században, különösen Egyiptomban (Alexandria); a bizánci császári kancellária aztán kifejleszti gondozott, egységes, tiszta vonalú duktusát (Kr. u. 8. sz.), amelyet mi is tanulunk. Kialakul még egy, úgynevezett *minuszkuláris* írás is, amely velejében az uncialis és a kurzív keveréke, a mi kisbetűs írásunk öse. – A betűk ékezdése elég késői találmány; a feliratokon egyáltalán nem szerepel, s a régi kéziratokon is alig; mai formájuk egy alexandriai grammatikus, Arisztophanész Büzantiosz találmánya. A vesszőzésnek az volt a haszna, hogy megkönnyítette a központozás nélküli görög írás olvasását: jelezte a szavak hangsúlyos részét, a szókezdő magánhangzók hehezetes jelei pedig részben pótolták az interpunkciót.

*

A görög írás hordozója – a pergamen (bőr) bevezetéséig – a *papirusz*, könyvformája a tekercs. Természetesen már a papirusz behozatala előtt is írtak mindennemű anyagra, amire csak jeleket róni lehetett, de ezek egy része nem volt alkalmas tömegcélokra, a többi pedig általánossá válása előtt kiszorította Egyiptom találmánya, a pergamen kivételével. Plinius, Varro nyomán, így ír erről: „...eleinte pálmalevelekre írtak, később egyes fajták rostjaira, aztán közokiratokat ólomtekercsekre, magánokiratokat gyolcsra és viasztáblára; hogy azonban a fatáblák már a trójai háború előtt használatban voltak, Homérosz is megemlíti... Ugyancsak ő (Varro) beszéli, hogy amikor Ptolemaiosz és Eumenész királyok könyvgyűjteményük miatt féltékenyek lettek egymásra, és Ptolemaiosz a papiruszt visszatartotta, Pergamonban feltalálták az íróbőrt.” Az anyagok sorát kiegészíthetjük még az osztrakonnal: nem egyéb ez, mint egyszerű cserépdarab,

melyre tintával írtak futó üzeneteket, leveleket stb.; olcsósága, könnyen lemosható volta miatt igen kedvelték, még a rómaiak is; a görögök népszavazásoknál használták, innen az osztrakiszmosz⁴⁷ (népítélet) kifejezés.

Ez anyagok közül a pálmalevél Indiában lett általános, a lenvászon és a gyolcs megmaradt magánhasználatban egészen a római időkig, vagy pedig templomi és állami iratok feljegyzésére szolgált; tömeganyagnak nem is volt alkalmas. A vékony ólomlapot tartóssága, könnyen göngyölhető és rozsdamentes volta miatt bizonyos célokra, de csak szűk körben használták, így például sírokba halottak mellé, varázsigék felrovására amuletteken vagy a dodonai jóshelyen, ahol a kérdéseket ólomlapra írva kellett benyújtani, s a választ is reáírva adták. Irodalmi célokra is használták, de úgy látszik csak ritkább, ünnepi alkalmakkor; ilyen lehetett az az ólomlap, melyet a boiótiaiak mutattak Pauszaniásznak a helikoni Hippokréne forrásánál, Hésziodosz „Munkák és napok” című, reáírt költeményével. – A bőrre írás Keleten régóta dívott, s a görögök is művelték már pergamoni elterjedése előtt; a bőrtkeercset *diphterának* nevezték, s régiségére vall a Diogenész Laertiosz által feljegyzett szokásmondás: „öregebb, mint a diphtera”. – Ami a faanyagot: fatáblát, kérget, háncsot illeti, a legrégebb íráshordozók közé tartozik, már Homérosz említi, de ezenkívül mutatja a könyvnek mind a görög, mind a latin neve is: *büblosz* (vagy *biblosz*) és *liber*, mindkettő eredetileg háncsot, kérget jelentett, a latin egészen bizonyosan, mert még Vergilius is ebben az értelemben használja (*Georg.* II. 77.). – A fatábla, különösen viasszal bevonva, a köznapi használatban mindvégig megmaradt, s még találkozni fogunk vele; görög neve: *deltoi*, *pinakész*, *püxia*, latin: *tabula*, *tabella*.

Azonban az írás klasszikus anyaga az egész görög–római koron át a papirusz, tekercs formájában. Kr. e. a 7. században kezd terjedni görög földön, noha erről határozott adatunk nincsen. Annyi bizonyos, hogy I. Pszammetik fáraó idejében (664–610) a görögök kereskedelmi kapcsolatban álltak Egyiptommal, s ez a fontos, kiváló árucikk aligha kerülte el a figyelmüket, még kevésbé a tudósokét s az írókét. Hérodotosz, Egyiptomban járván (Kr. e. 5. század), meg sem említi, nyilván mert az ő idejében már közismert, „természetes” könyvanyag volt. Az első pozitív, okmányyszerű feljegyzés a Kr. e. 407-ből származik, az athéni Erekhtheusz-templom építésének kőbe vésett „zárszámadásáról”, e szerint két drachmát és négy oboloszt költöttek a papiruszra, amelyen ugyanezt az elszámolást az állampénztárnak benyújtották. Itáliában Ennius⁴⁸, a költő említi először. Romlékony volta miatt kevés maradt fenn ez időkből, a legrégebb

⁴⁷ Kleiszthenész vezette be Kr. e. 509-ben (Athén). K. J.

⁴⁸ A latin irodalom megalapítója, *Annales* című műve Vergilius *Aeneis*éig nemzeti eposznak számított.

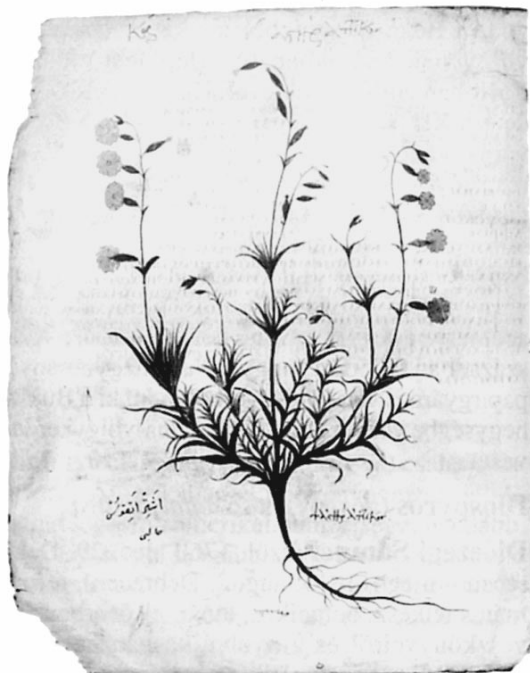
darabok Kr. e. 4. századiak, s gyér számúak; a 3. századtól kezdve azonban egyszerre megnövekedik a leletek mennyisége. Nagy Sándor hódításai ugyanis szabad utat nyitnak a hellén műveltség terjeszkedésének, megsokasodik a görög mű, a görög szó, s a papirusz hátán eljut a „világ” minden sarkába.

A görögök papirusztekercse minden alkatelemében egyiptomi átvétel, de az ő kezükben sok gyakorlati újításon megy át. A káka-íróvesszőt felváltja a hegyesebb és keményebb írónád-kalamus, emiatt a verzóraírás megszűnik, mert átütődnek a tinta; a sorvezetés pedig átcserélődik jobbirányúvá. A könyvnek szánt iratokat, irodalmi és tudományos műveket kizárólag nagybetűkkel, kapitálisokkal írják, a kurzív kisbetű egyébként is aránylag későn fejlődik ki. Viszont az egyes szavak közt semmi hézagot nem hagynak, legfeljebb szókezdő ékezeteket alkalmaznak, s ez nehézkessé teszi az olvasást. Másfelől az egybetartozó szövegrészek, passzusok, mai szóval bekezdések utolsó sorának kezdőszava alá vonalat húznak: ez a *paragraphosz*, s innen ered a paragrafálás mai szokása. A hivatásos könyvírónak (másolónak) a nagybetűs szépírást, a *kalligraphiát* kellett megtanulnia, mert a gyors kisbetűs írás csak a köznapi gyakorlatban volt használatos.

Mikor a másoló elkészült munkájával, következett a korrektúra, ezt vagy ő maga, vagy külön korrektor végezte. A korrektor esetleg megjegyzéseket, figyelmeztetéseket, azaz *scholionokat* is írt a lapszélre, margóra, az olvasás megkönnyítése céljából, vagy egyéb jeleket alkalmazott, például *aszteriskoszt*, csillagot. A könyvcím sokáig ismeretlen dolog volt; ha egyáltalán jelezték a mű tartalmát, tárgyát, a szöveg végére, vagyis a tekercs belső, legvédebb helyére jegyezték. Kallimakhosz, az alexandriai könyvtár hírneves igazgatója, elsőnek szerkesztett katalógust, s ebben a könyveket a szerző neve s a mű kezdőszava szerint sorolta fel. (A babiloni könyvtárakban is ez volt a szokás, persze a szerzők neve híján, s ahogy láttuk, ott megtörténtek az első lépések a katalógusírás felé is.) De mindaddig, míg a „cím” a tekercs legbelsejében lappangott, lapult, s míg rá nem eszméltek a címkézés reformjára, a tekercset ki kellett göngyölni; ám valószínűbb, hogy a könyvtárakban ma is jól ismert *memoria localisz* segített a bajon: a könyvtárosok fejből tudták a művek raktári helyét. De végül is a tekercsek elejének felső sarkára címmel ellátott fityegőt ragasztottak, görögül *szülliboszt*, latinul *titulust* (címkét) vagy *indexet* (mutatót). De akadtak más nehézségek is; az egyiptomi módra egyvégtében írott, félméteres átmérőjű tekercsek kezelése, olvasása sok vesződséggel járt, még ha botra, *umbilicusra* (köldökbotra) göngyölitették is, ezért a görögök 6–8 méter hosszú tekercsekre tértek át, melyek összegöngyölve, marokra foghatók voltak. Amennyi a mű szövegéből egy ilyen tekercsen elért, elnevezték „könyv”-nek (*büblosz*, *liber*), vagy pedig előzetesen osz-

tották fel a művet könyvekre, s minden könyvet külön tekercsre írtak. A költeményeket pedig „énekek”-re tagolták (*kantusz*). Így oszlott azután például Hérodotosz műve kilenc könyvre, az *Iliász* huszonnégy énekre. Amikor mi most a *Zrinyiász* énekeit olvassuk, nem tudjuk, hogy az alexandriai könyvtárosok egy megörökölt technikai fogásával állunk szemben. Igaz viszont, hogy később maguk az írók eleve alkalmazkodni igyekeztek ehhez a szokáshoz, amit egyébként minden írott mű belső természete is megkíván, ahogy ma már látjuk.

A könyvdíszítésnek Egyiptomban már jelentős kezdeményei voltak, s a görögök korszerűen, a maguk igényei s ízlése szerint alkalmazták. A nevesebb szerzők arcképeit a tekercsek elejére rajzolták a könyvtárakban elhelyezett mellszobrok (*hermák*) vagy domborművek után; ezenkívül egyiptomi módra „szemléltették”, „megvilágosították”, azaz illusztrálták, illuminálták a szöveget. A görög tudósok aránylag hamar fölismerték, hogy a magyarázó ábra igen hasznos eszköze a szöveg megértésének. Tudomásunk szerint knidoszi Eudoxosz, görög csillagász (Kr. e. 370 körül) volt az első, aki rajzokat illesztett munkáiba. A Kr. e. 1. századból fennmaradt kitioni Apollóniosz illusztrált könyve a ficamodások kezeléséről, a Kr. u. 1. századból pedig Dioszkoridész természettudós hasonlóképp ábrákkal ellátott könyve a növényi és állati eredetű gyógyszerekről

36. ábra. A habszegfű (*Silene linoides*) ábrázolása

(l. 36. ábra). De az iskolakönyveket is serényen illusztrálták, kivált a fő tantárgyat, Homérosz eposzait.

A könyvszeretet, *bibliophilia* minden időben érvényesült. Elegánsnak tartották a keskeny, magas íráshasábokat („tükröt”, ahogy ma mondjuk), széles margókkal. Ha a sorok hossza adva volt, mint például a költeményeknél, akkor ehhez szabták a hasábok, soroszlopok magasságát: a hosszú sorú hexameterből 60–70 sort írtak egymás alá, hogy a hasáb karcsúvá váljék, ilyenkor azonban magasabb (30–35 cm) tekercset kellett használni. A prózát tetszés szerint „tördelték” rövid sorokba, s általában 20–22 cm magas tekercsekre írtak. De akadt mindenféle forma, a félméteres nagyságtól az 5 cm-es miniatúr, „gyémántkiadású” holmiig. A másolót sorszám szerint díjazták, fel is jegyezte gondosan a sorok számát, s így egyúttal a leírt szöveg épségét, teljességét is ellenőrizték, nem lehetett egyes sorokat vagy mondatokat elsikkasztani.

Mikor mindez megvolt, az egybetartozó tekercscsomót közös cserép- vagy fahengerbe, *thékába* rakták. Innen származik tehát a *biblio-théka* szó, ma már minden könyvgyűjtemény neve, míg eredetileg csak könyvtartót jelentett. A rómaiak *capsá*nak vagy *scrinium*nak hívták; a *capsa* a középkorban a könyvestarisznnya lett, utóbb egyáltalán tarisznnya, amibe például a kápsáló „diákok” az adományokat gyűjtötték; a *scrinium* pedig szekrény.

A beíratlan, tiszta papiruszlap neve *khartesz* volt, latinul *charta* (a hártya és a kártya szó közös őse); a tekercsé *külindrosz* (cilinder), latinul *volumen*, s ez egy-egy mű tekercseit (köteteit) jelentette; különböző iratok, akták stb. egybegöngyölt közös tekercseit *tomosznak*, illetve *tomus*nak nevezték; mindkét szó megmaradt a nemzetközi használatban.

A papirusztekercs, mint könyv, azaz mint irodalmi jelenség s nem árucikk, természetesen a papirusszal együtt jelenik meg Görögországban. Ábrázolásai a 6–5. század fordulóján tűnnek fel. Egy attikai vázatöredéken énekest látunk, amint flótafúvó kísérete mellett Sztészikhorosz költeményeit adja elő könyvtekercsből. Euphroniosz vázafestő egyik festménye tekercsről felolvasó ifjút s két, feszülten figyelő hallgatót ábrázol; egy másik vázafestő, Durisz képe pedig arról tanúskodik, hogy a tekercs ez időben már az iskolai oktatásban is helyet kapott. Az 5. század közepéről maradt fenn az a vázakép, amely a verseit felolvasó Szapphót mutatja be nőhallgatói körében.

*

Említettük, hogy Nagy Sándor hódításai fellendítették a könyvtermelést; ehhez csakhamar hozzájárult egy másik ok is, mégpedig a versengés Pergamon városának és Alexandriának az urai között. Az ellentét sze-

rencsére eredményre vezetett, mert megszülte a bőrnek könyvírásra való használatát, azaz megteremtette a könyv mai, egyelőre leggyakorlatibb s világszerte elterjedt alakját: a füzetes, leveles könyvet, a kódexet.

Pergamon kis-ázsiai város volt, a kereskedelemből igen meggazdagodott, ami persze elsősorban a királyok gazdagodását jelentette. A királyok többek közt könyvtár alapításával is igyekeztek hírnevüket, hatalmukat növelni. A pergamoni könyvtárat I. Attalosz alapította, de II. Eumenész tette naggyá. A világ akkoriban legjobban szervezett könyvtárát, az alexandriait akarta túlszárnyalni, s ebben a hagyomány szerint odáig ment, hogy Alexandria tudósait és könyvtárosait Pergamonba csábíttatta; a Ptolemaioszok viszont állítólag fogságba vetették a maguk könyvtárosát, hogy át ne pártoljon. Erről Varro ír, de téves adatok egész sorával együtt úgy, hogy közlését bátran legendának minősíthetjük. De mint minden mítosz és monda, ez is jól jellemzi a történelmi helyzet lényegét. Kétségtelen, hogy ebben a korban a könyvtárnak, tudósnak, könyvtárosnak becsülete volt, s a mondából annyi mindenesetre igaz, hogy az Attalidák minden becsesebb kéziratot vagy másolatát, esetleg a szerzőjét is igyekeztek megszerezni. Ez pedig anyagilag is érintette a Ptolemaioszokat és Alexandriát, mert csökkentette a tanulni, művelődni akaró idegenek özönlését, a másoló munka nagyüzemét, a könyvkereskedelem forgalmát. Ptolemaiosz Epiphanész ennek – Varro és Plinius szerint – úgy akarta végét vetni, hogy megtiltotta a papirusz kivitelét Pergamonba; de ezt a hírt is módjával kell hinnünk, mert a tilalom erős gazdasági kárt okozott volna Egyiptomnak. A legvalószínűbb, hogy Pergamon a behozatal mérlegén akart javítani azáltal, hogy a papiruszt belföldi anyaggal helyettesíti. Ilyen volt az állatbőr, megfelelő módszerrel kidolgozva.

A bőr használatának már tisztos múltja volt Egyiptom, Judea, Assíria, Kis-Ázsia és Perzsia történetében; általában, minthogy a fejedelmek kedvelték, „királyi bőr” volt a neve. A zsidók mindig bőrre írták a Thóra vagyis a Törvény szent tekercseit; a perzsák törvényeiket 1200 bőrön írták össze; a görögök is – mint fentebb már szóltunk róla – az íróbőrt *diphthera* néven említik. Szent mondásaikat, orákulumaikat az áldozati állatok bőrére írták. De Pergamonban II. Eumenész idején (Kr. e. 2. század eleje) új eljárást dolgoztak ki, s ezzel versenyképessé tették „árújukat”. Az így kapott hártját nevezték pergamoninak (görög: *charta Pergamena*, latin: *membrana Pergamena*), s ebből lett a mi *pergamen* vagy *pergament* szavunk.

Általában kisebb állatok bőrét használták erre a célra, vékonyabb lévén: a szamár, borjú, bárány, juh, kecske, disznó, kutya és antilop irháját (antilopbőrre van írva például a *Codex Sinaiticus*, a világ legrégebb kódexe, Kr. u. 4. sz.). A bőroket először megtisztították, mézvízbe áztatták,

megkopasztották, húsos részeit levakarták, a „pőrét” további cserzés nélkül ráára feszítették, bevonták krétapéppel és horzsakővel simították. A pergamennek sok döntő előnye volt a papirusszal szemben, s ki is szorította a használatból már jóval a rongypapírnak és a papiroskönyvnek elterjedése előtt. Először is simább volt, könnyebben ment rajta az írás; mi több, a verző és rektó nem különbözött egymástól, azaz mindkét oldalára lehetett írni. Ez nagy anyag- és helymegtakarítást jelentett, s voltaképpen ez a tulajdonsága szülte meg a könyvtörténet döntően fontos újítását: a füzetes, levelekből álló könyvformát, a kódexet, s e révén a mai könyvet. További javára szolgált a pergamennek, hogy az írást könnyen le lehetett vakarni róla, nem sérült meg, nem vált használhatatlanná a dörzsöléstől, mint a papirusz. Szükség idején éltek is ezzel az előnyével, különösen az ókor és a középkor fordulóján: levakarták kegyetlenül a régi, „elavult” vagy kevésre becsült szövegeket, hogy új, becses műveket írjanak a helyükbe, a mai tudomány nagy bánatára. Ezeket nevezték *palimpszesztosznak*, újra simított hártjának. Szerencsére a megszorított tudomány megtalálta e régi bűn ellenszerét is: kémiai eljárásokkal, újabban ultraviola átvilágítással olvashatóvá teszik az eltüntetett írást. Mindebből azonban kitűnik az is, hogy a pergamen jóval tartósabb volt a papirusznál, végezetül pedig olcsóbb, mindenütt elő lehetett állítani, s nem kellett vámmal adózni érte a papiruszkereskedelmet monopolizáló Egyiptomnak. Ezek az előnyök segítették diadalra, s hozzá oly korán, hogy a papirusz őshazájában, Egyiptomban is már a 2. században találunk pergamentekercseket.

Ugyanis hosszú időközön át a pergament még tekercselték, noha hosszabb szalagokat nehézkesen, varrással lehetett csak egybefűzni, s az állatbőrök nagysága nem engedett sok változatosságot. De eleinte rövidebb szövegek, levelek, ügy- és okiratok, diplomák írására használták csupán. Ezt az ünnepélyesebb jellegét mindmáig megtartotta, a régi kutyabőrös nemesi levelektől kezdve a doktori diplomákig. S használták még fontosabb papirusztekercsek borítására, amiben a könyvboríték, a könyvkötés őseit tisztelhetjük. Végül is a hosszabb szöveg megszülte a hozzáillő formát: Róma és Bizánc végleg áttér a kódexre.

*

Mindazáltal a papirusz szívosan agonizált; kísérjük el utolsó útjára. Küzdelme a pergamennel háromszáz évig tartott, s a 4. századtól kezdve egyre jobban tünedezik. Éspedig romlékonysága miatt nemcsak a használatból tűnik el, hanem egyáltalán a világból: pusztul, vész az egész ókori emlékanyag. Igen nagy szerencsétlensége ez a művelődéstörténetünknek, mert így esett, hogy a klasszikus ókorból egyidejű, eredeti mű

alig maradt reánk, csak megbízhatatlan töredékek, s hogy ami más módon előkerült, mindaz, amit ma bírunk, csak foszlánya, roncsa az antik műveltség szellemi termésének. Jól szemlélteti ezt a papiruszgyűjtés néhány adata.

Első hírünk 1591-ből származik, ekkor ajándékozott Johann Jakob Grynaeus három papirusz-töredéket a baseli könyvtárnak; annyit tudunk csak róluk, hogy kurzív görög és unciális latin írással voltak írva (Kr. u. 4–5. század), de tartalmuk ismeretlen, mert azóta elvesztek; akkoriban török írásoknak vélték őket, tekintve hogy bizonyára egyiptomi arabok révén kerültek Európába. Az első szakszerűen kutató tudósok Jean Mabillon és Bernard de Montfaucon voltak (1709-ben, illetve 1702-ben jelentek meg a műveik), s szórványos papirusz emlékekről adtak számot. Az első nagyobb leletet Európában, Herculanumban ásták ki a láva alól 1752-ben, mégpedig 1806 megszenesedett tekercset, de ezekből mindmáig csak 700-at sikerült kigöngyölni, minden technikai ügyeskedés ellenére. A Piso család villájában találták őket, s tulajdonosuk Epikurosz híve lehetett, mert a gyűjtemény megfejtett része csupa epikureista bölcséleti művet tartalmaz. Az igazi gyűjtés azonban az egyiptomi ásatásokkal vette kezdetét. Régiségekre vadászó s velük kereskedő fellahok, zsidókereskedők természetesen már régóta adogattak el papiruszokat idegen utazóknak, de lelőhelyeiket titokban tartották. A dán Nicolaus Schow 1788-ban 50 Memphiszben előkerült tekercset publikált, az úgynevezett *Charta Borgianát*, s ettől fogva sok, Egyiptomban működő európai hivatalnok, konzul, katonatiszt, kereskedő stb. foglalkozott önzetlenül vagy üzleti célból gyűjtéssel. Egyre-másra következtek a nagyobb leletek; fellahok találták az úgynevezett *Szerapeion-papiruszokat* (Memphisz, 1820); következtek Théba, Thisz, Panopolisz, Szakkara papiruszai, majd a mindeddig legjelentősebb lelet, illetve leletsorozat el-Fajjúm vidékén, Krokodilónpoliszban⁴⁹ (1880-tól): a *Fajjúm-papiruszok*, több ezer darab, hét nyelven, a Kr. e. 3. évezredtől kezdve az ókeresztény időkig.

Mindez javarészt óegyiptomi anyag, s a homok őrizte meg. A görög–római kor emlékei sokkal nagyobb mértékben semmisültek meg Alexandria nedvesebb éghajlata és a sok háború miatt; csak töredékes anyag került elő vidéki városok romjai alól, szemétdombokból és múmiapólyákból. Ami az antik klasszikus irodalom és tudomány terméséből fennmaradt, majdnem mindet középkori és bizánci másolatokból bírjuk. Egy 1923-ban készített statisztika szerint 1167 irodalmi papirusz közül 221 esik az *Iliászra*, 59 az *Odüsszeiára*, ezután sorban következnek

⁴⁹ Szobek az egyiptomi mitológiában a víz és a kiáradt Nílus istene. Kultusz-központja a Fajjúm-oázis volt. K. J.

Démoszthenész, Platón, Euripidész, majd Thuküdidész, Iszokratész, Xenophón és Arisztotelész állnak leghátul. Ritka, de annál nagyobb öröm, ha egy-egy ismeretlen mű bukkan napvilágra, így Arisztotelész: *Athén államáról* (1891, Hermiopoliszban), Hérondasz: *Mimiamboi*, Pindaros, Bakkhülidész, Szapphó, Alkaios új darabjai, Szophoklész *Nyomkereső*je. Ámde tekintetbe kell venni, hogy a leletek legkisebb foszlánya sem haszontalan a tudományok számára, s az emlékek egész tömege felbecsülhetetlen érték. Javarészüik történeti és vallásos tárgyú, emellett azonban igen sok darab a természettudományok egész sorának történetére vet új világot; a csillagászat, vegytan, számtan, geometria, orvoslás, zene, művészet ismerete mind jelentős anyaggal gazdagodott belőlük.

Már a rómaiak észrevették, hogy a könyv igen kalandos hajlamú teremtmény: „*Habent sua fata libelli.*”⁵⁰ A papiruszokról ez sokkal kevésbé mondható; amit egy-egy tekercs történetéről tudunk, többnyire négy pontba foglalható össze: megírták, föld alá került, kikaparták, eladták. Mégis meggondolkoztat, hogy egy, halotti arcképe szerint igen csinos, fiatal görög leány feje alatt az *Iliász* luxuskiadását találta Flinders Petrie 1888-ban. Vagy miért tettek egy másik fiatal leány teteme mellé szerelembájló varázsszöveget, a szeretett ifjú hajfürtjeibe csavarva? Holta után is bírni akarta szerelmét? És hogyan került Lukács *Evangéliumának* latin nyelvű és gót írású, tehát középkori töredéke Egyiptomba? – Másfelől egy-egy lelet az arab kincésárak jóvoltából feldarabolva megy világgá. Így az *Iliásznak* egy kora ptolemaiosz-kori múmiapólyából származó töredéke a heidelbergi egyetemi könyvtárban van; eladója egy hibehi sziklasírt fosztott ki 1896-ban, a zsákmány egy darabja Heidelbergben kötött ki, a másik Oxfordban, a többi része 1902-ben került forgalomba, s ekkor nyomozták ki a lelőhelyét. Egy szakkarai sírból 15 papirusz Oroszországba vándorolt, 57 Berlinbe, 35 Lipcsébe. S mintha a sors iróniája lett volna, hogy az egyik herculaneumi megszenesedett tekercs a vatikáni múzeumban végképp elégett.

Ha meggondoljuk a papiruszok nagy jelentőségét, egykori óriási elterjedését, gyors és tömeges elsüllyedését, majd váratlan felbukkanását évszázadok múlva – egy egész tudományos szerencsejátékot –, akkor nem csodálkozhatunk a tudósok mohóságán, mellyel a becses anyagot megrohanták, s azon sem, hogy azonnal gondosan kategorizált tudományágakat fejlesztettek a velük való foglalkozásból: *papürológiát*, *papürographiát*, *palaeographiát* és az anyagra való tekintettel *pergamenológiát* is. De ez a rendszerezés nem pusztán külsőleges, mert az írás hordozó nyagának egy-egy fajtája rendesen egybeesik az írásművelés, a szelle-

⁵⁰ A könyveknek megvan a maguk sorsa (Terentianus Maurus). K. J.

mi termelés korszakaival, s a kettő kölcsönhatása nyilvánvaló. Ezért természetes, hogy a kőfeliratokkal is külön tudományág foglalkozik (*epigraphia*), s hogy saját akadémiaja van Párizsban. Még inkább tapasztalni fogjuk ezt, ha a nyomtatott könyvről lesz szó.

*

A *könyvkereskedelem* magzatformában mindenütt megjelenhetett, ahol megjelent maga a könyv, magántulajdonba kerülhetett és gazdát cserélhetett. De az ilyen alkalmi cserebere még nem kereskedelem, nem hasznot hajtó foglalkozás, nem üzletszerű könyvterjesztés. Ennek az üzletágnak kialakulása sok feltételtől függött és lassan ment végbe. Maga a gondolat is sokáig merőben újnak, meglepőnek tűnt volna fel az emberek szemében. Egyiptomban, láttuk, meg sem születhetett, s a gazdasági és szellemi életnek megváltozott formái tették csak lehetővé, hogy görög földön megvalósuljon. De az emberek itt is ahhoz voltak szokva, hogy hallgassák az irodalmat, az írók pedig, midőn feltűnedezni kezdtek a porondon, természetesnek találták, hogy előszóval terjesszék műveiket. A névtelen népi költészetet hivatásos énekmondók, *rhapszodoszok* adták elő, s az első szerzők szintén velük énekeltették, szavaltatták szerzeményeiket. Még a prózaírók és filozófusok is, így Hérodotosz és Empedoklész. Aki netán maga is bírni akart valamely művet, le kellett másolnia vagy másoltatnia; Euripidész például külön rabszolgát tartott kéziratok másolására. Ha pedig az író terjesztetni kívánta műveit, magának kellett másoltatnia őket; így tudjuk, hogy Antigonosz Gónatasz több rabszolgát ajándékozott erre a célra mesterének, a filozófus Zénonnak (Kr. e. 3. század).

De a görögök könyvszeretete nem nyugodott meg ezen a ponton. Számos író több helyt elejtett megjegyzése kétségtelenné teszi, hogy az 5. században Kr. e. az athéni piacon, az agorán, kirakó vásár formájában már árultak könyveket, sőt a könyvárusok csakhamar külön „sor”-ba tömörültek, mint a többi árus a portékája szerint. Arisztomenésznél (450 körül) feltűnik a könyvkereskedő neve is: *bibliopolész*. Szokratész idejében az agora egyik helyén, az úgynevezett Orkhesztra félkörös teraszán tömörült a könyvforgalom, s a szellemi élet jelentős tényezőjévé vált. Itt találkoztak az írók és az olvasók, számba vették a beérkezett állományt, megvitatták az újdonságokat, részleteket olvastak fel a jelesebb művekből. Hallgatóság mindig akadt, mert az egész görög közélet az agorán játszódott le; s a könyvforgalom is élénk lehetett, mert Arisztophanész *Madarak* című vígjátékában megjegyzi, hogy az athéniek reggelijük után azonnal „a könyvekhez” sietnek. Világos azonban, hogy nemcsak Athénben volt így. Xenophón *Anabasziszában* arról értesít, hogy a thrákiai par-

tokra sodort hajóroncsok rakományában egyéb áruk közt könyveket is találtak, s ebből kitűnik, hogy az anyaország jelentős könyvforgalmat bonyolított le a gyarmatok felé. A 4. században Hermodórosz, Platón tanítványa, avval szerzett hírnevet, hogy mesterének műveit Szicíliában elterjesztette. Hasonló adat nagy számmal akad. Ami az árakat illeti, Szokratész védőbeszédében megemlíti, hogy az agorán, ha nagy a kereslet, a filozófusok műveiért egy drachmát is meg kell adni. Mindazáltal szervezett könyvterjesztésről, kereslet-kínálat összehangolásáról és kihasználásáról itt sem beszélhetünk; mind a beszerzésnek, azaz eladásnak, mind pedig a vételnek csak alkalmi jellege lehetett. De a dolgok ilyenén állapotába jelentős változást hozott a nagy kulturális középpontok keletkezése, s bennük hatalmas könyvvárosok, bibliopoliszok létesítése. Ezek működése nyomán végül megindul Rómában a nagyarányú, üzletszerű gyártás is.

Az író, a tudós azonban még ekkor sem él meg munkája gyümölcséből, szellemi magántulajdona nincs, egyéb keresetéből, tanítványokból vagy alkalmi jutalmakból tartja fenn magát sokáig, s a mecénásság kialakulása sem jelent lényeges változást.

*

A maecenatus, az író- és tudóspártolás az egykorú társadalmi rend: az egyeduralom szerves tüneteként jelenik meg, a nagy *könyvtárakkal* egyidejűen. Uralkodók tartják fenn őket, s írók, tudósok, könyvtárosok, másolók, ügynökök seregét hívják meg vendégül, szerződtetik, alkalmazzák. Az egész a zsarnok-udvar egyik tipikus intézménye. A fáraók gyűjteményeiről már szóltunk. Görögországban szintén tirannusok az első gyűjtők: Polükratész, Peiszisztratosz, de gyűjteményük valójában csak könyvhalmaz lehetett. Az első rendszerezett könyvtár Arisztotelészé, de igazában ezt sem lehet magángyűjteménynek nevezni, mint ahogy Arisztotelész sem volt magánember, hanem egész intézmény egy személyben. Tanítványa, Nagy Sándor ugyanis körrendeletet küldött szét birodalmában, hogy minden felhasználható tudományos anyagot gyűjtsenek össze, s küldjék meg a tudósnak. Egész karavánok szállították a forrásanyagot, s innen erednek Arisztotelész enciklopédikus ismeretei. Roppant életműve nem egyéb, mint ezeknek rendszerezése, s ebből következik, hogy forrásanyagát, azaz könyvtárát is rendszereznie kellett. Nagyságáról nincsen adatunk, csak annyit tudunk, hogy egyik tanítványa örökölte, de utóbb szétszóródott, elkallódott a java. Egy része Alexandriába került, néhány darabja sok viszontagság után Sulla birtokába jutott, s ő Rómába vitte őket.

Az ókori könyvtár udvari intézmény tehát, de nem csak a könyvtár az. A legnagyobb és mintául szolgáló: az alexandriai például egyúttal akadémia, egyetem, múzeum, kép- és szoborgyűjtemény, állat- és növénykert, s az egész a királyi palotavárosban, a Brukheionban volt elhelyezve. Most hát szóljunk arról, hogyan folyt az élet e mamutintézmények falai közt, s példának vegyük mi is az alexandriait.

Nagy Sándor egyiptomi szatrapája, I. Ptolemaiosz Szótér⁵¹ alapította Kr. e. 300 körül, mikor Nagy Sándor birodalma a diadokhosz királyságokra bomlott, s neki sikerült véres harcok árán az egyiptomi trónt megszereznie. De nemcsak könyvtárat állított fel, hanem múzeumot és orvosi főiskolát is; az egész neve *Muszeion* volt, legfontosabb része mégis a könyvgyűjtemény. Igazi megszervezője Démétriosz Phalerón, egy rabszolga fia, rendkívül tehetséges ember, a peripatetikus filozófia művelője, Theophrasztosz barátja. Athén zsarnoka, Kasszandrosz, már fiatalon a város kormányzójává tette meg, de helyéről erőszakkal eltávolították, s ekkor Thébába ment. Innen hívta meg Ptolemaiosz Szótér a *Muszeion* élére, de utóda, Ptolemaiosz Philadelphosz⁵² megint csak száműzte. Utódai közül kiemelkedik Kallimakhosz, maga is kiváló költő, emellett igazi gyakorlati szakember, sok máig élő újítás fűződik a nevéhez.

A könyvtárban mintegy száz ember dolgozott állandóan: tudósok, könyvtárosok, másolók, ügynökök. Mi volt a feladatuk? A ninivei gyűjtemény alapelvehez hasonlóan, elsősorban a hellén szellem minden termékének összegyűjtése. Ez nem volt nagyon nehéz dolog, mert korlátlan királyi hatalom s szinte korlátlan anyagi fedezet állt mögöttük. Ptolemaiosz Philadelphosz például elrendelte, hogy az Egyiptomba érkező hajók rakományait vizsgálják át, s ha olyan kéziratot találnak, mellyel a könyvtár még nem rendelkezik, kobozzák el; a tulajdonosnak másolatot adtak róla, egyéb kártérítést azonban nem, sem a másolat eladására nem maradt módja. Ez annyit jelentett, hogy a könyvkereskedés, a kéziratok cseréje stb. állami monopóliummá lett, mint a papiruszgyártás. A kézi másolásnak ebben a korban igen nagy becsük volt az eredeti, hű, megbízható szövegű kéziratoknak, s ez magyarázza a nagy bőkezűséget és a gyakori csalást, erőszakot, amellyel a Ptolemaioszok eredeti kéziratokhoz igyekeztek jutni. Viszont ezeket a tulajdonosok kincsként őrizték. Így például az athéniek semmi áron sem engedték át a nagy drámaírók: Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész kézirateit, még másolásra sem, élvén a jogos gyanúporral, hogy nem fogják visszakapni. Mikor azonban egy rossz termés miatt Athént inség fenyegette, s Ptolemaiosz megtagadta a gabona kivitelét, kénytelenek

⁵¹ Szótér = a megmentő. K. J.

⁵² Philadelphosz = fivérét szerető. K. J.

voltak átadni őket másolásra, de ekkor is aránylag roppant összegű biztosítékot kértek és kaptak. Evvel a kéziratok sorsa betelt: az uralkodó veszni hagyta a kauciót, s másolatot küldött vissza az athénieknek. Lehet, hogy ez is csak mendemonda, mint a papiruszkiviteli tilalom Pergamonba, de jól jellemzi, hogy a Ptolemaioszok semmi eszköztől sem riadtak vissza, ha a Muszeion gyűjteményének gyarapításáról volt szó. Valószínű azonban, hogy erőszakra ritkán került a sor, elegendő volt a fenyegetés, aminek a királyok hatalma éppen elegendő súlyt adott. Viszont épp ezért nem kell föltétlenül túlzottnak minősítenünk a könyvtár állományáról fennmaradt adatokat. Ezek szerint Kallimakhosz alatt a Muszeionban 90 000, a Szerapeionban 40 000 feldolgozott tekercs állott, s 400 000 még rendezésre várt. A mennyiség azonban ingadozott. Így midőn Julius Caesar bevonult Alexandriába, ellenségeskedés fogadta, erre felgyújtatta az egyiptomi hajókat a kikötőben, a tűz átterjedt a városra, s a könyvtár egy része is elégett. Antonius kárpótlásul a pergamoni könyvtár 200 000 tekercsét ajándékozta Kleopátrának. Valószínű tehát, hogy a könyvtár legnagyobb állománya csakugyan elérte a hagyományban fennmaradt 700 000-es számot.

A szövegepség nagy gondja magyarázza a tudósok jelenlétét a könyvtárban. Nem csupán tudományukat művelték itt, hanem feladatuk volt a kéziratok szakok szerinti osztályozása, a szerzők megállapítása, mert e téren nagy volt a bizonytalanság, sok a tévedés, sőt a csalás, s végül és főként az eredeti, hiteles és teljes szövegek rögzítése. Óriási feladat volt ez, ha meggondoljuk, hogy minden egyes másolat épsége a másoló kénye-kedvétől, alkalmi céljától vagy értetlenségétől függött. A tudós könyvtárosnak tehát nemcsak a maga területén kellett szakembernek lennie, hanem ismernie az egykorú irodalmat, a szerzők felfogását, elméleteit, sőt stílusát is, az irodalmi, költői műveknél pedig a szó szerinti szöveget, mert ezeknél egy-egy tévesen másolt szó meghamisította a mű értelmét és metrumát is. Volt tehát dolog a kritikusok, filozófusok, történetírók, matematikusok, csillagászok, jogászok, az orvoslás, növény-, állat-, ásványtan stb. tudorai számára bőven. Az ő munkájuk alapján másolták a végleges szövegeket; osztályozásuk szerint állították fel a tekercsraktárakat, s készítette Kallimakhosz az első szakszerű katalógust. De a másolók és a raktárosok munkája sem volt csupán gépies. Láttuk már, milyen ésszerű újításokat vezettek be, főként Kallimakhosz idején, a szövegek olvashatóbbá tételére s a tekercsek kezelésének javítására. Egy-egy régi formájú, megrongálódott, selejtre érett tekercs átírása olyasféle feladatot rótt a másolóra, mint amit ma sajtó alá rendezésnek, javított, kritikai kiadásnak nevezünk. A raktárosoknak meg éppen fontos szerepük volt: a nagy könyvváros, a bibliopolisz belső rendjének fenntartása, forgalmának irányítása. A könyvanyagot ugyanis szakok szerint csoportosítva állították fel, de csak az egyes állványokon elhelyezett könyvcsoportok tárgyát, szakját jelölték táb-

lákra (*pinakész*) írt rövidítésekkel vagy jelképekkel; így az óriási anyag helyrajzát, a gyarapodást, a művek forgalmát, ki- és beadását, állapotát stb. a raktárosoknak kellett számon tartaniok. Vagyis az akkori tudományrendszerezés gyakorlati megvalósítói, a szaktudósok nélkülözhetetlen segéderői voltak. Az is bizonyos, hogy az olvasók elsősorban hozzájuk fordultak tájékoztatásért, tanácsért; mai szóval ők látták el az olvasószolgálat, a referencia feladatát.

Az anyaggyűjtés és -mentés mellett természetesen az olvasói és a tudósmunka számára is gondoskodtak kényelemeiről. Aki kutatni, jegyzetelni, másolni vagy egyszerre több művet használni kívánt, annak a raktárteremben álltak rendelkezésére megfelelő munkaeszközök. Olvasóhelyiségül a dísztermek és a nyílt oszlopcsarnokok szolgáltak, ahol ülve, heverve, sétálva mormolhatták vagy szavalhatták az olvasók a szöveget, minthogy a hangtalan olvasás ekkor még nem volt szokásban. Ennek az a magyarázata, hogy az ismeretközlés, a tanítás évezredek óta élőszó által történt, a hagyomány s a gyakorlat megszokottá, könnyebbé tette a hallás útján való tanulást (auditív módszer); tehát a néma írást, hogy simábban megértsék. Maga az írás sem volt éppen könnyen olvasható, s a szem és a fül egymás munkáját segítette; ezért olvas a kisgyerek és a gyakorlatlan olvasó ma is szívesen fennhangon. Az olvasáson kívül a nagyterem és az oszlopcsarnok volt a természetes helye a gyakori vitáknak, a művek megtárgyalásának, ismertetésének, sőt az újabbak felolvasásának az érdeklődők számára. A szerzők gyakran itt mutatták be frissen elkészült alkotásaikat, közönségre és méltatásra vágyva; ez a szokás aztán Rómában társasági divattá, sőt ragállyá fajult.

A Muszeion a hellénisztikus anyag számára volt fenntartva, a Szerapeionban az idegen műveltségek, főként az egyiptomi irodalom kincseit őrizték. Ugyanis már Nagy Sándor birodalma sok népet, sokféle kultúrát fogott egy kalap alá, s az egyesítés politikai megalapozására e korban a legcélszerűbb eszköz volt egy közös istenség fölfedezése, szükség esetén mesterséges előállítása: benne egyesültek a különböző vallások (vagyis műveltségek) fő elemei. Ezeket hívták *szüinkretikus* isteneknek. Már Nagy Sándor is gondolhatott erre, mert halála előtt tanácsot kért Babilon ősi bölcsességistenétől, Éától, egyik legrégebb kultuszhelyén, Szinope templomában; mégpedig az úgynevezett „templomi alvás”, azaz álomlátás útján kérdezte meg Éát, s kedvező választ kapott. Ennek az istennek állandó jelzője, mellékneve *sar-apszi* (Szarapszi) vagy *sar-apisz* (Szarapisz)⁵³: a tenger ura volt. Mikor aztán a hellénizmus ter-

⁵³ Kultuszát I. Ptolemaiosz Szótér vezette be az athéni Timonnal. Alakjában és nevében Ozírisz és Ápisz egyiptomi istenek egyesültek. K. J.

jeszkedése s a Ptolemaioszok hatalmának növekedése, másfelől a római birodalom egyre erősödő szervezetének roppant súlya alatt s a sűrű érintkezés folyamán Kelet és Nyugat kultúráinak vegyülése erjedésnek indult, a keveredés középpontja, forraló kazánja Alexandria lett, itt nem részletezhető okokból. A bölcseleti rendszerek s főként a vallások egymásra hatása dominált, történelmi műszóval *theokraszia*, istenkeveredés állt elő. Ez megfelelt a Ptolemaioszok uralmi céljainak, s mint Nagy Sándor, ők is felismerték egy közös isten szükségét. Visszatértek tehát az ő kezdeményezéséhez, melyet váratlan halála miatt nem tudott véghezvinni. Megkezdődött az istenkeresés, a maga teljes apparátusával. Ptolemaiosz Szótérnek álmában egy ismeretlen isten jelent meg, Tacitus szerint fenséges szépségű ifjú alakjában, Plutarkhosz szerint rettentő külsővel, de mindenképpen azt a parancsot adta, hogy vigyék el Alexandriába, építsenek számára templomot, s vezessék be a kultuszát. Minthogy sem a nevét, sem tartózkodási helyét nem mondta meg pontosan, a király bizottságot küldött, Szoszibiosszal az élén, a püthiai Apolló jóshelyének megkérdezésére. Szoszibioszék töméntelen viszontagság után végül is eljutottak Szinópé városába, s ott megtalálták az istent, aki nem volt más, mint Nagy Sándor Sar-apszija. Viszont Szinópé királya, Szküdrothemisz, és a nép egyáltalán nem volt hajlandó megválni tőle. Háromévi alkudozás, követjárás után végül az isten megunta a huzavonát: önsegélyhez folyamodva, maga szállt fel az egyiptomi hajóra, s új fővárosába utazott. A nehézségek evvel még nem értek véget. Nevét, Sar-apszit ugyan könnyű volt az egyiptomi Ozírisz-bika isten nevével: Uszir-hapival összegörösíteni Oszirapisz-Szarapisszá vagy Szerapisszá, vagyis a két istent egyesíteni, de kérdéses maradt, melyik görög isten rejtőzik benne, azonkívül alakja is csalódást keltett. A szobor t. i. Poszeidónt, a tengeristent (Éa-Sar-apszit) ábrázolta, s ők Zeusznál alább mégsem szállhattak; Manetho és az egyiptomi bölcsek szerint viszont a kígyóalak (illetve isten: Apap-Apophisz) és a Kerberosz kutya nélkülözhetetlen járulékaik voltak. Végül is győzött a mélyebb belátás, mindezt egybeolvasztották, és Szarapisz-Szerapisz megkezdhette működését. Ptolemaiosz mesterséges dombon nagy pompájú templomot építtetett számára, s ehhez tartozott a vallások és tudományok közös könyvtára.

E könyvtáráépületekről egykorú képet, részletes leírást nem bírunk, romjaik is eltűntek. Fényűző épületek voltak, márványból, nemes kőanyagból rakva, termék, csarnokok sorakoztak bennük, miket oszlop sorok és kertek, szökőkutak stb. vettek körül, s mindezt az egykorú görög művészet pompája ékesítette: szellemi nagyságok arcképszoobrai, úgynevezett termái, medaillonok, domborművek frízei s az ismert görög építészeti ornamentika. A falfülkékben és a szabadon álló polcokon, továbbá a tékában tárolták a tekercseket; a bútortat mindehhez illő lehetett.

fülkében bizonyára a védőistenség szobra állt, mellette kétfelől s az oldalfalakban fülkék voltak mélyesztve a tekercsek befogadására 2,80 m magasságig, azaz a raktáron emeletes galéria vonulhatott végig; a szabadon álló könyvespolcokat, tékákat, ülőhelyeket stb. az oszlopsorok közt helyezhették el, míg a középtér a szokásos módon reprezentatív célokra, előadások tartására és olvasásra szolgált. Az épület szintén kelet felé néz, Róma nagy építésze, Vitruvius ezt már szabályként írta elő a könyvtárak számára.

Mindebből megállapíthatjuk az egykorú könyvtárak elrendezésének legjellemzőbb vonásait: lehetőleg kiemelkedő helyen, magaslaton vagy domboldalon álltak, teljes szélességű díszlépcső vezetett a szobrokkal és oszlopsorokkal ékesített homlokzat elé; a nagy díszterem hátsó felét a védőistenség, Athéné vagy Apolló szobra díszítette, a falakon medályokban, az oldalt húzóoszlopok között pedig egyszerű talapzatokon a legnevesebb költők, tudósok fejszobrai, hermái sorakoztak; a fülkében, továbbá szabad állványokon és tékában álltak a tekercsek, de rajtuk csak az állomány kisebb része kapott helyet, igazi raktárakul a csatlakozó épületek szolgáltak. A beépített állványok a *Digesták* törvénykönyve szerint a könyvtár ingatlanbirtokának számítottak. Mint mondtuk, pompázó, gazdag kiállításra törekedtek, a padlóra, oszlopokra nem sajnálták a márványt, a szobrokra, faragványokra a művészi munkát, a mennyezetre az aranyozást, s mindenüvé a tarka színű festést. Maga a könyvtár rendesen a védőistenség templomával állt kapcsolatban, hozzá tartozott.

Róma

A római ábécét latin írás néven ismerjük, de latin helyett bátran mondhatnánk európai írást. Nem az a különös, hogy a latin ábécé a nyugat-európai népek közt akadálytalanul elterjedt, s hogy e népek magukkal vitték tengerentúli hódító útjaikra, hanem csodálatos és magában álló tünemény, hogy ez a betűsor két és fél ezer éven át változatlan épségben megmaradt, s meg tudott felelni annyiféle nép, oly sok történeti korszak szellemi igényeinek. Hasonló alkalmazkodó képességre, változatlanságra, elemi életerőre sem a kínai, sem az egyiptomi írás nem nyújt analógiát, ezek otthonülők, autochtonok maradtak.

A latin ősbécé természetesen azonos volt avval, amelyet az első görög gyarmatosok hoztak magukkal Nápoly vidékére, Cumaebe. Ennek a rómaiak is tudatában voltak; az időszámításunk kezdete körüli időben Rómában működő Halikarnasszoszi Dionüsziosz írja, hogy Servius Tullius kortársai ugyanazokat a betűket használták, mint a görögök. A legrégibb görög települések a Kr. e. 9–8. századba nyúlnak vissza, s egy századdal későbbi időből már két teljes és egy csonka itáliai alfabétum maradt fenn, s ezek nemcsak egymással egyeznek meg, hanem úgyszólván azonosak a nyugati görög, másképp dór-khalkidikéi ábécé betűivel. Ezek az emlékek nem feliratos szövegek, hanem szabályszerű ábécék, betűsorok, s lelőhelyük (Formello, Cervetri, Siena) mutatja az elterjedés gyorsaságát. Az első feliratok 600 körül tűnnek fel; s míg a latin ábécé végképp kialakul és egyeduralomra tesz szert, az itáliai néptörzsek körében több írásváltozat támad. Közel áll egymáshoz az etruszk és az umbriai változat, a faliszkus és a latin szintén rokon, míg az oszкус mintegy átmenet a kettő között. Csupán betűeltérésekről beszélhetünk, maga a rendszer közös.

Ugyanezt mondhatjuk a végső latin formáról is, a göröggel szemben. Minthogy mind a görög, mind a latin nyelv hangtani törvényeit ismerjük, könnyű ezek alapján megmagyarázni a betűcserék és módosítások okait. De hiszen ezeket nagyjából ismerjük iskolai tanulmányainkból is. A latin ejtés általában kissé keményebb, merevebb, sziszegőbb, a kettős és a félhangokat nem kedveli. Az aspiráták (hehezetes hangok): th,

ph, kh eltűnnek, a görög *v*-ből *f* lesz, amely maga sem egyéb, mint a régi *fh* rövidítése (egy régi emléken a *fecit* szó még így van írva: *fhefhaked*); a *v* és *u* közös *v* jelet kap; a görög *g*-t, valószínűleg etruszk mintára, a *k* hang jelzésére használták, *c* formájában; de minthogy a *k*-nak már két jele is volt: *k* és *q*, a kiejtés hívebb jelzésére a *k*-t meghagyták a mássalhangzók s az *a* betű előtt, míg a *c* a palatalisok (*e*, *i*) előtt meglágyuló *k*-t, azaz később a *ch*-t és *c*-t jelölte, a *q* pedig görög módra megmaradt az *u* és *o* előtti *k* jelének. Számjegyekül szintén a görög ábécé egyes betűit alkalmazták. Ez az ábécé természetesen az úgynevezett kapitális, nagybetűs formájú jelekből áll; a gyakorlat hamarosan megteremtette a kurzív írást és mindkettőnek számos válfaját.

A latin írás általában világos, tiszta, erőteljes vonalvezetésre tör, s a maga eszközeivel szépen tükrözi a római jellemet. A betűket is arra használja, amik, nem díszíti őket, de vonalaikkal sem takarékoskodik, pontosan megadja a formák teljességét. E betűk valahogy a maradandóság, az anyaggal és a szellemmel való biztos bánni tudás érzését keltik. Legrégibb emlékü a „Romulus sírköve” vagy más néven „fekete kő” (*Lapis niger Romuli*), Kr. e. 600 tájáról, töredékes busztrofedon írás; ezt követi a Duenos-felirat a 4. századból, azután a Manios-penge, a Fucine-tavi bronz, a Scipiók síremléke (259), s végül a még emlékeknek számító *Senatusconsultum de Bacchanalibus* (Kr. e. 186.).

Ahogy a görögöknél, a rómaiaknál is a normatív iskolai írásból fejlődött a betűvetés kétféle formája: a kurzív (azaz „futó”, sietős) köznap, üzleti írás és a gondos, maradandó célú szépírás. Az előbbiről itt sincs sok mondanivaló, a betűk alapformáit nem változtatja meg, csak összevon, kerekít, egyszerűsítésre tör. A szépírás célja azonban már nem a gyorsaság, a gyakorlatiasság, hanem az olvashatóság, a szöveg megörökítése, a maradandóság. Ezért lesz a könyvek és a feliratok kizárólagos betűvetése, noha a nagyüzemi könyvírás idején némileg a könnyebb formára tér át, s több változatot teremt. De eleinte, görög mintára, a nagybetűs kapitális írás dívik, s ennek csak két változata van: a *scriptura monumentalis* a feliratokon (*tituli*) és a *scriptura actuaria* az okmányokon (*acta*); okmányokon azonban egyelőre ne papirost vagy bőrt értsünk, hanem tartós anyagokat: ólom-, réz-, bronz-, ezüst- stb. lapokat. Így például az obsitos katona elbocsájtólevelét vékony bronzlapra rótták, aztán kettébe hajlították (*diploma*), s hasonlóképpen állítottak ki más okmányokat is; ezóta nemzetközi neve az okiratoknak a diploma. (A kettébe hajlítás az írás megvédésére szolgált.) Mikor aztán a papiirusz, a pergamen s a velük járó írószerek az írásnak könnyed lendületet adtak, kialakult a kissé ellentmondóan hangzó kapitális-kurzív írás, amelynek annyi változata van, ahány apróbb könnyítést, összefonást (*ligatúra*), rövidítést (*abbreviatio*) stb. engedett meg az író magának.

A könyvkiadók, azaz másolóműhelyek természetesen egyformaságra törekedtek, legalábbis a saját kiadványaikon, s az efféle üzleti vagy műhelyduktust nevezzük *könyvkapitálisnak*. Gondosabb fajta volt például a *capitalis quadrata* vagy *elegans*: minden betű egy-egy láthatatlan négy-szögbe illeszkedett; a karcsúbb, könnyedébb alak volt a *capitalis rustica*. Az *unciális* viszont görög eredetű, a rómaiaknál is megtartja szabadságát a vékony és a vastag vonalak váltogatásában s a kurzívabb, úgynevezett félunciális formájában már szívesen dől kissé jobbfelé. Az írnokok kézügyessége és becsvágya persze keverékformákat (*scriptura mixta*) is teremtet. Végül pedig (Kr. u. 3-4. sz.) az eredeti kapitális nagybetűs (*maiuscula*) is enged a negyvennyolcból, s helyet ad a szépen írt, de kisbetűs (*minuscula*) írásnak. A középkor aztán újabb változatokat hoz majd, az egyes nemzetek és az udvari kancelláriák megteremtik a maguk stílusárnyalatait. A római hagyományokon alapuló formák *antiqua* (ókori) néven élednek fel, sőt élnek tovább a nyomtatásban a mai napig; az északibb népek pedig megalkotják a gót (azaz barbár) vagy *fraktúr* (tördelt) betűvetést.

Nem csekély újítása a római írásnak a rövidítések bevezetése, vagyis a *gyorsírás*. Feltalálója Suetonius szerint Cicero tudós titkára, a felszabadított rabszolga, Tullius Tiro volt, de valószínűleg, hogy már ő is görög kezdetek után indult. Módszere abban állt, hogy az állandó, változatlan formájú szavak, névmások, névelők, elöljárók betűinek legjellegzetesebb vonásait kiemelte, és közös jellé vonta össze. Ilyen volt például *eius* = Ƀ, *et* = 7, *pro* = P, *per* = P (vö. a mai &). Ezeket a betűket: *litterae* nevétől jegy: *notae* névvel különböztették meg, s a feltaláló után „tírói jegyeknek”, *notae Tironicae*nek nevezték. Számuk egyre nőtt, és Isidorus Hispalensis szerint Seneca már egy 5000 jegyből álló jegytárba gyűjtötte őket össze. Ez kissé érthetetlen, mert mirevaló 22 betű helyett 5000 jegy, de az írástörténetek kritika nélkül közlik ezt az adatot. Az irodalomban, könyvírásnál nemigen használták őket, inkább hivatalos iratok, okmányok, jegyzőkönyvek, üzleti feljegyzések írásához, s az írnokokat, akik jártasak voltak benne, *notarius*nak nevezték (innen: nótárius, azaz jegyző), megkülönböztetésül a rendes módon író *literatus*októl. Ezekből sok rövidítést a középkor is átvett.

*

A *könyvdiszítést* az egyiptomiak kezdték el, a görögök folytatták s a rómaiak szorgosan követték a görög példát ebben is, mert üzleti szellemük észrevette, hogy a kép és az ábra igen jó érdekkeltő, népszerűsítő eszköz. Az illusztráció eléggé általános lett, Vergilius és a többi nagy író művei gyakran képes kiadásokban jelentek meg. A római könyvdiszítés

legnagyobb ismert teljesítménye a nagy polihisztor, M. Terentius Varro *Imagines* („Képek”) című életrajzgyűjteménye; Plinius szerint 700 kiváló ember, király, hadvezér, államférfi, költő, író, művész stb. arcképét tartalmazta, s szövege tulajdonképp csak ezekhez írt magyarázat volt. Eből a szokásból származtak a középkor szöveget szemléltető, „megvilágosító” képei, az *illuminációk*.

*

Az eddig tárgyalt *íráshordozó anyagokon* kívül a rómaiaknál meg kell említenünk a lenvászon vagyis gyolcskönyvet (*liber linteus*) és a viasztáblát (*tabella, tabula*). A gyolcskönyv nem tett szert nagy jelentőségre. Először Livius, a történetíró említi: történeti forrásként utal a Iuno Moneta templomában őrzött lentekercsekre, a Kr. e. 444-ben és 437-ben történt eseményekkel kapcsolatban. Ha ezek a tekercsek az időből származtak, úgy arra következtethetünk, hogy már a papirusz előtt vagy mellette a fontos iratokat a tartósabb és szebb gyolcsra írták. Erre vall ugyancsak Liviusnak az a feljegyzése, hogy a samnius-papok szertartáskönyveiket gyolcsra írták, s hogy Augustus császár a romba dőlt Juppiter-templomban két *thorax linteus*, gyolcstekercset talált, nyilván fontosabb templomi iratot. Flavius Vopiscus történetíró Aurelianusról⁵⁴ írott életrajzában megemlíti, hogy a császár naplóját gyolcsra írta, s ugyancsak ő közli, hogy az Ulpia-könyvtárban a „gyolcskönyvek között” megtalálta Valerius császár egy levelét. Szemünkben ezek a több száz évet áthidaló adatok azt jelentik, hogy az írásra kikészített gyolcs finomabb, választékosabb célokra használt anyag volt, ahogy ma is gyártanak ilyen célból merített, famentes, miniszter, csont stb. papírfajtát.

Jóval fontosabb szerepe volt az írott (nem vésett) fatáblának, mégpedig a legrégebb időktől fogva az egész ókoron át. Köznapi, gyakorlati célokra igen jól szolgált, jobban, mint a papirusz, mert újra meg újra lehetett használni, ha az írást letörölték róla. Ugyanis kétféle fajtáját ismerjük: a krétával és a viasszal bevont falapot, de világos, hogy ezeket megelőzte a pusztán fehérre simított, bevonatlan deszka. Plinius csupán a falapot és a viasztáblát említi, de tudjuk, hogy a deszkát gyakran bevonták krétapéppel, hogy az írás jobban elüssön az alaptól, élesebbé, olvashatóbbá váljék, s használat után egyszerűen lemosták. Ezek voltak a *tabulae, tabellae*, görögül *pinakész*, *deltoi* vagy *püxia*, s kalamussal, náddal írtak rájuk. – A viasztábla deszkáján némi keretet, margót hagytak, a középső részét bemélyítették, a mélyedést viasszal töltötték meg, s erre rőt-ták hegyes fémvesszővel (stílus) az írást. Neve *tabula cerata* vagy *cera*, gö-

⁵⁴ „restitutur orbis” = a világ helyreállítója

rögül *kérómata*. Nagy előnye volt, hogy az íróvessző lapos végével az írást el lehetett simítani, s rögtön újból használhatóvá lett a tábla; innen származik a *stilum vertere* kifejezés: vesszőt fordítani, azaz valamit könnyen, gyorsan eltörölni átvitt értelemben is. A viaszt gyakran színezték, hogy a rovás jól elüssön. Az összes egykorú íróeszköz között a legjobban megfelelt minden olyan alkalomkor, midőn az írásnak nem kellett maradandónak lennie: levél, üzenet, feljegyzés, számítások stb. lefirkantására. De legnagyobb haszna az írástanításnál mutatkozott, még praktikusabb volt, mint a babiloniak agyaglapja vagy a mi palatáblánk (szivacs sem kellett, sem palavessző). De az olcsóbb, viasztalan fatábla is megfelelt az iskolai tanulás céljaira. Több elmés mondás, tréfás vagy találós versike őrzi iskolai használatának emlékét latinul és görögül egyaránt. Egy ráánkmaradt viasztábla például egy alexandriai görög tanulóé volt, aki a következő bölcs mondást róttá rá, mielőtt örökre elvesztette: „Az élet igazi kezdete a betű”, vagyis az írás („Arkhé megiszté tou biou ta grammata”). Egy fatáblára rótt írás pedig nem egyéb, mint büntetőfeladat, melyből ma is kihallik a pedagógus örök panasza: a nebulónak helyesírás-gyakorlatul négyszer egymás után le kellett írnia ezt a mondatot: „Ó Philoponész, gyermek ne bosszants!” („Philoponei, o pai mé darész!”)

Nyilvánvaló, hogy a viasztábla az írástanítás mellett minden olyan iskolai célra megfelelt, mint a mai irkák, dolgozat- és jegyzetfüzetek; fennmaradtak Homérosz-preparációk, szótárak, verslábak ütemezés gyakorlatai, számításfeladatok stb. Az iskolán kívül pedig az üzletember éppúgy nem nélkülözhetette, mint a hivatalnok, a mérnök vagy a tudós. A levélváltásnál rendkívül előnyös tulajdonsága volt, hogy a címzett a szöveget elsimíthatta, s helyére mindjárt felrótta a választ. Sőt nagyobb alakban sokféle közcélra is megfelelt: a hivatalos hirdetményeket fatáblára írva akasztották ki (*leukóma*); a deloszi templom falára az Apolló-himnuszot függesztették fel ugyanígy, s Euripidész említi, hogy az orphikus himnuszokat „trák táblákra” írták.

De számunkra ennél mind fontosabb, hogy a tábla adta a mintát a kódex, vagyis a leveles, fűzött könyv formájához. Ugyanis hamarosan kialakult a szokás, hogy ha az írás szövege több táblára terjedt, akkor a szélükbe fűrt lyukakon át összefűzték, szíjjal átkötötték, s szükség esetén lepecsételték őket. Ez volt a *caudex* vagyis kódex, a mi könyvünk forma szerinti őse, a táblák száma szerint *düptikha*, *trüptikha*, *polüptikha*. A *caudex* eredetileg fatörzset jelentett, utóbb így hívták a tuskót, kölöncöt is, amelyet a rabszolgák lábához láncoltak, hogy nehezen mozogjanak, meg ne szökhessenek, végül minthogy az írástáblákat efféle tuskókból hasogatták, a táblaköteget is így nevezték, de már „codex” szóformában, azaz értelme elmosódott, s általában könyvet, üzleti könyvet értettek raj-

ta. (Például: *referre in codicem*: elkönyvelni.) A viasztábla egyébként szívs életűnek mutatkozott, ami gyakorlatiasságát bizonyítja; a francia kancelláriák számadásaikat még a 13. században is nemegyszer viasztáblákra rótták; a legrégebbi göttingeni városszabályzat (14. század) ilyeneken maradt fenn, s a hallei sóbányákban és a roueni halpiacon még a 19. században is használták.

*

A *kódex*, mint könyvforma, csak a középkorban válik egyetemessé, de minthogy az ókorban lép a történelem színpadára, itt kell üdvözlönnünk. Előnyei a tekercs szemben oly nyilvánvalóak, hogy bizonyára megpróbálták a papiruszt is levelekre szabadalni és egybefűzni, de miután ennek verzójára írni nem lehetett, azonkívül törékeny s a szélein könnyen foszló anyag, a pergamenkódexszel nem vehette föl a versenyt. A pergamen viszont az új forma minden igényét kielégíti: mindkét oldala beírható, azaz a terjedelmet felére csökkenti, e mellett tartós, tetszés szerint lehet szabadalni és egybefűzni, nem kényes, kis helyen elfér s olcsó is, mert bárhol helyi anyagból készíthető. Azonkívül gondoljuk meg ezt: ha az olvasó az átlagos 6 m hosszú papirusztekercs szövegének valamelyik helyét kereste, az egész futószőnyeget ki kellett göngyölténie, míg megtalálta, ezzel szemben a kódexnél elég volt ujjahegyével megpörgetnie a lapokat. Ezek s más kisebb előnyei okozták, hogy a tekercs őshazájában, Egyiptomban is már korán (2. sz.) elég szép számmal találunk papiruszkódexeket, sőt pergamenkódexeket is, ami úgyszólván hazafiatlanságnak tekinthető, mert hiszen a papirusz Egyiptom monopóliuma és jelentős bevételi forrása volt. Ez mutatja, hogy a pergamenkódex diadalútját nem lehetett feltartani. Martialis (Kr. u. 1. század) egyik epigrammájában közli velünk, hogy válogatott költeményeiből olcsó kódexkiadást publikált, azaz nem restelt lemondani az előkelő tekercsformáról. Mert sok jel mutatja, hogy a pergamen- és a papiruszkódex eleinte a szegények könyve, ponyvaminőségű tömegcikk volt. Így például az első keresztény gyülekezetek nagyon „szerették”, ezeknek tagjai pedig többnyire a nincstelenek közül kerültek ki, s így valószínű, hogy ez a szegényes, olcsó könyvforma erősen hozzájárult az új vallás tanainak terjedéséhez. De mint minden közszükségleti cikk, a kódex is hamarosan megtalálta az utat a drága és pompázó kiállítás felé. Konstantin idejétől fogva (Kr. u. 4. század) egyre-másra jelennek meg a Biblia kódexes díszkiadásai. Az 5. században a kódex már egyeduralkodó forma.

Milyenek voltak az első kódexek? Azt mondhatnók, éppolyanok, mint a későbbiek s a mai könyvek. Több füzetből, azaz „fogásból” varrták össze (ma ívnek mondjuk), a fogások pedig 2–6, kettébe hajtott levél-

ből álltak. Sok kettőslevelet nem lehetett egy fogásba összefűzni, mert ezáltal a füzet belsejébe került levelek megkeskenyedtek, kikiabáltak a lapok együtteséből, lomposná lett a könyv. A legszokásosabb volt a 4 íves, azaz 8 leveles, 16 oldalas füzet: ez mindmáig megmaradt, a mi könyvünknek is ez az alapeleme: 1 ív, 16 oldal. Neve *quaternio*, azaz „négyes” (ív), de volt kettős, hármás, ötös, hatos is: *binio*, *ternio*, *quinternio*, *sexternio*. Egy lap (szebb magyar szóval: levél) neve *folium*, rendszeren többesszámu alakban: *folia*, az oldalé *pagina*. Minthogy a levelek a fűzésnél elkeveredhettek, szükségessé lett az oldalszámozás, a *paginálás*, de sokáig csak a leveleket sorszámozták, vagy még azt sem, s a sorrendet *szignaturával* jelezték, azaz minden oldal alsó jobb sarkára odajegyezték a következő oldal első szavát. Ebből lett a nyomtatásnál a *custos*, az őrszó. Az oldalak szélén, tetején és alján margót hagytak, hogy az írás ne kopjék, piszkolódjon; az oldalmargó rendszeren szélesebb volt, mint a felső és az alsó. Az első kódexek igen kicsiny formájúak, úgy látszik, a kicsinységben látták egyik fontos előnyét a tekerccsel szemben. Az első és az utolsó levelet bizonyára már kezdetben is beíratlan hagyták, védőborítékul, de hamarosan megjelenik a keményebb, erősebb védőtábla, amely aztán teret és ösztönzést ad egy új, pompás iparművészeti ág, a könyvkötés kifejlődésének.

A kötéstábla díszítése a diptichonból származik. Rómában ugyanis a hivatalba lépő konzulokat elefántcsontból készült, díszes viasz írotáblákkal ajándékozták meg, s külső oldalukra ráfaragták a megajándékozott arcképét. Ezeket utánózták azután a keresztények, s elefántcsontból vagy egyéb nemes anyagból készült kötéstábláikat szentek képmásaival díszítették. De gyakran elővették a régi, pogány táblákat s a konzulok figurái fölé egyszerűen felvésték a szent nevét. Maga a bekötés eszméje nem lehetett teljesen új találmány, mert már a tekerceket is sokszor védőburokkal látták el, s még a fontosabb kódexeket is becsomagolták. Viszont a kódexíróknak sem jutott eszükbe, hogy a könyv elejére címet írjanak, vakon követték a tekerccsszokást, a végére írták, noha ott éppoly kevésbé védett helyen állt, mint az elején. S így maradt még a nyomtatott könyvön is jó ideig. Különös tünet a könyvtörténet folyamán, hogy míg egyik szellemes, praktikus újítás követi a másikat, egy-egy ponton a célszerűtlen, értelmetlen konzervativizmus évszázadokon át csökönyösen kitart.

A kódexírás sokoldalú, leleményes rendszere, vagyis az írásművelésnek egy új korszaka a középkorban alakul ki. Addig is tehát az ókor többi teljesítményéről kell beszámolnunk.

A nagyarányú római írásgyakorlat a fentiekén kívül sok más ponton is nyomot hagyott az európai művelődés történetében, nemegyszer igen jelentőset. Nézzük csupán a *stílus* szót! Mint tudjuk, eredetileg hegyes vesszőt jelentett, majd viaszra író vesszőt, de már Rómában retorikai fogalommmá vált: a sajátos, egyéni kifejezőmódot, fordulatokat jelezték vele. Ebből szélesült ki a jelentése az „irály”, az írói kifejezés, a nyelvhasználat, az írásművészet jelölésére, s lett belőle az evvel foglalkozó tudományág neve stilsztika. Átvitt értelemben még tovább terjedt, s ma már az összes művészetek, egész korok ízlésáramlatait, jellegzetes sajátosságainak összegét nevezzük stílusnak, s összetételek, képzők segítségével akárhány származékot faraghatunk belőle: stílművész, stílszerű, stílustalan, stílaris stb. Írás közben a stílusvesszővel a szavak közé, elválasztójelül szúrást, azaz *punctumot* ejtettek, ebből lett az európai nyelvek pont, Punkt, point stb. szava, sokféle átvitt értelmével együtt: pontot tenni valamire, pontosság és pontatlanság, álláspont, törvények, tervek, megállapodások pontjai és így tovább. *Radere*: törölni, azaz radírozni: *aqua tinctoria*: festett víz, tinta; *rubrica*: vörös kezdőbetű, rovat; *schedula* vagy *scidula*: a papiruszkáka levele, ebből a papirusz letépett darabkája, cédula; *volumen*: göngyöleg, tekercs, kötet, térfogat; *tomus* (a görög *tomosz*ból): metszet, szelet, vagyis a könyv egy szelete, különválasztható része. E két utóbbi szót ma gyakran egy értelemben használják, holott jelentésük pontosan elkülöníthető: a volumen több önálló, esetleg több szerzőtől származó, de tárgyánál fogva összetartozó mű közös könyvbe foglalt kiadását jelenti; a tomus egyazon mű többfelé tagolt részeit. Az előző fejezetekben említett műszavakat nem soroljuk fel újra, de emlékezhetünk: számuk igen nagy. S majdnem mind metaforákká váltak már a széles és mélyreható írásgyakorlat folytán.

*

A könyv igazi tömeganyaga az egész ókoron át a papirusz, majd a pergamen, s amit ezek történetéről, használatáról már elmondottunk, ahhoz alig van hozzátennivalónk. A roppant birodalom persze megnövel minden arányt és mennyiséget, a mennyiségi szükséglet pedig megteremti az üzleties termelést. Rómában a könyv már nem királyi monopólium, az írás és a másolás nem csupán tudósmunka. Minden ipari nagyüzemmé, manufaktúrává válik: a másolás, a könyvkiadás és kereskedelem, s az őket ellátó papírgyártás. A kiadók ugyan nem csupán iparosoknak tartották magukat, megőrizték vagy keresték a szoros kapcsolatot az írókkal, tudósokkal, s büszkék voltak rá, hogy ők is a szellemi élet tényezői. De maga a könyvtermelés csakugyan nagyban, „en gros” ment. A kiadó-kereskedő *bibliopolának* nevezte magát, nagyszámú írnok-rabszolgát

dolgoztatott (*serui literati, scriptores librarii*; a korrektor neve: anagnosza), ezek rendesen csakugyan képzett görög íróemberek, literátorok voltak, nem pusztán kézi munkások. A kiadandó mű szövegét annyi részre osztották, ahány írnok állt rendelkezésre, s mindegyik a reá eső részt másolta csak, annyi példányban, amennyire a könyv kiadását tervezték; ez néha felment ezerre. A gépiesség sok üzleti hasznot jelentett, az írnok másolás közben kívülről megtanulta a maga szövegét, egyre hibátlanabban, ügyesebben, csinosabban, gazdaságosabban írt. Ha elkészült a maga részével, továbbadta a papiruszt, s a befejezett tekercset átadták a forgalomnak.

Mindez a szerzőknek is javukra vált. Ez időben az olvasók száma is megnövekedett már, és szétszóródott a birodalom minden tájára, lehetlenné lett a közvetlen kapcsolatot fenntartani velük, mint a régi jó időkben. De épp azért ez a kor az, amidőn egy új jelenség: a világhír dicsősége kezd feltűnni az írók szemhatárán, s a költők nem rejtik véka alá e fölött érzett örömeiket. Horatius méltó büszkeséggel szövi versebe, hogy új könyve „a tengeren is átkel”, másutt pedig azt írja, hogy műveit a Fekete-tengertől az Ebro partjáig mindenütt olvassák. Ovidius egyszerűen kijelenti, hogy az egész föld kerekén ő a legolvasottabb író: „In toto plurinus orbe legor.” Martialis pedig minden álszerénység nélkül a galliai Vienna lakosainak legnagyobb élvezetei közé sorozza könyveinek olvasását, mert úgy hallja, eljutottak oda, sőt a Dunához és Britanniába is.

S a könyv csakugyan gyorsan utazott, a kereskedés jól szervezett volt, a kereslet élénk, különösen a császárság idejében. Sulpicius Severus egyik művében beszélgetést folytat barátjával, Postumiusszal; a barát közli a szerzővel, hogy midőn Karthagóba utazott, emennek legújabb művét már ott találta, az egész város azt olvasta, sőt Alexandrián át Egyiptomba is elhatolt, a pusztaság remetéihez. E beállításban lehetett némi baráti bókvágy, de nem volt alaptalan. A népszerűség, a hírnév megszerzésének módja volt egy-egy új mű felolvasása meghívott közönség előtt. A hiúbb írók hivatásos recitátorokat szerződtettek, s gyakran visszaéltek hallgatóik türelmével. A szokás divattá, a divat kórsággá fajult, dilettánsok, tehetségtelen szerzők közönségvadászatává, amely elől nehéz volt menekülni.

Kellemesen érintette a szerzőket az is, hogy nem kellett maguknak gondoskodniuk a sokszorosítás költségeiről, vagy mecénást nyaggatniok. Írói tiszteletdíjról e korszakban persze még senki sem álmodott, viszont joga volt az írónak bármikor más kiadóhoz fordulnia, mert emez voltaképpen nem a kiadói jogot vette át, hanem csak a költségeket vállalta, haszon fejében. Másfelől szerzői jog sem létezett, a kiadott mű példányait akárki megvehette, tetszése szerint másolhatta, s az igazság az, hogy az írók örültek ennek, mert művük terjedését, hírnevük öregbedé-

sét jelentette. A gondolat, hogy szellemi munka terméséből meg lehetne élni, e kortól idegen volt; az író vagy egyéb keresetéből, vagyonából élt, vagy fejedelmi pártfogók és gazdag mecénások kegyéből, a tudósnál ehhez még tanítványok szerzése járult. A *mecénás* szó is egy gazdag római irodalom- és tudománypártoló nevéből származik: Caius Cilnius Maecenáséból; Horatius tette halhatatlanná, s lett e révén nevéből fogalom.

Az első római könyvkiadó, akinek nevét ismerjük: Pomponius Atticus, Cicero barátja és kiadója volt; Cicerón kívül Platón és Démoszthenész műveit is kiadta, tudtunk szerint. Üzemének „latin osztályát” Cornelius Nepos vezette, a „görög osztályt” a kiváló grammatikus, Tyrannio. A Sosius testvérek Horatius kiadói voltak. Tryphon Quintilianusé és Martialisé. Fennmaradt még Dorus és Atrectus kiadók neve. Nem élő szerzők régi műveinek kiadásánál természetesen kellő filológiai tájékozottságra volt szükség, éppúgy mint Alexandriában; kiadónak, másolónak egyaránt képzett embernek kellett lennie, vagy ilyeneket alkalmazni. Ezek java része rabszolgákból került ki.

A könyvek áráról a néhány fennmaradt, számszerű adat nem nyújt igazi tájékoztatást, mert nem ismerjük a pénz egykori vásárlóértékét. Mint manufaktúris termék, elvben nem lehetett drágább az iparcikkek-nél, de az érdeklődés és a szükséglet más természete, a könyvek belső értéke vagy ritkasági becse, végül a kiállítás minősége másképp szabta meg a kereslet-kínálat viszonyát s az árat, mint a tömegcikkek-nél. Ahogy ma is ugyanazon művet megkaphatjuk filléres áron⁵⁵ vagy drága pénzen. A tényből, hogy a könyv „szabadpiaci” áru volt és piaca igen forgalmas, általában olcsóságra következtethetünk, illetve olcsóságra is: nem volt nehéz könyvhöz jutni. Statius saját verseinek egy füzetét két és fél sestertiusért vette meg a boltban (sestertius magyarul: hatos); Martialis epigrammáinak (700 sor) öt dénáros árát nem tartotta olcsónak.

Hogy a könyvnek volt olcsó piaca is, több adat erősíti. Többek közt a könyvkereskedések (*tabernae librariae*) aránylag nagy száma; ezek a legforgalmasabb utcákban helyezkedtek el, ajtaikra kifüggesztették a legújabb művek jegyzékét, a hírverésről aztán az írók, a tudósok, a könyvbarátok önszántukból gondoskodtak: odagyűltek a boltok köré, megvittatták a megvitatandókat, vitájuk hallgatókat, végül újabb vitázókat vonzott, s a délvidéki ember temperamentuma elvégezte a többit.

Kétségtelen, hogy az olvasás ekkor nem csupán a módosabbak kiváltsága volt, sőt a vagyonos meg előkelő ember éppen nem tüntetett tudásszomjával, mint ma sem: úr nem ír. A gyűjtés, a könyvszeretet, a *bibliophilia* természetesen ekkor is, mint mindig, a gazdagok kiváltsága

⁵⁵ V. N. kéziratának elkészültekor. K. J.

volt és egy szellemi elitre korlátozódott. A fényűzéshez hozzátartozott a magánkönyvtár, minél pompásabb anyaggal és felszereléssel; rendesen latin és görög osztályra tagozódott. A gazdag rómaiak vidéki birtokaikon is tartottak könyvtárakat; ilyen lehetett például a herculaneumi Pisoniában kiásott gyűjtemény. Ezen a téren a sznobság is érvényesült, s méltán mondhatta Seneca, hogy sok könyvgyűjtő műveltség dolgában hátrább áll rabszolgáinál. De voltak komoly könyvbarátok is. Tyrannio grammatikus, Cicero barátja, 30 000 tekercset mondhatott magáénak, Serenus Sammonicus, Gordianus császár nevelője, 62 000-et. Nem tudjuk, a kulturális színvonal javára írjuk-e, hogy a könyv becses hadizsákmánynak számított. Aemilius Paulus 157-ben Perszeusznak, Makedonia királyának könyvtárát tette sajátjává, Sulla egy athéni tudósét. Hasonlóképp cselekedett Lucullus Kis-Ázsiában, több alkalommal. Viszont meg kell adni, hogy az ebül szerzett kincseket vékonyabb pénzü barátaik rendelkezésére bocsátották; így jutott be Cicero is Lucullus és Sulla utódainak könyvtárába, s talált ott becses ritkaságokat.

*

Nyilvános *könyvtár* Rómában elsőnek Julius Caesar alapított, illetve minthogy halála megakadályozta benne, tervét Asinius Pollio, a jeles történetíró valósította meg Kr. e. 39-ben. Az elhagyott Libertas-templomban rendezte be, a szokott módon, görög és latin részre osztva, egyébként az alexandriai könyvtár példáját követte, nyilván Caesar szándékai szerint. Plinius is megemlíti, hogy a hírneves szerzők hermáival és domborművív arcképeivel való díszítést Pollio vezette be Rómában. Két további könyvtárát Augustus császár alapított: a Bibliotheca Octaviát Octavianus oszlopcsarnokában a Mars-mezőn, a Bibliotheca Palatinát pedig Apollo templomában a Palatinus dombján. Ezekről tudjuk, hogy a könyvtárak élén a *procurator bibliothecae* állt, mellette két *librarius*, azaz könyvtáros. Jellemző, hogy a könyvtár vezetője rendesen a lovagrendbe tartozott, vagy pedig felszabadított rabszolga volt, a librariusok mindig rabszolgák –, annak a jele ez, hogy a hivatásszerűen szerzett és gyakorolt műveltséget akkoriban nem úgy értékelték, mint ma. (Vö. amit fentebb mondtunk: úr nem tanul.) Viszont a javadalmazásuk nem volt éppen rossz; egy Kr. u. 1. századi feljegyzés szerint kb. 10 000 ezüstkorona értékű fizetést kaptak. Augustus könyvtárai nem sokáig álltak fenn, az Octaviát 80-ban, a Palatinát 190-ben tűz pusztította el, az utóbbit Diocletianus újraépíttette, s maga is emelt új könyvtárát a Capitoliumon. Mindezeket felülmúlta Traianus alapítása, a Bibliotheca Ulpia (Kr. u. 100), ez egyúttal levéltárul is szolgált. Végül a 4. században Rómának már 28 nyilvános könyvtára volt, s a tartományok nagyobb városaiban egyre-másra épül-

tek hasonlóak. Nevezetes közülük a Hadrianus császár alapította athéni könyvtár.

Ezek a könyvtárak nem a levegőre épültek, a sok könyvet olvasták is, nemcsak írták és gyűjtötték. Egykorú híradások szerint valóságos olvasási dühről beszélhetünk, fürdőben, asztalnál, utazás közben könyv volt az emberek kezében. Hadrianus kisebb kézigyűjteményt tartott hordozható hintájában, s olvasva járta be országait. Plinius nappalait és éjszakáit egyaránt olvasásra és buzgó jegyzetelésre szánta; nagy műve, a *Historia naturalis* megírásához több mint 500 szerző 4000 művét használta forrásul. Pompéi pusztulásakor mohó tudásvágygal a kitörés színhegyére sietve utazott, s ha elfáradt a jegyzetelésben, olvasással üdítette fel magát, mígnem a mérges gáz- és hamukitörések halálát okozták. Írva és olvasva halt meg.

Evvel a tárgyunkhoz illő és felemelő epizóddal zárjuk le az írás és a könyv ókori történetét.

Jegyzet – A *runa írásnak*, vagyis az ógermán ábécének eredete sok vitára adott okot, s ma sem teljesen tisztázott. Annyi bizonyos, hogy nem a germán népek autochton találmánya, hanem átvétel, s valamelyik dél-európai alfabétumból fejlődött ki. A latin eredet mellett a dán L. Wimmer állt ki a legnagyobb nyomatékkal, de bizonyítását ma már meghaladottnak tekintik. A svéd O. v. Friesen igyekezett kimutatni, hogy a latin ábécé mellett s nála jóval nagyobb mértékben a görög kurzív írás hatott közre, s a fekete-tengeri és Duna menti gót birodalmat jelölte meg a runa írás keletkezési helyéül. A legnagyobb valószínűség azonban a norvég Marstrander elmélete mellett szól: a runa írást az észak-alpesi feliratokkal hozza kapcsolatba, s a kelta–etruszk és kelta–latin alfabétumokban látja a runák közvetlen forrását, az átvétel helyét pedig a mai cseh föld dunai határvidékére teszi. Feltevése mellett szólnak a runák és az óír ogham írás között kétségtávol fennálló kapcsolatok. Ám az összes eddigi magyarázatnak közös fogyatkozása, hogy a megnevezett forrás-alfabétumok közül egy sem szolgáltat kielégítő alapot az összes ógermán runajel származtatására.

A runa írás keletkezése a Kr. u. 2. század végére és a 3. század elejére tehető, mert használata a germánlakta területeken 400 körül már általános. Tacitus még határozottan állítja, hogy a germánok előtt ismeretlen a *secrete litterarum*, vagyis „a betűk titka”, csak bizonyos pálcákat, botokat említ, amelyekre jeleket róttak, s jóslásra, varázslatra használták. E jelek voltak a runák; a szó jelentése titok. A kutatás már igazolta, hogy Tacitus közlése helyes; az eredeti runamágia gyakorlását óskandináv történeti kútfők és kőfeliratok egyaránt bizonyítják. A varázsjeleket fapálcákra rótták, az volt sokáig a germán írásnak is fő hordozó anyaga; a német könyv neve ma is *Buch*, bükkfa; Tacitus fadarabjának nevét a német „betű” szó: *Buch-stab*, azaz bükkfabot, bükkhasáb tartja fenn. E fára rótt runák közül kettőt Ulfilas be is vett a gót ábécébe. A jóslás úgy történt, hogy a fapálcákat összerázták, a földre dobták, s aztán leolvasták róluk az istenek akaratát. A fa mellett kőre, csontra és ércre is írtak, s ezekből kerültek ki a fennmaradt emlékek, minthogy a fa elkorhad.

A runa ábécének több változata alakult ki: óészaki, svéd–norvég, angol–szász, német stb., ezekből egy közös, úgynevezett ógermán normál alfabétumot szerkesztettek, mely 24 betűből áll. Első hat betűjéről *Futhark*-nak nevezik, a betűk sorrendje bizonyára mágikus eredetű, valamint a jeleknek három, 8–8 betűből álló csoportra („nemek”-re) való osztása is. Minden jelnek saját neve volt. A legrégebb ilyen összeállított, teljes ábécé az 5. századból maradt fenn, Kyverben (Gotland) találták. Szövegfeliratok régebbi időkből is maradtak, a legkorábbi kb. Kr. u. 250-ből származik, lelőhelye a dániai Vimose és Torsberg mocsárvidéke, a legtöbbet (50 feliratot) Norvégiában találtak, ugyanitt a leghosszabbat is Eggjum mellett, ez 200 jelet tartalmaz. Lelőterületük igen kiterjedt, a Fekete-tenger vidékétől és a Balkántól az angol szigetekig ér.

A runa írás hagyománya a kereszténység befogadása és a latin ábécé átvétele után sem halt el, mind az északi népeknél, mind a tudósok körében eleven maradt, s egészen a 18. századig élt. Az úgynevezett schoni törvénykönyvet, a *Codex runicust* a 13. században írták; gotlandi sírköveken a 16. században is előfordul, s ez időben sok tudós runákkal írja följegyzéseit; dalekarliai (svéd) parasztok még a 18. század végén is runákat róttak használati tárgyaikra.

A kódex

A nyugat-római birodalom bukásával lezárul az ókor hatalmas sötétséget és ragyogást váltó színjátéka. A birodalom megérett a bukásra, de a finálé mégis tragikus, s a népvándorlás pusztításai elsötétítik a középkor első századait. Észak felől a vikingek portyázzák végig a nyájasan hívogató nyugati partokat, a szárazon a burgundok törnek elő, míg a messze Keleten a mongol és türk népáradatok megmozdulása kilódítja helyéből a szarmata síkság gótjait, alánjait, a dunai Barbaricum vandáljait, markomanjait, kvádjait, szkireit, kárpjait, délről Arábia beduinjai vágatnak elő a próféta zászlaja alatt, s mind e harcias, barbár népseregek az éhező vad ösztönével törtetnek az Impérium politikailag védtelen, de gazdag zsákmányt, puha kényelmet ígérő vákuuma felé. Nyugaton az élet összeszűkül, Kelet mesés távolságba vész, csak Bizánc tartja fenn ragyogását diplomáciai bűvészmutatványok közepette.

De a könyveket már ott is hártýára írják, a papirusz Kr. u. 600-tól kezdve nem jut el többé Európába, s a kínai papír még valahol Szamarkand táján jár. A háborúk, járványok következtében az állatállomány csökken, bőr nincs. A klasszikus könyv s az egész írásműveltség egy időre belevész a forгатagba; az irodalom a kolostorokba húzódik, mert a barbárok csak most kezdik tanulni az írást. Ha majd felveszik a kereszténységet, a friss, fiatal népek mohó tudásvágyával ők is felcsapnak clericusnak, író-olvasó szerzetesnek; de ehhez századok kellenek. Az úrt Bizánc keresztény görögjei és Arábia mohamedán szaracénjai hidalják át.

De a könyv és az írás belső életébe nem hasít szakadékot a viharos korforduló; az írás és a tudás művelése összeszűkül ugyan, útját azonban megszakíthatatlanul folytatja tovább azok közt a formák között, amiket az ókortól átvett. Csupán a környezete változik meg.

A keleti kereszténységnek ekkor már saját szellemi hagyományai vannak. A klasszikus irodalmat és tudományt gyűjtő állami könyvtárak mellett a keresztény templomokban halmozódni kezd a „szent” vagy „keresztény könyvtárak” (*bibliothecae sacrae* vagy *christianae*) szerény anyaga bibliai szövegekből, később az egyházatyák műveiből és liturgikus iratokból. A palesztinai Caesareában már a 3. században fennállt a

Pamphilusz egyházatya alapította könyvtár, s a szigorú kritikájú Jeromos egy századdal utóbb is dicsérettel emlékezik meg róla. Más gyűjteményekről is tudunk, s a 2. századtól kezdve szaporodó egyiptomi szerzetesközösségek szintén gyűjtenek könyveket.

De az igazi menedékhely Bizánc. Konstantin a 4. században birodalma fővárosává teszi, s az egyiptomi görög királyok és római császárok példájára igyekszik a hellén műveltség központjává és műhelyévé avatni. Mikor az alexandriai könyvtárat Kürillosz érsek fanatizált csöcseléke felégeti, s meggyilkolja vezetőjét, a kiváló filozófus asszonyt, Hüpatiát, Konstantin a görög tudósok segítségével könyvtárat állít Bizáncban a pogány és a keresztény irodalom műveiből. Julianus Apostata egy másikat is alapít, tisztán a klasszikus irodalom számára. Konstantin könyvtára 476-ban leégett, de helyreállították, s úgy látszik túlélte a keresztes háborúkat; egy része Konstantinápoly elfoglalásakor, 1453-ban a szultán tulajdonába, illetve könyvtárába került.

Konstantin akadémiát is alapított, s itt szorgosan tanulták és másolták a görög klasszikusokat. Tény, hogy a keleti egyház klastromai nem húzódoztak a görög tudományosság továbbművelésétől. Leghíresebb volt köztük a bizánci Studion; apátja, Theodorosz, a 9. században utasítást adott, hogyan kell könyvtárat és íróműhelyt berendezni a kolostorokban. A kis görög félsziget, Athosz meredek hegyén nem kevesebb, mint húsz klastrom gyűjtötte a könyveket, ugyanígy a Katharina-kolostor Mózes hegye, a Szináj tövében. Ezek s más keleti klastromok valóságos kincsesbányái lettek a legbecsesebb középkori kéziratoknak. A reneszánsz könyvgyűjtői ezeket aknázták ki, sőt a szináji kolostorban még a múlt század negyvenes éveiben találta meg Tischendorf az Újszövetség 4. századból származó (számunkra legrégebb), teljes görög másolatát, a világhírű *Codex Sinaiticus*, amely most a szentpétervári könyvtár kincse lett. A könyvszeretet nem halt el, még bibliográfia is támadt, egy bizánci tudós, Phótiosz műve, a *Mürobiblon*; ebben összeírta mind a 280 mű tartalmát, amelyből a könyvtára állott.

Az ókort és a középkort összekötő híd másik lábát az arabok építették. Igen tanulékonyak mutatkoztak, készségesen szívták fel új tartományaik kultúráját, de voltak saját hagyományaik is. A híres bagdadi szultán, Harún ar Rasid és fia, Mamún könyvtárában görög művek is helyet kaptak éppúgy, mint a Fatimidák kairói gyűjteményében, mely állítólag 100 000 kötetre rúgott, amikor a törökök 1068-ban elpusztították. De a legnagyobb arányokban a spanyol tartomány urai, az Omajjádák gyűjtötték a görög kéziratokat; cordovai könyvtáruk állományát 600 000 könyvre tették, amikor Almanzor 978-ban megsemmisítette. Itt és Toledóban valóságos fordítóintézeteket létesí-

tettek, s a görög–római irodalom egy részének megmentését nekik köszönhetjük. Az ókori klasszikusok, Arisztotelész, Hippokratész, Galénosz nem egy művét arabra fordították, majd ismét latinra, s így jutottak hozzájuk a mi középkori tudósaink. E munkában már segítségükre volt a papíros is, mely – mint látni fogjuk – ez idő tájban hatol el Spanyolországig.

Bizánchoz és az arab birodalomhoz képest a római egyház ekkor még igen szegény. Az 5. században a pápai szentszék gyűjtött könyveket lateráni levéltára számára, de többet nem is tudunk róla. Nevezetes azonban Cassiodorus működése és az általa felállított *Vivarium*. Magnus Aurelius Cassiodorus (régí római családból származó, nagy műveltségű férfiú volt, maga is szenátor; fiatalon a keleti gót uralkodónak, Nagy Theodoriknak szolgálatába állt, s csakhamar kancellárja lett. Később visszavonult, s felállította akadémiának nevezhető intézetét calábriai kastélyában; Vivariumnak hívták, mert egy nagy halastó, azaz vivarium közelében állt. Klostromi mintára rendezte be, s tudósai elé feladatul tűzte a görög, latin és keresztény szerzők olvasását és szorgalmas másolását. Nagy cél fűtötte: az ókor minden fellelhető szellemi értékét megmenteni az utókor számára. Maga is írt egy kis könyvet a helyesírásról a másolók használatára, és egy utasítást, afféle bevezetőt a görög–római tudományosságba. A könyvgyűjtemény és a másolószoba mellett volt a kastélyban pergamen- és bőrfeldolgozó műhely. Gyűjteménye nem maradt fenn, sorsáról semmit sem tudunk, alighanem szerzetesek hordozták szét, klostromaikba mentve a könyveket a sűrű háborús veszedelmek elől. Egyetlen kötetéről sikerült megállapítani, hogy Angliába került, ott lemásolták, s ez a másolat ismeretlen utakon a florenci Laurenziana-könyvtárba vándorolt.

Cassiodorus működése hosszú időre az első és utolsó világi kezdeményezés Nyugaton, a folytatás a szerzetesek kezébe kerül. Már Jeromos egyházatyja is másolásra és olvasásra intette a szerzeteseket, de buzdítása akkor még csak Keleten találhatott visszhangra. Az európai kora ókor írásművelése azonban két gyűjtőpont köré sűríthető. Az egyik a Benedek-rend működése. Benedek 528-ban alapította meg a montecassinói kolostort, s evvel egyúttal a nyugati szerzetesség alapjait is megvetette. Rendi szabályzata (*Regula*) a szerzetesek legfőbb kötelességévé az olvasást tette, s ezt a munkát szigorú felügyelet, ellenőrzés alá helyezte. Minthogy a bencés klostromok csakhamar elszaporodtak, az olvasásnak s ekképp az írásnak számos műhelye támadt Európában. Ugyanis könyv nem lévén, az olvasáshoz előbb másolni kellett őket. Már Maurus, Benedek legkiválóbb tanítványa, a St. Maur-sur-loire-i klostrom alapítója, elrendelte a keresztény szerzők mellett a görög–római klasszikusok éppoly szorgos tanulmányozását.

Ennek révén szerzetesei nemcsak a klasszikus nyelveket sajátították el, hanem mintegy nemzetközi irodalmi műveltséget is teremtettek. Az Európa-szerte létesült klastromok mind szoros érintkezésben álltak egymással, eredményeiket kicserélték, s így terjesztették az ismereteket hosszú századokon át.

A másik mozzanat az ír szerzetesek munkássága. Elég különös, hogy Európa e távoli sarkában a klasszikus művelődésnek tevékeny műhelye támadt. Írországot Patrick térítette a kereszténységre az 5. században, s az ír szerzetesek oly friss hévvel vetették magukat a tudományokra, hogy külön nemzeti írást, írásmódot teremtettek, amellyel még találkozni fogunk. De általában oly energia fűtötte őket, hogy a nyugati térítő munka is tőlük indult el Kelet felé, Angliába, sőt a szárazföldre. Az első francia kolostort, a luxeuilit az ír Kolumbán alapította tizenkét társával 580-ban, s mindjárt kéziratokat hozott magával a klastromi könyvtár törzsanyagául. Ez a kolostor egy évszázadon át a francia szellemi élet középpontja volt. Angliában alapított klastromaikat is ellátták könyvekkel, de ezek nagy részét a vikingek hamarosan elpusztították. Benedek angol püspökről feljegyezték, hogy hatszor utazott Rómába könyvekért, ami e zavaros időkben nem volt veszélytelen vállalkozás. Bonifác⁵⁶ innen indult el Németország megtérítésére, s az általa alapított fuldai kolostor könyvtára egyike lett a leghíresebbeknek. Későbbi apátja, Hrabanus Maurus bevezette az írás és olvasás rendszeres oktatását; az Egbert által alapított yorki könyvtár vezetője volt korának nagy tudósa, Alkuin, mielőtt Nagy Károly meghívta udvarába. A szászországi Korvey klastromban írta Widukind nagy értékű krónikáját a 10. században. A magyar klastromi könyvtárakkal még találkozni fogunk. Így lett a könyvtár a klastrom szerves intézménye; mint az egykorú közmondás szöveg: „Klastrom könyvtár nélkül – tábor fegyvertár nélkül”.

*

Most tehát azt kell sorra vennünk, milyen betűkkel írták ezeket a könyveket, mi történt a latin ábécével? Európát ellepték a germán vándor népek, s az ő kezükbe került a toll; természetes, hogy olyan betűket vettek vele, aminőket új hazájukban, a birodalom volt tartományaiban készen találtak, vagy amelyeket a hozzájuk küldött térítő szerzetesek hoztak Róma felől. Ez az írás javarészt az akkor már szélteben elterjedt köznapi forma, a *kurzív minuszkula* volt. S az is természetes, hogy nemcsak latinul, hanem a maguk nyelvén is evvel írtak. De minthogy a birodalom szétszakadt, s mindenfelé új országok, nemzetek keletkeztek, a

⁵⁶ A németek apostola, nevének jelentése: jótevő. K. J.

közös írásmód is szerteszakadozott, elárnyalódott a helyi ízlés és szokás hatása alatt olyannyira, hogy ezeket a változatokat sokáig saját találmányú nemzeti írásoknak hitték. Azonban nem a kurzív minuszkula volt az egyetlen betűforrás, s az igazi könyvbetű sohasem vált teljesen kurzívvá. Ámde bármi volt a minta, a formateremtő kedv sehol sem hatolt olyan mélyre, hogy a betűk latin alapformáit megváltoztatta volna. A különbség csak a jelek vonalainak „vezetésére”, duktusára korlátozódott, nagyjában úgy, ahogyan ma is mindenki más-más formában veti ugyanazokat a betűket, a grafológusok örömeire. E korban persze nem egyéni, hanem közös szokásokról van szó, s az írásmód aszerint változik, hogy a kerek, szögletes, hegyes, lapos, széles, karcsú, alacsony, magas stb. formákat kedvelik-e, vagy kinyújtják-e a betűk gajmóit, kacsait, nyelvét, ágát, farkát, bajuszát. Hogy egy találmóra vett példával szolgáljunk: az ír, az angolszász, a nyugati gót, a meroving, a beneventumi, a karoling, a gót s végül a reneszánsz *a* betű sorjában így fest:

a, a, a, a, a, a, a, a.

Amint látjuk, ezek a betűk (és társaik is) nem kurzív formájúak; az igazi római kurzív minuszkulát irodalmi szövegekhez kezdettől fogva ritkán használták, inkább csak gyors jegyzetelésre, a margókon s egyebütt, ahol a kényelemnek s az egyéni szeszélynek szabaddabb tere nyílt. De erre nem volt sok alkalom, s a kurzív minuszkula nehezebb olvashatósága miatt nem vált népszerűvé, hamar kiment a divatból. Legtovább szülőföldjén, Itáliában élt, míg végre állítólag II. Frigyes császár, megunván a macskakaparást, egy rendelettel kivégeztette.

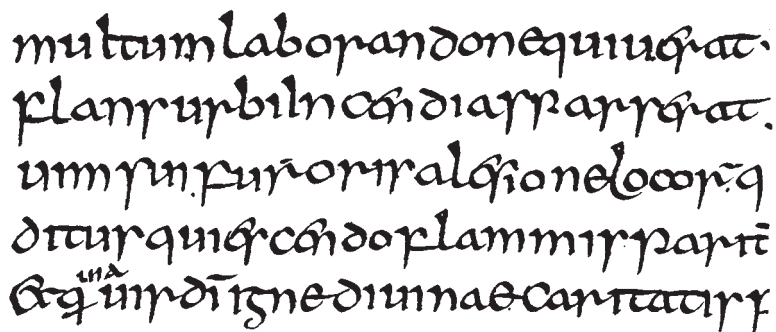
A formáló kedv mellett a nyugati népek gyakorlati hajlamai is érvényesültek. A szép könyvírás nehéz munka volt, hosszadalmas, nem csoda, ha feléledt a vágy a megrövidítésére; igyekeztek tehát mind a betűket, mind a szavakat megrövidíteni. Szórövidítést már az ókorban is találunk, most azonban megnövekedik a számuk, s a 12–14. században egész rendszerre fejlődnek. Azonban a rövidítést meg kell különböztetnünk a tirói jegyektől; emezek önálló vonalkompozíciók, tisztára gyorsírás jellegűek, s mint ilyenek, továbbéltek a középkor hivatalaiban, a „nótárius”-gyakorlatban. Sőt meg is szaporodtak; a 8. században az úgynevezett *Kasseli kézirat* 13 000 tirói jegy gyűjteményét tartalmazza. Ezek azonban az irodalmi szövegekben alig fordulnak elő.

Az igazi rövidítés (*abbreviatio*) a betűk megrostálásából, ritkításából keletkezett azáltal, hogy az egész szó helyett néhány főbb betűjét írták le. Csak gyakran előforduló szavaknál alkalmazták például: *Dominus*

Deus (Úr Isten) így rövidítették: DNS DS, vagy Episcopus (püspök): EPPUS, EPS. Ugyanez a szokás él ma a *pl.*, *kb.*, *stb.* rövidítésekben. Pontosabb neve: összevonás (*contractio*), s néha a leírt betű fölé húzott vonallal jelezték; ugyanígy tettek a szó végéről elhagyott ragokkal. A tömémentlen rövidítést az írástudósok természetesen sok gyönyörűséggel osztályozták, csoportosították, rendszerezték, s megszerkesztették szabályait. Mi a fenti alaptüneményen kívül csak három jellegzetes válfaját említjük; az egyik a felfüggesztés (*suspensio*), ez a régiebb, még római eredetű: a szó nagy részét felfüggeszti, elhagyja, s csak az első betűket, többnyire a legelsőét hagyja meg. Utóbb *sigla* lett a neve, maga is rövidítés a *singulae litterae* (egyes betűk) kifejezésből, s az okirattanban nagy jelentőségre tett szert. A másik a ráírás, illetve a föléírás, abban áll, hogy a szó végéről elhagyott betűket kicsinyítve, mintegy ékezetyszerűen az előzők fölé írják (oe = o^e = ö). A harmadik betűrövidítés az összefonás (*ligatúra*), vagyis a betűk összeragasztása azáltal, hogy a leírt betű utolsó vonalát a következő betű első vonalául használják fel; ma is előfordul.

Hosszadalmas dolog lenne minden egyes középkori írásfajtat részletesen leírni, azért csak madártávlatból tartunk szemlét fölöttük, inkább a szemléltetéshez folyamodunk, s ehhez főként Aloys Bömer jól kiválogatott képanyagát használjuk.

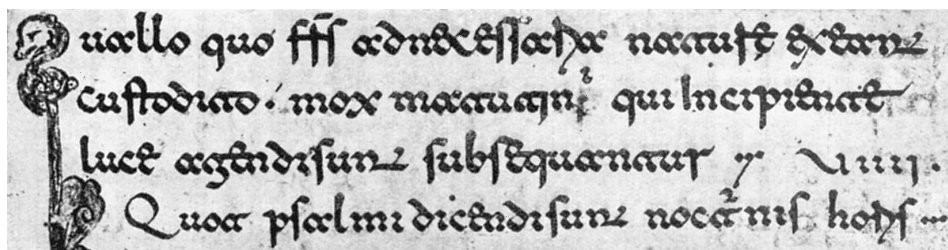
Az ír-angolszász (másképp szigeti) íráshoz nem a római kurzív szolgált mintául, hanem a félunciális, melyet a galliai térítő papok hoztak magukkal. Az ír szerzetesek tekintélyesen kövér, vastag, kerekded, bár itt-ott orrozott (szegletes) minuszkulává alakították át, s az akkor még életben levő runák néhány formaelemét is belevették. Bőséges és alapos díszítéseivel, terebélyes, méltóságteljes duktusával szinte ünnepi hatást tesz; kétségkívül a legszebb egykorú írás. Az ír és angol térítők aztán visszavitték a kontinensre, s francia, német, itáliai kolostoraik révén elterjesztették.

A nyugati gót írás (*scriptura Visigothica*, Spanyolország) kurzívra hajló, némileg degenerált félunciális, de nyugodt, tárgyilagos, formáló kedve nem nagy, mellőzi a cifrázást.

A meroving írás (másképp karoling előtti írás, Franciaországban *scriptura Franco-Gallica* vagy *Merovingica*, Olaszországban *scriptura Lombardica*) nem nagyon tetszetős, túlságosan karcsú, kihúzott betűit levegőtlenül összezsúfolja, egymáshoz szorítja, s ezt a hajlamát a gajmók, kacsok kipödrésével igyekszik ellensúlyozni; szellemtelen hivatalnokírás, kancelláriákban művelték.

39. ábra. Szent Benedek regulájából Montecassinóból származó beneventumi írás

A beneventumi írást (Dél-Olaszország) a bencések formálták ki, s félig-meddig hivatalos írásmódjuk volt; gondosan kidolgozott, fegyelmezetten egyívású, erőteljes és tekintélyes, híven karakterizálja a nagy tudományú rend társadalmi helyzetét és viselkedését.

A karoling minuszkula a legjelentősebb középkori írás, megérdemelt pályát futott meg, s végül is az európai írás sokféle és sokáig érvényes reformjához vezetett el. Behozatalát és reformját Nagy Károlyhoz és udvarának díszéhez, az angolszász Alkuinhoz szokás kapcsolni, de ez aligha lehetett ily tudatos és személyhez kötött; valószínű, hogy csak a gondozása, hivatalos támogatása fűződik a nevéhez. Ezen tanult írni öregkorában Európa ura, Nagy Károly császár, mert eladdig csak a nevét tudta leírni a történelmi jelentőségű okmányok alá. A karoling írás, a

DIXIT QUOD D^S. PRODUCAT
terra animā uiuentē in genere suo. iumenta
et reptalia et bestias terrae secundū species
suas. factūq; ē. ita. Et fecit d^s bestias terrae
iuxta species suas. et iumenta et omne rep
tile terrae in genere suo. Et uidit d^s quod

40. ábra. Karoling minuszkula a zürichi alkuin Bibliából

képről is láthatóan, önmagát dicséri: egyszerű, tiszta, világos; jól rendezett, egyenletes duktusú, mintegy a birodalom, az első nagy európai államszervezet, a császárság céltudatos és sikeres ügyvezetését tükrözi. Szívesen rövidít, mert az ügyeket lehetőleg sommásan kell elintézni, de érthetően és főként nem sietősen. A római császárok monumentális, hódító, diadalmas kapitálisa helyett itt az okos és gondos politikai vezetés, a szervező hivatali munka minuszculája lép előtérbe. S ha Nagy Károly halála után birodalma széthullott is, az írásmód jó eszközként fennmaradt a 12. századig, sőt áterjedt az angol szigetekre és Spanyolországba.

A gót írás elnevezése az antik-rajongó humanistáktól származik, s az Észak-Franciaországból elinduló ízlésáramlat, a gótika (12–15. sz.) barbár jellegét akarták megbélyegezni vele. A gótoknak ugyan nincs sok közülük a róluk elnevezett stílus megteremtéséhez, s mi már sem magában a gót szóban, sem a stílusban nem érezzük a barbár jeleget, az elnevezés mégis fennmaradt. A gót írásmód mindenesetre korszerű volt, s a 15. században már egyeduradalomra jutott Európában; a karolingra támaszkodik, s néhány előnyét igyekszik megtartani, de eléggé sikertelenül. Az írás-szükséglet ugyanis ekkorra már megnőtt, szolgálatába szegődött a papíros is, új, gyakorlati igények támadtak. A széles karoling-betűk karcsúbbá, arányosabbá válnak, a tágas, levegős közökkel takarékosabban kell bánni, a betűk jobban összetömörülnek, viszont a szavak jól kivehetően elválnak egymástól. De az egyszerűsítő tendencia sajnos nem megy többre ennél, s a betűformákon teljes erővel kiütözik a gót, helyesebben a germán népi jelleg. Nyugtalanná, szögletessé válnak, vonalaik ok nélkül kihegyeződnek, vékony kacsokat eresztenek; a szavak betűképe megzavarodik, a gyorsaság, a kurzivítás szüksége egyre több rövidítést halmoz fel, s az antik formákhoz képest az írás nehezebben olvashatóvá válik. Ez a mai német, fraktúr ábécé őse.

A reneszánsz nem kisértés visszahatás a germán gótikára, a görög–római klasszicizmust törekszik feltámasztani, s így a *reneszánsz írás* is visszatér az antik formákhoz. Ám az igazság az, hogy ezek az eredeti formák, a monumentális feliratokon kívül, alig voltak feltalálhatók, a klasszikus szövegek legtöbbje karoling minuszculás másolatban került elő, s a humanista rajongók ezek írását tarották antik mintaképnek. Őket utánózták tehát, s a forrás nem volt rossz, minthogy a karoling írás, szellemében és formájában egyaránt, a legközelebb áll a római betűhöz. Így támadt a humanista írás, és céljánál fogva csakugyan megérdemli az általános használatba átment *antikva* nevet. Ma is így hívjuk a legformásabb nyomdai betűtípusokat. A *reneszánsz antikva* igen arányos betűalkatú, egyenletes, tisztán kiírt, rendkívül olvasható, folyamatos írás; a klasszikus ízlés szülte, s ezt a jelzőt minden tekintetben megérdemli. Jellemző, hogy a latin népek nagy gyorsasággal átvették a népi karakter ösztönös parancsára,

s minden gótikát száműztek. Viszont éppígy jellemző, hogy a germán Észak-Európa szívósan védekezett ellene, csak lassan hatolt el Angliába és Hollandiába, a 19. században pedig Skandináviába. A németek még a 20. század első felében is kitartottak a gót betű mellett, tudatosan nemzeti írásként kultiválták, bár mellette a latin formának is helyet engedtek. Német írásnak nevezik, noha tulajdonképpen északfrancia (normann) eredetű.

Keleten (Bizánc) ez alatt a görög *ábécé* megtartja vezető szerepét, s számottevő változásokon sokáig nem megy át. A kurzív forma hamarosan kialakul, de a 9. századtól kezdve átadja helyét egy minuszkula duktusnak, s ez uralkodóvá lesz az unciális könyvbetűvel szemben is. Jelentősebb ennél a könyvdíszítés kultusza, mely magas fokra hág, de evvel majd a maga helyén foglalkozunk.

Másfelől igen fontos történelmi feladatot vállal: megszüli a szláv írásokat. A szláv nyelvek legrégebbi emlékei az úgynevezett ószláv egyházi nyelven íródtak (9–10. sz.), amely több-kevesebb helyi változatban ma is az orosz, szerb és bolgár egyházak liturgikus nyelvül szolgál, s eredetileg az óbolgár-szlávból származott.

Ez volt az a dialektus, melyet a két hittérítő, Konsztantinosz, későbbi nevén Kürillosz és Metódiosz Morvaországba vitt magával (863 körül). A hagyomány szerint Kürillosz szerkesztette meg a szláv ábécét is, a térítés céljaira. A hagyomány azonban nem fedi a történeti tényeket. Az *ószláv* írásnak ugyanis két fő változata van, s ezek közül a *glagolita* a régibb. Eredete körül sok vita folyt, a nehézséget az okozta, hogy mintája a görög minuszkula egy ritka, kevésbé ismert változata volt, viszont a *glagolita* nem kurzív, nem kapcsolja össze a betűket. A 40 szláv betű közül 29 kétségtől mentesen görögből ered, a többi nagy részét a sajátos szláv hangzók jelölésére újonnan szerkesztették, kisebb részét görög betűkből kombinálták. Ennek is két fajtája van: a régibb, kerek formájú, úgynevezett bolgár duktus, és a későbbi, szögletes horvát.

Világosabb nála a *kirill ábécé*, magyarosan: *cirill írás*; 43 betűje közül 24 tisztán görög unciális, a többi *glagolita* vagy e kettő kombinációja, végül négy óbolgár számjegy. Ez lett az orthodox (pravoszláv: igazhitű) keleti egyház írása, s így mindazoké a népeké, amelyek hozzá tartoztak (orosz, bolgár, szerb, román). Fontos ezek közül a modern orosz írás, minthogy használata jóval túlhalad az orosz nyelv határain, s elterjedés dolgában a latin és az arab után következik. Mai formája a kirill ábécé csekély átalakítása és egyszerűsítése által jött létre; az átformálást Nagy Péter cár megbízásából Elias Kopievics hajtotta végre a 17. század végén. A nyomtatott forma mellett természetesen kurzív duktusa is kialakult, s ebben észrevehető a könnyedebb latin kézírás felé való hajlás. A bolgár, szerb és kisorosz (ukrán, rutén) írás csak kevésbé tér el tőle; a románok a 19. század közepéig használták, ekkor áttértek a latinra.

Görög min.-Kurzív	Glagolita		Elne- vezés	Hang- érték	Görög min.-Kurzív	Glagolita		Elne- vezés	Hang- érték
	bulg.	horvát				bulg.	horvát		
Α α	Ⲁ	ⲁ	az	a	τ ρ ρ	Ⲑ	ⲑ	tvrdjo	t
Β β	Ⲃ	ⲃ	buki	b	ο ο = ο ο	Ⲓ	ⲓ	uk	u
Υ υ	Ⲅ	ⲅ	védi	v	φ	Ⲕ	ⲕ	fert	f
γ γ	Ⲇ	ⲇ	glagolj	g	χ δ δ	Ⲍ	ⲍ	hěrij	h
δ δ	Ⲉ	ⲉ	dobro	d	ω φ	Ⲏ	ⲏ	o	ō
ε ε	Ⲋ	ⲋ	estj	e	ω = ο ο	Ⲑ	ⲑ	ša	š
ζ ζ	Ⲍ	ⲍ	živčte	ž	ω = ο ο τ	Ⲓ	ⲓ	šta	št
Ζ ζ	ⲏ	ⲏ	zčlo	dz	ϑ ϑ = ο τ	Ⲕ	ⲕ	tsi	ts
θ θ	Ⲑ	ⲑ	zemplja	z	ω = τ ο ο	Ⲓ	ⲓ	tšervj	tš
Η η	Ⲓ	ⲓ	iže	i	ο β = ο + ε λ	Ⲕ	ⲕ	jer	ɣ
θ = ε λ	Ⲏ	ⲏ	i	i	ο + ε λ + η	Ⲑ	ⲑ	jery	y
ϑ ϑ = τ υ	Ⲓ	ⲓ	děrvj	dj, j	ε + ε λ	Ⲕ	ⲕ	jerek	ɣ
κ κ	Ⲍ	ⲍ	kako	k	β β = ε λ + ε	Ⲏ	ⲏ	jetj	je
λ λ	ⲏ	ⲏ	ljudi	l	υ ο = υ ο	Ⲑ	ⲑ	ju	ju
μ μ	Ⲓ	ⲓ	myslite	m	δ β γ = ε γ	Ⲕ	ⲕ	ěs	ě
ν ν	Ⲕ	ⲕ	naš	n	ε + ε γ	Ⲏ	ⲏ	jěs	jě
ο ο	Ⲑ	ⲑ	on	o	ο + ε γ	Ⲏ	ⲏ	ōs	ō
π π	Ⲓ	ⲓ	pokoj	p	η + ο + ε γ	Ⲕ	ⲕ	jōs	jō
ρ ρ	Ⲍ	ⲍ	rjtsi	r	θ	Ⲏ	ⲏ	pita	p
ς ς	Ⲑ	ⲑ	slovo	s	β + υ = ε λ + υ	Ⲕ	ⲕ	ižitsa	ü

41. ábra. A teljes görög és cirill ábécé

Cirill betűk	Hangérték	Eredet	Cirill betűk	Hangérték	Eredet
А	a	görög	Х	h	görög
Б	b	B-ből	ω	o	görög
В	v	görög	У	ts	? u = Y
Г	g	görög	У	tš	Y ?
Д	d	görög	Ш	sz	glagol.
Е	e	görög	Щ	št	glagol.
Ж	ž	glagol.	Ъ	ъ	glagol.?
З	dz	S = F ?	Ы	y	ъ + і
И	i	görög	Ь	ь	glagol.?
І	i	görög	Ѣ	ě, je	< b = e?
К	k	görög	Ѧ	ja	і + д
Л	l	görög	Ю	ju	і + џ
М	m	görög	Ѱ	je	і + ѣ
Н	n	görög	Ѡ	ě	< A ?
О	o	görög	Ѳ	ō	< A ?
П	p	görög	Ѣ	jě	і + ѡ
Р	r	görög	Ѥ	jō	і + Ѧ
С	s	görög	Ѧ	(ks)	görög
Т	t	görög	Ѩ	(ps)	görög
У	u	görög	Ѭ	(p)	görög
Ф	f	görög	Ѯ	(ü)	görög

42. ábra. A cirill írásjegyek eredete

*

Megint más környezetbe, új éghajlat alá kerül tehát az írás, a széljárta, napfényes görög oszlopcsarnokokat, pompás márványpalotákat lerombolták a feje felől, a római könyvtárakat kiürítette a háború és a pestis; egy-két évszázadon át szinte hajléktalanul él. Ám csakhamar menedékhelyet talál, s a 6. századtól kezdve Írországtól Bizáncig számtalan kolostorcellában ropog a pergamen, serceg a toll. De a cella szó itt csak amolyan szólásmondás, igenis tágas, jól felszerelt műhelyekben készül a kó-

Cirill írás	Orosz nyomtatott írás	Hang-érték	Orosz kurzív írás	Elnevezés	Cirill írás	Orosz nyomtatott írás	Hang-érték	Orosz kurzív írás	Elnevezés
А	А а	a	<i>А а</i>	a	Т	Т т	t	<i>Т т</i>	tjē
Б	Б б	b	<i>Б б</i>	bjē	У	У у	u	<i>У у</i>	u
В	В в	v	<i>В в</i>	vjē	Ф	Ф ф	f	<i>Ф ф</i>	ef
Г	Г г	g	<i>Г г</i>	gjē	Х	Х х	h	<i>Х х</i>	ha
Д	Д д	d	<i>Д д</i>	djē	Ц	Ц ц	ts	<i>Ц ц</i>	tsē
Е	Е е	e, je	<i>Е е</i>	jē	Ч	Ч ч	tš	<i>Ч ч</i>	tšē
Ж	Ж ж	ž	<i>Ж ж</i>	žē	Ш	Ш ш	š	<i>Ш ш</i>	ša
З	З з	z	<i>З з</i>	zjē	Щ	Щ щ	štš	<i>Щ щ</i>	štša
И	И и	i	<i>И и</i>	i	Ъ	Ъ	Kemény-jel	<i>Ъ</i>	Kemény-jel
І	І і	i	<i>І і</i>	i	Ы	Ы	y	<i>Ы</i>	jery
К	К к	k	<i>К к</i>	ka	Ь	Ь	Lágy-jel	<i>Ь</i>	Lágy-jel
Л	Л л	l	<i>Л л</i>	el	Ѣ	Ѣ ѣ	e, je	<i>Ѣ ѣ</i>	jatj
М	М м	m	<i>М м</i>	em	Ѥ	Ѥ ѥ	ε	<i>Ѥ ѥ</i>	ε
Н	Н н	n	<i>Н н</i>	en	Ю	Ю ю	ju	<i>Ю ю</i>	ju
О	О о	o	<i>О о</i>	o	Я	Я я	ja	<i>Я я</i>	ja
П	П п	p	<i>П п</i>	pjē	Ѧ	Ѧ ѧ	f	<i>Ѧ ѧ</i>	fita
Р	Р р	r	<i>Р р</i>	er	Ѩ	Ѩ ѩ	i	<i>Ѩ ѩ</i>	ižitsa
С	С с	s	<i>С с</i>	es					

43. ábra. Nyomtatott és kurzív cirill ábécé

dex, s ki sem búvik onnan a reneszánszig. Ez lényeges a dologban, az írás egy fél ezredévre ismét a vallás, az egyház gyámsága alá kerül, mint a régi templomkönyvtárak korában. Kollektív jellegű, szervezett művelet lesz belőle, a szerző hosszú időre újból eltűnik, névtelenné vált munkáját ismeretlen kezek másolják. Csakhogy most már nem pusztá rögzítést, kincshalmazt szolgál, mint Memphiszben és Babilonban, hanem fegyver, elsősorban a hit, aztán a tudományok terjesztésére. Mégis egy vallá-

sos életforma, a szerzetesi hivatás szerves alkatrésze; Benedek parancsa egyetemes regulává lett, az írás és olvasás éppúgy beletartozott az *officium divinum*, az isteni szolgálat rendjébe, mint a többi papi foglalatosság. A klastromokban szállóigévé lett rendszabály: *legite, scribite, orate, canite* (olvassatok, írjatok, imádkozzatok, énekeljetek), az írást és az olvasást az első helyre teszi, s e munkáért anyagi jutalom nem jár; kötelesség.

Noha a szerzetes, mint a szólás tartja: *in angello cum libello* (zugocskában könyvecskével) él, a könyvkészítésnek külön műhelye van, s ez a klastrom fontos helyisége: a *scriptorium*, az írószoba. Már a középkori könyvkultusz nagy előfutára, Cassiodorus is berendezett ilyent kastélyában, de sajnos egykorú ábrázolása a középkorból nem maradt reánk, csupán a szentgallen-i nagy klastrom megőrzött alaprajzáról láthatjuk, hogy nem sajnálták rá a teret és a fölszerelést: a hat ablakkal világított szobában hét írópult áll a falak mentén s a középen egy nagy asztal; a bútortzat többi részét a tervrajz persze nem árulja el. A kódexkészítés szakaszait sok miniatúra ábrázolja itt-ott, a legjobbak azonban egy 12. századi Ambrus-kézirat címlapjának medalionjai (42. ábra.): a bal felső sarokban pennát hegyez a barát, alatta viasztáblára ír stílussal, a következő képen a rámára feszített bőrt simítja sarlóforma vakarókéssel, lent a kész pergament szabdalja ívekre (fogásokra); a másik oldal felső képen már ír a kész lapokra, füle mögött a piros tintához való penna, lejjebb a teleírt leveleket fűzi össze a rámán, még lejjebb a bekötéssel foglalkozik, legalul pedig valami szerszámot emel, talán a könyvkötéshez való vaknyomtatót. Középpütt fent és lent már folyik az oktatás az elkészült kódexből, legközelebb pedig egy angyal, talán Szent Mihály vigyáz a munkára. De a címlapfestő miniatör a maga fontos munkájáról és személyéről sem felejtkezett meg: az angyal lába alatt jobbról ott áll ő is, kezében a festékes bögrével és az ecsettel.

Ámde a kódex sokkal több munkát adott, mint ez a néhány kép ábrázolja, s ezt a munkát szerzetesi szigorúsággal szabályozták. Az írószobában az apát által megbízott *scriptuarius* parancsol, ha az apát áll be másolónak, akkor neki is; a vétséget, mulasztást penitenciával, böjttel, olykor pálcával bünteti. De főként ő osztja fel és szabja meg a munkát, s ez mindenütt egyformán folyik kelettől nyugatig, évszázadokon át. Külön ember vásárolja a bőrt, kopasztja, cserzi, meszes vízben fehéríti, vakarja, mosza, simítja, dörzsöli krétaporral festékállóvá. Cél szerint különböző finomságú hárttyákat készítenek, a báránymagzat bőrét díszművek számára tartják fenn, a borjú, kecske, juh vastagabb, sárgás bőre jó a többi kódexre. Ha elszakad, összevarrják, mert takarékoskodni kell. Ha kész a bőr, négyszögűre szabják, azután felébe, kettébe, negyed-, nyolcadrétbe hajtják, azaz kétleveles fólíákká, nyolcleveles kvaterniókká, olykor tízleveles kvinter-

44. ábra.

niókká, füzetekké. Eközben megérkezik a barát a lemásolás céljából kölcsönként könyvvel, nemegyszer távoli klostromokból. Bonipertus, pécsi püspök, 1038-ban a franciaországi Chartres érsekétől kéri kölcsön lemásolásra Priscianus latin nyelvtanát; így készültek akkor a tankönyvek.

Ha megvan a könyv, a scriptuarius szétosztja a szöveget és a kvaterniókat; ezeket megvonalozzák tintával, de inkább ónnal vagy hegyes favesszővel, hogy kevés nyoma maradjon, s helyet hagynak a díszítésnek, a nagy kezdőbetűknek, mert ez külön mester, a miniátor munkája; a másoló olykor a lapszélen könnyen letörölhető utasítást ír a számára. Ekkor végre megkezdődik az írás a scriptuarius vezetése alatt; nem csupán a szövegeket osztja szét, nemcsak a másolás pontosságára és kellő előhaladására ügyel, hanem ő tanítja az írás tudományát is, az abbreviációk, a ligatúrák, a szuszpenziók, betűösszetételek szabályait, a festékkeverés kémiáját, az ecsetek, lúdtollak, vonalzó, horzsolókövek és vakarókések kezelését. S ő tartja fenn a munkafegyelmet is, amely az írószobában éppoly szigorú, mint a klostromi élet többi területén; a munka mennyisége kiszabott, s az elmaradónak alapos mentségre van szüksége, ha a büntetését el akarja kerülni. Így hát a munkában lankadó csak lopva szúrja a szövegbe panaszait, mint az egykori barát: „Fay feyem”, vagy a másik őszinte ifjú: „Ichatnám”, sőt a könyv végén fűzfaversbe szedve: „Explicit hoc totum, pro penada mihi potum” (Itt a vége az egésznek, adj innom, büntetésnek). De a jó szerzetesnek nincs szüksége buzdításra, korholásra: a másolás érdemszerző cselekedet, s a könyv záradékába, a kolofon szövegébe, ahol a másoló kissé szabadabban nyilatkozhatott, gyakran oda is kerül, hogy „Isten dicsőségére” ki mennyi idő alatt írta meg a könyvet. S a másolás nem volt könnyű munka, nem is rövid; türelem kellett hozzá, hiszen néha évekig tartott, míg a másoló a kolofonhoz ért, mint a hajós a kikötőbe. Az *Újszövetség* leírása például (278 lapon) félesztendeig tartott; Wolfram von Eschenbach hőskölteménye, a *Parzival* két másolót teljes öt esztendőn át kötött a pulpitushoz. Nem csoda, ha a fáradságra történik néha célzás: „O penna cessa, quoniam manus est michi fessa” (Ó vége az írásnak, a kezeim mennyire fáznak), – vagy ha a felszabadult kedélyek tréfás verseket szőnek a záradékba, melyek a munka megbecsülésére intik az olvasót, a tolvajt pedig csúfos halálra kívánják: „Wer das Buch stehle, dessen Kehle solle sich ertoben an einem Galgen oben” (Ki e könyvet ellopja, annak torka szakadjon szorulván fenn az akasztófán).

Az írás az egész középkoron át ki sem igen kerül a kolostorból; a pap, azaz *clericus*, egyúttal íródeákot is jelent, a francia írnok, a *clerc*, az angol könyvvezető, szintén *clerk*, ma is ezt az egyházi elnevezést viseli. A világi ember, a lovag nem szívesen nyúlt tollhoz, akárcsak a római patrícus, e tekintetben a helyzet nem sokat változott (vö. úr nem ír) – még akkor sem, ha költő volt. Wolfram von Eschenbach és Ulrich von Lichtenstein tollba mondták verseiket. Az uralkodók is ritkán koptatják a tollat, mint Nagy Károlynál láttuk, s utódaik még a névalírást is szívesen elhanyagolják. Nálunk Nagy Lajos király nádora írástudatlan ember

volt, s gyermekei életkorát sem ismerte pontosan. Általában csak az tanult meg írni, akinek a mestersége megkívánta. Ez pedig a pap volt.

A másoló barát azonban munkájáért díjat nem kap, idegenek számára csak felsőbb engedéllyel dolgozhatik, a munkájának ára a szerzetet illeti. Így tehát a könyvtermelést az egyház szükségletei és érdekei irányítják. Azonban az idők folyamán megnövekedik az egyetemes, a világi szükséglet, a klastromok már nem elégíthetik ki, s az írás kezd kifelé törekedni falaik közül. Idők jele: a középkor végén a németalföldi Deventer városában vallásos szabályzatú, közösségben élő egyesülés alakul, tagjai díj fejében bárkinek másolnak könyvet, s a jövedelmet a közös élet fenntartására fordítják. Vezetője ennek is a scriptuarius volt, klastromi mintára ő osztotta ki hetenként a munkát és az anyagot, s neki számoltak el ugyancsak hetente a tagok a végzett munkáról. Jellemző a nevük: *Broeders van de Penne*, vagyis „Az Író toll Testvérei”. Az ilyen világi írócéhek aztán mindenfelé feltűnedeznek.

De ahogy mondtuk, a művelődni vágyók, főként a polgárság öntudatosuló elemei hovatovább nem elégedtek meg az egyház közvetítésével, s maguk igyekeztek eljutni a tudás forrásaihoz. Megjelenik a színen a világi díjmásoló, mégpedig Itáliában, ahol a nótárius és az írnok az ókor óta sohasem halt ki teljesen. Egykorú képek mutatják felszerelését, a *pennát* és a *calamust*, a tintatartót, az írópultot vagyis *cathedrát*, amelynek neve után *cathedralisnak* hívták vagy pedig *modistának*, minthogy az írás módja, a *modus scribendi* a kisujjában volt.

Az első írásiskolák a 13. században nyílnak meg ugyancsak Itáliában, a nagyobb városokban, világiak számára is. A példát német földön követik, de a szélesebb körű írásoktatást csak a 15. század hozza meg. Az első tankönyv *Modus legendi* címmel 1471-ben, Landshutban lát napvilágot, ez már nyomtatvány.

*

Maga a kódex lényegében az antik könyvet utánozza, ezen a téren – mint mondtuk – nincs szakadék, sem ugrás az ókor és a középkor között. Címe a kódexnek sincsen, a szöveg egyszerűen az első lap tetején, a bal sarokban kezdődik az úgynevezett *Incipittel*: „Kezdetik Máté Evangéluma” stb. A zárszó pedig a könyv végén, a kolofonban közli, hogy *explicit*, azaz végződik a mű, s itt van a legtöbbször megadva a könyv tárgya – tulajdonképpen a kolofon a cím. A fontosabb szövegrészeket, fejezeteket elkezdő betűk, az *iniciálék* mindig nagyobbak a többinél, s a figyelem felkeltése céljából szépen formálják, színezik őket. Eddig mindez ókori átvétel, de a műgond most már nem áll meg itt, csakhamar teljes pompájában kivirul a középkori *könyvművészet*. A dísz egyre több helyet kér, körülfonja a margókat,

befurakodik a hasábok közé, egész oldalakat foglal el, ahol csak lehet, cífrázza a betűt a szövegben. A könyvdíszító, a *miniátor* munkáját külön képzettségű vagy tehetségű szerzetes látja el; a reneszánsz idején azonban már önálló művészeti ággá fejlődik, s neves művészek szereznek vele dicsőséget és megélhetést.

Ez a művészet minőségben és mennyiségben roppant terjedelemre tett szert a századok alatt, bemutatása külön fejezetet, sőt tetemes könyvet kívánna, és írtak is róla a végtelenségig, nekünk azonban be kell érünkünk néhány szóval. Az antik könyvdísz voltaképpen az önálló festészet s a dombormű kicsinyített mása volt, arcképekre és legfeljebb néhány keret nélküli, illumináló, szemléltetőrajzra szorítkozott. A középkorban azonban megszületik a saját formanyelve: a dekoratív célú, tárgyaltalan ornamentika. Kezdődik az iniciáléval, először megelégszik a régi rubrika vörös cinóberével és míniumával, de egyre több inda, kacs, hímzet, fonadék, cikornya, sallang veszi körül, hogy végül önálló művészeti műfajjá, *miniaturává* váljék, nevében még mindig a vörös mínium festékre emlékeztetően. A vörös szín mellé aztán beveszik a világoskék, sőt a díszműveken a színezés áttérjed az egész írásmódra, a szövegre: arannyal, ezüsttel írnak. Ez a „nehéz” színezés már kissé elfajulás, szembántó, tulajdonképpen a pompaérzék túlzása, s különösen a ragyogó bizánci könyvművészetnek válik tehertételévé; az arany, a bíbor, a sötét tónusok halmozása Kelet szomszédságára vall. A híres *Codex Argenteus* (Ezüst kódex), Ulfilas püspök gót bibliafordításának 6. századi másolata jó példája ennek: bíborvörös alapon arany és ezüst betűkkel van írva.

Nyugat józanabb marad, de a színek itt is megszaporodnak, az iniciálé önállósul, külön képpé válik; helyet kér a szöveget életre hívó illumináció is, s ezekre gyakran ragyogó kis aranylapokat ragasztanak. Nem egy ilyen képcske, fakulatlan, örök életű színeivel, drágakő-ragyogásával szinte ötvösművészeti remekként hat. A miniátor és az illuminátor először tollal finoman megrajzolja a kép körvonalait, s aztán rakja fel a festéket és az aranyat. Ám a dekoratív elem, a könyvdísz saját formanyelve az egész középkoron át nagy biztonsággal uralkodó marad, s még az illumináló képek is díszítő hatásúak. A lapszélen, a hasábok közt szabad teret nyer a formatervező fantázia, s egy-egy könyvoldal összhatása, az írással együtt, tiszta művészi hatást kelt: kis mű, befejezett kompozíció mindegyik. A „mindegyik”-en természetesen csak e művészet java termését értjük; sok könyvet írtak, nem minden miniátor volt művész, s nem mindig díszművek készültek; ügyetlen, fogyatékos, szegényes munka is került ki a nagyszámú klostromból. De minden művészetet legszebb és legjobb teljesítményeiről kell megítélnünk, s erről néhány színes mutatóanyag fogalmat adhatna. Módunk szerint megpróbáljuk röviden összefoglalni a román, a gót és a reneszánsz könyvdísz legfőbb sajátosságait.

A román kori könyvek közül kiválnak az ír kódexek; a kelta fantázia ütközik ki rajtuk, ők költötték Európa legszebb meséit (Oberon, Cymbeline, Trisztán és Izolda, Artus), s mintegy a *Szentivánéji álom* regevilágát elevenítik meg: a dísz sűrű fonadékában sárkányok, meseállatok bújkálnak, mint valami északi őserdőben. – Az angol kódexet a gazdag lombozatdísz jellemzi.

A gót könyvdísz nemcsak az építészet ornamentikáját veszi át, hanem a szobrászat karcsú, stilizált emberalakjait is; az illuminációk a Biblia jele- neteit a 14–15. századi Európába költöztetik, s így hasznos forrásul szol- gálnak a középkor művelődéstörténetéhez. A lapszéli dísz önállósul, rész- letező finomsággal, színesen rajzolt levelek, virágok fonadékává válik, köztük bogarak, lepkek, madarak röpködnek a halvány-arany alapon.

A reneszánsz természetesen az antik ízlést igyekszik feltámasztani, újjászülni a könyvben is, de inkább csak a motívumai klasszikusak, a gazdagságot, a dús színeket és a formákat a maga új, friss erejéből meríti. A reneszánsz könyvdísz mintegy felszabadultabb, nem ragaszkodik a könyv tartalmához, minden elemet, témát felhasznál, ami a keze ügyébe esik és dísznek alkalmas: virágfűzért, római oszlopot, gemmát, vázát, urnát, delfint, Ámort, a lapsarkokra arcképet, címert fest, s a színek tarka- ságában nincs határ. – A reneszánsz hozza a kódexművészet utolsó fel- lobbanását, a fényűzés, a luxusművek kora ez. Már nem szerzetesek mű- velik, hanem szakszerűen képzett, hivatásos világi író-mesterek, kalligrá- fusok és festőművészek. Nem egy közülük világhírré tesz szert, s neve ma is él: Attavante, Francesco Cherico, Gherardo, de francia és német földön is akad párjuk. Mint fényűzési cikk, gazdag mecénások, könyvba- rátok számára készül, s odahagyva a klostrot, virágzó műhelyekben települ meg, jobban mondva műtermekben. Vespasiano da Bisticci florenci műintézetében 25 író és művész dolgozik; őket is, másutt dolgo- zó társaikat is a művészi cél vezeti, nem a szerzetesi szorgalom és a tu- dós gondosság. Nem baj, ha hiba esik a szövegben, ha nem pontos a má- solat, fő a művészi összhatás.

De olcsó papíron és szegényes formában is terjed a könyv; már a gótika meghozza, a románnal szemben, a szélesebb, népi igények kielé- gítésének frissebb, mozgékonyabb áramlatát. A Szentírás és a teológia mellett helyet kap a legenda, megsokasodnak a kegyes életrajzok és a csodás történetek. Jacobus da Voragine *Legenda aureája* (Aranylegenda) és a *Gesta Romanorum* (A rómaiak története) a középkor mesetára. – A humanista könyvkultusz végül erősen háttérbe szorítja az egyházi könyvet, s Petrarca, Boccaccio útjelzésével megindul a könyv a teljes elvilágiasodás felé.

A könyvkötés ókori kezdeteiről már szoltunk. A kódex elterjedése természetesen kifejleszti a kötés új technikáját, s a borításnak a belső díszhez illő művészetét. A fűzéssel járó munkák részleteiben nem mélyedhetünk el; általában kétféleképpen varrták egymáshoz a levélfüzeteket (ma ívnek mondjuk): vagy keresztben fűzték össze, vagy pedig hosszant, a füzetek hátán. Az első módszernél a könyv háta, jobb magyar szóval: foka olykor borítatlan maradt, s csak a két kötéstábla védte a könyvet. Ha azonban a fokát is borították, bordásan átvetették a fonalat a borító bőrön, szintúgy a hosszanti fűzésnél is. Ez utóbbi kiment a szokásból, csak a keresztbordás kötés maradt meg, de a fonalborda ennél is a boríték alá került, s a bőrt vagy pergament reásajtolva, hozzáragasztották. Ma is a bordás kötés a legszebb formája a borításnak. Nagyobb, becsesebb könyveknél a sarkokat rézverettel erősítették meg, s az elejét kaptocokkal fogták össze; a tábla közepére is surlódástól védő rézveret került. (A réz t. i. nem rozsdásodik.) Az óvó technikát végül betetőzte a bőr- vagy vászonköpeny. A bőrköpeny a boríték szélében-hosszában meghagyott és kellő formára szabott toldalék volt; ezt ráhajtották a becses könyvre használat után, és szíjjal összekapcsolták; de úgy is szabhatták, hogy tarisznya-formán vinni lehetett. Nem volt ez egyéb, mint a könyvtarisznya, a régi *capsa* ráerősítése a borítékra.

A borítótábla művészi megmunkálása a római konzuli *diptichák* új alkalmazásával vette kezdetét. Az antik domborműves elefántcsontfaragás szép példáit mutatja a Kr. u. 6. századból fennmaradt 90 dipticha. Az egyház hamarosan átvette s Bizáncban és a Karoling-időkben gyakran használta becses liturgiai művek kötésére. Sőt antik darabokat is „átkereszteltek” egyházi használatra, így például Nagy Szent Gergely pápa (6. sz.) diptichonján a pogány konzulok feje fölé egyszerűen odafaragták Dávid király és Gergely pápa nevét. De az elefántcsont drága és ritka anyag volt, s csak kisalakú könyvek kötésére alkalmas. A keresztény államegyház reprezentációs törekvése, pompaszeretete a nemesfémek és drágakövek felé fordult; a szertartáskönyvek kötése már a kora középkorban tiszta ötvösművészetté vált, úgy hogy a szigorúbb egyházatyák, Jeromos, Krizosztomosz kikeltek a túlhajtott fényűzés ellen. De korholásuk írott malaszt maradt az egész középkoron át.

Azonban a könyvkötés igazi testre szabott és bővében levő anyaga a bőr volt, s az is maradt máig, a nemes szövet, bársony, brokát stb. mellett. A bőrdíszítés munkája tiszta iparművészet lévén, stílusa együttvándorol az ízlésáramlatok váltakozásával a romántól a reneszánszig, sőt máig. A bőrmunkának kétféle technikáját ismerjük: az egyik a bőrmetszés, poncolás vagy domborítás (trébelés), a másik a vaknyomás vagyis sajtolás. A bőrmetszés nem nagyon terjedt el és nem sokáig dívott, noha technikája igen magas fokra hágott, és minden művészi igényt kielégít-

hetett. A középkor végén neves művészek is rajzoltak bőrbe metszendő díszítést és képeket.

A vaknyomású bőrdíszítés már több szerszám használatát, többféle iparművész munkáját hozza magával. Először a rajzoló, a grafikus tervezi meg a díszmintát, utána a fémöntő vagy vésnök kiönti vagy kifaragja a sajtoló bélyegzőt, mégpedig domborúra, mert a nyomás bemélyed a bőrbe. Eleinte ugyan csak homorú bélyegzőket használtak, úgy hogy a díszítés domborúan kiemelkedett az alapból, utóbb azonban a domborított bélyegző lett az általánosabb, s vele a mélyesztés, mert ez jobban megőrzi a dísz finomságát, sötétebb színét s főként az aranyozást. Sokféle bélyegző szerszám került használatba, alapformáik: az egyszerű bélyegző, a vonalzó, a hengerbélyegző és az íves hajlású filéta. A vaknyomás technikája a következő: hogy a nyomat éles vonalú és tartós maradjon, a bőrt először meg kell nedvesíteni, a bélyegzőt pedig felmelegíteni; az erős sajtolás következtében a bemélyesztett helyeken a bőr sötétebbre színeződik, s a minta ezáltal is kivehetőbbé lesz, szépül. Nagyobb munkáknál a kis bélyegző nem is alkalmas az egyenletes sajtolásra, úgyhogy a 15. században nagyobb fémlapokra gravírozták a mintát, a fémlapot rúdra szerelték, s avval nyomtatták a bőrre. Már a vonalzó bélyegzőnek is hosszú nyelet adtak, hogy a könyvkötő vállával rádőlve, növelhesse a nyomás erejét. Mindezek a szerszámok ma is használatban vannak, csak hogy a munka nehezét sajtológépek végzik. – Az aranyozásnál a vékony „könyvkötő-aranyat” ráfektették (ráfektetik ma is) a bőrre, és forró bélyegzővel a mintát és az aranyozást egyszerre mélyesztették, a kidomborodó részokról a fölösleges aranyat puha ronggyal ledörzsölték. Az arany ragasztására tojásfehérjét és ecetet használtak, de nem mindig; anélkül is tartós. – A díszítő érzék, a művészi képesség a bőrtáblákon éppúgy kivirágzott, mint az elefántcsonton, az aranyon és mint a könyv belsejében.

*

A középkor *könyvtára* a klostromban születik meg. A keresztény Kelet, Bizánc, Szíria, Egyiptom kezdeményezéseiről beszámoltunk e fejezet elején. Nyugaton a fejlődés kissé később indul meg, s az első lépéseket Cassiodorus és Montecassino nevével jelölhetjük; utánuk jönnek az írek (Kolumbán) és a nyugati (spanyol földi) gótok (Isidorus). Az ókor hatalmas méreteihez képest valóban szerény kezdetek ezek, s még az úgynevezett Karoling-reneszánsz megindítójának, Nagy Károlynak szervező munkája is úgy hat mellettük, mint a gyermek könyvgyűjtése az érett tudóshoz viszonyítva. Nagy Károly megkérte a külföldi tudósokat, hogy hazájukból kéziratokat hozzanak magukkal udvarába; így hozott

Paulus Diaconus néhány klasszikust, Alkuin pedig „Britannia virágait”. A mozgalom központja Nagy Károly palotakönyvtára volt, itt helyezték el a másolandó, hiteles „mintaszövegeket”, s megnyitották mindenki előtt. A császár minél teljesebb és sokoldalúbb könyvanyag összegyűjtésére törekedett, de kezdeményezése nem volt hosszú életű, inkább arra szolgált, hogy példát nyújtson a könyvtári gyűjtőmunkára és a terjesztésre.

A klastromok követték is Cassiodorus, az írek és Nagy Károly példáját, de könyvtáraikról szólva, még sokáig nem szabad nagy számokban gondolkoznunk. A középkori katalógusok legjobb esetben is néhány száz címet sorolnak fel. Ám a fontos az volt, hogy klastromalapítás nem lehetett meg könyvtáralapítás nélkül, s az alapállomány növelése a szerzet kötelessége volt. A papújoncok és világi tanulók, ha lehetett, könyvet hoztak magukkal; a vásárlás már nehezebben ment, mert egy-egy könyv falvakat, szőlőskerteket ért, viszont a világiak adományozásai kegyes cselekedetszámba mentek, s a kolostor imákkal fizetett értük. Az igazi gyarapodás azonban a másoló szerzetesek buzgalmán múlt. A könyveket kincs gyanánt értékelték, és minden eszközzel óvták az elvesztéstől, eltulajdonítástól. A könyvtolvajt sújtó fenyegetések és átkok, rendszeren a szöveg végére írva és versbe szöve, valóságos új irodalmi műfajjá fejlődtek. De a prózaibb intézkedéseket sem hanyagolták el, a könyvek felügyelője, a könyvtáros (*armarius, librarius*) fontos és felelős hivatalt viselt, s rendszeren ő volt az íróműhely vezetője is. A gyűjteményt biztos helyen, a templom valamelyik oldalkápolnájában vagy a sekrestyében őrizték, olykor a levéltárral együtt. A legtöbbször elegendő volt egy-két szekrény vagy falba mélyesztett fülke a befogadásukra. Nagyobb gyűjteménynek már külön hely kellett. Az úgynevezett szentgalleni tervrajz (820) szerint „a könyvtár oly épület, amelynek beosztása és nagysága teljesen a sekrestyének felel meg, s a presbitérium keleti oldalához csatlakozik. Két emelete van; a földszint írószobául szolgál, az emelet a könyvek őrzésére.” Helyi viszonyok szerint sokféle berendezkedést találunk, néha meg is osztják a könyvvállományt a belső, házi használat és az iskolai szükséglet céljaira, vagy pedig a „prézens” kézigyűjtemény és kölcsönkönyvtár anyagára.

Több rendi szabályzat pontos utasításokat ad a kölcsönzés módjára: az év egyik napján a rendtagok összegyűltek a kapitulumházban, a régi kölcsönvevők név szerint felhívták a könyvek visszaadására, ezután megtörtént a kölcsönzés a következő esztendőre. Minderre a librarius felügyelt. A klastromon kívüliek is vehettek kölcsön könyvet, s ez gyakran megtörtént, de a világiaknak elismervényt és zálogot kellett adniuk. E tekintetben a helyzet mit sem változott azóta, valamint az a tünet sem, hogy a kölcsönző könyvtárat így is sok károsodás érte; ezért végül is több klastromban megtiltották a könyvek kölcsönadását.

Az egykorú katalógusok arról tanúskodnak, hogy a könyveket rendszerint tárgyuk szerint csoportosítva állították fel, első helyre téve a szent könyveket, utánuk az egyházatyákat és az apróbb szenteket, majd a *magistri moderni*, az új tanítómesterek következtek, tovább a világi szerzők, végül az ókor pogány auktorai. Az elhelyezés tehát szakok szerint történt, s a könyvjegyzék helyrajzi katalógus volt, ahogy ma mondjuk.

De a középkor második felében megnövekednek a világias igények, lovagi irodalom támad, a tudomány kifelé húzódik az egyház gyámsága alól, ébredezni kezd a humanizmus és az antikrajongás, a kolostorok fegyelme, erkölce lazul. A francia királyok, olasz és német fejedelmek közül egyre többen teszik becsvágyukká a szép és jó könyvgyűjteményt, és a skolasztika uralma alatt ugyan, de megalakulnak az egyetemi és főiskolai könyvtárak. Végül a polgárság is számottevő, öntudatos osztállyá fejlődik, sőt városállamokat alkot (Itália), s kialakítja a maga művelődésének szerveit.

Az *egyetemi könyvtár* új típus. Már létrejötté is jellegzetes a korra, nem valamely intézkedés, egyetemalapítás teremti meg őket, hanem a könyvtermelésnek az a világi-polgári szerveződése, melyet a hollandi Broeders van de Penne említésekor jeleztünk. Ilyen testvériségek egyre-másra alakultak a többi nyugati országban is, ami a kereslet növekedésére mutat, s valóban, a piac az ő kezükbe került. *Stationarius* volt a nevük, s leginkább az egyetemek körül telepedtek le; így például Richard de Bury a párizsi könyvpiacot az összes fajta könyv virágzó kertjének nevezte („virens vividarium universorum voluminum”). Az árusítás az egyetemi hatóságok felügyelete alatt állt ugyan, de ezek maguk nem gondoskodtak az egyetemi szükségletek kielégítéséről, hanem az egyes kollégiumokra, úgynevezett *bursákra* bízta a könyvbeszerzést. Ezeknek az intézeti bursakönyvtáraknak anyagából állt azután össze az egyetemi könyvtár.

Példának vegyük a mindmáig legnevezetesebbet, a *Sorbonne*-t. Szent Lajos királyi udvari káplánja, Robert de Sorbonne alapította 1250-ben a később róla elnevezett kollégiumot. Maga is ráhagyta könyvtárát, s ezt annyi ajándékozás követte, hogy a gyűjtemény csakhamar jóval túlhaladta az összes többi kollégiumét. A Sorbonne megajándékozása úgy látszik divattá lett, angol, német, olasz, spanyol adakozók követték egymást, s nem egy adomány többszáz kötetre rúgott. Sok szerző itt helyezte el műveinek eredeti kéziratát. Ezenkívül másoló munkával is szerzett a kollégium pénzt vagy új könyveket. 1290-ben a könyvtárnak több mint ezer kötete volt, 1338-ban 1700-on felül, főként teológiai és filozófiai művek. A kollégium tagjainak (*socii*: társak) kulcsuk volt hozzá, de a többi tanulót is beeresztették, míg idegeneket csupán vezető kíséretében.

Ami a használatot illeti, már itt is megjelentek a láncos könyvek (*libri catenati*), ami kétségkívül a könyvszeretet és a tudásvágy megnövekedésére vall: meg kellett láncolni a könyveket. Az állományt ugyanis két csoportba osztották, nagyokra (*magna*) és kicsinyekre (*parva*). A nagyok, a leginkább keresett művek, 300 kötetben külön teremben 26 pulton voltak elhelyezve s odaláncolva; a kisebb, ritkábban kért könyvek, a fölőspéldányok (*duplumok*, *multiplumok*) stb. kölcsönvehetők voltak, zálog fejében. A könyvtári szolgálatot a kollégium sociusai látták el. – A középkor végén ötven kollégiumi könyvtár működött Párizsban. Hasonló minden egyetemen volt Európa-szerte, de kisebb méretekben. A legkisebbek az olasz egyetemi könyvtárak voltak, mert ott a stationariusok népes és nagy múltú testülete könnyen kielégíthette a keresletet és a kölcsönforgalmat.

A könyvtárak belső rendjéről nem sokat tudunk, nagyjában a klastromi módszereket alkalmazták, de egyetemesebb szabályok, szokások nem alakultak ki; ahány ház volt, annyi szokás, a körülmények és a szükségletek szerint. Jellegzetes újítása e kornak a láncos könyv, de korántsem terjedt el annyira, mint ma hinni szokták; inkább a reneszánsz idejében vált általánossá. Kis könyvállománynál mindenestre elmés berendezés, mert egy csapásra megoldja a raktár, az olvasóterem és az ellenőrzés problémáit. A terem hosszában, kettős sorban álltak a pultok, rájuk fektették vagy a pult fölé glédába rakták a könyveket, s a fülükbe kapcsolt lánc által egy rúdhoz erősítették úgy, hogy a lánc ide-odacsúszhatott, némi mozgási szabadságot engedvén a könyvnek. Az állványokon lehetőleg tudomány-szakok szerint csoportosították az anyagot, s felírták rájuk a szakok nevét, vagy pedig betűkkel, számokkal, olykor különböző színekkel jelölték a beosztást. Írtak katalógusokat is, többnyire helyrajziakat, esetleg betűrendes jelzetekkel; pontosságuk azonban igen ingatag volt.

De a skolasztikus tudományművelés fölött is eljár az idő, és – ha szabad úgy mondani – Petrarca előreveti árnyékát. Sőt már jelen is van; bár a 13. század szülötte, hátat fordít a középkornak, ő az első, aki tudatosan életformát teremt a humanizmusból, és világosan megfogalmazza eszményeit. Mint Alfred Hessel találóan mondja: az ókor az ő számára nem múlt volt, hanem jelenidő. Minket a humanizmus óriási mozgalmából a könyv sorsa érdekel, s nem vagyunk híjával az anyagnak, mert ez a kor par excellence a könyvkultusz, a rajongás ideje volt, a szó szoros értelmében oltárra emelte az ókor remekeit.

A láz szertegyűrízik Európában Skóciától Budáig, de az olaszok járnak elől. Minthogy az egész panorámát egy kurta fejezetben felvázolni lehetetlen, azért az olaszokat választjuk szemléltető-például, s náluk is a gyűjtőpontot, ahonnan az új szellemi ragyogás fénye szétsugárzott: a Mediciek florenci udvarát. Amit ők végbevisznek, más-más arányokban megismétlődik mindenütt. Cosimo de' Medici több volt, mint mecénás; ő már

nagy műkedvelő, dilettante a szó elsődleges, pozitív, alkotó értelmében: az élet eleven anyagából teremt műremeket, s csak unokájának, Lorenzo il Magnifico-nak tehetsége hiányzik belőle, hogy Petrarca életeszmenyét megvalósítsa. De már ő is szuggesztív erővel tudja összesűríteni és munkában tartani a quattrocento szellemi dinamizmusát. „Irodalmi minisztere”, Niccolo Niccoli, az alapoknál kezd: az ortográfia és a reneszánsz írás rendszerezésén, de igazi terepe a kéziratgyűjtés, ebbe öli pénzét, s ha fogytán van, Cosimo erszenyét nyitattja meg. Maga 800 kötetet gyűjt össze, de ügynökei mindenütt ott vannak, ahová a Mediciek keze elér, és ez sokat jelent. Fennmaradt egy utasítása, melyet ügynökeinek adott, hogyan kutassák át a német kolostorokat. Poggio, a pápai titkár, szívesen állt rendelkezésére, sok német és francia klastromot „dolgozott fel”, s a humanisták szokott felháborodásával szidalmazta az ottani könyvtári állapotokat. Közben elfelejti, hogy ha a szerzetesekből hiányzott is a kultuszszerű rajongás az ókor iránt, az ő szorgalmuknak köszönhető, hogy az imádott remekművek fennmaradtak. Poggio tehát megszabadítja méltatlan „börtönükből” (az ő szava) e remekeket, ha másképp nem megy, lemásolja vagy köpenyébe rejtve, „megmenti” őket. – Hasonlóképp folyik a munka Bizáncban és a görög klastromokban. Bizánc-Konstantinápoly eleste után (1453) kalandor-regényekbe illő vadászat indul meg a kallódó, gazdátlan kéziratokra. Egy nagy olasz vadász, Aurispa maga írja: „Konstantinápolyban ruhákat adtam a görögöknek, hogy kódexeket szerezzek, ami sem nem szégyenletes, sem nem büntetni való dolog”. (Ez még az ostrom előtt történt, Aurispa megvesztegette a görögjeit.)

Ily munkálatok közben végre eljött az idő, hogy megvalósuljon Petrarca egyik kedves terve: nagy nyilvános könyvtár alapítása. A világhírű *Laurenziana* lett ez, de a dolog nem ment máról holnapra. Avval kezdődött, hogy Niccoli 1430-ban nagy gyűjteményét örököül hagyta „mindenki hasznára”. A könyvtár illő elhelyezéséről Cosimo gondoskodott, 1441-ben Michelozzóval felépíttette a San Marco-kolostort Flórencben, külön könyvtárteremmel, mely ma is fennáll, de eredeti berendezése sajnos már nem. A terem 45 m hosszú és 15 m széles, két sor karcsú ióni oszlop tartja mennyezetét, oldalt két sorban futott a 32 olvasópult, rajtuk Niccoli 400 kódexe. Ez szolgált mintául a többi könyvtárnak, még száz év múlva a Laurenziana-nak is. Ti. Cosimo a San Marcon kívül más intézeteket is gazdagított, s főként a maga gyűjteményét gyarapította. Két megbízottja, Poliziano s a görög Laszkarüs, két ízben tett utazást messze Keletre, könyvekért. Ezekből a gyűjtésekből nőtt ki, tevődött össze utóbb a reneszánsz legművészebb könyvtáralkotása, hivatalos nevén: *Bibliotheca Mediceo-Laurenziana*; így méltán viseli Lorenzo nevét. Felépítésével a Medici-pápa, VII. Kelemen Michelangelót bízta meg 1525-ben, de a termet csak

1571-ben nyitották meg, hét évvel Michelangelo halála után. A terem igen tágas, 47,50 m hosszú és 11 m széles, s noha Michelangelo is a San Marco-könyvtárat vette mintául, stílusát és arányait a reneszánsz legnagyobb építő géniusza teremtette. Az oszlopsorokat elhagyta, így egységes, impozáns hatású, tiszta távlatú termet alkotott, a tágasságra törekvő barokk ízlés teremkönyvtárának őseit. A gyönyörűen faragott könyvespultok ma is érintetlenül állnak benne, azonban az egész rendszer már a berendezése idejében is, száz évvel a könyvnyomtatás megindulása után, idejétmúlt volt.

Távolságban, szélességben egyaránt nagy utat tett meg a középkor könyve, míg eljutott Cassiodorus szerény műhelyéből s az ír klastromok scriptoriumaiból Michelangelo palotájáig, a másoló barátok, pennatestvérek, kenyérért író deákok kalamusától Attavante ecsetjéig, a szegény főiskolás tanuló asztalától az expedíciókat szervező pénzfejedelmek kincsházáig. De akár szegény, akár gazdag környezetben élt, gyalog járt. Most jön majd Gutenberg, és gépre ülteti.

*

Ezt az utat járja a *magyar könyv* is Géza-Gyeücsfe fejedelem óta, akinek idejében az első térítők megtelepedtek Pannonhalmán⁵⁷.

Itt írják és gyűjtik az első magyar könyveket, nehéz küzdelmet víva a latin ábécével, melynek számos magyar hangra nincsen betűje. Ebből ered a magyar ábécé mindmáig tartó bizonytalansága, s érdekes volna betűzésünk vargabetűit végigkövetni, ha nem kívánna külön könyvet. Az első latin betűs magyar szavak a tihanyi apátság alapítólevelének latin szövegében íratlak le 1055-ben; ez a legrégibb fennmaradt nyelvemlékünk. Az első hosszabb magyar nyelvű szövegünk a *Halotti beszéd*, s az első vers a *Mária-siralom*, mindkettő 1200 tájáról: a Halotti beszéd prózája erőteljes, tömör, mégis jól tagolt, gördülékeny, a Siralomban pedig a magyar versnyelv veleszületett ritmusa lüktet; mind a kettő több pusztá fordításnál: átültetés. Latin nyelvű irodalmunk természetesen régibb keletű. Az első magyar író Mór, pécsi püspök 1065 táján írja Szent Benedek és András legendáját. Az első Magyarországon készült kódex, amelyről tudomásunk van, a 11. században másolt Gutkeled-biblia, valószínűleg a tatárjáráskor veszett el⁵⁸; a csatári apátság tulajdona volt, 1230 táján a kegyúr, Vid mester zálogba adta Farkas vasvári zsidónak, s ekkor két faluval kárpótolta érte az apátságot; a könyv tehát két falut ért meg. Az

⁵⁷ Korabeli és sokáig élő neve Szent Márton hegye (a Savaria környékén született, későbbi toursi püspök Szt. Márton után). K. J.

első magyar nyelvű könyv Assisi Szent Ferencnek, „Isten szegényének” a nép számára írott életrajza (*Jókai-kódex*), a másik az *Apor-kódex* Biblia-fordítása (14. sz.). Ettől fogva kissé szaporábban folyik a magyar kódexszerzés, de tetőfokát a 16. század elején, a nyomtatás megindulása után éri el. E látszólag paradox jelenség okát Szerb Antal mutatta ki igen meggyőzően: „A 16. század elején külföldről beáradtak a latin nyelvű nyomtatott könyvek, amelyek nagyobb számuknál és olcsóbb voltuknál fogva sokkal könnyebben voltak megközelíthetőek, mint a régi kéziratok. A nyomtatott könyvek elterjedése keltette fel az akkori magyar nyelvű olvasóközönségben, az apácákban, a könyv után való vágyat. Ez volt a magyar kódexirodalom fellendülésének gyakorlati oka. A magyar kódexek e szerint tulajdonképpen nyomtatott könyvek kézzel írva.” Minthogy az országban nem volt nyomda, elővették a terjesztés régi eszközét, a tollat, s a másolás alkalmat adott a fordításra is.

A *könyvgyűjtés* magától értetődően együtt indul meg a térítő szerzetesek betelepítésével, mert „a klostrom könyvtár nélkül fegyvertelen”. A pannonhalmi szerzet könyvtára a 11. században 80 kódexet számlál, s ez tekintélyes szám, mert például a 200 évvel régiebb, gazdag kremsmünsteri apátság Ausztriában csak 60-at. Ugyanakkor Bakonybélben 87 kódexet találunk, köztük négy kincset érő drágaságot, Pécsváradon pedig 35-öt. S a könyvműveltség nem áll meg mindig a klostromok, káptalanok, papnevelők, püspökségek küszöbénél; 1050-ben feltűnik az első magyar világi műgyűjtő és mecénás, Adalbertus, aki könyvgyűjteményét a pannonhalmi monostorra hagyományozza. Lehetséges, hogy a veszprémi székesegyházi főiskolát Szent István alapította; a latin nyelven, logikán és szónoklattanon kívül az úgynevezett quadriviumot is tanították: számtant, mértant, zenét, csillagászatot, emellett pedig még egyházi és polgári jogot; a 12. században már virágzott, s oly nagy híre volt, hogy sokáig egyetemnek tartották történeteink. Büszkeségét, a könyv- és levéltárat két oligarcha család, a Csákok és Kőszegiek vetélkedése pusztította el; 1275-ben Csák Péter hadai feldúlták a veszprémi püspökséget, mert széken egy Kőszegi ült. „Nagy kárt vallott ekkor a tudomány – írja Marczali Henrik. – Háromezer márkát érő könyv pusztult el, azonfelül Pál mesternek, a törvények doktorának ezer márkát érő könyvei és még a káptalan tizenöt tagjának, akik az egyházi és polgári jog doktorai voltak, könyvei és értékes holmija tízezer márka értékben.” Ezek a márkák mai pénzben sok millió forintba rúgnának.

⁵⁸ A kézirat lezárása, ill. V. N. halála utáni kutatási eredmények a szerző megállapításait e helyt részben cáfolják. Bővebben l. Wehli Tünde: *Az Admonti Biblia*. Bp. 1977. Akad. Kiadó. (Művészettörténeti füzetek 11.). K. J.

Mátyás kortársa, Hantó György, pécsi prépost, háromszáznál több könyvet gyűjtött össze, s könyvtárát minden nap nyitva tartotta az érdeklődők számára, ami az időben egyedülálló eset volt. De Mátyás idejében már javában virul a könyvgyűjtés reneszánsz szenvedélye. A király könyvtáráról nem is szólva, a gazdag egyházi és világi urak vetélkedve halmozzák a becses tartalmú, drága kódexeket. Vitéz János érseknek váradi püspök korában gyűjtött könyvtárát unokaöccse, Janus Pannonius, a kor világhírű humanista költője megénekelte:

Isten veled, te régi-régi könyvtár,
hol annyi híres író ismertem meg,
itt székel Phoebus is, mert régi helyét
elhagyta rég, s a múzsák nem sietnek
Castaliába vissza, hús erdőbe vágva...

(Berczely A. K. fordítása)

Maga Janus Pannonius, Mátyás kancellárja, Pécs püspöke, itáliai útjain valósággal kifosztotta a könyvkereskedőket. E kincseknek töredékei is alig vannak meg, a török háborúk szele szétfűtta őket, mint a pelyvát.

De a könyvvel együtt megjelenik a szép könyv iránti szeretet is, Péter prépost-Anonymus *Gesta Hungarorum*-át (1200 körül) már csinos iniciálék díszítik.

Középkori *könyvművészetünk* legpompásabb emléke Kálti Márk *Képes krónikája*: Nagy Lajos leánya, Katalin számára készült jegyajándéku, amikor V. Károly francia király fiával, Valois Lajossal eljegyezték. „A káprázatosan szép és finom illusztrációk Budán készültek hozzá – írja Kardos Tibor –, a műtörténet eddigi megállapításai szerint némi nápolyi színezettel.” A reneszánsz könyvművészet barátainak egész sorát ismerjük; Vitéz János, Janus Pannonius, Váradi Miklós, Bakócz Tamás, Oláh Miklós gyűjteményeiről, csekély kivétellel, csak annyit tudunk már, hogy szépek és gazdagok voltak. Kálmáncsehi Domokos pompás misekönyvét halála után Bakócz Tamás bíboros szerezte meg. A legszebben díszített, újkóti-kus ízlésű, magyar nyelvű kézirat a középkorból a *Festetich-kódex*, Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára készült zsoltárkönyv; ugyancsak az övé volt a *Czech-kódex*. Becses emlékünkhöz a Batthyány Boldizsár misekönyve, magyar nyelvű naptárral, s a *Kaprinay-kódex*, melynek finom miniatúrái már Dürer fametszeteiről, azaz nyomtatott könyvből készültek.

Örölnünk kell, hogy Mátyás világhírű könyvtárából 160 (hiteles) darab elkerülte a magyar kincsek sorsát. A *Bibliotheca Corvina* történetét jól ismerjük, nagy irodalma van már, amely mindenki számára hozzáférhető; ezért most a magyar Corvina-kutatás eredményeinek összegezése helyett, érdekesség kedvéért, egy külföldi szakember ismertetését közöljük,

hogy lássuk, milyen híre és becse van a könyvek világában ma is. Karl Löffler, a jeles német kézirattudós, *Allgemeine Handschriftenkunde* (Általános kézirat-tan-ismeret) című munkájában, a könyvek vándorlásáról szólva, ezeket írja róla:

„Hogy milyen gyors változások eshetnek a kéziratok országában, igen jó példa rá egy ragyogó gyűjtemény, mely úgyszólván egyik napról a másikra keletkezett, de megteremtőjének halála után majdnem éppoly gyorsan szertehullott: Bibliotheca Corvina, Korvin Mátyás magyar király egykor világhíres könyvtára, melynek eredeti helyén ma nyoma sincsen. Noha a Corvina nyomtatványokkal is rendelkezett, dicsőségét a kéziratos könyvekkel szerezte, amelyek állománya java részét tették. Hunyadi Mátyás 1458-ban, 17 éves korában lépett a magyar trónra, s 1490-ben bekövetkezett haláláig országának hatalmát és nagyságát szerfölött megnövelte; a legragyogóbb reneszánsz fejedelmek egyike volt, s mint a tudományok és művészetek lelkes barátja, a maga humanista korának igazi fia. Míg azelőtt Budán főként a francia műveltség hatása uralkodott, most Mátyás az olasz ízlés útjára tért át, mint ahogy a Hunyadiak már előbb is kapcsolatokat tartottak fenn a Viscontiakkal és a Sforzákkal. Ezt a hajlandóságát 1476 után még növelte házassága Aragoniai Beatrixszel, I. Ferdinánd nápolyi király leányával, minthogy a fiatal királyné osztotta Mátyás becses antikvitások és szép könyvek iránti szeretetét, amelyet az Itália-rajongó és tudományszomjas lengyel Sanocki ébresztett fel benne. Budán, az olasz mesterektől épített, híres vár pompázó könyvtártermében csodálatos gyorsasággal halmozódtak fel a finoman írott, képekkel díszített és művészi kötésű kéziratkincsek. Olasz humanisták fáradoztak, hogy gyarapítsák a király könyvtárát, és mind Budán, mind külföldön, főként Flórenben, de Rómában és Nápolyban is, egész íróműhelyek másolták a könyveket, miket a kor hírneves festői díszítettek miniatúrákkal és iniciálékkal. Minthogy a király tetszését nem nyerte meg a hazai könyvfestés, mely az úgynevezett dunai stílus irányzata szerint a lapszéleket az új ízlés számára durva indázatokkal díszítette, renaissance mestereket hívott Itáliából; egy-egy Francesco d’Antonio de Cherico, a Favilla-testvérek, s a mind között leghíresebb Attavante di Francesco di Bartolo, mecénásuknak tekintették Mátyást. Ekképp aztán szokatlan gyorsasággal bámulatosan sok remekmű gyűlt össze a gyűjteményben, s a Bibliotheca Corvinát a kortársak mint új világcsodáját ünnepelték. Így a 16. században már arról beszéltek, hogy a Corvina 50 000 kötetet rejteget. Ez a szám nagyon is túlzott, de az óvatos beclés is 3000 kézira-ra megy. A corvinák híre-neve kezdettől fogva pompázó kiállításukon és példátlanul gyors gyarapodásukon alapult, míg szövegeik nem éppen voltak híresek. A Bibliotheca Corvina állományának összetétele a műkevelő könyvtár típusát mutatja a középkor és az újkor fordulóján. Képviselve

voltak benne az egyházi használatra készült könyvek, mellettük klasszikusok, orvostani, földrajzi, építészeti, számtani és csillagászati munkák. Ismeretessé váltak a gyűjteményből görög és latin kéziratok, melyek közül néhány magyar humanisták, így Janus Pannonius tulajdonából származhatott, s ezenkívül lehettek benne régi kódexek is; de a java részét olyan könyvek tették, amelyeket a tulajdonos életében írtak le.

Amily ragyogó volt a Bibliotheca Corvina születése, oly gyászos lett a története és oly gyors a pusztulása. Amikor Mátyás váratlanul meghalt, néhány megrendelt kéziratát még be sem fejezték; ezek tehát mindjárt idegen kézbe kerültek. Utóda, Jagello Ulászló, megpróbálta ugyan, hogy folytassa az alapító művét. De midőn Beatrixot nem vette feleségül, ahogyan emez kívánta, az özvegy visszatért hazájába, s több darabot a könyvtárból magával vitt. Evvel megkezdődött a morzsolódás, amit Ulászló maga gyorsított. Öregen s elméjében meggyengülve, utóbb szokásává lett, hogy kegyenceinek s az idegen követeknek a könyvtár kincseiből adjon ajándékot, ahogyan már Osztrák Miksának is adott néhányat, mikor emez könyvre vágyódott. Az ajándékozást Mátyás minden utóda tovább folytatta. Emellett Magyarország hatalmát is gyorsan aláásta a török, aki előtt az 1526-i mohácsi csata után maga Buda vára is megnyitja kapuit. II. Lajos elesik Mohácsnál, felesége Németalföldre menekül, kéziratokat visz magával a könyvtárból, s ezek egy része később az Escorialba vándorol tovább. Mások Lajos nevelőjének, Brandenburgi György örgrófnak és katonáinak kezébe jutottak, s így Ansbachba és a szomszédos községekbe kerültek. Még több esett a török kezébe. Midőn ezek később megint Budára jöttek, végül is szétszították a könyvtár maradványát; egy része a helyén maradt, más részét Konstantinápolyba vitték a szerájkönyvtárba. De már előbb sok könyvet eltüntettek vagy eladtak; a corvinák ismert árucikké váltak. I. Ferenc francia király megszerezett néhányat, felbukkantak Nürnbergben, bolyongtak Németországban, Zsámboky János is vett belőlük a bécsi könyvtár részére; ifjabb Ágost, Braunschweig-Lüneburg hercege, több darabot biztosított wolfenbütteli gyűjteménye számára. De még mindig számottevő töredék maradt Budán; ez akkor került veszedelembe, amikor Lotaringiai Károly 1686-ban elfoglalta a várat, s katonái a könyvtárat kifosztották. Ekkor Rabatta generális 114 kéziratot küldött Bécsbe, bár ezeknek csak csekély része volt corvina. Viszont azonban, mind e sok kallódás után, a kéziratok egy csoportja végül ismét hazakerült: 1862-ben a szultán egy bizottságnak megengedte a régi szerájkönyvtár megtekintését, de ekkor természetesen csak néhány példányt tudtak fölfedezni; 1877-ben a török nagyúr ezeket a kéziratokat véglegesen a budapesti egyetemnek ajándékozta.

Ma a régi budai Várban a híres Bibliotheca Corvinának már semmi nyomát sem lehet megtalálni. Túlnyomó része teljességgel eltűnt. Csak

viszonylag csekély számút sikerült fáradságos tudósmunkával kinyomozni a világ legkülönbözőbb könyvtáraiban, s így jegyzékbe foglalni a gyűjtemény egy töredékét. De ez a helyreállítás nem egy ponton bizonytalan; ha egyik-másik kódexnél sikerül is megállapítani, hogy budai eredetű, még kérdés, vajon éppen corvina volt-e. Így hát a ma corvináknak nevezett könyvek száma nem megegyező: Weinberg 1908-ban 173 kéziratot állított össze, de ezek közül csak 122-t tart bizonyosnak, 1923-ban 136-ot sorol fel, mint amelyek Corvinusra vagy Beatrixre mennek vissza, ezekhez még továbbiakat kellene hozzászámítani, miket az idevágó irodalom megállapított ugyan, de már sehol sem találhatók.”

A magyar kutatás korrigálta a fenti adatokat; ma 160 hiteles és 77 nem hiteles Corvin-kódexről tudunk. Ezek Hunyady József összeállítása szerint (1939) a következő helyek közt oszlanak meg: Magyarországon van 42, mégpedig Budapesten 41, Győrött 1; a többi, városok szerint betűrendben: Berlin 1, Besançon 1, Bruxelles 1, Cambridge 1, Cheltenham 2, Drezda 2, Erlangen 2, Flórenc 9, Göttinga 1, Jena 1, Krakkó 1, Lipcse 1, London 1, Milano 2, Modena 15, München 7, New Haven 1, New York 3, Olomouc 1, Párizs 4, Párma 1, Prága 1, Róma 5, Salzburg 1, Stuttgart 1, Szentpétervár 1, Torun 1, Velence 4, Verona 2, Volterra 1, Wien 32, Wolfenbüttel 10, Zágráb 1. (A nem hiteles corvinák eloszlása: Budapest 27, Esztergom 2, Kalocsa 1; külföldön: Admont 1, Besançon 2, Breslau 4, Escorial 1, Göttweig 1, Heidelberg 1, Isztambul 1, Lipcse 1, London 2, Melk 1, München 3, Oxford 2, Párizs 3, Pozsony 2, Prága 1, St. Paul in Lavanttal 1, Verona 1, Wien 17, Wolfenbüttel 4, ismeretlen helyen 1.)

Hogy idehaza, Mátyás budai íróműhelyében mennyi corvinát és mily műveket másoltak, arra nézve nincsenek adataink; Oláh Miklós, esztergomi érsek, mint II. Ulászló udvari apródja, még többeket ismert Mátyás harminc íródeákja közül, s tőlük hallotta, hogy nemcsak latin, hanem görög kéziratokat is másoltak és illumináltak. Viszont alighanem kevesen tudják, hogy Mátyás nemcsak Olaszországban dolgoztatott, hanem ügynököket küldött Törökországba is, hogy az elhurcolt európai (Balkán, Szicília, Kréta, Ciprus stb.) könyvtárak piacra került becses darabjait felvásárolják. Sajnos, az ő könyveinek már nem akadt magyar visszavásárlója.

S az ő idejében már másfelől is felhősödni kezd az ég az írott könyv felett: Mátyás palotája mellett 1472-ben rövid időre felüti műhelyét az első magyarországi nyomdász, Andreas Hess. Az írás tudományából és kézi művészetéből ipar lesz; a gép kiüti a pennát a kezekből, a betű szárnyra kap, s evvel az írás és az ember viszonya, művelődésünknek egy hatalmas folyamata medret változtat.

A NYOMTATÁS

I. fejezet

Papír és sajtó Európában

A papiros

A nyomtatás feltalálásának jelentőségét avval a közhellyé vált példával szokás szemléltetni, hogy nélküle a hitújítás aligha jutott volna sikerre, s Európa történelme más fordulatot vesz. A közhe-lyek természetüknél fogva unalmasak és érdektelenek, de az érdekes, egyéni megállapításokkal szemben megvan az az előnyük, hogy mindig igazak. S hogy mi is ebből az elszürkült példából induljunk ki, mindjárt közlünk három adatot: a latin Biblia 1500-ig, tehát a nyomtatás első évti-zedeiben 98 kiadást ért meg, németül még Luther előtt 27-et; a witten-bergi nyomda 1534-től 1584-ig, azaz ötven év alatt 100 000 példányban adta ki Luther Bibliáját. Ha Európa valamennyi tollforgatója ugyanezen idő alatt egyebet sem tesz, mint a Bibliát másolja, a föntebbi mennyisé-geknek egy töredékét sem tudta volna sokszorosítani.

De a Biblia csak egyetlen könyv, s a dolog veleje abban rejlik, hogy a nyomtatással a könyv, a mű a gép hátára került, gépi termékké vált. Ezáltal viszonya az emberhez gyökeresen megváltozott, mozgása a gép természetéhez idomult, önállósult, mint a felserdült ifjú. S minthogy a könyv gondolatot hordoz, a gondolat is tömegcikké vált, önállósult. Vilá-gos jele ennek, hogy azonnal megszülte önnön reakcióját: a könyvcen-zúrárt. Cenzúra volt azelőtt is, de az egyház vagy a fejedelem csak a gon-dolatot fogta fékbe, s az eretnek vagy lázadó gondolat leírásra sem igen kerülhetett, könyvvé nem válhatott. A nyomtatás jóvoltából a gondola-tot hovatovább csak könyvkorában lehetett utolérni, a korlátozás csupán visszaható érvényű volt, a mű megszületett. S a gondolat és a gép egy-mást kiegészítő élettörvényéből folyik ismét, hogy amely gondolat a gép útján publikussá vált, evvel egyszersmind elveszti halandó természetét. Bárhogy üldözzék is, mint a kivágott törzsű fa, gyökeréből mindig újra kihajt, néhány magot mindig megterem, melyet rejtélyes módon, de mindig tovahord a szél, és sorompók nem állják el az útját. Ennek a tü-neménynek a tapasztalása szülte meg újra és újra a középkor előzetes cenzúráját, de a gépet ez sem tudja utolérni. Hogy utolérhesse, minden gondolat-nyomtatógép mellé a Föld kerekén oda kellene állítania a maga magzatelhajtóját. Ámde maguk a gondolatok is szemben állnak

egymással a Föld kerekén, s mindegyik védelmezi a maga csecsemőjét, akár építésre, akár rombolásra született.

A gép evvel maga is az akció–reakció örök dialektikájának ütköző-pontjára került, saját törvényeinek kényszere alatt egyformán szolgál szabadságot és elnyomást. Mert a másik, ismét letiporhatatlan közhely szerint szüleménye, a publikált gondolat eljut mindenkihez. Mindenkit megtanít olvasni, s mindenik könyv megtalálja a maga olvasóját. A gép, a maga terrénján, elmosza a határokat magasságban és szélességben egyaránt, nemzetköziséget teremt és megszünteti az osztályokat. Minden védekezés, mely a könyvnek ezt az új természetét megváltoztatni akarja, csak ideig-óráig tartó lehet.

Az új meder, amelyet a nyomtatott könyv az emberi gondolatnak ás, nem nyílhatott meg egyszerre mély folyamként; eleinte csak csermely volt, melyet a történelem százféle erői mélyítettek, de irányát ettől fogva a gép szabta és szabja meg.

*

A forrás messze Keleten, Kínában fakadt fel, s erről szólva azt mondtuk, hogy a nyomtatott könyv anyja a papír, apja a táblanyomat volt. A patak útját követtük a kínai határig, addig a pontig, ahol az egyetemes történelem sokszor kalandos, erőszakos, olykor rejtélyes áramainak sodrába került.

A papiros útját Nyugat felé az erőszak nyitotta meg. Noha a kínaiak jól felfogott önérdékből egyáltalán nem igyekeztek találmányuk titkait közkinccsé tenni, a pompás gyártmány híre, s bizonyára nem egy mintadarabja is, az évszázadok alatt túljutott a birodalom határain, és bejárta Keletet. S Kelet fiai résen álltak. 751-ben a bagdadi kalifa szamarkandi helytartója hadjáratot vezetett a kínai határon lakó, mozgolódó türk törzsek ellen; itt két foglyot ejtett, akikről kiderült, hogy jártasak a papírgyártásban. Azonnal megkezdte velük a gyártást, s ez hamarosan elterjedt az arab birodalomban. 752-ben már működik a szamarkandi papírmalom, és egy ideig monopóliumszerű helyzetnek örvend, innen hordják tevékaravánok a papírost a birodalom minden részébe. De Harún ar Rasid kalifa 794-ben Bagdadban állami gyárat állít fel, s kancelláriájában bevezeti a papír használatát a papirusz és pergamen mellé. Ezt követi Szíriában a damaszkuszi, majd a bambükei gyár. Minthogy azonban a selyemgyártás Nyugat-Ázsiában ismeretlen volt, csak az olcsóbb, közönségesebb kínai nyersanyagot, a rongyhulladékot veszik elő. Viszont a kínai mozsaras kéziipart túlhaladva, áttértek az állati és gépi erőre: befogták a lovat és a szelet, azaz malmokat állítottak. A megjavított zuzóeljárás mellett újfajta keményítőcsirizt is alkalmaztak, s evvel elindították a

papírt világhódító útján. Európában ekkor Nagy Károly frankjai uralkodtak, s álmuk se volt róla, hogy a négy nagy, világtörténelmet formáló kínai találmány egyike már úton van Nyugat felé, s hogy e találmányok Európát fogják egy fél ezredévre a földgolyó urává tenni.

A találmányok útja azonban lassú volt, noha nem annyira a gazdasági érdek védte őket, mint inkább a vallási ellentét; a gyaurokat nem látták szívesen a határokon belül. A papír tehát megindult, s az arab hódítások útját követve, először Egyiptomba ért; itt merőben új nyersanyaghoz jutott: a leleményes, de kegyetlen arabok a múmiák lenvászón pólyáit termelték ki nagy arányokban, a későbbi egyiptológia gyászára. A 9. században Marokkóig hatolt, innen átlendült a meghódított Szicíliába és az Omajjádák spanyol tartományaiba. A spanyolföldi Jaticában létesült az első európai arab papírgyár a 11. század közepén, s ettől fogva nem volt megállás. A szomszéd Franciaországban a hérault-i papírmalom már 1189-ben működik. Követi Hollandia, majd Anglia. Szicíliából Itálián át (az első műhely Fabiano, Ancona mellett) svájci földre és Németországba vándorol.

De tény, hogy a keresztes hadjáratok révén már előbb s közvetlenül terjedt a papír ismerete. A hadjáratok, az ellenfelek akarata ellenére, nagy gazdasági és kulturális csereforgalmat indítottak meg Kelet és Nyugat között, mert a kereskedelem akkoriban sem ismert áthághatatlan politikai vagy vallási akadályokat, ha haszonról lehetett szó. Velence jó pénzért éppúgy kiszolgált a pápát, a kereszteseket, a magyar királyokat, mint ellenük az arabokat, a mongolokat vagy a törököket. Sőt Velence már a keresztes hadak előtt is jócskán kereskedett papirossal Európában, de a gyártás csak a mondott időben vert gyökeret itt. Nyugat azután ebben is, mint gyakorlati téren mindenben, túlszárnyalta keleti mestereit.

Az európaiak először befogják a vízi erőt, amelyben Afrika és Arábia nem bővelkedik, de amely jóval kiadósabb motor, mint a teve, a ló meg a szél, s e földön már régóta szolgál. Az új anyag nevét a papirusztól veszik kölcsön: *charta papyri*, azaz papírhártya. Másik jellemző újításuk az, hogy a pépet kiemelő szitát (dróthálót) erősítő huzalokkal s a közepén drótfonadékkal támasztották alá. Ennek a fonadéknak sokféle, tetszés szerinti formát adtak, volt mérleg, ökörfej, korona, olló, csörgősipka, méhkas alakú stb. A fonadék helyén a papiros áttetszőbbé vált: ez lett a vízjegy, amelynek a századok során igen fontos szerep jutott. Nemcsak minőségi jeggyé, márkává lett, hanem formátumot is jeleztek vele: a rendelőnek elég volt megjelölnie a vízjegyet, hogy a megfelelő gyártmányt kapja. Ezenfelül megnehezítette az okmányhamisítást, minthogy a vízjegyek révén meg lehetett határozni a papiros korát és származását; ha aztán ez nem egyezett az okirat keltével, kiderült a turpisság. A baj csak az

volt, hogy a gyártók egyre váltogatták könnyen romló vízjegy-fonadékaikat, úgy hogy idővel ezrekre ment a számuk (Briquet 16 000-et gyűjtött össze). Végül pedig magukat a vízjegyeket is hamisították, tisztességtelen versenyt támasztva a jóhírű gyártmányoknak.

Kétségtelen ugyanis, hogy kezdettől fogva kiváló minőségi színvonalat tudtak elérni. A pergament utánózták, külső és belső hasonlóság dolgában egyaránt, még pedig oly sikerrel, hogy ma sem könnyű e régi papírokat a bőrhártyától, a pergamentől megkülönböztetni. De külső formában és méretekben is a pergamenkódex szabványait követték, s ehhez mért íveket gyártották: a *forma regalist* (70×50 cm), mely összehajtva a nagyfóliót adta, s a *forma medianát* (50×50 cm), összehajtva kisfóliót.

Der Papprer.

Ich brauch Hadern zu meiner Mül
 Dran treibt mirs Rad des wassers viel/
 Daß mir die zschneitn Hadern nelt/
 Das zeug wirt in wasser einquelt/
 Drauß mach ich Pogn/auff dē filß bring/
 Durch preß das wasser darauf zwing.
 Denn henck ichs auff/laß drucken wern/
 Schneweiß vnd glatt / so hat mans gern.
 ¶ ij ¶ Der

Minthogy a papírgyártás velejében mindmáig a kínai alapelveken nyugszik, a technikai fejlődés legfőbb mozzanatait röviden itt adjuk. Már a 14. században beállítják a vízi erőt (papírmalom), amit az arabok is megtettek ugyan, de kis mértékben. Ulman Stromer nürnbergi gyárában (15. sz.) például két vízkerék 18 zúzót mozgatott, s a „macerált”, kifőzött, lúgozott anyagból nemcsak félpépet, hanem egészpépet is gyártott. A gyártásnak a nyomtatás feltalálása és a hitújítást kísérő nagy könyvfogyasztás adott igazi lendületet. 1670-ben a zúzás helyett bevezetik a foszlatást (hollandozást). Az első papírgyártó gépet a francia Léger Didot szerkeszti 1799-ben. Találmánya 1804-ben Angliába kerül, itt bővíti ki Bryan Donkin a folytonos mozgású, ún. síkszítával. Ez utóbbit tökéletesítik a német Ferdinand Leistenschneider és az angol Joseph Bramah a hengersizítával, amely mindmáig használatos. Minthogy a roppantul megnövekedett nyersanyag-szükségletet a rongy már nem fedezte, pótlásáról kellett gondoskodni. Egy szász takács, Gottfried Keller 1845-ben a faporladékot, fűrészport kikészítő eljárást dolgozott ki, s evvel megtette az első lépést, mely a papírgyártás végső és legfontosabb alapanyagának, a cellulózénak felkutatásához vezetett. Ezt minden rostos növényanyag: fa, szalma, nád stb. tartalmazza, és vegyi eljárással vonják ki belőlük. E révén kifogyhatatlan nyersanyaghoz jutott a papíripar, s minden tömeggyártmány ebből kerül ki. A finomabb minőségek azonban ma is a „famentes” anyagokból készülnek.

A sajtó

A nyomtatás sorsa Európában már sokkal csodálatosabb, sőt rejtélyes is. A csoda abban mutatkozik, hogy a nyomtatás kulcsát, „titkát”: a negatív bélyegzőt a Kínán kívüli Keleten és Nyugaton évezredek óta használta boldog-boldogtalan, de a továbbfejlesztés eszméje nem ötlött eszébe senkinek. Ugyanekkor Kínában kínai falat kitevő mennyiségben ontották már a nyomtatott könyveket. Ez a reánk groteszkül ható tehetetlenség azonban mégsem volt tétlen, hanem a maga köré vont szűk körben meglepő, de haszontalan leleményességet fejtett ki; másutt viszont jelentékeny gazdasági és kulturális teljesítményeket végzett, csak éppen saját immanens hivatására nem jött rá. Leggyakorlatibb feladatát fel sem ismerte mindaddig, míg végre nagy nehezen az írás szolgálatába nem állt.

A kulcs tehát a negatív bélyegző. Legrégibb ismert mintái a babiloni és indiai pecséthengerkék, melyek használata az asszír birodalomban oly általános volt, hogy úgyszólván mindenki a nyakában hordozta, s a levelek, szerződések, okiratok agyagtábláiba névaláírásként belenyomta. Ez a mi pecsétgyűrűnk őse, s hogy használata mily régi időkbe nyúlik vissza, majd a régészek ásója fogja eldönteni. Ilyen Asszur-bán-apli „névjegye”, illetve aláírása levelein s ex-librisze a ninivei könyvtár cseréptábláin. Innen vették át a görögök s Kr. e. 600 körül már használták is. De még régibb a hírneves phaisztoszi korong (Kréta), melynek jeleit szintén domború mintával nyomták az agyagba (46. ábra). Az egyiptomi papiruszokon piros tintás bélyegzéseket láthatunk. Babilonban és Egyiptomban számtalan téglába nyomva találjuk az építőjegyeket, s ezek ma fontos kormeghatározó adatokul szolgálnak; ezt a szokást megint a rómaiak vették át, s erődítményeik építésének évszámát s rendesen az építő légiók jelét nyomták a téglákba. Még fontosabb szerephez jutott az eljárás a pénzérme „feltalálásakor”, vagyis midőn az értékmérő nemesérc darabokat megszabott súly és forma mellett képpel s felirattal is ellátták. Ismereteink szerint a legrégebbi érméket az aranyban gazdag kis-ázsiai Lüdiában verték először a Kr. e. 7. században. Mégpedig elektrorból, azaz arany és ezüst öntvényből (73:27 részarányban); ennek

46. ábra. A phaisztoszi korong

szebb, világosabb színe volt, mint a Paktólosz folyó s a Tmólosz és Szípulon hegye tiszta aranyának. Az újítást a görögök szokásuk szerint szintén rögtön átvették, de inkább ezüstre vertek vagy csekély (1:10) aranyú elektróra. Az első tiszta aranypénzeket Kroiszosz („krózosz”), Lüdia királya verette, viszont a görögök bevezették a rézből vert pénzt itáliai gyarmataikon, mert ezeknek lakossága a rezet használta értékmérőül. Az első lüdiai érmeken egyszerű négyszög a hitelesítőjegy, majd mellette a címer, utóbb állatkép vagy más jelkép; végül istenek és istenkirályok feje került a pénzre, legutoljára nevükkel vagy a nép nevével együtt, például: *athénaíon*, azaz: „az athénieké”, vagy *Philippou*, „Philipposzé”, ti. a pénz. Veretet sokáig csak az érem egyik oldala kapott: tőkére helyezték az ércdarabot s a felső oldalára kalapáccsal ütötték rá a képet; az alsó (hátsó) lapon csak a tőke lenyomata látszik. Ez az ókori pénz rövid története, s benne a lényeg az, hogy egy-egy matricáról számtalan példányban sokszorosították, azaz nyomtatták.

Ez már ipari művelet volt. Ugyanily elv alapján az egyiptomiak szöveteiket díszítették színes mintákkal; egy Kr. e. 6. századi szövőműhely romjai alatt mintával festett gyapjúsövetet találtak s mellette fatáblát, amelyen a mintát kifaragták, festékekkel bevonták s a szövetre nyomták.

De mindezekon kívül voltak a nyomtatásnak más előzményei is Európában. Agészilaosz görög király például igen ravasz ötletre jött rá: hogy katonái harci kedvét növelje, tenyerére ráírta a „győzelem” szó tükrképét, s a csata előtti áldozat bemutatásakor ügyesen az áldozati állat májára nyomta, aztán sugárzó arccal mutatta fel a kedvező jósjelet. Igazi nyers katonahumorra vall a görög harcosok és római legionáriusok szokása: parittyagolyóikra kidomborodó írást öntöttek, s így az eltalált ellenfelek bőrén ilyen szövegek voltak olvashatók: „Ezt megérdemeltem”, vagy: „Úgy kellett nekem”; fennmaradt egy parittyalöveg, melynek felírása: *Feri Pompeium*, azaz „találd el Pompeiust”. A lávával eltemetett Pompeiben megszenesedett kenyeret, tésztaféleket találtak beléjük nyomott növénynevekkel a szerint, miből készültek; például: *e cicere*, vagyis borsóból. Viszont a római és bizánci udvari kancelláriákban és magas hivatalokban névbélyegzőket használtak; Nagy Theodorikról (+526) feljegyezték, hogy nevének tizenegy betűjét (Theodericus) kereszt formában egy áttört aranylapra öntette, s evvel szignálta iratait.

Folytatják a sort a középkori könyvkötészet vaknyomó szerszámai: a bélyegző, a henger, a vonalzó a sávozó, sőt egyes különálló betűkből összerakható névnyomók. A 15. századból ismeretes több olyan könyvkötés, amelybe a mester bélyegzővel belenyomta a nevét vagy mesterjegyét annak hitelül, hogy a munka valóban tőle származik. E nyomtatóművelet ihletője tehát a művészi önérzet. A betűket egyenként vészték ki fémből és sorjában egymásután a bőrbe nyomkodták. De a vaknyomás technikája szerint a mintát nem domborúra faragták, hanem mélyre vájták, mint a viaszpecsétnyomónál ma is, úgy hogy a lenyomott betűk a bőrön kidomborodtak. Evvel a módszerrel nemcsak nevet, évszámot, hanem olykor többsoros szöveget is rásajtoltak a könyvfedélre, azaz csírállapotban levő szedésnyomást végeztek, előzetesen kivésve a mozgatható betűket. Teljesen hasonló műveletet gyakoroltak az ötvösök, éremvésők és pénzverők, ezt mondani sem kell.

Noha itt már szabályszerű mozgatható betűnyomás történt, mégsem ez lett az utolsó lépés a könyvnyomtatás megvalósítása felé, hanem a táblanyomat. Azonban már a felsorolt eljárások, ötletek, fogások is egytől egyig megvalósítják a nyomtatás alapelvét, amely nem egyéb, mint az írás műveletének megfordítása és ismétlése: a jegyek tükrképét kell e sokszorozó szerszám anyagára vinni, de nem mélyesztve beleróni, hanem kidomborítani. (Ez alól csak az ötvösök és a könyvkötők domborított vaknyomása kivétel.) A művelet mindkét eleme évszázadokon át

ismeretes volt, hiszen mind az egyiptomiak s nyomukban mind a sémiták-foinikok, majd a görögök egyaránt írtak jobbra és balra fordított jegyekkel.

*

A nyomtatás alapelve, kulcsa tehát közkézen forgott. Alkalmazását mégis lényegbevágó különbség választja el a nyomtatástól. A nyomtatás létalapját és életcélját a *sokszorosítás* alkotja, mégpedig az írás, bármily terjedelmű írás, bármily mennyiségű, korlátlan sokszorosítása olyan anyagon, amely a tetszőleges mennyiségű, terjedelmű írást a szükséges mennyiségben, példányban hordozni képes. A „sok”-on van a hangsúly, a korlátlanságon, s ez a mozzanat teszi a könyvnyomtatást *lényegében* más műveletté, mint a bélyegzőnyomás. Más dolog egy bélyegzőt százszor egymásután leütni, és más egy százoldalas művet száz példányban sokszorosítani. Ha a százoldalas könyv szövegéhez szükséges 25–30 betűt bélyegző formájában kiöntjük, s a könyv szövege szerint a betűket sorban egymásután 100-100 papírlapra lenyomjuk, e műveletből sohasem lesz könyv: kivihetetlen; írni könnyebb. A betűvel való sokszorosítást tehát úgy kell megszervezni, hogy az írásművelés egész terjedelmének, minden ágazatának, összes igényének kiszolgálására és teljesítésére alkalmas legyen.

Ez előtt a feladat előtt álltak az európai nyomdászok. A kivitel a mi szemünkben már magától értetődőnek tetszik, a leendő nyomdászát előtt azonban ott állt egyik oldalon a kézzel írott ezeroldalas kódex, a másik oldalon a betűbélyegző, meg esetleg a táblanyomat. Lehet-e a hullámzó betűtengert cseppjeire, alapelemeire bontani úgy, hogy újra meg újra tengerré sűríthető legyen, híven kövesse a szavak, mondatok szüntelenül váltakozó, ezeralakú hullámverését, s az olvasó tengeri betegség nélkül hajózhassék végig rajta? Így tekintve, a feladat valóban megoldhatatlannak látszik, mert a „sok”, a végtelen mennyiség, a tenger igényével lép fel, amelyet egy szerszámnak, egy felszerelésnek, egy műhelynek kell kielégítenie.

A kínaiak megoldották a problémát, éspedig éppen azért, mert a „sok” az ő számukra nem volt probléma. A papír, a rézbetű, a munkás korlátlan mennyiségben állt a rendelkezésükre, s tőszavas ábécéjük a tenger hullámverését egy-egy állóhullámba merevítette, ha kellett, 40 000-be, a szám nem számított. A cseppekkel, a betűkkel egyáltalán nem is akadt dolguk, de valószínű, hogy ezt az akadályt is leküzdötték volna. Így azonban megállhattak ott, ahol európai kartársaiknak kezdeniök kellett. Tény azonban, hogy eljutottak írásuk alapelemeiig, s az utolsó lépés megtételére, az írásjegyek folyamatos megszervezésére a példát megadták.

Most tehát felvetődik a kérdés, vajon az európai nyomdászoknak csakugyan a legelején kezdve, kizáróan saját leleményükből merítve s a problémákat a maguk erejéből újra meg újra megoldva kellett-e kiküzdieniök a végső eredményt? A kínai táblanyomatnak és szedésnyomásnak semminő híre-hangja se jutott el Nyugatra, mióta Pi-seng, a legendás kovács 1040 táján megmintázta első cserépbetűit? A kép itt sűrű homályba borul. Az európai szaktudósok, kivált a németek, érhető lokálpatrióta ösztönből, általában tagadják, hogy bárminő kapcsolat, érintkező pont lett volna a keleti és a nyugati nyomdászat között, s szemmel láthatólag igyekeznek a kérdést sommásan elintézni. Idézzük Hermann Barge tipikusnak mondható állásfoglalását: „Bármennyire csodálatosak is a kínai és a koreai nyomdatechnika vívmányai, emez teljességgel kelet-ázsiai ügy maradt. Hír felőle mindaddig, míg Gutenberg a nyomdászatot feltalálta, úgy látszik, egyáltalán nem jutott el Európába; s ha még így lett volna is, a kínai és a nyugati írásrendszer teljes különbözősége miatt gondolni sem lehetett arra, hogy az ottani nyomástechnikát európai könyv előállítására használják fel. A fejlődésnek a nyugati műveltségövezet országaiban a honi feltaláló szellem által felderített és megtört utakon kellett haladnia.”

Megértjük a német tudós felfogását, de ennyire „kurz und bündig”⁵⁹ mégsem intézhetjük el a kérdést, mert kétségtelen, hogy Európa már századokkal Gutenberg előtt tudomást szerzett Kína nyomdászatáról, és a nyugati szedésnyomás ugyanavval a technikával indult meg, mint a keleti. A kiváló magyar könyvtudós, Fitz József, teljes joggal erre helyezi a hangsúlyt: „Mihelyst a papíripar annyira elterjedt Európában, hogy szilárd alapul szolgálhatott a nyomdászat számára, a szedésnyomás itt is megindult. Első ismert nyomtatványaink előállítása ugyanúgy folyt le, mint Koreában. Nemcsak a különálló jelekkel való mozaikszerű magasyomás gondolata kínai, hanem a gyakorlati megvalósulása is. Kezdetben a fémtypusokat itt is homokformákról öntötték. A nyomdafesték itt is, mint Kínában, hígított olajban oldott lámpakoromból készült. Még azt sem lehet mondani, hogy az európai ősnymdászok szedése – ellentétben a kínai szedéssel – betűszedés volna. Ellenkezőleg: szedőszekrényükben sokkal több a ligatúra, abbreviatura, kettősbetű s egyéb jel, mint a tulajdonképpeni betű. Mi sem lett volna természetesebb, mint hogy írásuk alkatahoz híven kövessék a nemzeti nyelveken írt kódexek másolóit, s szövegeiket betűegységekből állítsák össze. Miként a humanista-kódexek leírói sem törődtek sokat a másolatuk alapjául szolgáló kéziratok ligatúráival s rövidítéseivel, nekik sem kellett volna a gótikus

⁵⁹ németül: „röviden és tömören”

kódexek szóképeihez tapadniok. De miként a Pelliot által talált ujjur typusokon az ujjur betű helyett a kínai összetett szó- és ragképeket látnunk, s miként az 1434-ben Koreában szanszkrit írással nyomtatott könyv sem szanszkrit betűegységekből, hanem szanszkrit betűkből összetett szóegységekből áll, úgy az európai ősnymdászok betűi is csupán jelek a többi jel közt. A kötőszókat, viszonyzókat, formulákban szokványosan előforduló főneveket s jelzőket, továbbá végzeteket ők sem nyomtatták betűkkel, hanem a kódexekben is használatos abbreviaturákkal.”

Az egyezés tehát kétségtelen. De mint jöhetett létre? „Ma még rejtély – folytatja erre nézve Fitz –, hogy a kínai szedésnyomás ismerete milyen úton került Európába. A XVI. században Paulus Jovius (*Historia sui temporis*, 1550), ki nem sokkal azután, hogy Oroszország megszabadult a mongolok kétszáz éves megszállása alól, moszkvai követ volt, azt hitte, hogy mongol közvetítéssel, Oroszországon keresztül. A nizzsijnovgorodi mongolok és a német Hanza városok közt még a XV. században is volt kereskedelmi összeköttetés. Egy francia tudós, Blochet, azt gyanította, hogy a koreai tengerpartok hollandi kereskedelmi ügynökei hozták haza a szedésnyomás hírét. Bizonyos, hogy a XIV. században elég európai kereskedő s elég keresztény pap tapasztalhatta Kínában a nyomdászat nagy kiterjedését és hasznát. A szedésnyomással egyidőben ugyancsak felderítetlen utakon jutott el Kínából Európába a porcelán, a lőpor, és az iránytű, melyről ugyanaz a Sen Kuo írt, kinek a Pi-seng-féle nyomdászat ismeretét is köszönjük... Nem ismerjük a szedésnyomás útját Kínából Európába, de ismerjük a fejlődés időbeli egymásutánját, látjuk, hogy az európai nyomdászok ugrás nélkül, láncszemszerűen folytatják a nyomdászatot azon a fokon, melyet a koreai állami nyomda elért, tudjuk, hogy a nyomdászat több más kínai eredetű iparral van összefüggésben s nem hihetjük, hogy a nyomdafesték, a mozgatható típusokkal való szedés elve s a betűöntés első technikája két helyen egymástól függetlenül ugyanarra a színvonalra fejlődhessék.”

Arra nézve, hogy Európa közvetlen, helyszíni értesüléseket szerezhetett a keleti nyomdászatról, az utazók egész sorát vonultatja fel szerzőnk, s adatai más forrásokból még bővíthetők. (Rubruquis, Carpini, Marco Polo, Johannes de Montecorvino, a pápák és királyok követei stb.) A kínai papírpénzt a középkor folyamán nyolc európai író említi meg. „Annyira nem volt elszigetelt világ Kína meg Mongólia, hogy a flórenci Pergolotti 1340-ben Baedeker-féle útmutatót ír az odautazó kereskedők számára.” De a közelebbi Kelet is nyújtott érintkező, hírszerző pontokat. Így a mongol uralom alatt álló Perzsiában 1294-ben a mongolok arab nyelvű papírpénzt nyomtak; ugyanebben az időben velencei és génuai kereskedők jártak ott, valamint a keresztes háborút viselő hatalmak kö-

vetei, hogy szövetséget kössenek az arabok ellen. Ahogyan a velenceiek Keleten megismerkedtek és kereskedtek a papirossal, megismerkedhettek a nyomtatással is.

De nem csupán hírek, hanem valódi keleti nyomtatványok is eljutottak már jókorán Európába. Azt a kínai táblakönyvet, melyet Szamosközy látott a flórenci Laurenzanában, csak futólag említjük: magányos kuriózum volt. Ellenben a mongol hadseregek a 13. században szentképeket és játékkártyát hoztak magukkal. S bizonyos, hogy mind a kártya, mind a szentkép hamarosan divatossá lett Európában. 1397-ben Párizsban rendelet tiltja el a kártyajátékot, mint a munkások megrontóját. A szentképnymtatás pedig úgyszólván iparrá lett, művelői az úgynevezett formafaragók, Formschneiderek, printsnyderek voltak, s velük még találkozni fogunk.

Hogy a keleti nyomdászat híre, ismerete milyen formában szállongott Európában, arról tehát pozitív adatunk valóban nincsen, az időbeli és technikai megegyezés azonban mégis feltűnőbb, semhogy szó nélkül elmehetnénk mellette. De ne felejtjük el, hogy az adatok hiánya még nem jelenti a tények hiányát. Gutenberg kísérleteit, amiket itt, Európa kellős közepén, Strassburg és Mainz városában végzett, sűrűbb homály fõdi, mint a kínai nyomtatás történetét. Így tehát a függõnyt, amely Gutenberg betûkonyháját takarja, Kelet felõl sem tudjuk fellebbenteni.

*

Bármint volt, a *táblanyomat* a 15. század első negyedében megjelenik Európában, s egyre szélesebben, egyre dagadóbb számokban terjed. Technikája ugyanaz, mint a kínaié, s terjedését lehetővé teszi a papíripar fejlettsége. A papír az az anyag ugyanis, amely az írást korlátlan mennyiségben hordozni képes, nem állít akadályt a példányszám szükség szerinti növelése elé, s amely nélkül a nyomtatott műből sohasem lett volna igazi könyv. A bélyegzőnyomás, ahogy láttuk, csak az anyag díszítésére szolgált, kötve volt hozzá; a dísz pedig másodlagos cél. A táblanyomattal a nyomtatás: a kép és szövege felszabadult a kötöttségből, öncéllá vált, s hordozója csak annyiban lett fontos, hogy alkalmas-e a „sok” igényének kielégítésére.

Fogadjuk el tehát, hogy az önálló táblakép a buddhista szentképek európai változata. De a leleményes földön csakhamar további alkalmazásra is talált: a kézírásos kódexeket díszítették vele. A fametszetet a szöveg sorai közé nyomtatták, s e metszetek gyakran vándoroltak kódexről kódexre, még a nyomtatás idejében is. A sokszorosításra való alkalmaság s a kereslet folytán az önálló táblanyomás valósággal iparággá lett, s szöveggel is kibővült, melyet eleinte kézzel írtak reá (*chiroxylographia*).

Csakhamar a szöveget is reájuk vették (xylographia), végül a táblakönyvek korában a szöveg is önállósult, külön oldalt kapott, sőt kép nélküli, szöveges táblakönyvek is megjelentek.

A táblanyomatok úgyszólván teljességgel vallásos szentképek, jelek a bibliai történetből stb. A legrégebb ismert példányok a Brüsszeli Madonna 1418-ból és a manchesteri Szent Kristóf-kép 1423-ból. A későbbiekből sem maradt fenn sok, s pusztulásukat éppen a nagy mennyiség, a széles körű köznapi használat okozta éppúgy, mint napjaink legnagyobb tömegcikkéét, az újságpapirosét. Csak egyik oldalukra lehetett nyomtatni, minthogy a rádörzsölés folytán a kép vagy írás átütődött a papíron, s a verző használhatatlanná vált. Kétoldalassá csak úgy teheték, ha két táblanyomatot hátoldalával összeragasztottak.

Így jöttek létre a többleveles nyomtatott füzetek, az úgynevezett *táblakönyvek*; közülük több már csak szöveget tartalmaz. Számuk ezeknek sem nagy, mármint a fennmaradtaké: 33 művet gyűjtöttek össze több mint 100 kiadásban az 1470–1530 közti évekből. Az elsőket valószínűleg Hollandiában nyomták. A képeskönyv-nyomtatás tisztára a népi igényeket szolgálta, tömegcikket állított elő iparszerűen az olvasni nem tudók számára, s szabályszerű műfajai támadtak. Ilyen a „Szegények Bibliája” (*Biblia pauperum*), képekben mutatta be a Szentírás történetét, s kisegítő eszközül szolgált a prédikációkhoz. Roppant népszerű volt „A meghalás művészete” (*Ars moriendi*), ellenállásra intett az ördög incselkedéseivel szemben, valóban művészi és hatásos képek által. Hasonló célt szolgált „Az emberi üdvösség tüköre” (*Speculum humanae salvationis*), s a többi kegyes tárgyú műfaj: az „Apostoli hitvallás” (*Symbolum apostolicum*), az „Énekek éneke” (*Canticum canticorum*), az Apokalypsis. A „Róma csodái” (*Mirabilia Romae*) útmutató zarándokok számára, a „Planétáskönyv” asztrológiai alapon a bolygók hatását magyarázta az emberi életre, míg az úgynevezett *Donatusok*nak fontos szerep jutott a szedésnyomás történetében.

Aelius Donatus 350 körül írta kis latin nyelvkönyvét, közkeletű nevén: *Donatus Minort*, igen kedvelté vált, s a 15. században a latin nyelv elemi oktatásának egyetemes tankönyve lett belőle. A nagy kereslet kifizetődővé tette táblanyomatos sokszorosítását, sőt a legkorábbi hollandi nyomtatványok között nagy számban feltűntek betűszedéses Donatus-töredékek is. Felsötétített tehát a nagy kérdés: milyen időből származnak ezek, megelőzték-e Gutenberg legelső nyomtatványait? Kie az elsőség? A kérdéses töredékek e század elején bukkantak napvilágra, a vita óriássá dagadt, tengernyi hullámokat vetett, s a háborgás ma sem csillapult le teljesen. Ahogy az emberi természetet ismerni véljük, valószínűleg sohasem fog elcsitulni.

A szedésnyomás

Az itt következő fejezetnek bátran adhatnánk ilyesféle hangzatos címet: „A Coster-legenda és az avignoni aranyműves”. Valóban, a történetből nem hiányzik a szabályszerű regény sem; Adrianus Junius (Adrian de Jonghe), hollandi tudós írta 1568-ban *Batavia* címmel, s 1588-ban jelent meg. A könyv vastag, Bonaventura Kruitwagen kivonatolásában szokás idézni, mi is ezt követjük: „128 évvel ezelőtt élt Haarlemben, egy nem csekély tekintetű házban a piactéren, a királyi palotával szemközt, Laurentius Johannes, sekrestyés, azaz Coster nevezetű (Coster őrt, sekrestyést jelent). Midőn egyszer a város melletti erdőben sétálgatott, fakéregből betűformákat kezdett faragcsálni. Aztán megfordítva, egyenként papirosra nyomta őket, s a maga kedvére néhány sort formált, hogy a veje gyerekeinek mintául adja. Mikor a dolog jól sikerült, éles elméje lévén, nagyobb dolgokra kezdett gondolni. És mindekelőtt vejével, Thomasszal egyfajta fekete író tintát gondolt ki, mely ragadósabb volt és jobban tapadt, mert tapasztalatból tudta, hogy a közönséges tinta foltot ejt. Evvel elkezdett Laurentius egész képes ábrázolatokat nyomtatni a hozzájuk való szövegekkel. Így láttam általa nyomott próbadarabokat az üzem kezdete idejéből, amelyek nem a lapoknak mindkét oldalára, hanem csak az első oldalára voltak nyomtatva. Az illető könyvet a mi nyelvünkön, de ismeretlen szerző írta, s a címe volt *Speculum nostrae salutis*. Az efféle könyveknél a mesterség első idejében az volt a szokás, hogy a lapok hátoldalát összeragasztották, miáltal az üres lapok nem tettek rossz hatást. Ezután a bükkfából faragott betűket ólombetűkkel helyettesítette; és későbbben ónból készítette őket, hogy a matéria erősebb, kevésbé puha és tartós legyen. És a régi boroskancsók, melyeket a megmaradt betűkből öntöttek, még most is láthatók a mondott Laurentius házában. – És, amint mondtam, a ház a piactéren áll; és később dédunokája, Gerardus Thomas lakott benne, s e derék polgárt, ki néhány évvel ezelőtt agg korában meghalt, tisztesség okából említem itt. Az új találmányt, mint lenni szokott, gyarapította az emberi iparkodás, mivelhogy az új, azelőtt sohasem látott árucikk mindenfelől vásárlókat csábított, ami nagy haszonnal járt. Az érdeklődés a mesterség

íránt növekedett, az üzem kiterelvényesedett, s a családtagok mellé munkásokat is kellett fogadni. Evvel kezdődött a veszedelem. Ugyanis a munkások közt volt egy Johannes nevezetű, ki hűtlen lett urához, és balsorsot hozott reá. Nekem ugyan meglehetősen mindegy, vajon a balvégzetű Faustus nevet viselte-e, amint vélik, vagy pedig valami más Johannes volt-e. Mert nem akarom azoknak a lelkét, akik immár örökre hallgatnak, nyugtalanítani, minthogy már életükben lelkiismeret-mardosás gyötörte őket. Ez a Johannes, ki esküvel kötve segédkezett a nyomtatásban, először is elsajátította a betűk összekapcsolásának, a formaöntésnek s minden idetartozó dolognak művészetét. És amikor mindenben járatos lett, felhasználta a legkedvezőbb alkalmat, amit csak találhatott, ti. Karácsony estéjét (1440), midőn kivétel nélkül mindenki a templomba szokott menni. Ezen az éjszakán eltulajdonította az egész betűkészletet, összecsomagolta urának minden eszközét és szerszámát, aztán a lopott holmival sietve elfutott a házból; először Amszterdamba, onnan Kölnbe, végül Mainzba ment, mintegy szentelt menedékhelyre, ahol mint mondani szokás, lőtávolon kívül és biztonságban volt. Ott nyomdát állított és learatta lopásának dús gyümölcseit. Szilárd tény, hogy az első munka, amely egy esztendőn belül, az Úr 1442-dik évében egy-ugyanazon betűkkel nyomtatva, amiket Laurentius Haarlemben használt, a nyomdából kikerült, Alexander Gallus *Doctrinája* volt, egy igen ismeretes és akkoriban mindenfelé használt grammatika, Petrus Hispanus traktátusával együtt. Körülbelül ennyi az, amit én idős és hitelre méltó aggoktól annak idején megtudtam, akik ezeket, mint égő fáklyát a fáklyafutásnál, kézről kézre adták. És megtudtam, hogy mások is ugyanezt beszélték és tanúsították. Így emlékezem, hogy Nikolaus Galius, ki engem ifjúkoromban oktatott, vasmemóriájú és magas koránál fogva tiszteletreméltó férfiú, elbeszélte nekem, hogy mint kisleány beszélni hallott a dologról egy Cornelius nevezetű, nyolcvan évesnél idősebb könyvkötőt, aki a nyomdában inaskodott volt. Ez a Cornelius mindent elbeszél, ami történt: hogyan született a találmány (miként azt mesterétől hallotta), mint tökéletesedett az eleinte ügyetlen mesterség, és egyéb efféléket. És olyan szenvedélyesen, oly tőzzel beszélt, hogy valahányszor a lopásra fordult a szó, akaratlanul könnyek szöktek a szemébe e méltatlan cselekedet miatt. És az aggastyán az elorzott dicsőség miatt oly haragra gerjedt, hogy a hóhért utánozta, aki a tolvajon az ítéletet végrehajtotta volna, ha ugyan még életben lett volna. Azonkívül bosszúvágó szitkokat szórt a hűtlen emberekre, és megátkozta az éjszakákat, miket hónapokon át ama csirkefogóval egy ágyban töltött. Megegyezik evvel, hogy Qurinus Thalesius polgármester a nevezett könyvkereskedő szájából annak idején ugyanezeket hallotta, és előttem megerősítette.”

Ez a történet maga árulja el koholmány voltát; az 1522-ben szenvedélyesen háborgó nyolcvanéves agg a lopás idején, 1440-ben aligha alhatott egy ágyban a tolvajjal, minthogy még világon sem volt; mire pedig felcseperedett, Gutenberg már kinyomtatta a 42 soros Bibliát. És mit szóljunk ahhoz a nyomdafelszereléshez, amit a tolvaj elvisz a hóna alatt? Viszont ha ellopta, hogyan öntöttek a betűkből boroskancsókat az unokák? S miért maradtak csupán cinkannak a virágzó műhelyből, de semmi könyv, nyomtatvány vagy egyéb emlék? A legenda mégis érdekes, mert mint minden legendának, ennek is konkrét magva van. Jonghe élő Costerekre hivatkozik, akiknek ükapja, Laurens Janssoon Coster csakugyan Haarlemben élt a jelzett időben, jeles fametsző és nyomtató volt. A kérdés csupán az, vajon táblakönyveket nyomott-e vagy szedésnyomós könyveket még Gutenberg fellépése előtt?

Ez utóbbi tétel mellett Gottfried Zedler szállt síkra (Henry Bradshaw és Robert Proctor előmunkálatai nyomán); a korai holland nyomtatványok betűtípusait osztályozva, megállapította, hogy eltérnek mind az első mainzi (Gutenberg-féle), mind a későbbi hollandi típusoktól, és kezdetlegesebb eljárással, valószínűleg homokmatricával készültek. Minthogy egy primitív módszer használata Gutenberg fellépése után nem indokolt, nagy a valószínűsége, hogy a korai holland nyomtatványok régebbiek. Másfelől tény, hogy Coster, a haarlemi sekrestyés s a városi iskola tanítója, jeles fametsző volt, azonkívül élelmes üzletember; 1441 és 1447 közt ő szállította a haarlemi városházának az olajat, gyertyát, szappant, végül borral is kereskedett. Mint tanító pedig, felismervén az üzleti kilátásokat, latin tankönyveket adott ki: Aelius *Donatus*-át a kezdőknek, Alexandre de Villedeiu⁶⁰ verses *Doctrinale*-jét a haladóknak, sőt Pontanus *Singularia juris* c. munkáját, mégpedig nem fametszetes táblanyomással sokszorosítva, hanem öntött betűs szedésnyomással. Legalábbis így állítja Zedler. Mind a három csakugyan szerepel a korai holland ősnymtatványok közt, több kiadásban, és pedig kétféle betűtípussal szedve. A *Donatus* nagyobb, a *Doctrinale* kisebb betűkkel készült, a *Pontanus* viszont e két típus keverékével. Ez arra vall, hogy mind a két fajta betűkészlet csekély volt, csupán a *Donatus*, illetve a *Doctrinale* szükségletei szerint öntetett, s a hosszabb szövegű *Pontanus*ra egyikből sem futotta, s mind a hármat ugyanaz a nyomdász állította elő. Zedler szerint e legrégebbi típusok az 1430-as évek első felében keletkeztek, készítjük pedig Coster volt.

Mármost Theodor Musper újabban kimutatta, hogy Haarlemben legalábbis 1420-tól kezdve egy kiváló fametsző műhely működött, innen

⁶⁰ Normann író, több mint 2600 hexameterből álló *Doctrinale* c. latin nyelvtanát a 16. századig iskolai tankönyvként használták. K. J.

kerültek ki az *Apokalypsis*nek és a *Szegények Bibliájának* igen szép táblanyomatos első kiadásai, bő szövegekkel, s Costerről is elismeri, hogy jelentékeny fametszőművész volt. Az időpontnak, a helynek s a nyomtató nevének az egybeesése feltűnő, de a kérdés tisztázását megnehezíti, hogy a Costernek tulajdonított nyomtatványok pontos keltezésére nincsen okmányyszerű bizonyíték, ilyesmit Zedler sem produkált. Mindenesetre a táblanyomás a nyomtatásnak legutolsó formája, állomása a szedésnyomás előtt, hacsak a könyvkötők betűbélyegzőit nem tekintjük átmeneti technikának. Megáll tehát a feltevés, hogy Coster is megtehetette a következő lépést, még Gutenberg előtt vagy vele egyidőben. Minthogy azonban a hollandi okmányok hiányzanak, másutt kell újabb adatok után néznünk.

Jean le Robert saint-auberti apát, francia nyelvű naplójában beszámol róla, hogy 1445-ben és 1451-ben megvásárolta a *Doctrinale* több „*getté en molle*” példányát. A *Doctrinale*, mint tudjuk, hexameteres latin nyelvtan volt a magasabb osztályok számára, s így kétségkívül sok példányban forgott közkezen. Hollandiában nyomtatott töredékeit csakugyan megtalálták, s Zedler, a *getté en molle* kifejezést szedésnyomásnak értelmezvén, a kiadás idejét az 1445 előtti évekre teszi, minthogy az apát ebben az évben már vásárolt belőlük.

Ha ezeket a nyomdászat kezdeti idejéből származó feljegyzéseket vizsgáljuk semmiképp sem szabad a mai nyelvhasználatból, mesterszavakból kiindulnunk, s mai fogalmaink alapján keresnünk az értelmezést. Egy újdonsült mesterségnek nem lehetnek kijegecült szakkifejezései, kölcsönvett szavakkal él, s nagy teret ad az egyéni szóhasználatnak. A *getté en molle*, mai francia nyelven: *jeté en moule* kifejezés szó szerint „mintába vetett” dolgot jelent (*molle-moule* = minta). Ezt a mesterszót a fazekasok is használták; az ötvösiparban a vésett mintáról való öntés már régóta ismeretes volt ekkor, s ha nem is oly régi, de szintén ismeretes a nyomtatás faragott famintáról – azaz a fametszet és a táblanyomat. A mintafaragók neve franciául *tailleurs de moule* volt, a németeknél *Formschneider*, flaman-
dul (vagyis Brügge vidékén is) *figursnyder*, *printsnyder*. Magának a sokszorosításnak műszava pedig: *mettre en molle* vagy *escrire en molle*, azaz mintába tenni, mintával írni. A *jeter en molle* és a *mettre en molle* kifejezések közt annyi a különbség, mint a (rá)vetni és a (rá)tenni szavak között. Mit akart evvel mondani a saint-aubert-i apát? Semmi esetre sem azt, amit a német értelmezők egy része állít, hogy ti. minta szerint kézzel írott (másolt), vagy pedig mintáról hanyagul, hibásan „rávetve” nyomtatott könyvet vásárolt Brüggeben, tekintve hogy a második, 1491-ben vett könyvet hibás, hanyag volta miatt visszaküldte. Kéziratra bizonyosan nem használt volna ilyen szokatlan, ipari kifejezést, s így lehetséges, hogy a *jeter* szót a *mettre* rokonszavaként alkalmazta csupán. Ha azonban a mintán nem faragott

táblát értett, hanem öntött mintát, ez esetben kettőt gondolhatunk: vagy azt, hogy fémből öntött mintalapokról nyomtatták a könyvet, vagy pedig öntött betűkből készült szedés-„mintáról”. Könyvet azonban, méghozzá ily eléggé nagy terjedelműt ebben az időben aligha nyomtattak fémtáblákról, legalábbis nem tudunk róla. Marad a szedésnyomás. Ha ez a következtetés tartható, akkor fentebb említett első szedésnyomásos Donatusok valamelyike csakugyan 1445 előtt jelent meg, és a Hollandiával szomszédos Belgiumban (Brügge) kapható volt. (Nemcsak az apát, hanem a saint-aubert-i plébános is vásárolt egy példányt iskolája számára.) Azonban mindez csak szövegmagyarázat, okoskodás, de nem tárgyi bizonyíték. Fölvetődik a kérdés, ki és hol nyomtatta ezeket a könyveket.

Egy hipotetikus nyomdász tényleg jelentkezik és éppen Brügge városában. A párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzik a *Instruction et doctrine de tous chrestiens* („Minden keresztények oktatása és tana”) című szedésnyomásos könyv egyetlen példányát; zárószövege így hangzik: „Ezt nyomtatta Jean Brito, brüggei polgár, aki a nyomtatás csodálatos művészetét és a hozzávaló bámulatraméltó eszközöket feltalálta anélkül, hogy bárki is neki megmutatta volna őket.” A megjelenés ideje nincs kitéve, és ha csakugyan 1445 előtt készült, ez volna a világ első, betűvel nyomott könyve, s vele egykorúak és egy helyről származók a saint-aubert-i apát elvesztett könyvei.

Jean Brito, más néven Bortoen vagy Borton valóban szerepel 1446-ban Tournay városában mint írásmester, 1454-től 1493-ig Brüggeben mint könyvmásoló, és 1477-től ugyanott mint könyvnyomtató. Most az a kérdés, nyomtatott-e Brito mester 1440–1445 közt, azaz Gutenberg előtt? Ha 1493-ban még élt és működött, a kérdéses időben igen fiatalnak kellett lennie. Tegyük fel, 70 esztendő, munkaképes agg volt, akkor 1446-ban Tournay városában 23 éves ifjúként tanította az írást, és ha a nyomtatást már ily ifjan feltalálta, legalábbis serdülőkorában kellett kezdenie a kísérletezést; egyben sok pénzzel rendelkeznie hozzá. Mindez nem valószínű; könyve később, 1477 után látott napvilágot.

De mi indíthatta e határozott és oly önmagasztaló zárószöveg megírására? Nyilván igaza van Ruppelnek, midőn kifejti, hogy akkoriban a feltaláló szót, illetve minőséget másképpen értették, mint manapság. Számos példát hoz fel, hogy az egy-egy városban letelepedő ősnymodászok „első feltalálónak” nevezik magukat, noha korántsem igyekeznek magának a feltalálásnak dicsőségét eltulajdonítani. Csupán azt jelzik vele, hogy műhelyüket a saját erejükből állították fel. Így például Nicolaus Jenson 1471-ben szintén a nyomtatás feltalálójának nevezi magát, holott a francia király 1458-ban éppen őt küldte Gutenberghez Mainzba, a szedésnyomás tanulmányozására. De volt város, ahol két „feltaláló” is működött egymásután, és senki sem ütközött meg a dolgon. Tegyük

hozzá, hogy Brito szövege sem éppen egyértelmű: feltalálta a szerszámokat „anélkül, hogy valaki megmutatta volna őket”. Ezt úgy is érthetjük, hogy már voltak megmutatható szerszámok, és ő leírás, elbeszélés nyomán konstruálta meg sajtóját, s efölött érzett örömeiben dagadt meg a büszkesége. De ha megértjük is Britót, a probléma megoldásához nem jutottunk közelebb, ismét további adatokat kell keresnünk.

Az 1499-ben íródott „Kölni krónika” (*Chronica der Stadt Köln*) megemlékezik a nyomtatás feltalálásáról, s igen hitelt érdemlő forrásból merít. A szerző a kölni nyomdászok doyenjére, Ulrich Zellre hivatkozik, aki még Gutenberg és Schöffer műhelyében tanulta mesterségét, s e révén Kölnben nagy tekintélynek, tiszteletnek örvendett. Az ő közlése alapján írta a krónikás az alábbi, számtalanszor megvitatt, de még gyakrabban röviden elintézett passzusokat (Erich Rath közlése szerint idézzük, dőlt betűk tőlünk): „...item wiewail die Kunst ist vonden zo Mentz als vursz up die wise als dan nu gemeinlich gebrucht wirt, so ist doch die eirste vurbyldung vonden in Hollant uis den Donaten, die daeselfs vur de zit gedrukt sin” ... „ind is vill meysterlicher ind subtilicher vonden dan die selue manier was, und je lenger je mere kunstlicher wurden.” Lehetőleg szó szerinti fordításban: „...item jóllehet a művészetet Mainzben fundálták (alapították) elsőként azon a módon amint azután most általánosan használtatik, úgy mégis az első mintakép Hollandiában fundáltatott a Donatusok módján, melyek ott az idő előtt nyomattak” ... „és sokkal mesteribben és finomabban fundáltatott, mint ugyanaz a módszer volt, és minél tovább annál inkább művészies lett.”

Ezekből a szövegekből először az világlik ki, hogy Köln város krónikása nem volt stílművész, másodsor, hogy Ulrich Zell nem használt szabatos szakkifejezéseket. De micsoda tényállításokat szögezhetünk le belőlük?

1. A nyomtatás művészetét Mainzban alapították, „fundálták” (*ist vonden*) először, abban a formában, ahogy most általánosan művelik.

2. Ennek a módszernek azonban valami első mintaképét (*vurbyldung*) Hollandiában „fundálták” (*ist vonden*), az ugyanott s már ez idő előtt nyomtatott Donatusok módján.

3. Ugyanezt a módszert (*die selue manier*) aztán Mainzban sokkal mesteribbé és finomabbá „fundálták” (*ist vonden*), és minél tovább gyakorolták, annál művésziesebbé lett.

Ha mai fogalmainkkal dolgozunk, úgy ezek után nincs sok szóbeszédre szükség. Amint az „öntött” könyvnél (*jetté en molle*), most is csak két eset lehetséges: a hollandi Donatus, mint minta vagy táblakönyv volt, vagy pedig szedésnyomás. Ha táblakönyv volt, akkor az „ugyanazon módszer” a táblanyomás mesteribb és művészibb továbbfejlesztését jelenti, s nem szedésnyomást, mert a szedésnyomás nem „ugyanaz a

módszer”, mint a táblanyomás, sőt lényegében különbözik tőle. S Gutenberg de facto nem a táblanyomást fejlesztette művészivé, hanem a szedésnyomást. Marad tehát a másik eset: a minta szedésnyomás volt.

Nagy kérdés azonban, hogy vajon Ulrich Zell a mi fogalmainkkal gondolkozott-e, s nem éppen azt értette-e a minták mesteribb kidolgozásán, hogy betűkre bontották szét a szöveget? Mert elvégre is Gutenberg de facto ezt csinálta, s Zell nála tanulta a művészetet. A „Kölni krónika”-nak az a másik helye, ahol a szerző tiltakozik az állítás ellen, hogy már Gutenberg előtt ugyanúgy nyomtattak volna, Gutenbergnek „mesteribb és finomabb” módszerére vonatkoztatható: „Ez (az állítás) nem igaz. Mert egy országban sem találni könyveket, miket ez idő előtt (1440–1445) nyomtattak volna”, továbbá: „Azonban a nyomtatás művészetének feltalálója egy mainzi polgár volt ... és Gutenbergnek hívták.” A hollandi minta-Donatusok azonban, mint maga mondja, már „ez idő előtt nyomtattak” (*vor de zit gedruckt sin*). Ha tehát Ulrich Zell fatáblás Donatusokat ért a mintán, akkor azt kell kinyomoznunk, miért éppen a hollandi xylografiákat vette mintául Gutenberg?

A táblanyomás már a század eleje óta, ha nem régebben, ismeretes volt, s csakhamar elterjedt egész Európában. Aloys Ruppel, a mainzi Gutenberg Múzeum igazgatója a következő adatokat sorolja fel: keltezett fametszetes képnymatokat ismerünk az 1418, 1423 és 1437 évekből. Levélnyomtató mestereket név szerint kimutattak Nördlingenben 1428-ból, Ulmban 1434-ből, fametszőket Nürnbergben 1423-ból, Strassburgban 1430-ból. Kártyanyomtatók 1430 óta ismeretesek. A fametszést különösképpen Hollandiában igen korán és kiadósan gyakorolták, az antwerpeni műhely már 1417-ben működik, hasonló Löwenben és Brüggeben; ez utóbbi helyen 1412 óta a templomi síremlékeket fametszetekkel szokás díszíteni. Spanyolországban Granollers de la Plana plébániájának leltára 1428. június 16-án ezt a bejegyzést tünteti fel: „algunes cedulas de contractes stampades”, azaz „néhány nyomtatott szerződés-formuláré” – ezek csak fatáblanyomatok lehettek. Itáliában Velence kormánya 1441-ben megtiltja nyomtatott szövegek és képek behozatalát, nehogy az ottani nyomtatóiparnak versenyt támasszanak, itt tehát már fejlett ipar volt; 1446-ban pedig szerződést köt a kormány Bolognával néhány „forma” szállítására, melyek Velencében Donatusok és zsoltárkönyvek nyomtatására szolgáltak („alcune forme da stampare donadi e salterj”). A „forma” szó csakis metszett fatáblát jelenthet. Mint már megírtuk, a táblanyomásos Donatusokat igen korán nagy számban állították elő mindenütt; Konrad Haebler nem kevesebb, mint 23 különböző kiadásukat írja le; Theodor Musper pedig kimutatta, hogy Haarlemben legalább 1420 óta működött egy fametszőműhely.

Nos, ez a statisztika-féle csakugyan arról tanúskodik, hogy Hollandia volt a fatáblanyomás melegágya, ha szabad így mondani, s a táblakönyves Donatusokat is ott sokszorosították a legnagyobb számban. Azonban ezeknek a technikája semmit sem különbözik a német, az olasz és egyéb táblanyomatokétól, s ezt Ulrich Zellnek, az öreg szakembernek tudnia kellett. Még jobban tudnia kellett magának Gutenbergnek, aki kétségtávol a feltalálók felajzott figyelmével vizsgálta a szakma termékeit. Azonban történeti tény, hogy Gutenberg érdeklődését és iparkodását a betűsajtó eszméje foglalta le, nem pedig a táblanyomás, amelyen nem volt sok fejleszteni való; bizonyoság rá, hogy a fametszés technikája máig sem változott. Vajon a betűnyomáshoz keresett-e, kapott-e Gutenberg impulzust a hollandi Donatusoktól? Nyomozzunk tovább!

A *Commission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke* nevű hatalmas szervezet célja az összes fellelhető ősnyomtatvány egybegyűjtése és kritikai katalogizálása; eddig több mint 40 000 ősnyomtatványt regisztrált „Az ősnyomtatványok teljes katalógusa” (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, röviden: GW)⁶¹ vaskos köteteiben. A hollandi Donatus-ősnyomtatványok közül azokat, melyek kiadója és időpontja ismeretlen, 8723-8813 számok alatt írja le, tehát pontosan 91 darabot. Ezeket mind egy kiadónak tulajdonítja, akit név híján „németalföldi ősnyomdász”-nak nevez (*der niederländische Frühdrucker*). Donatus-kiadványait a „Donatusok a németalföldi ősnyomdász betűivel” cím alatt három kiadáscsoportba osztja: α) Pontanus- vagy Donatus-típusok, β) Saliceto- vagy Doctrinale-típusok, γ) Speculum-típusok. A kiadások időpontjának meghatározása lehetetlen, mert a töredékes maradványok semmiféle keltezést vagy utalást nem tartalmaznak. A nyomtatványok keltezése csak némi idő múltán jött szokásba, a kódexek mintájára a zárószövegben (kolofonban), s az olyan kisnyomtatványoknál, mint a Donatusok, csak alkalmilag, mintegy véletlenül történhetett. A keltezésnek és a kiadó megjelölésének, vagyis az impressumnak hiánya a hollandi ősnyomdász Donatusait eleve a legkorábbi ősnyomtatványok közé utalja. Az a tény, hogy a legtöbb Donatus-táblanyomat és a legtöbb Donatus-ősnyomat Hollandiában készült, a kétféle nyomtató módszer hollandiai találkozására vall; úgy látszik, mintha itt, e „melegágyban” váltottak volna át a legkorábban a régi technikáról az újra. Nem hagyták ugyan abba a fatáblás Donatusok kiadását sem, mert ilyenek megjelenését kb. 1470-ig nyomon követhetjük; nyilván kifizetődött a primitívebb módszer is, míg nem a szedésnyomás elterjedése kiszorította. Viszont az első szedésnyomós Donatusok tech-

⁶¹ Az ősnyomtatványok legfontosabb központi katalógusának első kiadása 1925–1940 között jelent meg 8 kötetben, átdolgozott kiadásának megjelentetése 1968-tól folyamatban van. K. J.

nikája minden ősnymotatványénál kezdetlegesebb, s meg sem közelíti Gutenberg első kísérleteit, ámde gyarló marad még Gutenberg után is elég sokáig. A régebbiek volnának Ulrich Zell *vurbyldungjai*? Természetellenes a gondolat, hogy valamely iparban a kész jó minta után silányabb másolatokat készítsenek, midőn az iparos érdeke ellenkező. Levonjuk-e tehát a következtetést, hogy a kezdetleges hollandi Donatus-inkunabulumok szolgáltak mintául és indítékul Gutenberg „finomabb és mesteribb” módszerének kikísérletezéséhez?

Mielőtt akármi következtetést levonnánk, be kell fejeznünk az adatok és utalások seregszemléjét. Ulrich Zell tanúskodása és az adatok hosszú sora Hollandiára sűríti figyelmünket, s ezeknek elemzése, vizsgálata akarva-akaratlan egy valószínűségbe torkollik: itt a szedésnyomásnak valaminő módszerét már igen korán használták, lehet, hogy Gutenberggel egy időben, lehet, hogy korábban.

De e valószínűséggel szemben is több nyomós mozzanat esik latba, s közöttük a legfontosabb akadémiussá tesz minden vitát s egyelőre eldönthetatlenné a kérdést: nincsen olyan *keltezhető* hollandi ősnymotatvány vagy vele egyértékű dokumentum, amely az elsőséget bizonyítaná. A legelső írott dátumok két Donatus rubrikátorainak (vörösbetűzőinek) feljegyzései a kiadványok végén, melyek szerint a rubrikálást 1470-ben, illetve 1471-ben végezték. A rubrikálást a nyomtatványok megjelenése után kellett megejteni, s így a kérdéses Donatusok kelte ugyanerre az időre teendő. Ezeken kívül egy 1462-ből származó düsseldorfi kézirat táblájába kötve is találtak hollandiai Donatus-töredékeket, hasonlókat kölni, delfti, haarlemi, deventeri ősnymotatványok kötésében. 1462 tehát a legkorábbi ismert dátum. A legrégebb, időben pontosan rögzíthető hollandi nyomdák Utrechtben és Aalstban 1473-tól kezdve mutathatók ki; az aalsti nyomdász, Dirk Martens (Theodoricus Martinus) sírfelirata azt mondja, hogy a betűnyomás művészetét ő hozta be Német- és Franciaországból Hollandiába. Az angol ősnymodász, William Caxton 1441-től 1470-ig Németországban és Hollandiában élt, a nyomdászatot Kölnben tanulta, s ha hollandiai tartózkodása alatt a nyomdászat ottani feltalálásának hírért hallotta volna, akkor 1482-ben, Londonban kiadott krónikájában bizonyára nem írta volna, hogy a nyomtatást Mainzban találták fel. Az olasz Accorsio egy Gutenberg őstípusaival nyomtatott Donatus-példányra ezt a feljegyzést írta 1500 körül; „Ez a Donatus 1450-ben nyomtatott, nyilván egy metszett fatáblával készített Donatustól buzdítatva, amelyet azelőtt Hollandiában nyomtattak le.” Ez a feljegyzés megegyezik Ulrich Zell közlésével, az időpontja is azonos, de annyiban bővebb, hogy mintaképként egy fatáblás hollandi Donatust nevez meg. A Lyonban működő német ősnymodász, Johann Trechsel, 1488 táján arról beszélt, hogy a nyomtatás kezdetei, „elemei” a fára metszésből származnak,

s ezek egy másik országban (Hollandiában) keletkeztek, míg a tipografiát utóbb, Németországban találták fel. – Igen feltűnő mozzanat tehát, hogy magában Hollandiában a szedésnyomás feltalálásának a kezdeti időkben nem volt helyi hagyománya. Heinrich Heidenheimer írja: „Egyetlenegy Hollandiában vagy hollandiak által a külföldön nyomtatott könyvzárószöveg sem említi a nyomtatásnak állítólagos hollandiai feltalálást. Pedig mily szívesen dicsőítették volna hazájukat azok az antwerpeni, mechelleni, haarlemi, nymwegeni nyomdászok, akiket a 15. század folyamán Genuában, Londonban, Padovában, Sienában találunk, és mind a többiek, akik odahaza s a külföldön híven mesterük (J. Gutenberg) zászlaja alatt működtek.”

Az eddig felhordott szövevényes forrásanyag egy dologban világos és egyértelmű: az elsőség alternatívája Németországra és Hollandiára szorítkozik. Kívülük csak egy helyen bukkan fel egy „első” ősnymodász híre, de rendkívül érdekes körülmények között. A dolog Avignonban, Dél-Franciaországban történt, s az ottani egykorú akták a következőket mondják el: 1444-től 1446-ig egy prágai ezüst- és aranyműves működött itt, név szerint Prokop Valdfoghel, és „a mesterséges írás művészetét” tanította (*ars artificialiter scribendi*). Több emberrel kötött szerződést mestersege művészetének megtanítására, s ehhez a következő eszközökkel rendelkezett: „vasból, ónból, sárga- és vörösréz-ből készített betűk, két alfabetum acélból, 48 öntőmustra ónból és egyéb öntőformák, két vasforma, egy acélorsó” stb. Az egész együtt kisméretű, de teljes nyomdabereendezés, aminőt később a vándornymodászok szoktak magukkal cipelni. Súlyos, nehezen rendben tartható és szállítható betűkészlet nincsen, ellenben van két acél alfabetum, azaz betűpatrica (modellbetű, magyarul: kölyű), ugyanennyi kész kiöntött matrica (anyaminta) ónból és egyéb matricák, két öntőkészülék vasból, végül acélorsó vagyis csavar a sajtoláshoz. Bizonyos, hogy Valdfoghel ezekkel a szerszámokkal nem a kézírást vagy a táblanyomtatást tanította, hanem valami Gutenbergéhez hasonló művészetet, éspedig éppen akkor, amikor a mester strassburgi kísérletei megakadtak. A tanításon kívül Valdfoghel megrendelésre is szállított hasonló szerszámokat és betűket. Azonban a tanítás nem ment egészen simán, s a rejtélyes aranyműves nem adta olcsón a tudományát.

Amikor egyik tanítványa, Girard Ferrose az üzleti egyezséget felbontotta, 1444. július 4-én, meg kellett esküdnie, hogy a megtanult „írás-művészetet” Avignonban és 12 mérföldes körzeten belül sem gyakorolni, sem tanítani nem fogja. – 1444. augusztus 26-án Valdfoghel kötelezettséget vállalt, hogy Georges de la Jardinet megtanítja eme írás művészetére, s a szükséges eszközöket a rendelkezésére bocsájtja; ellenérték gyanánt az első hónapban 10 arany, a következőkben 8-8 arany tiszteletdíjat kap; a tanítványnak viszont tilos a tanultakat a mester engedélye

nélkül továbbadnia. 1446. március 10-én Valdfoghel megegyezik Davin de Caderousse avignoni zsidóval 27 vasba metszett héber betű s a hozzájuk tartozó fa, ón és vas szerszámok készítéséről és szállításáról. Davin pedig megfogadja, hogy az írásművészet elméletét és gyakorlatát senkinek a világon sem közvetlenül, sem közvetve fel nem fedi mindaddig, míg Valdfoghel Avignonban vagy a környékén tartózkodik, sem el nem árulja, ki tanította meg reá. 1446. április 26-án Valdfoghel elismeri, hogy egy köpeny és 48 vasból metszett betű kivételével minden zálogát visszakapta; ugyanekkor Davin megerősíti, hogy a latin (nem héber) írásművészethez szükséges eszközöket mind átvette, s újból megfogadja, hogy a nevezett művészetet senkinek Avignonban vagy 30 mérföldnyi körzetben másutt, ahol Valdfoghel tartózkodik, továbbadni nem fogja. – 1446. április 5-én az üzleti egyezségből kilépő Manaud Vitalisnak, Valdfoghel kívánsága szerint, meg kellett esküdnie az Evangéliumokra, hogy a mesterséges írásnak tőle tanult művészete valódi és igazi művészet s mindazok számára, akik jó szándékkal és értelemmel gyakorolják, könnyen művelhető és hasznos is. A mesterséges íráshoz szükséges vas-, acél-, vörös- és sárgaréz, ólom-, ón- és faeszközöket Vitalisnak vissza kellett adnia, ennek fejében az üzletrészként befizetett 12 arany neki visszaszámoltatott. – 1466 májusában Valdfoghel nyomtalanul eltűnik az aktákból, Avignomból és általában a történelemből, művészetével és tanítványaival együtt.

Mi volt ez az avignoni intermezzo, hogy sem előzménye, sem folytatása nincs? Magában véve érthetetlen, de talán éppen a folytatódás hiánya adhatja kezünkbe a kulcsot. Robert Brun nézete szerint Valdfoghel nem igazi nyomtatósajtót konstruált, hanem valami kezdetleges írógép félét, mely a betűket többször egymásután le tudta nyomtatni, de hosszabb szöveg sokszorosítására alkalmatlan volt. Nem oszthatjuk Brun feltevését, mert egy ilyen gép fölösleges és célszerűtlen lett volna a kézírással szemben, mely gyorsabb és könnyedébb. Tekintve, hogy Valdfoghel a matricákról akárhány betűt önthetett, azaz hosszú szövegeket is módjában volt kiszedni, inkább azt hisszük, hogy magának a szedéstechnikának, a nyomóformának és a sajtolásnak problémáit nem tudta megoldani, legfeljebb igen rövid szövegeket sokszorosíthatott kézi levonással vagy primitív orsóval. De mindez pusztá találgatás; egy tény marad: a találmány elsüllyedt, tehát tökéletlennek kellett lennie.

Ám még ebben a tökéletlen formában is érthetetlen volna a mozgatható betűk, a szedésnyomás váratlan, elszigetelt felbukkanása, azonban épp az időpont révén sikerült meglepő „egybeeséseket” kinyomozni.

Először is feltűnő, hogy Gutenberg Strassburgban 1436-tól 1444-ig pontosan ugyanoly szerződéses kikötések, föltételek, díjazások mellett tanította egy titokban tartott s jövedelmező művészetre négy üzlettársát.

A közös munka pörrel végződött, s noha az ítélet Gutenberg javára szolt, tudjuk, hogy az elkészült eszközök közül a sajtógép és egy homályos rendeltetésű szerszám az elhalt üzlettárs örököseinél, a Dritzehn testvéreknél maradt. A pör után, 1444 közepén Gutenberg eltűnik Strassburgból, s csak 1446 közepén bukkan fel Mainzban; hol járt a közbeeső években, nem tudja senki. De pontosan ugyanebben az időben, 1444 közepétől 1446 közepéig működik Prokop Valdfoghel Avignonban, pontosan ugyanoly módon, mint Gutenberg az előző évek alatt Strassburgban. Valdfoghel előéletéből csak annyit tudunk, hogy 1439-ben Luzernben polgárjogot nyert, s ennek fejében egy aranyat fizetett. Másfelől azonban adatunk van róla, hogy a Dritzehn testvérek egyike, Jörg 1443-ban szintén Luzernben tartózkodott, mégpedig természetesen a Gutenberg-féle nyomtatás akkori titkainak birtokában. Ez megmagyarázná a titkok útját Gutenbergtől Valdfoghelig és Strassburgtól Avignonig. Gutenbergnek egy másik strassburgi üzlettársa és tanítványa, bizonyos Hans Riffe volt; s a kritikus években, 1444–1446 körül Avignonban az iratok többször említenek egy Walter Riffe nevű strassburgi embert. Nem bizonyítható, de a név és a hely egyezése valószínűvé teszi, hogy a két Riffe rokonságban volt egymással, s ezzel egy újabb szál fonódik a strassburgi és az Avignoni nyomdaműhelyek között. Sőt 1446-ban még egy strassburgi ember, Arbogast Basilie kereskedő szerepel tanúként Avignonban. Ezek az adatok csak feltevésekre nyújthatnak módot, egy azonban bizonyos: ha a két nyomdász közül valamelyik tanult a másiktól, az csak Valdfoghel lehetett.

Végére értünk a seregszemplének, de sajnos, negatív eredménnyel: az elsőség kérdésében perdöntő, okmányyszerű bizonyíték – Gutenberg személyén és működésén kívül – nincsen. Marad számunkra a következtetés, ezt azonban Gutenberg munkájának rekonstruálásánál fogjuk levonni, szembeállítva az egykorú szedésnyomás módszereivel. Sokan voltak még, akik megirigyelték a feltalálás világgraszoló dicsőségét, sőt volt idő, amikor a feltaláló szerepe homályba süllyedt, majdhogy el nem tűnt. De mindez ma már nem érdekli a történelmet, komolyabb problémák nyomultak előtérbe. A helyzetet legszabatosabban egy tudományos szállóige jellemzi:

Hollandiának vannak könyvei, de nincsenek dokumentumai,
Franciaországnak vannak dokumentumai, de nincsenek könyvei,
Olaszországnak nincsenek sem könyvei, sem dokumentumai,
Németországnak könyvei is, dokumentumai is vannak.

II. fejezet

Gutenberg és az ősnyomdászat

A találmány és a feltaláló

A nagy találmányok sohasem születnek légüres térben, egy-egy magányos lángelme elmélyedéséből, belső megvilágosodásából, a kortól és a környezettől függetlenül. Nagy gondolatok, elméleti alkotások támadhatnak így is, de ezek elszigeteltek maradnak, nincs humusz, mely hatásukat befogadná, a bennük rejlő erőket kifejlesztené, a magot fává vagy erdővé terebélyesítené. Ám a teremtő fölfedezésnek már magában az alkotóban előzményei vannak, hajlamai, képességei ösztönösen terelik az érintkező pontok felé, ahol a legszorosabb kapcsolatba léphet korával és környezetével, s ez a találkozás gyújtja fel benne az inspiráció szikráját. De a kapcsolat mély és ösztönös, ritkán ölti fel a világos, tudatos felismerés formáját, s igen gyakran előtte jár a környező közösség felismeréseinek, szükségérzetének. Ez az oka, hogy a nagy alkotókat nem mindig fogadja be, „érti meg” a koruk, sőt szembefordul velük. Szerencsés esemény, ha az alkotó és kor felismerése súrlódás nélkül találkozik, s így ilyen szerencsés találkozás hőse Gutenberg.

Az ő találmányának is megvolt a korszerű szellemi, társadalmi és gazdasági környezete, alapvetése, mint minden igazi teremtő felfedezésnek; légüres tér helyett sűrített atmoszférában csírázott, s most tehát rendre, bőven felsorolhatnók az érintkező pontokat. Szellemi téren a művelődés, a tudományok, az irodalom elvilágiasodása, társadalmi téren a polgárság felnyomulása, szerveződése, s a kettő közös eredményeképp igények, szükségletek növekedése, gazdasági és technikai oldalon pedig a célművesség, az ipar szervezettsége, a könyvnyomtatáshoz szükséges mesterségek elegendő fejlettsége: a papírgyártás, a fémművesség, a grafika, a szerszámkészítés technikája. Hogy ezeket a kapcsolatokat jobban megérthessük, először magával a találmánnyal foglalkozunk; az így nyert képet könnyebb lesz az adott történeti környezetbe illeszteni.

Gutenberg találmánya, a nyomtatás gondolata csakugyan a levegőben volt, sőt maga a gondolat, a feltaláló eszme nem is az övé. Az övé a megvalósítás. A gondolat egymagában még nem oldott meg semmit, a könyvnyomtatás sorsa nem rajta dőlt el, hanem az életre keltésén. Hogy tehát Gutenberg művének jelentőségét tisztábban láthassuk, a megszüle-

tett gondolat és a hiányzó megvalósítás szűkebb környezetébe kell helyoznunk. Nem könnyű feladat ez, mert éppen a szűkebb, pontosabb részletek ismeretlenek, s csak feltevésekkel dolgozhatunk. Tegyük fel, hogy a kínai szedésnyomás híre (a gondolat) eljutott Európába s vele együtt a sokszorosítás nyomkodó, rádörzsölő (kézi) technikájáé is. Egész szavaknak kínai módra való kifaragása vagy öntése szóba se kerülhetett, mert hiszen itt a szavak betűkre bontása a kézírásban kezdettől fogva megtörtént; a sokszorosítás rádörzsölő módszerével pedig az európai szükségleteket és igényeket kielégíteni ekkor már nem lehetett: vagy tíz-húsz évig tartott volna egy valamirevaló könyv kinyomtatása kellő példányban, vagy pedig százezernyi betűre, ezer meg ezer munkáskézre lett volna szükség, mint Kínában. S a módszer technikai kezdetlegessége már a táblanyomatoknál bebizonyult: csak a papiros egyik oldalára lehetett nyomtatni, pontosabban: nyomkodni, simítani, dörzsölni. Az európai kiindulás, azaz egyes betűk kiöntése szintén megtörtént már a könyvkötők betűbélyegzőivel, s most tegyük fel, hogy ezt a kezdeményt vitte tovább Coster egy-egy kicsi könyvre való típus kiöntésével – vagyis csakugyan feltalálta az európai szedésnyomást. Azonban történeti tény, hogy sem az ő esetleges találmányából, sem a hollandusok gyakorlatából nem lett könyvnyomtatás. holott a gondolat, íme megvalósult.

(...) Rövidesen (a 306–308. lapokon) részletezőbben visszatérünk rá – itt csak említettük, hogy Gutenberg sajtógépe lényegében a középkorban elterjedt csavaros sajtók (pl. szőlőprésléshez használatosak) tökéletesítése – a gép tehát megvolt, a probléma egyik fele megoldott. Most azonban etetni kellett „sok” tetszőleges, sőt „végtelen” mennyiségű betűvel. A hollandi koranyomdász pedig erre éppoly képtelen volt, mint a valódi nyomtatásra, mert betűöntő technikája alulmaradt a gép elemi igényein. Hogy miért, itt már fölösleges fejtegetni. Gutenberg öntőműszere viszont egy csapásra eltüntet minden nehézséget, s négyszáz éven át ellátta feladatát, a sajtó sima és gyors etetését. A „vurbyldung” eme tökéletesítésén múlt a nyomdászat sorsa, valójában új találmány volt, a kérdéshalmaz megoldásának második fele.

Hogyan jött reá? Kétségtelen, hogy a gondolaton kívül mindent magából merített, a feltaláló lángelme, a gyakorlati technikus és az alkotó művész képességei olvadtak össze benne kemény, nem bomló ötvözeté. „Csak kivételesen értelmes, következetes és erős akaratú, fegyelmezett ember tudhatott ilyet alkotni – írja a józanul mérlegelő Fitz József. – Fölényes szaktudású mesternek kellett lennie, aki semmilyen más mesterségbeli szempont, más ipar anyaghasználati elve által nem zavartatta magát világosan látott céljának megközelítésében s az ahhoz vezető eszközök megalkotásában.” Sikerének titkát valóban mindenkifölött jellemében és képességeinek összjátékában kell látnunk. Született

vésnök volt, az ércformálás művésze, ebben képezte ki magát, s lett az ötvöscéh tagjává. A céhbeliség sokat megmagyaráz; jelenti először, hogy „ércben gondolkozott, e kemény és ellenálló anyagot bele tudta törni az új technika igájába, úgy hogy mozgósíthatóvá lett, pehelykönnyűvé a kezelése: napi tíz órai munkával 5000 betűt teremthetett és indíthatott rohamra. Ezáltal szabadult meg a faformák és fövenymatricák fejlődésre képtelen módszereitől, s ebben választja el szöges ellentét minden valódi és vélt elődétől, a koreaiaktól, Costertől, akiket megkötött a gyakorlat „természetes”, „magától értetődő” stádiuma. Ura volt az ércnek, a kemény anyagnak, megérezte, mi hozható ki belőle, utolérte, sőt felülmúlta vele a faragható, puha fát, sőt a hajlékony, ügyes író-kezet, de nemcsak a kivetett forma szépségében, hanem állandó mozgásában is. Betűi nemcsak szebben, hanem fáradhatatlanabban is írtak, mint a legügyesebb másoló kalligrafus.

Ezenkívül művész volt, ösztönösen megérezte anyagának formanyelvét, s innen pattant ki az első inspirációja. Olyannyira művész, hogy fel sem ismerte a gépi írás, a nyomtatás öntörvényűségét, s túlfutott immanens feladatán: a kézírást akarta vele utánozni. Gyakorlatiatlan, tisztára művészi cél, de általa olyan igényt támasztott saját találmányával szemben, oly roppant akadályt állított eléje, aminőt azóta sem próbált leküzdeni senki. Igaz, hogy ebben a zseniális félreismerésben nemcsak a művész ösztöne irányította, hanem – természetes dialektikával – a korához kötött ember tehetetlensége is. A középkori, kézzel írott, díszes könyv volt az ő szemében is „a könyv”, az írás legmagasabb rendű leghasználhatóbb hordozója. A nyomtatott betű törvénye a szép, tiszta, de rögzített egyöntetűség – az írott betűé a hajlékonyság, a kötetlen, pillanatnyi megoldások folyékonysága. Mindkettő más stratégiával dolgozik ugyanazért a célért. Gutenberg az írott betű törvényét és célját róta a nyomtatottra.

Félreismerése a lángelme, ha úgy tetszik, a művész tévedése volt, s éppen ezért nem haszontalan, sőt termékeny. Ma, utólag, könnyű képzelünk, mennyivel egyszerűbb lett volna 25–30 írásjelet megrajzolni, kiöntenie a szükséges változatokban és mennyiségben ahelyett, hogy híven utánozza a kódex-írás számtalan abbreviációját, ligatúráját, betűcsatolását, cikornyáit, egyenletes, sorvégző „kizárásait”. S bizonyára verejtékes kísérletek, keserves tapasztalatok vezették a megoldáshoz: a betűvariánsok, a szedéselvek olyan kidolgozásához, hogy végül is nyomtatása a csalódásig híven utánozta a kódexet. Eszközei és módszerei olyan tökéletesek, hogy négyszáz éven át nem volt mit változtatni rajtuk, sőt utódainak egyszerűsíteniök kellett a technikáját. Ők már felismerték a nyomtatás törvényét, a gép elvét, Gutenberg azonban így is kétségkívül a tipográfia első és legnagyobb művésze.

De fel volt ruházva a feltaláló, a gyakorlati technikus elemi erejű képességeivel is. Az ő betűöntő műszere és sajtógépe nélkül nincs könyvnyomtatás, s gépének alapelvein a műszaki haladás azóta sem változtatott. Benne is a nagy reneszánsz-egyénségek univerzalitása, egyetemes alkotóképessége dolgozik. Noha nem ábrázoló művész, alkatilag a Leonardók, Michelangelók társa: művész, mérnök és kézműves. Az a néhány adat, amelyet életéből ismerünk, erről nem árul el sokat, annál többet művének kitapintható története és előttünk álló eredménye. Magányos, komor, de szenvedélyes, művébe zárkózott embernek látszik; nem nőszül meg, családot nem alapít. Fölényes tudású, vezető egyéniség, született mester; drágán méri tudományát azoknak, akikkel dolgoztat, éles érzékkel látja meg, hol kínálkozik haszon. Jól akar élni, patrícius módjára, de nem a gazdagság a célja, s ha fut a pénz után, kényszerből teszi, mert vállalkozása minden pénzt fölemészt. Megszállottja az eszmének, csak az adatokból kideríthetően két évtizeden át kísérletezik, fúr-farag, beolvaszt, újra kezdi. Ha egy lépéssel előbbre jut, a meghaladott eredmények nem érdeklik, zsákmányul engedi a kis törtetőknél. Mikor végül eléri célját, mikor művét befejezi s a pénz ömleni kezd, nyugalomba vonul.

Csak evvel a feszült, összpontosított, mindent eszközzé csökkentő jellemalkattal és egy pontra sűrített képességekkel teremthetett döntően nagyot, emberi mérték szerint örökre szólót. A gondolatot, amellyel az emberiség Kínától Hollandiáig évszázadokon át küszködött, egy csapásra megvalósította, s az ő megvalósítását ma sem, azóta sem váltotta fel más, új, jobb megoldás. Nem Kolumbusz vakmerő, esztelen utazása választja el a középkort az újtól, hanem a betűsajtó megteremtése. Átalakította a világot, s ma is uralma alatt tartja; az újabb gondolatot terjesztő, sokszorosító, megörökítő találmányok: a gramofon, a rádió, a film, a mikrofilm csak kiegészítik az övét, de nem helyettesíthetik.

Lehet a gyakorlati kivitel kezdeti elsősége Costeré vagy akárki másé, az de facto gyarló volt s a célon alulmaradt; a teremtő mozzanatot Gutenberg oltotta bele. Ezt már korának kiváló, mélyre tekintő elméi is mind felismerték, s csak neki tulajdonították, senki másnak. A párizsi Sorbonne tanára, Guillaume Fichet 1471-ben, tehát három évvel Gutenberg halála után ezt írta: „Valóban, a könyvnyomtatás művészetének feltalálója megérdemli, hogy minden Múza, minden művészet és minden könyvszerető ember ajka isteni dicsérettel illesse. Mert Gutenberg hasznosabb s istenibb dolgot talált fel, mint Bacchus⁶², a bor teremtője, és

⁶² Görögül Bakkhosz, más néven Dionüszosz, a termékenység és a növényzet istene. K. J.

Cérés⁶³, a gabona adományozója; mert ő úgy alkotott betűket, hogy mindent, amit az ember csak kigondolhat és kimondhat, a legrövidebb idő alatt megrögzíthetjük és átadhatjuk az utókor emlékezetének.” – Werner Rolvinck a Gutenberg halálát követő évtizedben így írt: „A Mainzban feltalált könyvnyomtatás a művészetek művészete, a tudományok tudománya; gyors elterjedése által a világ a tudásnak és a bölcsességnek egy pompás, eddig elrejtett kincsével gazdagított és világosított meg.” – A bolognai egyetem német nációnak szindikusa 1505-ben ezt mondotta: „A nyomtatás művészete valóságosan nagy és isteni ajándék; egyetlen művészet sem nagyobb, méltóbb, hasznosabb, dicséretesebb és szentebb, mint a nyomtatás művészete. Szóba sem lehet foglalni tehát, hogy mit köszönhet a tudomány a németeknek, akik a nyomtatást feltalálták.” – Luther igen jól tudta, mit köszönhet az új találmánynak, s asztali beszélgetéseiben így emlékezett meg róla: „A nyomtatás a legfelsőbb és legnagyobb kegyelmi ajándék, amely által Isten az Evangélium ügyét előre viszi: ez az utolsó láng a világ kialvása előtt.”

Aloys Ruppel Gutenberg-monográfiájában (1939) igen érdekes kapcsolatokra hívja fel a figyelmet: „A nyomtatás feltalálása után mindenki hamarosan megtudhatta, mi történt hazájában vagy az idegen országokban; és így minden ember felhasználhatta, amit egyesek az élet fáradalmainak megkönnyítésére kigondoltak és kipróbáltak. Most már az új találmányok, új tudományos ismeretek hírére ezer meg ezer példányban lehetett elterjeszteni az egész világon. Most Galilei Itáliában megtudhatta, amit Kopernikusz a távoli Kelet-Poroszországban kidolgozott, és így a megkezdett épületet egy emelettel magasabbra rakhatta s bizonyíthatta a Föld forgását a Nap körül. Most Kolumbusz Kristóf, ki maga is könyvkereskedő volt egy ideig, egy nyomtatott könyv alapján kiszámíthatta a tengeri út lehetséges módját Indiába (ezt saját kezű széljegyzeteiből állapíthatjuk meg, miket egy, a fia hagyatékában talált könyv lapjaira írt).” – Ugyancsak Ruppel írja tovább: „Ez a találmány részt vett minden utána jövő eseménynek, a világtörténet nagy tetteinek, az emberi élet minden napos, kicsiny dolgainak megszülésében, táplálásában és életben tartásában. A nyomtatás nélkül nem lehetett volna elmélyíteni a belátást a szellemi élet és az anyagi világ eddig elrejtett területeire, ami aztán más, új, nagy felfedezésekhez vezetett. Mert csak a nyomtatás által lett képes az ember arra, hogy tapasztalatait és ismereteit minden embertársával, sőt minden későbbi nemzedékkel – fennmaradását biztosítva – közölje, úgy hogy az utódok, a közlöttre építve, újat s talán többet jelentőt alkothattak.”

⁶³ A táplálékul szolgáló növények növekedésének istennője. K. J.

Gutenberg élete és műve

Gutenberg alakját, életét homály takarja. Ha beléhatolni próbálunk, két cél sarkallhatja tudásvágyunkat: nézhetjük, mint találmányának pusztá eszközét, mint a kor parancsának végrehajtóját. Ha így tekintjük, életéből csak annyi érdekel, amennyi találmányának megértéséhez és az elért eredmények méltányolásához szükséges. De ha az ember vonzza kíváncsiságunkat, s a mester, az alkotó egyéniség munkáját kívánjuk megismerni, a mű, a teremtés belső műhelyébe akarunk hatolni, akkor minden parányi részlet fontossá válik és sokatmondóvá lehet. Az első esetben voltaképpen eleget tudunk: a mű, az eredmény előttünk áll, szembeállíthatjuk az előző kísérletekkel, felmérhetjük hatását, s megragadhatjuk a lényegét. A másik esetben semmit sem tudunk, s a hiányok szakadékein kell áttornázni magunkat, ha a célt megközelíteni próbáljuk. Magától értetődik, hogy ezt a feladatot kell megkísértenünk, annál inkább, mert az első eleve benne foglaltatik. Ha Gutenberg életrajzait olvassuk, meglepődhetünk, hogy a kutatók már belenyugodtak a hiányokba, s mintegy véglegesítették őket, ám igaz, hogy tengernyi fáradozás volt szükséges csupán ahhoz is, hogy életének külső eseménysorát, roppant hézagokkal, összeállítsák. Ennek az önfeláldozó és szorgos munkának gyümölcseit mi természetesen magunkévá tesszük, s így felszabadult figyelmünket a homályos pontokra irányítjuk.

Úgy véljük, a döntő mozzanatra már rámutattunk e fejezet bevezető részében: Gutenberg született ércműves volt, ércben gondolkozott, s ez a hajlam juttatta túl a fafaragás és a fővenyöntés zsákutcáján. Felfogásunkat a nyomtatás szemszögéből tekintve fogalmaztuk így. Gutenberg szemszögéből nézve azonban fordított a helyzet, s a kérdést így kell formuláznunk: mi terelte az ötvösművészt, az ércművest, az éremvésőt az írás sokszorosításának gondolata felé, mi s hogyan ösztökölte a kezdetleges, egykorú nyomdatechnika reformjára, illetve egy gyökeresen új eljárás megteremtésére? Miért s hogyan lett az ércfaragó könyvnyomtatóvá? Hitünk szerint csak ez a szempont adhatja meg a problémahalmaz kulcsát, s ha nem is nyitja fel a titkok igazi zárát, arra mégis jó, hogy minden egyéb eszköz elégtelenségét nyilvánvalóvá tegye.

Gutenberg életéből a következő adatokat ismerjük közvetlen vagy közvetett, de hiteles dokumentumok alapján:

Született Mainzban 1394–1399 közt.

Mainz, 1420: Gutenberg és testvérei megegyezést kötnek mostoha-nővérükkel az atyai örökség felől.

Mainz, 1427–1428: Mainz városa kötelezi magát 20 forint életjáradék fizetésére Gutenbergnek és bátyjának.

Mainz, 1430. január 16.: Gutenberg anyja beleegyezik, hogy fiának egyik járadékát 13 forintról 11 1/2 forintra szállítsák le.

Mainz, 1430. március 28.: III. Konrád érsek elsimítja a mainzi „nemzetségek” és céhek viszályát; a száműzöttek, köztük Gutenberg, hazatérhetnek.

Mainz, 1433. augusztus 2.: Gutenberg és testvérei megosztóznak az anyai örökségen.

Mainz, 1434. március 14.: Gutenberg pecsétes okmányt állít ki, mely szerint az általa Strassburgban elfogatott Nicolaus von Wörrstadt, mainzi városírnokot feloldja 310 forint hátralékos járadék megfizetése alól.

Mainz, 1434. május 30.: Mainz városa beleegyezik, hogy Gutenberg bátyjának járadéka öccse javára írassék, 14 forintról 12 forintra csökkentve.

Mainz, 1436: Gutenberg különböző járadékokat kap Mainz városától.

Strassburg, 1436: Gutenberget Ennelina zu der Ysern Türe nevű polgárleány egyházi bíróság elé állítja házassági ígéret megszegése miatt.

Strassburg, 1436: Claus Schott strassburgi cipésmester panaszt emel Gutenberg ellen becsületsértés miatt.

Strassburg, 1439: Gutenberg évi boradót fizet (kb. 1924 l bor után).

Strassburg, 1439: a Dritzehn testvérek pört indítanak Gutenberg ellen kártérítésért: ugyanez év december 12-én a városi tanács elutasítja keresetüket.

Strassburg, 1441. március 25.: Gutenberg kezességet vállal 100 dénár adósságért.

Strassburg, 1442. november 17.: Gutenberg 80 dénár kölcsönt vesz fel.

Strassburg, 1443. február 24.: Gutenberg kifizeti évi boradóját két személy után.

Strassburg, 1444: Gutenberg szerepel azoknak a névjegyzékében, akik háború idején ló állítására kötelesek; e szerint Gutenberg fél ló állítására köteles.

Strassburg, 1444. január 22.: Gutenberg az ötvöscéh fegyverképes tagjai névsorának élén szerepel a strassburgi felkelőseregben az armagnacok ellen.

Strassburg, 1444. március 12.: Gutenberg kifizeti évi 1 forint boradóját.

Strassburg, 1444–1457: Gutenberg évről évre 4 font kamatot fizet egy 1442-ben kölcsönvett tőke után.

Mainz, 1448. október 17.: Gutenberg 150 forint kölcsönt vesz fel.

Mainz, 1453. július 3.: Gutenberg tanúként szerepel egy pörben.

Mainz, 1453–1455: Gutenberg e három évben 26-26 forint járadékot kap Strassburgból.

Mainz, 1455. november 6.: Jegyzőkönyv Johannes Fust eskütételéről az általa Gutenberg ellen indított pörben.

Mainz, 1457. június 21.: Gutenberg tanúként szerepel egy hivatalos iraton.

Strassburg, 1457–1461: ez évek folyamán a Szent Tamás-kolostor számadáskönyveiben számos bejegyzés, elfogatást kérő levél, költségjegyzék, panasztétel stb. Gutenberg ellen egy kölcsönvett összeg kamatainak meg nem fizetése miatt.

Eltville, 1465. január 17.: II. Adolf mainzi választófejedelem udvarnokává nevezi ki Gutenberget, búza- és borjáradékkal, adómentességgel.

Mainz, 1468. február 26.: Gutenberg neve szerepel a mainzi Szent Viktor egyházközség élő és halott tagjainak névsorában.

Mainz, 1468. február 26.: Dr. Conrad Humery nyugtázza a nyomdafelszerelés átvételét, melyet Gutenberg halálakor hátrahagyott.

Ezekén kívül több dokumentum későbbi másolatban, néhány adat feljegyzésekben maradt reánk. De amint a jegyzékből látjuk, kifejezetten könyvnyomtatásról csak két egykorú dokumentumban esik szó: a Fust-féle jegyzőkönyvben és Humery dr. elismervényében. Ezt a szerföltött hézagok vázat kellett a kutatóknak élő anyaggal kitölteniök; kiadványainak megállapításához, időzítéséhez valóságos detektívmunkára volt szükség, s így nem csoda, hogy műveltségtörténetünk e fontos fejezetében oly nagy hézagok tátonganak. Épp ezért főként a hézagokra akarjuk sűríteni figyelmünket, s a tisztázottnak vehető kérdések bonyolult nyomozattörténetét elhagyjuk.

Gutenberg születésének dátuma tehát az 1394-1399 évek közé esik. Patrícus családból származott, egykorú elnevezés szerint „nemzetségből” (*Geschlecht*), s ez igen fontos körülmény, mint látni fogjuk. Mégsem lehetett a mainzi éremvésők társaságának tagja, mert anyja atyai részről nem tudta kimutatni a szükséges patrícus ősöket. Családi neve Gensfleisch volt, de abban az időben a nemzetségek tagjai nevükhöz fűzték a házét is (az „udvar”-ét, „Hof”), amely családi tulajdonuk vagy lakóhelyük volt, mint a nemesek a birtokukét; ez volt a polgári előkelőség jele. Így Gutenberg nagyatyjának még Friele Gensfleisch genannt zum Eselweck zur Laden volt a neve, atyjáé már Friele Gensfleisch zur Laden zum Gutenberg (mert a Gutenberg-Hof tulajdonosa lett), fiáé pedig, a feltalálói: Johannes Gensfleisch zur Laden genannt Gutenberg. Ez volt a neve, de nem így hívták tulajdonképpen; az egykorú iratok jó száz-egynéhányszor említik, de javarészt más-más változatban. Mindjárt a keresztnévének latinos formája: Johann, szülővárosában, Mainzban nem volt szokásos, s Gutenberg is Henchen, HENCHIN, HENGIN, Henne, Hen nevek alatt szerepel, Strassburgban viszont az ott használatos Hansse és Johann névvel, végül a latin aktákban mint Johannes. Családi neve, az akkori bizonytalan ortográfia jóvoltából, Gensfleisch, Gensefleisch, Gensefleische, Gensefleisse, Gensefleisse formában iratik. Utónevei közül a zur Laden már elmarad, s a Gutenberg előtérbe nyomul, szintén igen változatos alakokban: Gudenberg, Gutenberg, Gutemberg, Gutenberck, Gudenbergk. Mindezek a névváriánsok természetesen számos permutációban sorakoznak egymás mellé, azonban némi statisztikai számítás alapján kimondhatjuk, hogy a könyvnyomtatás atyja már kortársai előtt is főként Johann-Henne Gutenberg néven volt ismeretes.

Gutenberg a Gensfleisch-család régi címerét használta, amint ezt személyes pecsétjének 1442-ből fennmaradt lenyomatáról tudjuk. A címer görbén nőtt, nyomoréknak látszó emberalakot ábrázol, mezítlábas, térdig érő rongyos nadrágot, rövid köpenyt, csúszós föveget visel, bal kezével rövid botra támaszkodik, jobb kezében csészeforma edényt tart kinyújtva. Mindebből nyilvánvaló, hogy a címeralak koldust figuráz, nem pedig zarándokot vagy vándor szatócsot, mint egyes magyarázói már a középkor óta vélték. Honnan ered, milyen családi hagyományhoz fűződik ez a furcsa címer, nem tudjuk; legelőször a 14. század végén tűnik fel Mainzban, s a Gensfleisch-család ágai kisebb-nagyobb változtatásokkal ezt használták. Maga Gutenberg is kimutathatóan többször alkalmazta, de lenyomata csak egy példányban maradt fenn Strassburgban 1870-ig, midőn a város ostromakor a könyvtárral együtt elégett. Azonban a városi levéltáros, L. Schneegans előzőleg pontosan lerajzolta, s noha az elmosódott lenyomat feliratát nem tudta mindenütt kibetűzni, kb. ennyit elolvasott: *S. Hans. Gensfleisch.dci.Gutenberg*. Vagyis a szöveg

latin nyelvű volt, s a rövidítéseket feloldva így szólt: *Sigillum Johannis Gensfleisch dicti Gutenberg*. Ebből valószínű, hogy a *S. Hans.* olvasat hibás, a helyes *Joan.* lehetett.

Gutenbergnek egykorú arcképe, külsejének leírása nem maradt fenn. Egyetemesen elterjedt, köztudatba átment képei hosszú szakállú, komoly arctípust ábrázolnak, de ez a felfogás nem fűződik semmiféle eredeti, konkrét hagyományhoz. Az első kép róla 1565-ben jelent meg Pantaleonnak híres német férfiakról kiadott életrajz-gyűjteményében (*Prosographia virorum illustrium Germaniae*), csakhogy ez a fametszet teljesen értéktelen, minthogy ugyanebben a könyvben számos más nagy férfiú ábrájaként is szerepel. A ma már hagyományossá vált Gutenberg-arc a Thevet könyvében közölt illusztrációra megy vissza. André Thevet 1584-ben adta ki „Híres férfiak élete és arcképei” (*Vies et portraits des hommes illustres*) című könyvét, de a benne közölt arckép művésze ismeretlen. Mert művész volt a javából, s alkotása ezért ragadta meg az utókor fantáziáját: okos, mélyreható tekintetű férfiút mutat, az arc nyílt, erőteljes vonású, a homlok szigorú, a hajlott, nagy orr büszkeséget fejez ki, az összeszorított száj s a szakáll alatt is keménynek, szélesnek érzetett áll akaraterőt, makacsságot, sőt fanatizmust, a hosszú próféta-szakáll (Michelangelo: Mózes!) méltóságteljessé teszi, az összhatás pedig szellemet, szilárd, kiforrott karaktert sugároz. Viselete korszerűen hű, kezében betűvéső szerszámot tart. A mű tisztára képzeletbeli, de olyan művész

47. ábra. Gutenberg arcképe

intuíciójából ered, aki ösztönösen értett a jellemábrázoláshoz, azonkívül fel tudta fogni Gutenberg művének jelentőségét, s a hozzá szükséges képességeket. Ezért külsőleg eszményített, ideális képnek, belsőleg azonban hű jellemrajznak méltán fogadhatjuk el. Ma már persze tudjuk, hogy a német patríciusok Gutenberg idejében nem viseltek hosszú, nyíratlan szakállat, mert ez a zárandokok és a zsidók szokása, illetve megkülönböztető jele volt; azonban ennek a részletnek számunkra semmi jelentősége sincs.

Gutenberg tehát a 14. század végén született, atyja vagyonos kereskedő volt. Mainzban ekkortájt éles hatalmi harc dúlt a „nemzetségek” és a céhek között, melyben a céhek kerekedtek felül. Oly súlyos adókat és jogi korlátozásokat róttak a patríciusokra, hogy ezek egy része 1411-ben kivándorolt. Köztük volt Gutenberg atyja, Friele is, s a többivel együtt száműzték, visszatérését megtiltották. 1414-ben azonban elsimult a vieszály, a száműzöttek hazajöhettek, ha esküvel alávetették magukat az új adótörvényeknek és négyévi helybenmaradásra kötelezték magukat; az egyezséglevél aláírói közt Friele Gutenberg neve is szerepel.

Itt tűnik fel az első, nem jelentéktelen homály Gutenberg életében, s ez alkalmat nyújt következtetésekre. A kérdés az, vajon követte-e atyját, s ha igen, hol, mivel töltötte ezt a három évet és az utána következőket 1419-ig, atyja haláláig? Erre nézve sehol semmiféle konkrét adat nem található, s így a kutatók véleménye megoszlik. Általában véve azonban inkább tagadják az ifjú Gutenberg távozását, kicsiny korára való tekintettel. Csakugyan valószínű, hogy az elköltözők nem vitték magukkal családjukat a terhes száműzetésbe, mely őket előbb-utóbb engedményre kényszerítette; csakhogy 1411-ben Gutenberg már nem ment a mai értelemben vett gyerekszamba: 14–17. éve között járt. Az időben az ily korú patrícius ifjúnak is már pályát, mesterséget kellett választania, az inaskodáson bizonyosan túlesett, s legénnyé – Gutenberg esetében mesterlegénnyé – serdült. A vándorlegénység intézménye akkoriban már virult, s ez volt a tapasztalatszerzés, a mesterképzés felsőiskolája. Tudjuk azt is, hogy Gutenberg a Mainzban különösképpen virágzó éremvésést, vésnökiséget tanulta. Tudjuk továbbá, hogy nemcsak ebben az iparágban szerzett művészi jártasságot, hanem sokféleképpen értett, olyan mesterségekhez is, aminőkben odahaza aligha képezhette ki magát. Így például már Strassburgban a tükörkészítés valami újfajta, nyilván egyéni találmányú és jövedelmező módját tanította (az adatok szerint), s a tanítványok súlyos pénzeket fizettek az oktatásért. Kétségtelen, hogy sokoldalú és átlagon felüli technikai ismeretekre tett szert, minthogy később is ilyen alkalmakkor mindig a mester, mégpedig a jól fizetett mester pozíciójában jelenik meg. Mondtuk már, hogy találmányának minden kellékét maga eszelte ki vagy tökéletesítette, s ehhez vésnöknek, ércműves-

nek, grafikusnak, papírgyártónak, festékvegyésznek, géptervező asztalosnak kellett lennie, ezenkívül mestere volt a drágakő-faragásnak is. Végül tudjuk, hogy 1420-ig, tehát 21-26 éves koráig egyetlen adat sem jelzi mainzi tartózkodását; ez természetesen negatív adat, s magában nem jogosít semmi következtetésre, de a későbbi események s Gutenberg felkészültségének távlatából tekintve, bátran föltehetjük, hogy ifjúkorát, tanuló éveit nem töltötte végig egy helyben ülve, odahaza.

Hipotézisünk második pontja tehát: hol szerezte azt a sokoldalú, az ő korában szokatlan mesterségbeli tudást, melynek későbbi birtoka tényként áll előttünk? Következtetéseinket több konkrét tény irányíthatja. Az első, hogy Gutenberg de facto egy életre szóló, szilárd, sőt a megszállottságig makacs döntéssel a nyomdászat művelésére adta magát, s ezt nem tehette előzetes körületek, tájékozódás és gyakorlati tapasztalatok nélkül. Az előző lapokon már kifejtettük, hogy az időben Hollandia a nyomdászat „melegágya” volt, onnan terjedtek szét Francia-, Németország, Anglia felé ennek az ipari művészetnek újabb termékei és eredményei. De nem csupán ezen a téren volt vezető ország; ekkoriban záródott le az a történelmi folyamat, mely a hűbéres hercegségekre, grófságokra, városokra tagolt Németalföldből egységes és virágzó országot teremtetett. Nagyhatalomra fejlődésének küszöbén állt, sőt túl volt a kezdeteken. Jólét virult fel határai közt, gazdagodó városai egyre másra építették a hatalmas székesegyházakat, várostornyokat, pompázó tanácsházakat, kereskedő csarnokokat (Halle); kikötői ontották a tengerentúli portékát, a siker, az önállóság, függetlenség szele pezsdítette a holland életet. Mindez együtt járt a művelődés, a művészetek, az iparok fellendülésével. Nem csoda, hogy vonzotta az idegeneket, hogy a haladni, tanulni, érvényesülni, gazdagodni vágyó ifjak, mesterek, szakemberek, kereskedők üzleti és tanulmányútjaikat erre vették. Megállapítható az is, hogy a mainzi száműzött patríciusok rendszerint a Rajna menti iparvárosokba költöztek át, s ha most fölteszük, hogy az ifjú Gutenberg esetleg továbbutazott a Rajnán a határon túlra, Hollandiába, s ott kijárta a maga felsőiskoláját, akkor elképzelésünket nem támogatja pozitív adat, de nem is cáfolja semmi. Ez esetben azonban alkalma volt közelről megismerkedni többek közt a hollandiai (tábla)nyomdászattal, s logikus és eleven magyarázatot nyer a Kölni krónikának az a hiteles adata, hogy Gutenberg nyomtatványainak „első mintaképét Hollandiában találták fel a Donatusokkal, melyeket ott ama idő előtt nyomtattak”, vagyis hogy ezek nyomán terelte új utakra Gutenberg a nyomtatást. De az ilyen tanulmányút többi szakismeretének bővítéséhez vagy megszerzéséhez is hozzájárulhatott. S ha egyetemes képességeinek sugallatára a sok viruló mesterség között a nyomdászatban sejtette meg a jövő legtöbbszörre hivatott iparát, akkor a következmények bőven igazolták megérzését.

Ha nem akarjuk is szellemóriássá nagyítani Gutenberg alakját, tényként kell számításba vennünk, hogy az újkor egyik legnagyobb, döntő találmánya fűződik nevéhez, azaz *fel kell* tennünk, hogy az átlagosnál nagyobb képességek segítették s ösztökélték cselekvésre, hogy a tudásvágy, iparkodás, becsvágy hevesebben fűtötte, hogy koncentráló képessége erősebb, leleménye mozgékonyabb volt, akarata határozott és céltudatos. Voltaképpen nem is föltevés, hogy mindez megvolt benne, egész élete tanú rá, sőt arra, hogy a képességek a megszállottságig fokozódtak. Élete műve, e szempontból tekintve, nem más, mint az ifjúkorában s ezekkel az erőkkel gyűjtött tapasztalatok feldolgozása. Így hát talán joggal ismételhetjük, hogy Gutenberg ifjúkorát aligha töltötte egy helyben ülve, odahaza.

1420-ban testvéreivel megosztozik az apai örökségen, ez időben tehát bizonyára Mainzban él. 1428-ban azonban új, az előzőhöz hasonló vetélkedés tör ki a céhek és a nemzetségek között. A patríciusok egy része ismét kivándorol, közöttük Gutenberg és bátyja. Maga makacsul száműzetésben marad az 1430-ban megkötött béke után is, nem követi bátyát, ki ekkor hazatér.

Tartózkodási helye egy évtizeden át (1434–1444) kimutathatóan Strassburg, de lehet, hogy már elvándorlásakor (1428) odaköltözött bátyjával együtt. Erre valószínűleg az indíthatta őket, hogy Strassburgban évjáradékuk volt, bátyjának, Frielének egész bizonyosan, mert 1429-ből fennmaradt egy 26 forintról szóló nyugtatvánnya. Huszonnég évvel később, 1453–1455 években azonban Gutenberg ugyancsak 26 forint járadékot kap Strassburgból, s így lehetséges, hogy ugyanazon járadékról van szó, csak hogy az elismervények a többi évről elvesztek. Friele ugyanis épp ez idő tájt meghalt, s helyette Gutenberg, mint örököse, vette fel az összegeket. De lehet, hogy Gutenbergnek is volt elejétől fogva hasonló járadéka.

A strassburgi járadékra annál nagyobb szüksége volt, minthogy minden mainzi jövedelmét letiltották, mint önkéntes száműzöttét. Gondolhatjuk, hogy a tilalom nem keltett benne gyöngéd érzelmeket szülővárosa iránt, sőt tudjuk, hogy Mainzot adósának tartotta, az alábbi esetből, amely kitűnően jellemzi Gutenberg elszánt erélyét, ha érdekeiről volt szó. 1434-ben Strassburgba jött Nicolaus von Wörrstadt mainzi városírnok, a céhek pártjának vezére, s így Gutenbergék fő ellenfele. Mint hogy egy város adósságaiért bármelyik polgárát le lehetett tartóztatni, Gutenberg a kezében levő okmányokkal érvényesítette jogait. Nicolaus mestert rövid úton lefogatta, s az adósok börtönébe záratta. Erre Mainz is engedékenyebbnek mutatkozott; az alkudozás eredményeképp Gutenberg visszakapta jövedelmeit, s szabadon bocsátotta túsztát.

Evvel kezdődik Gutenberg póreinek sora, s élete folyásáról jóformán csak periratok adnak hírt. Ebből még nem valószínű, hogy nagyon

perlekedő természetű lett volna, hiszen mindössze öt pöréről tudunk, s ezekben is ő az alperes. Ellenben két dolgot világosan bizonyítanak. Az egyik, hogy Gutenberg nem alkudott, igaz vagy vélt jussát az utolsó instanciáig keményen védte; a másik, hogy örökké anyagi nehézségekkel küszködött, kölcsönöket vett fűtől-fától, ám a visszafizetésben szerfölött nehézkesnek mutatkozott. S bizonyos az is, hogy ezt a sok pénzt mind találmányába ölte.

Strassburgban viszonylag tűrhető módon élt, járadékot kapott, s noha polgárjogot nem nyerhetett, az ötvöscéh tagja lett, ami anyagi cenzustól függött. Viszont csak „Nachconstofeler” volt, azaz fél ló állítására köteles háború idején; ezenkívül évről évre boradót fizetett. Rendezett anyagi viszonyokra vallanak itteni pörei is. Az első Ennelina zu der Ysern Türe nevezetű polgárleány indította ellene 1446-ban, „der Ehe wegen”, azaz házassági ígéret megszegése miatt, amiből gondolhatjuk, hogy Gutenberg nem lehetett éppen rossz „parti”, ha bírói ítélettel igyekeztek a házasság rózsaláncaiba béklyózni. A pör kimenetét nem ismerjük, de bizonyos, hogy Gutenberg nem vette nőül a Vasajtóról nevezett Annácskát, s minden jel arra mutat, hogy sohasem alapított családot; halála után unokahúgát nevezik meg örökösének. – Azonban ez a pör egy másikat is fiadzott, ugyancsak Gutenberg ellen. Ugyanis az egyik tanú, Claus Schott cipésmester kijelentéseit Gutenberg valótlannak bélyegezte, sőt odáig ragadtatta magát, hogy a tanút szegény nyomorult embernek nevezte, aki silány életét hazugsággal és csalással tengeti. Ezt meg Claus Schott nem hagyta annyiban, becsületsértésért pört indított, amely bonyodalmas utakat járt meg egyik fórumtól a másikig s az ismeretlen befejezésig. Csak annyit tudunk, hogy egy közbeeső fokon Gutenberget 15 forint bírságra ítélték föltételesen. Ez az aránylag tekintélyes összeg a kor szokása szerint Gutenberg anyagi helyzetéhez volt szabva. E két pör tárgya már magában jellemző Gutenbergre, de érdekesebb, hogy adataik gyér világánál is úgy jelenik meg előttünk, mint élete folyamán mindvégig: társtalan és hajthatatlan (a szépnemmel szemben is), büszke, sőt gögös, a suszterrel szemben rögtön kibúvik belőle a patrícius; azonkívül temperamentumos, mi több, indulatos; hibáját nem látja be, inkább pörösködik sine fine⁶⁴, semhogy fizessen.

De ezek a pörök jelentéktelenek a harmadikhoz képest, mely szintén Strassburgban folyt le 1449-ben, s noha készakart homály borítja, perdöntőnek mondható az egész feltalálásügyben. Tüzetesebb leírást igényel tehát, de minthogy a tényálladék, perrendszerűen előadva, kissé szövevényes lenne, csak a historikumára szorítkozunk. Az aktákból ki-

⁶⁴ Latin: vég nélkül.

derül, hogy Gutenberg 1436-ban Andreas Dritzehn az ékkőfaragás mesterségére tanította. 1437-ben megegyezett Hans Riffe városi tiszttartóval, hogy bevezeti valamely jól jövedelmező mesterség gyakorlatába, s ennek üzleti hasznosítására társul veszi maga mellé. Mikor Dritzehn erről tudomást szerzett, megkérte Gutenberget, vegye be őt is a vállalkozásba tanulóul és társul; hasonlóképp cselekedett egy Andreas Heilmann nevű ember. Szerződést kötöttek, s a két utóbbi társ fejenként 80-80 forint fizetésére kötelezte magát, míg Gutenberg feltételül szabta, hogy a jövedelem fele őt illeti; Riffének egy negyed, a két Andrásnak egy-egy nyolcad járt. – Figyelemre méltó a tanításpénz nagysága: 80 forintért akkoriban egy jóra való városi házat lehetett venni. Hogy a Gutenberg által ekkor s később felvett vagy kölcsönvett összegek értékét megbecsülni tudjuk, mindjárt itt közöljük Otto Hupp összeállítását az egykorú árviszonyokról Mainzban és környékén: egy 56 holdas birtokot 250 forintért vettek meg, 150 hold szántót és 5 hold rétet 460 forintért; egy tisztességes belvárosi ház ára 80-100 forint volt, egy külvárosi udvarral, kerttel 10 forint, végül egy hízott ököré 7-8 forint.

Magáról a per tárgyról, a suba alatt művelt mesterségről a periratok a következőket árulják el: Dritzehn, mikor a vállalkozáshoz kölcsönt vett fel, hitelezőjének kérdésére, mit mível a társaságban, azt felelte, hogy ő „tükörcsináló”. Az egyik tanú vallomása szerint Gutenberg Dritzehn „in die Ochevart zu den spiegeln” vette be, vagyis az aacheni zárandoklatra (Ochevart=Aachen-Fahrt) tükrök készítéséhez. Maga Gutenberg ezt vallotta: midőn Dritzehn megtudta, hogy ő Hans Riffével „ein Kunst understanden, sich der off der Ocher heiltums fart zu gebruchen”, vagyis egy mesterségre szerződött, hogy az aacheni zárandoklaton hasznára fordítsa, Dritzehn is be akart állni a társulásba. Ennyit tudunk a tükörcsinálásról. Az aacheni nagy zárandoklat azonban egy esztendővel eltolódott, ezért elejtették az eredeti tervet, s 1438-ban újabb szerződést kötöttek öt évre, mégpedig igen nagy körültekintéssel és tetemesen felemelt részvételi díjakkal. A két András az addigi 80-80 forinton felül még 125-125 forint fizetésére kötelezte magát, s megegyeztek abban is, hogyha valamelyik fél időközben meghal, az örökösök nem léphetnek be a társulásba, csupán 100 forintot kapnak a szerződési idő lejártá után, míg minden közösen készített szerszám, anyag és áru az életben levő tagok tulajdona marad. A vállalt kötelezettségek a résztvevők anyagi képességeit mind meghaladták, igénybe kellett venniök teljes hitelképességüket, kölcsönöket vettek fel. Az akták a fenti összegeken kívül még 200 forint és 14 „lützelburgi” kölcsönvételéről tesznek említést, több kölcsönt az összeg megjelölése nélkül említenek; ezeken kívül nem tudjuk, mennyit tett ki Riffe részvételi díja, s azt sem, mekkora s honnan szerzett összegeket fektetett a vállalatba maga Gutenberg. Annyi bizonyos, hogy súlyos tőkéket mozgatót meg a

társaság, vagyis nem gyerekjátékról volt szó; olyannyira, hogy mindnyájan teljes titoktartást fogadtak eskü alatt. Híven meg is tartották, szót sem ejtettek róla a bíróság előtt, s ez okozza a máig tartó homályt a pörben. Gutenberg az „Afentur und Kunst” kifejezést használja, amikor a szerződés tárgyról esik szó a pörben, a többiek egyszerűen „Werk”-nek nevezik. Az *Afentur* szó a francia *aventure* germanizált alakja, s itt nem kalandot, hanem vállalkozást kell értenünk rajta; a *Werk* pedig a mű, munka, dolog szavakkal adható vissza.

Mi volt hát ez az Afentur, illetve Gutenberg titkos tudománya, amelyre úgy gyűltek a keresni vágyók, mint a hangyák a mézre? Mi már természetesen tudjuk, hogy Gutenberg nyomtató módszerének kidolgozásáról volt szó, s nyilván rögtönös üzleti hasznosításáról. Minthogy azonban az érdekeltek hallgattak, mint a sír, s egyéb dokumentum nem maradt fenn, a dolog bizonyításra szorul. Ami keveset tudunk, a pörnek köszönhetjük, amelyre Dritzehn 1438-ban bekövetkezett halála adott okot: az örökösök, Andreas öccsei, mindenáron bevétetni akarták magukat a társulatba, de mert Gutenberg elutasította őket, visszakövetelték a bátyjuk által befizetett pénzt. Ez jogtalan volt, s a bíróság csak a tanításpénz megfelelő hányadának, 15 forintnak visszaadására kötelezte Gutenberget.

A pörben a tükör-ügy nem került kivizsgálásra, csupán az a két említés tétetik róla, melyet fentebb idéztünk. Mindazáltal vagy éppen ezért gyanús, mint minden elhallgatott dolog, s vannak egyéb gyanút keltő mozzanatok is körülötte. Meggondolkoztat mindjárt a pénzügyi háttér: fejenként 80-80 forint, egy ház ára, csupán a beavatásért túlzottnak tetszik, s a résztvevők nyilván számítottak arra is, hogy minden befektetésük busásan megtérül az aacheni búcsún. Olyan kelendő lett volna ez a toalett-cikk? Igaz, hogy a zarándoklat országokra szóló sokadalom volt, s minden épkézláb mesterember felkészült az aratásra; bizonyára árultak ott tükröket is, ha nem is oly olcsókat vagy jókat, mint – mondjuk – Gutenbergék. Ha pedig csakugyan annyira kapós portéka lett volna az újfajta tükör, akkor miért ejtették el, miért nem vártak vele egy évig? De mindörökre elejtették, soha többet tükrőről nem hallunk. Ha pedig netalán sürgős szükségük volt tiszta bevételre, akkor miért kötötték meg az új szerződést öt hosszú esztendőre? Végül: a pörben sok mindenféle anyag beszerzéséről, szerszám készítéséről esik szó, de olyasmiről, amiből tükröt lehetne csinálni, semmi.

Mármost igen érdekes, hogy egy francia tudós, Paul Lacroix, száz évvel ezelőtt, 1851-ben azt a meglepő föltevést hangoztatta, hogy Gutenbergék nem tükrökkel akartak előállni a vásáron, hanem a *Speculum humanae salvationis* („Az emberi üdvösség tüköre”) című közkeletű, népies mű nagy tömegben sokszorosított, német nyelvű, olcsó példányaival. (*Le moyen-âge et la renaissance; Imprimerie* c. cikk.) A francia tudós

tisztára irodalmi alapon jutott erre a gondolatra, de ötletéhez egyéb mozzanatok is hozzáfűzhetünk. A nyomtatott *Speculum* hasonlíthatatlanul olcsóbb lett volna, mint a faragott, kézzel sokszorosított táblanyomatos könyv, s bizonyára szaporább, kelendőbb áru, mint a tükrök. Bátoran állíthatjuk azt is, hogy a tükörcsináláshoz nem volt szükséges oly sok pénz, sem oly szigorú titoktartás. Az üvegtükör-gyártás ugyan nem mondható elterjedt iparnak ekkoriban, de Velencében már javában folyt, s a 16. században „rég” nürnbergi tükrökről tétetik említés; nem volt tehát titkos tudomány, sem új találmány. Ha meggondoljuk, hogy Gutenberg mily nagy súlyt helyezett találmányának eltitkolására, megértjük, hogy a vállalkozás igazi céljának nem mindenki által felismerhető formát akartak adni. S mert elejétől fogva tart a titkolózás, könnyen oszthatjuk Hermann Barge véleményét: „Minthogy aligha tarthatjuk lehetségesnek, hogy Gutenberg régóta és tervszerűen folytatott könyvnyomtató kísérleteit a tükörgyártás kedvéért megszakította volna, inkább azt hisszük, hogy nagyobb számú, fizetőképes résztvevővel, egy üzemi társaság keretében, szélesebb alapon akarta folytatni őket; ennél fogva fel kell tennünk, hogy a »tükör« szó tévútra vezetést jelent anélkül, hogy valójában csalás lett volna.” A kiadandó mű címéből vett „tükör” szó tehát afféle fedőnév volt vagy lehetett, amely mögé elrejtették az egész vállalkozást, s kifelé a formáját megadták. Hermann Barge arra is figyelmeztet, hogy Adrien de Jonghe említett könyvében, Coster legelső nyomtatványaként a *Speculum* hollandi fordítását nevezi meg; „nem látszik lehetetlennek tehát – írja –, hogy a 16. század végéig fennmaradt a hagyomány, hogy a nyomtatást legelőször a *Speculum*mal kísérelték meg.” Végül mindehhez hozzátoldhatjuk: noha Gutenberg strassburgi idejéből semmiféle nyomtatvány nem maradt, sem utalás reá, tudjuk, hogy Andreas Dritzehn hagyatékában kisebb-nagyobb könyveket, továbbá (betű)metsző szerszámokat találtak, sőt nála maradtak Gutenberg első sajtógépének alkatrészei is.

A tükrökről tehát nem sokat tudunk; az *Afenturról* lényegesen többet, a hallgatás ellenére. Az egyik tanú vallomásának meg éppen történeti jelentősége van, mert ez az első dokumentum, amely a Gutenberg-féle nyomtatást említi. A jegyzőkönyv szövege szerint: „Item Hans Dünne der goltsmyt hat geseit das er vor dryen joren oder dobij Gutemberg bij den hundert guldin abe verdienet habe alleine das zu dem trucken gehöret.” Magyarul: „Item Hans Dünne, az aranyműves, mondotta, hogy három év előtt vagy akkortájtban Gutenbergnél száz forint körül keresett csupán avval, ami a nyomtatáshoz tartozik.” Hogy a „zum trucken” csakis könyvnyomtatást jelenthet, s nem táblanyomást vagy akármi egyéb sajtoló munkát, kiderül az alábbiakból: a tanúvallomások szerint Gutenbergék ólmot vásároltak és az olvasztáshoz szükséges edényeket, szerszá-

mokat; szó esik öntvényről és készítményekről („gezügk”, „gemachtes Werk”), „formákról”, melyeket Dritzehn halálakor mind sürgősen elhozott tőle, és beolvasztott, amit később meg is bánt („ruwete” = reute ihn); feltűnik egy sajtó, s rajta egy „stücke” szóval jelzett eszköz, melyet két csavar („wirbelin”) kiemelésével szét lehetett szedni. Az aktákból még ma is kitetszik az ijedelem, amellyel Gutenberg és társai ezeket a szerszámokat Dritzehn halálhírére el akarták tüntetni a kíváncsi szemek előtt. Gutenberg nemcsak a „formákat” hozatja el, hanem elküldi szolgáját, Lorenz Beildecket Dritzehn öccséhez, avval az üzenettel, hogy a sajtót ne mutassa senkinek, sőt vegye ki a két csavart, hogy a négy „darab” („stücke”) szétszóródjon, s úgy tegye a sajtóra, hogy senki fel ne ismerhesse, mire szolgálnak; de mire a szolga odaért, már nem találták őket. Ugyanez az aggodalom hajtotta Andreas Heilmann is, azonnal elment a sajtó készítőjéhez, Conrad Saspachhoz, és így szólt hozzá: „Kedves Konrád, te csináltad a prést és értesz hozzá; menj oda, vedd ki a darabokat a présből és szedd szét őket; akkor senki sem fogja tudni, mire valók.” De persze Saspach sem találta már a sajtót és a szerszámot, „das ding war hinweg”. (Valószínű, hogy az öcs, Claus Dritzehn rejtette el, mert a sajtó még 1446-ban is a két ifjabb Dritzehn birtokában volt.)

Mindezeknek az eszközöknek rendeltetése erőltetés nélkül megadódik: amit Hans Dünne, ércműves, Gutenberg számára „zum trucken” készített, nem lehetett egyéb modellbetűknél, patricáknál, ezek készítése tisztára vésnöki munka; a beolvasztott „formák” kész betűk voltak, a szétszedhető szerszám, a „stücke” és a „presse” Gutenberg később nagy ügyességgel megszerkesztett nyomógépének kezdeti alakja. Az öntőfelszerelés ekkori szerszámait, a matricákat, az öntőműszert stb. Gutenberg a lakásán őrizte, ezért hozatta ide Dritzehntől a betűket s olvasztotta be maga őket. A szedésnyomáshoz szükséges minden kellék együtt van tehát, csak nyilván még nem befejezett, végső formában. Hogy a kísérletek jó úton voltak, nem csupán a fentiekből gondolhatjuk, hanem Dritzehnnek az egyik tanú által idézett, halála előtti kijelentéséből is: „Mielőtt egy év letelnék, visszkapjuk a befektetett tőkét, és mindnyájan boldogulunk.” Másfelől azonban tény, hogy Gutenberg strassburgi idejéből teljes hitelességgel lokalizálható nyomtatványokat nem ismerünk. A szorgos kutatásnak annyit sikerült valószínűsítienie, hogy a fennmaradt Donatus-ösnyomtatványok közül az ún. 27 sorosak 12 kiadása a legrégebb, 1444-ből, illetve az előző évekből származik, azaz Strassburgban készült és Gutenberg műve; melléjük sorolható talán a *Sybillenbuch* is. Ezt megerősíti, hogy Dritzehn hagyatékában sajtót, vésőszerszámokat és kisebb-nagyobb könyveket találtak, végül Ulrich Zell megbízható állítása, hogy az első mintaképet a hollandi Donatusokról vették. – De minthogy a vállalkozó társulat a szerződéses öt esztendő lejárta után fel-

oszlott, arra kell következtetnünk, hogy Gutenberg kísérleteit 1443-ig nem koronázta meg a kívánt siker. Továbbhaladt, mert nagyobbra tört.

De igen fontos mozzanat, hogy már Strassburgban „kisebb-nagyobb” könyvek maradtak utána. „Sohasem hallottunk róla – írja Fitz –, hogy a középkorban egy egyszerű polgárnak, mesterembernek könyvtára lett volna. Ez valahogy nem fér össze a kor jellemével. Itt sem lehetett könyvtárról szó, hanem könyvraktárról. Ennek az értékesítésétől várhatta András a vállalatba fektetett tőkéjének egy éven belül való megtérülését. S az értékesítés jó kilátásai miatt kérte András halála után György és Kolos a vállalatba való felvételét. Gutenberg ezt megtagadta, a bíróság Gutenbergnek adott igazat, György és Kolos tehát nem adhatta el a házukban maradt, de a vállalat tulajdonában levő könyveket. A vállalat azonban a szerződés értelmében 1443-ban megszűnt, nem is újították meg. Gutenberg 1444-ben elköltözött Strassburgból, de addig is újabb kiadásokat rendezett, találmánya tökéletesedett, az első, kezdetlegesebb nyomtatványai már nem érdekelték. 1446-ban Kolos és György bízvást összevezeshettek miattuk.” Átvesszük tőle a strassburgi időszak rövid és tömör summáját is: „A két per adataiból három időpontot állapíthatunk meg: 1436-tól kezdve szállított Dünne aranyműves Gutenbergnek nyomdászati eszközöket; 1438-ban Gutenberg ötévi szerződést kötött három társával s az akkor megindult vállalat Dünne szállítmányaival, Saspach sajtójával és Gutenberg lakásán öntött »formákkal« dolgozott; 1438 karácsonyán, Dritzehn András halálakor pedig már »nagy és kis könyvek« készültek el, melyek voltak olyan értékesek, hogy hét év alatt két per is indult meg miattuk.”

*

Gutenberg 1444-ben távozik Strassburgból és 1446-ban tűnik fel Mainzban. Mit betűkészletéből nem olvasztott be, magával vitte s tovább javítva-újítva, vele nyomtatta újabb Donatusait s egyéb, kisebb-nagyobb, alkalmi kiadványát. Evvel nyomódik majd a 36 soros Biblia, de nagyalakú, helypazarló betűi s a csatlakozó formák kidolgozatlansága miatt Gutenberg nem tartotta alkalmasnak nagyarányú és hasznothajtó vállalkozás végrehajtására. Márpedig Mainzban hamarosan újabb Afenturba fog. 1448-ban máris tudunk egy kisebb kölcsönéről, de szinte bizonyosra vehető, hogy nem ez volt az egyetlen az első mainzi évek alatt. S az is bizonyos, hogy ekkor már döntő eredményekre jutott kísérleteiben, mert az Afentur ezúttal valóban nagy vállalkozás volt: a 42 soros Biblia, az ősnyomtatványok ősnyomtatványa, a nyomdaművészet máig utol nem ért remeke.

Ehhez mérten sok pénzre volt szüksége, s Gutenberg, ki nyilván megunta a tanítványtársakkal való bajlódást, és bizonyosra vette a sikert, gyökeresen akarta elintézni a pénzügyet. Egy tekintélyes és vagyonos ügyvéd-pénzemberhez, Johann Fusthoz fordult, s hatalmas összeget, 800 aranyforintot vett tőle kölcsön; zálogul nyomdafelszerelését kötötte le. Noha a kisebb nyomtatványok is hajtottak hasznot, a kölcsönből csak a nagy Biblia első kötetére tellett. Újabb 800 forintot kért kölcsön tehát, de Fust már megneszelte a vállalkozás jelentőségét, s a pénzt csak úgy volt hajlandó folyósítani (maga is kölcsönt vett fel rá), hogy ha részt kap a nyereségből (1452). Az összeg azonban nem volt elegendő, a második kiadás veszteséggel zárult, Gutenberg vonakodott fizetni (a Biblia értékesítése előtt), s így Fust pörre ment (1455).

Ennek a pörnek az életrajzírók a kelleténél nagyobb erkölcsi és történeti jelentőséget szoktak tulajdonítani, Fustot mint sötét lelkű uzsorást állítják elénk, ki a kellő pillanatban lecsap, megfosztja a feltalálót élete nagy művének gyümölcsétől, míg emez megtörtén és tönkretéve visszavonul, s az érsek kegydíján tengeti utolsó éveit. Noha a perből csak egyetlen okmány, Fust eskü alatt tett vallomása maradt fenn, s a bíróság ítéletét nem ismerjük, az újabb kutatás realisabb fényt vet az ügyre. A kitapintható lényeg így foglalhatjuk össze: Gutenberg álláspontja az volt, hogy a két kölcsönösszeg különválasztandó, mert más-más feltételek mellett folyósítatott; az első 800 forint fejében hajlandó átadni a zálogul lekötött felszerelést, a második 800 forintról pedig elszámol, s minthogy nem fedezte a nyomtatás költségeit, nyereségrészesedést nem adhat utána. Fust, úgy látszik, belátta ezt, de mert nem várt vagy várhatott a Biblia értékesítéséig, lemondott a részesedésről, s a pénzt követelte vissza, kamataival és kamatos kamattal. (Ti. 1550 forintot maga is kamatra vett kölcsön.) Fitz József szerint a bíróság valószínűleg Gutenbergnek adott igazat: „A bíróságot csak a második 800 forint érdekelte. Csak erről kért Gutenbergtől elszámolást. Ha e második 800 forintot nem költötte el teljesen a közös vállalkozás költségeire, a többlet visszajár Fustnak. Ha nemcsak a vállalatra fordította, vissza kell térítenie mindazt, amit másra költött. Ha többbe került 800 forintnál, a nyereségből először Gutenberg túlkiadásai és Fust kamatigényei fedezendőek s csak azután kerülhet sor az osztozkodásra mégpedig a kettőjük közt előzetesen megállapított arányban.”

Mint végződhetett tehát a pör? Fustnak a zálog fejében az első 800 forint után meg kellett kapnia a kisebb nyomtatványok, a bűnbocsátó levelek, egy zsoltárkönyv stb. betűkészletét s magát a nyomdafelszerelést: evvel folytatja veje, Peter Schöffer Gutenberg üzemét. A második 800 forint után pedig valószínűleg megtörtént a nyereségelosztás, mihelyt az üzlet, az értékesítés lezárult. Gutenbergnek így megmaradt a 42 soros és a leendő 36 soros Biblia típusanyaga, s ő adta el a Biblia példányait is.

*

Ami a pört megelőző évtizedben Gutenberg mainzi műhelyében végbe ment, kultúrtörténetünknek egyik legfontosabb fejezete. Ez a történet minden bizonnyal emberileg is érdekfeszítő, de nem kontárkodhatunk a regényíró mesterségébe, s noha a magunk számára megrajzolni próbáltuk e különös emberpéldány alakját, itt működésének csak technikai és adatszerű vázolására szorítkozhatunk.

A döntő mozzanat a nyomtatás fémtechnikájának bevezetése, illetve megteremtése volt. Az egyszerűség kedvéért fel kell tennünk, hogy a munka kezdetének idején a különálló, mozgatható betűk gondolata már élt – akár Kínából eredt, akár Coster jött rá, akár Gutenberg. Ugyanígy fel kell tennünk, hogy Gutenberg a fapatricás és fővenymatricás eljárásból indult ki, mint amely fölvehette a valódi könyvnyomtatás problémáját, de egyáltalán nem oldotta meg. Utólagos, visszatekintő logikával, ex posteriore-következtetésekkel a következőképp kell okoskodnunk: Gutenberg a kézzel írott könyvet akarta utánozni, mégpedig érceszközökkel. A xylografiákból kifűrészelt vagy külön faragott fabetűk erre alkalmatlanok, mert nélkülözik az egyöntetűséget s a gépies precizitást. A fémbetű-öntéshez a fővenymatrica kezdetleges, romlékony, mélysége csak néhány milliméternyi lehet, épphogy a betűképnek s egy vékony alapnak: a betűhúsnak kiszorítására alkalmas, minél fogva a betűnyelet (lécet) utólag kell hozzáforrasztani. S ez megint csökkenti az egyöntetűséget (valóban nem egyforma „öntetű”). Tartós, mély, nyelet is adó fémmatrica öntése azonban kivihetetlen: olvadt fémbe, ólomba nem mártogathatjuk az ércpatricát, s éppígy lehetetlen kivésni a szilárd matricanyagból a nyelet adó, mély öntőcsatornát és alján a homorú betűképet, szemet. Az első probléma tehát ez volt: mint lehet szilárd, tartós, könnyen készíthető és könnyen kezelhető matricákat előállítani?

A második probléma a sokszorosítás rádörgölő, nyomkodó technikájának kiküszöbölése. Láttuk, hogy ez a módszer átütötte a papírost, használhatatlanná tette a verzót, a leveleket össze kellett ragasztani, a kódexek pompás művészi technikájához képest silány minőséget, gyatra külsőt adott. Hogy könyv szülessék, nyomtatni kellett, nem nyomkodni. Ezt csak úgy lehet elérni, ha az egész szedésfelületre, illetve a ráhelyezett papírlapra egyszerre gyakorlunk nyomást, mégpedig kemény, sima eszközzel, nyomlappal, hogy a papír romlást ne szenvedjen. Vagyis valóban nyomtatnunk kell, egyenletes, mechanikus gépi munkát végeznünk az egyenlőtlen kézi munka helyett. Itt kapcsolódik be kényszerűen a könyvkészítés komplexusába a gépi mozzanat: a nyomtatás, amelyről az egész eljárás a nevét vette, olyannyira szerves alkatrésze a folyamatnak. Ehhez azonban elengedhetetlen volt a tükörsima nyomófelület

megteremtése. Mert ha egy-egy betű csak egy milliméterrel is kiáll a szedés síkjából, akkor a nyomólap (rosszabb szóval: nyomótalp, még rosszabb, kétértelmű német szóval: tégely) csak ezeket a kiálló betűket nyomtatja le, vagy pedig üres udvart hagy körülöttük a papíron. Az alacsonyabb, süllyedt betűk helyén pedig lyuk marad, kiesnek a szövegből. Ennélfogva hiába volt vagy lehetett meg Gutenberg előtt a betűszedés, nyomtatásra gondolni sem lehetett; s ezért új, zseniálisan döntő gondolat a sajtógép beiktatása az eljárásba. A tükörsima szedésfelület követelménye aztán visszahat a betűöntés technikájára, mert csupán hajszálpontosan egyforma nagyságú betűkből lehet egyenletes, sima szedés-síkot, „formát” összeállítani. A második feladat tehát a sajtószerkezet, a nyomógép megkonstruálása volt, s evvel kapcsolatban a hajszálnyi precizitással dolgozó betűöntő-műszer szerkesztése.

A harmadik nehézséget maga Gutenberg állította fel, midőn a kódexek kézírását akarta híven követni, utánozni. A kézírás technikájának lényege, hogy a szavakban a betűk alkalmazkodnak egymáshoz: kapcsolódnak vagy csatlakoznak, sűríthetők és ritkíthatók. A kapcsolódás egybefonást jelent, s ennyiben a kézírást nyomdailag utánozni nem lehet. A csatlakozás azt kívánja, hogy a betűk szélső nyúlványai, csücskei vagy ágai érintkezzenek egymással, azonban úgy, hogy a betűk „törzse”, „szeme” közt mindig ugyanakkora térköz maradjon, különben egyenlőtlenül táguznak-sűrűlnek az egyes szavakon belül. Így például, ha egy betű szeméből jobbfelé csücsök állnak ki, az után következőéből pedig balfelé, akkor a két betű szeme, törzse közt nagyobb lesz a térköz, mint két olyané között, melynek nincsenek csücskei, vagy csak az egyiküknek. A kézírás ezt úgy kerüli el, hogy a nyúlványokat elhagyja, vagy megkurtyítja, s így egységes, harmonikus *szóképet* kap. A szókép a kézírás szemléleti, esztétikai alapegysége, mely szavanként váltakozó ritmust visz a betűk vezetésébe, duktusába. S Gutenberg, művészi becsvágában, a szóképeknek ezt a harmóniáját, a betűvetés ritmikáját akarta utolérni a merev, nem változtatható ólombetűkkel. Sőt nem csupán akarta, de el is érte. Az egykorú gót írást (az ún. misszále-írást) vette mintául természetesen, s ennek csatlakozóbetűs duktusát utánozta a csatlakozásig híven.

Végül tudjuk, hogy sem a kézírás, sem a táblanyomás „tintája” a nyomtatás céljára nem felelt meg; Gutenbergnek sikerült először tökéletesebb festéket előállítani, koromból, olajból és egyéb anyagokból. Ezenkívül valószínűleg már az ő műhelyében megjavították a festékező bőrlabda kezelését is.

A meghökkentő s szinte érthetetlen az, hogy ezeket a problémákat, évtizedes küszködés árán bár, de mind egymaga és elvben véglegesen megoldotta. A véglegesen van a hangsúly, mert azt jelenti, hogy az egész problémahalmazt a maga összetettségében, szintetikusan átlátta,

mintegy felülről tekintette, s ugyanakkor a sokrétű részletkérdések mindegyikét a szakember rátermettségével oldotta meg. Nem apródonként haladt; már a strassburgi pör adatai félre nem érthetően tanúskodnak róla, hogy a nehézségeket egyszerre, frontálisan támadta meg.

A megoldások sora pedig a következő volt: Minthogy a matricakészítés öntő, olvasztótechnikája nem felelt meg, az ércműves technikát hívta segítségül. Kemény öntvényből (réz, vas, acél) pontosan kiväste a modellbetűt (betűbélyegzőt, kölyüt, patricát), s ezt beleverte vagy sajtolta a matrica ólomtömbjébe oly mélyen, amennyire a homorú betűkép, a betű szeme megkívánta. Oly mélyre verni a patricát az ólomba, hogy egyúttal a betűnyél (léc) is kiönthető legyen, célszerűtlen, sőt technikailag kivihetetlen. A csekély mélységű sajtolás mellett is oldalt kidudorodott az ólom, ezt azonban könnyű volt lereszelni, s köszörűkövön megcsiszolni. Ezután a homorú betűképen vésnöki munkával elvégezte a végső simításokat. A fontos az volt, hogy modellbetűinek törzse mind pontosan egyforma magasságú legyen, vagyis például az *f* alapja, húsa ugyanakkora, mint az *o* betűé. Így aztán nem „táncoltak” a sorok.

Azonban a betűket a nyéllel (testtel) együtt, egyszerre kellett kiönteni, s ha egy kéziszerszámmra alkalmazható a zseniális jelző, akkor Gutenberg öntőműszerét megilleti. Ez a kis műszer két L alakú sarokvasból állt, semmi többől: a nyomdászat Kolumbusz-tojása. A két, egymással szemben lefektetett sarokvas magasságát milliméternyi pontossággal annyira szabta, amilyen magasnak betűi nyelét szánta. Evvel elérte, hogy minden egyes betűje hajszálpontosan egyforma magas lett, vagyis a belőlük összeállított szedésfelület (a szedőforma) tükörsima. Az L betűk rövidebb szárát pedig pontosan akkorára mérte, amekkora húsú betűt akart kapni. Ugyanis egyugyanazon matricáról többféle magasságú és szélességű betűt önthetett, mint mindjárt látni fogjuk. Az öntést magát úgy végezte, hogy a két sarokvasat rövidebb szárával egymás felé fordítva összeillesztette; ezután a két rövid szár térközét olyan szélesre állította be, amilyen széles betűnyelet akart kapni, rúgóval megrögzítette ebben a helyzetben, s az így nyert hasábforma öntőcsatornát (hüvelyt) ráillesztette a matricára. Ekkor beleöntötte az ólomnál valamivel keményebb betűfémét, lehűlés után kirázta, s vízbe lökte. Egy betű öntése annyi ideig tartott, amíg az ólom kihűlt; mint utólag kiszámították, 12 órai folytonos, gépszerű munkával 5000 betű önthető így. Ez a parányi, kezdetlegesnek látszó, valójában azonban tökéletes szerszám a kínai betűfaragók százait tette fölöslegessé egymagában; egy-egy típusfajtán belül bármelyik betű kiöntésére alkalmas volt, például a széles *m* betűére éppúgy, mint a vékony *i* betűére, csak a sarokvasak rövid szárait kellett odébbcsúsztatni. S nyilván csak ez lehetett az a féltve titkolt, két csavarral összerögzített eszköz („Stücke”), amely miatt Dritzehn halálhírére

azonnal elfuttatta szolgáját, hogy vegye ki belőle a csavarokat, szedje szét, s tegye a sajtóra, nehogy valaki fölfedje rendeltetését; emiatt aggódott annyira Humery is, hogy szintén azonnal szét akarta szedetni. A dolgot még valószínűbbé teszi, hogy a küldöttek már nem találták meg: mint a legbecsesebb és legfontosabb találmányt, a két Dritzehn-öcs azonnal elrejtette. Magán a sajtón nem volt annyi titkolni való.

A mai kézi öntőkészülék lényegében ugyanez, csupán faborítással látták el, védelmül a forróság ellen, s öntőcsappal egészítették ki, hogy az ólommaradék, a csinga az öntés után a betű talpáról könnyen letörhető legyen. Aloys Ruppel, Gutenbergnek és korának legalaposabb búvára ezt írja róla: „Gutenberg legfontosabb új találmánya ... a kézi öntőműszer volt, amely először tette lehetővé, hogy a kész matricákról tömegével öntsék a típusokat, amelyeknél a betűszem kézbe fogható, pontosan egyforma széles és egyforma magas nyéllel volt ellátva. A betűknek e nélkül a tökéletesen precíz tömeggyártása nélkül, vagyis e kicsike, jelentéktelennek látszó öntőszerszám nélkül sohasem született volna meg a középkor világát megdőntő könyvnyomtatás.”

Sajtógépe nem új találmány, csupán tökéletesítés; mintául a középkorban elterjedt csavaros sajtókat vette, aminőket a szőlőpréseléshez és egyes iparokban, például a papírgyártásnál használtak. Alapelemei: a csavarmenetes, fel-lemozgatható orsó, a nyomólap (talp, tégely) és a nyomóalap, (asztal, taliga). Gutenbergnek a gépezet precíz működését kellett elérnie, azt, hogy az orsó pontosan függőleges irányban mozogjon, s a nyomólap tökéletesen rásimuljon a vízszintes szedősíkra. Ehhez csak mesterségbeli hozzáértés kellett, s az egyszerű ipari sajtógépek precizitását erősítésekkel, keresztgerendákkal stb. megnövelni. Új volt a nyomóalap: egy kézzel vagy forgantyúval ki-betolható asztallapot, „taligát” konstruált, erre helyezték a keretbe szorított szedésformát, lószőr tömésű labdákkal befestékezték, s ráfektették a papíriveret. Itt megint kitűnt Gutenberg kifogyhatatlan leleménye: papírlapok számára ráját szerkesztett, mely keretbe foglalta a szedésformát és pontosan ugyanoly magasságú volt, azaz egy síkot alkotott vele. Ebbe a rájába köröskörül tűket vagy hegyükkel felfelé álló szögecskéket szúrt (*punctura*), eleinte tizet, utóbb csak hatot, rájuk szúrta a papírost, s így rögzítve tolta a nyomótalp alá. A hajtókar egy mozdításával gyengén, de pontosan rányomta a talpat, ugyanoly mozdulattal felcsavarta, kigurította a taligát, s leemelte a kész nyomást. Hogy egész pontosak legyünk a leírásban: a taligára egyszerre két könyvoldal szedésformáját helyezték el egymás mellett, a mellette kihajtott fakeretre ugyancsak kettős papíriveret szúrtak, és ráhajtották a formákra; ezután begurították az első formát a talp alá, s akkor erre nyomták a talpat; vagyis egyszerre két nyomtatott könyvoldal került ki a gépből. Ennek oka az volt, hogy csak kicsiny nyomótalpat tudtak konstruálni, a nagyobb talp-

hoz szükséges precizitást a sajtógépen még sokáig nem tudták elérni. Ma már, mint tudjuk, egyszerre egy egész ívet, azaz 16 oldalt nyomtat a gép.

Az íveket megnedvesítve, „nyirkítva” rakták a szedésre, mert az egykorú vastag és kemény papiros szárazon nem jól fogta a festéket. Nyomtatás után az íveket kötelekre teregették száradni, mint a mosóruhát. Kellő számú ív nyomtatása után kicserélték a szedéseket, és sor került az ívek hátsó oldalának nyomására. Itt érvényesült a fakeret és a punkturás ráerősítés leleményes célszerűsége: a papirost ugyanazon lyukakon át szúrták a tűkre, amelyeken az első nyomáskor ütöttek a papíron át; evvel Gutenberg elérte, hogy az új oldal szedéstükre (regiszter), betűfelülete pontosan fedte az előző oldalét, s ugyanakkor az eljárást gépiesen egyszerűvé tette. Ezt nevezik „találkozásnak”: a verzón és rektón sor sort fedett.

Fontos mozzanat volt a festékezés. Két puhabőr lószőrlabdával végezték, s igen kellett vigyázni a kellő tömörségükre, mert ettől függött a festék egyenletes kenése; gyakran kellett újratömni, váltogatni. Nagy gyakorlatra volt szükség, hogy a festék egyenletesen dörzsölődjék, egyenletesen fedje a betűk szemét, de csak azt fedje, szennyfolt, maszat ne maradjon a nyomás után. A festékező két labdával dolgozott, ezt a két labdát a mesterség jelképeként bevették a nyomdászat címerébe.

Egyszerre kétleveles, azaz négy nyomtatott oldalas íveket használtak, de az oldalak csak egyenként kerültek a gépbe, a nyomótalp alá. Majd fóliónként, kvinterniónként összeállították a könyvet. Következett a rubrikálás, végül a kész íveket a könyvkötő vette munkába.

Kétségtelen, hogy a felsorolt feladatokat Gutenberg már a strassburgi évek alatt mind felismerte, a problémák megoldása legalábbis a kísérletezés stádiumába jutott. Ez világos a tanúvallomások szövegéből. Vagyis Gutenberg ekkor az egész nyomdaipar minden ágát a saját kezében összpontosította: a papírgyártást, betűmetszést, a betűöntést, a szedést és a nyomtatást, s mindegyik ágazatnak külön műhelye volt. A papírmalom társainak, Andreas Heilmannak és Claus Dritzehnnek tulajdona volt, s Gutenberg lakása közelében, a St. Arbogast negyedben állt. A betűöntést, mint a legfontosabb műveletet, a maga lakásán végezte, ide hozatta a „formákat” Heilmanntól Dritzehn halálakor, és a „saját szeme előtt” beolvasztatta; a betűöntésben s a patrica-vésésben Hans Dünne, az aranyműves lehetett a segédje. S minthogy Heilmanntól hozatta el, ennek lakásán folyhatott a szedés. Végül a sajtó Dritzehn házában állt, ez volt tehát a nyomtató műhely.

*

Mind e nehézségeknél és problémáknál nem kisebb próbára tette Gutenberg invencióját a középkori írás szóképeinek utánzása. Ezt a csatlakozó betűk és mellékformák megteremtésével érte el. Az egykorú, úgynevezett barátírás fő jellemzője volt a betűk szögletessége, száraik csúcsos, hegyes

végződése fent és lent, jobb és bal felé. A középkori másoló ezeket a hegyecskéket, nyúlványokat, tüskéket azért biggyesztette a betűk kezdő és végső vonalaira, hogy mintegy összekapcsolja őket, folyamatos, gördülékeny képet adjon az írásnak, illetve minden szónak. A betűkép tüskéit tehát úgy alakította, ahogy az előtte, illetve utána következő betű megkívánta. Ilyen alkalmazkodásra a kiöntött betű természetesen már nem képes; abetűszemhez tartozó minden hegyecskének, szögletnek rajta kell lennie a betűképen, s bennfoglaltatnia a matrica négyszögében. De nem minden betűnek volt egyformán jobbra-balra csücske, s ezért – mint már mondtuk – egy-egy szón belül ritkábban, nagyobb közzel vagy szorosabban álltak egymás mellett. Ez nemcsak az olvasásban okozott zökkenőket, hanem rontotta az írás, illetve a nyomtatás esztétikáját, s ez volt az, ami bántotta a grafikus-művész Gutenberg szépérzékét; tökéletlenségnek tetszett a szemében a kézírással szemben, minthogy az is volt. Új duktust, új írásformát mégsem találhatott fel, hiszen éppen az volt a célja, hogy a korabeli kézírást utánozza tökéletesen. Ezért csak részleges írásreformot hozott be: kieszelte a csatlakozóformákat, s ezeknél a betű elejéről, bal oldaláról elhagyta a csücsöket. Hogy melyik betűről s mikor kell elhagyni, azt persze az előző betűk formája szabta meg. Tehát először is a megreformálandó betűket kellett kiválogatnia, ami a kódex-ábécé gondos elemzését kívánta meg. Azután az új betűk használatára külön szedéselveket is ki kellett dolgoznia, és a szedőkkel begyakoroltatnia. Hogy mennyi verejtékébe került mindez, alig sejthető; nyomtatványaiából kiderítették, hogy nem egynek a kiadása után átdolgozta az egész típuskészletet, lereszelve róluk a szépséghibákat okozó hegyecskéket, nyúlványokat. De végül is elérte a szinte lehetetlen célt: minden egyes betű „törzse”, középvonala egyforma távolságban állt a szomszédos betűk törzsétől. Joggal mondja Aloys Ruppel: „Egy-egy nyomtatott oldal rendkívüli szépségét és finomságát, amit a csatlakozó betűk következetes alkalmazásával ért el, csodálni fogja mindenki, aki egy Gutenberg-nyomtatványt hozzáértéssel és művészi szemmel tekint meg. Gutenberg ugyanis (hogy Zedlernek egy új kifejezését használjuk), nemcsak technikai lángelme volt, hanem kiváló írásművész is.”

Gutenberg betűrendszere az egykorú kódex-jelrendszert tartotta szem előtt, s azt utánozta abbreviációival, ligatúráival együtt, azért csupán a 42 soros Bibliában összesen 290 betű- és írásjelet használt. De most már értjük, miért nem elégedhetett meg az ábécé 25-25, összesen 50 kis- és nagybetűjével és az akkor szokásos csekélyszámú írásjellel.

A kutatók szorgos vizsgálat alá vetették kiadványait, a kínait meghaladó szorgalmat és nem kisebb éleselméjűséget fejtve ki. A szó szoros értelmében nagyítóval vizsgálták meg minden egyes betűt, egybevetették az összes többivel, elemezték a szedés és a nyomtatás módszereit, táblázatokba állították a sajtóhibákat és a rendellenességeket, igénybe

vették a kémia és a röntgenológia segítségét. Ennek köszönhetjük, hogy a Gutenberg-kiadványok fejlődéstörténete ma már nyomon követhető. Az eredményeket a következőkben foglalhatjuk össze:

Gutenberg összesen négyféle betűrendszert, típusfajta szerkesztett és öntött ki, azonban egy-egy típusfajta is változtatott, kiadványról kiadványra javította. Minthogy egyik kiadványának kelete kétségtelenül bizonyos, a többi is kisebb-nagyobb pontossággal megállapítható a fejlettség foka szerint: a kezdetlegesebbek megelőzik, a jobbak követik. S meg lehet állapítani azt is, hogy egy-egy betűkészletet meddig használt, mikor selejtezte ki. A 4 típusfajta – a velük nyomtatott művek és évszámok jelzésével a – következő:

1. A nagy gótikus típusok = Donatus és Naptár-típus, 36 soros Biblia, 1445–1458, ill. 1464.

2. A középső gótikus típusok = 42 soros Biblia, 1452–1455.

3. A kicsi gótikus, enyhén kerekített típusok = bűnbocsátó levelek, 1454–55.

4. A kétféle legnagyobb gótikus típus = kisebb és nagy Zsoltár-betűk, iniciálék, 1457.

Az egyes kiadványokat tipográfiai szempontból Aloys Ruppel vizsgálta meg, kitűnő módszerrel és részletesen; a legcélszerűbb tehát őt követni.

A Donatus- és Naptár-típusokkal nyomtatott kiadványok a következők:

a) A Mainzi töredék az Utolsó Ítéletről, kb. 1445;

b) A Donatusok;

c) Csillagászati naptár az 1448. évre;

d) Töröknapár az 1455 évre (Turkenkalender);

e) Érvágó és hashajtó naptár az 1457 évre;

f) Cisianus, kb. 1457;

g) III. Callixtus Törökbullája, 1455–1456;

h) A 36 soros Biblia, kb. 1457–1458.

Gutenberg megállapíthatóan 12 évig dolgozott ennek a típusfajta alakításán, s a fejlődést kiadványról kiadványra követhetjük. Mintája az egykorú misekönyv-írás (missale-típus) volt, szögletes fraktúr-betűk, kis csúcsokkal jobbra-balra, ami rácsozatszerű összképet ad. A fővonalak vastagok, emiatt a betűk köpcösek, a nyomtatás tömött. A hibák és kezdetlegességek legjobban a mainzi töredéken szemlélhetők. *Ez a legrégebb datálható, öntött betűkkel nyomtatott könyv*, illetve a könyvnek csak egyetlen lapja; egy régi könyv táblájába ragasztva találták, körülnyesetten, 1903-ban. Minthogy nyomtatásának ideje 1445, a könyvnyomtatás feltalálásának hagyományos dátuma: 1440, nem pontos, öt évvel későbbre kellene tenni. Itt még a betűk szélei tompák, bizonytalanok, annak jeléül, hogy még puha ólomból készültek; azonkívül aránytalanok, a vékony vonalúak vastagok-

kal váltakoznak, jobbra-balra dőlnek, s a nyelvük sem egyforma hosszú, némelyikük elsüllyedt, s alig kapott festéket, másuk kiállt, és vastagon fogott, még a papirost is benyomta. A sorok meg éppen tökéletlenek, föl-le ugrálnak, táncolnak a mesterszó szerint, minthogy a nyelvük nem volt egyforma vastag, s így a vékony nyelvűek feljebb tolultak, a vastagok lejjebb, ha egymás alá kerültek a sorokban. Nézzük például a felülről számított ötödik sor első szavát: „angeliecht”, a tíz betű közül alig akad kettő-három egyformán metszett s a sorvonalon maradó. Egyforma sorvégződésről, „kizárásról” szó sincsen, a „tükör” jobb széle zezzugosan halad, mint a mai gépírásnál. Gutenberg akkor még nyilván nem is törekedett a pontos kizárásra, de már itt is fellelhető szépérzékeivel csak arra volt gondja, hogy a szóközöket egyforma széles „arányosítókkal” („réselekkel, vakbetűkkel”) töltsse ki, vagyis folyamatos szó-sorrendet adjon. Ha mai szokás szerint szaporítja a réseleket, a sorvég jól zár, de a szóközök aránya megbomlik. Később ezt a nehézséget is leküzdötte.

Természetesen nem elégedett meg evvel az eredménnyel, s a típuskészletet állandóan javította. Nem csupán újraöntötte az elkopott betűket, sőt az egész készletet, hanem új, jobb betűbélyegzőket, patricákat is vésett, ahogy a kiadványok sorából megállapítható. Mert aránylag sok művet s nem egy kiadásban nyomtatott evvel a típussal. Csupán a Donatusok 24 különböző kiadásának töredékei maradtak fenn, miket mind evvel a legrégibb készletével nyomott. A legtökéletesebb köztük a 26 soros kiadás, mely már szinte a 42 soros Bibliára emlékeztet: az egész kivitel korrekt, gondos, a betűk élesek s nyilván újra öntöttek, a sorok egyenletesek és egyforma hosszúságúak. – Az 1448 évre készült csillagászati naptár arról nevezetes, hogy keletkezésének ideje egészen bizonyos: minthogy az 1448. évre készült, 1447 végén készen kellett állnia. Még több gyakorlottságot, műgondot árul el, s itt találkozunk először nyomtatott, vörös és kék színű iniciálékkal, amikhez valószínűleg fából faragott típusokat használt. – Az úgynevezett *Töröknaptár* (1455) nem kalendárium voltaképpen, hanem felhívás a török elleni harcra, hónapok-szerinti beosztással. Konstantinápoly eleste (1453) után megnőtt a törökveszély, ez magyarázza a kiadvány időszerűségét; a végén közli a Rómából éppen megérkező, örvendetes hírt, hogy a törökök 1454-ben nagy vereséget szenvedtek a határszáron a magyar seregektől. Ez tehát az első magyar vonatkozású nyomtatvány. Egyetlen, de teljes példánya maradt fenn, címlapja nincs ugyan, de címet már közöl, elsőnek a nyomtatványok között: *Eyn manu[n]g d[er] criste[n]heit widd[er] die durke[n]* („Felhívás a kereszténységhez a törökök ellen”, 48. ábra.). Mind ez, mind az úgynevezett *Törökbulla*, vagyis III. Callixtus pápa felhívása a kereszties hadjáratra, visszaesés a Csillagászati naptárral és a 36 soros Donatusszal szemben; úgy látszik, a régibb betűkészletet használta hozzájuk.

~~Eyn manūg d̄ cr̄stēheit widd̄ die durkē~~

O Almechtig kōnig in h̄mels tron
 Der off̄ ertrich ein dorne crone **W̄n**
 sin streit baner v̄n blude roit Das heilge
 cruce in sterbend̄ not Selb̄ hat getragē
 zu d̄ mart̄ grois **W̄n** d̄ b̄rt̄i dot nackt
 v̄n blois **D**ar an v̄mb menschlich̄ heil
 gelickt̄ **W̄n** v̄ns do mit̄ erloist̄ v̄n̄ erstrickt̄
W̄n den b̄sē syant̄ v̄b̄ w̄den **H**ilff v̄ns
 vorbas in allē st̄nden widd̄ v̄nser synde
 durckett̄ v̄n̄ heiden **M**ache en̄ yren b̄sen
 gewalt leidē **D**en sie zu cōstantinopel in
 kriechē lant̄ **A**n manchē tristē menschē
 begangē hant̄ **M**it fahen martin̄ v̄n̄ dot
 slagē v̄n̄ v̄smehē **A**ls den aposteln vor
 z̄itē ist̄ gescheen **V**mb die x̄ij st̄ucke des
 heiligen glaubē gut **H**alt x̄ij die gulden
 zale in hut **A**uch werden d̄is iar x̄ij nu-
 mer sch̄m̄ **V**isiteren die x̄ij zeichē des h̄im-
 mels d̄in **A**ls mā̄ z̄elet noch d̄in̄ geburt
 off̄enbar **M** • cccc • lxx • iar **S**iebē wochē

A Donatus-típusokkal nyomott kiadványok közé tartozik a 36 soros Biblia is, de sok vitára adott okot, vajon Gutenberg adta-e ki és hol nyomtatták. A kérdés ma már eldöntöttnek vehető, s így a vita ismertetése fölösleges; bizonytalan legfeljebb az marad, hogy Gutenberg őstípus-készlet, elegendő volt-e eme hatalmas – 442 fólió levélre, azaz 1768 oldalra terjedő – munka kinyomtatásához. De bárki nyomtatta is, szükség szerint pótolhatta a hiányokat akár az eredeti matricákról, akár újonnan vertekről. – A nyomtatás ideje 1460–1464, a 42 soros Biblia szövegét adja ennek textus-hibáival együtt, mint Zedler és Dzialzko kimutatták, de tipográfiája nem követi Gutenberg szedéselveit s minden tekintetben mélyen alatta áll a 42 sorosnak. A szedés semmi esetre sem készült a mester felügyelete alatt, csupán egy olyan szedő kezenyomát sikerült felfedezni egy részében, ki Gutenberg műhelyében tanulhatott. Emellett szinte képtelen elgondolás, hogy Gutenberg életműve legfőbb eredményét: a 42 soros Biblia szebb, jobb, takarékosabb típuskészletét félreteszi, s tökéletlenebb, csúnyább és mértéktelenül drágább formában nyomtatja le ugyanazt a szöveget, biztos üzleti kudarcot idézve fejére.

Másfelől nem kétséges, hogy 1460-tól kezdve Albrecht Pfister nyomtat vele Bambergben. Első kiadványa, a *Csehország szántóvető*, szedés-módjában még kevésbé Gutenberg-szerű, mint a 36 soros, s ez adott okot a gyanúra, hogy nem egy nyomdász keze alól került ki e kettő. A 36 soros Biblia bambergi eredetét bizonyítja még, hogy a legtöbb példánya és töredéke itt került elő, és hogy a hozzá használt papírosfajták közül több azonos a bambergi egykorú kéziratok emlékeivel, míg Mainz környékén egyiket sem használták akkoriban.

Mindezek döntő tények, de feleletre vár a kérdés, mint került a betűkészlet Pfister kezébe, s hogyha Gutenberg belebukott volna a kiadásba, hogyan bírta költséggel a bambergi nyomdász? A válasz nem nehéz, mert tudjuk, hogy Pfister 1448-tól 1460-ig a bambergi káptalan szolgálatában állt, pontosabban a püspök titkára volt. A nyomdát tehát nem ő állította fel, hanem a püspök, ki Gutenberg sikerén felbuzdulva, megvásárolta emennek 1455 óta fölöslegessé vált betűkészletét. Költség és haszon nem jött számításba, a kiadás nem volt üzleti célú. Mint Fitz József teljes joggal következteti, a 26 soros Biblia kinyomtatását a püspök rendelte el egyházmegyéje plébániái és kolostorai részére.

A Donatus- és Naptár-féle nagy gótikus típuskészlet 1445–1458 közt alakult ki abban a formában, amelyet a 36 soros Biblia rögzít meg. A 42 sorosét 1450–1455 években készítette el Gutenberg, így amaz meghalottá vált számára, terve sem lehetett vele több üzleti okokból, ezért adott rajta túl könnyű szívvel. A 36 soros Biblia betűi időrendben tehát megelőzik a 42 sorosét. Ezt kell most közelebbről szemügyre vennünk.

Hogy mi teszi a 42 soros Bibliát, Gutenberg egyéb műveihez viszonyítva is, remekművé, javarészt már láttuk: az egykorú misekönyvírást utánozta oly sikerrel, hogy a merev ólombetűk a legpompásabb kódexek kézvonásának elevenségével és szépségével hatnak. A típusok nagyságát, „grádusát” kisebbre szabta a Donatusokénál, formáik és vonásaik kecsesebbé váltak, közelebb kerültek egymáshoz, a nyomtatott felület teltebbé vált. Vegyük még hozzá a csatlakozó- és záróbetűk szabatos használatát, a pontos és finom írásjelezést, a szóképek ritmikáját, végül a kifogástalan sorkizárást, mindezt 1282 fólió-oldalon, azaz 2564 hasábon át, akkor – nem számítva a kézzel végzett rubrikálást – előttünk áll Gutenberg grafikai és tipográfiai teljesítményének képe.

A munka méreteit jól szemléltetik pusztán a legfőbb adatok is. Mint tudjuk, a 42 soros Bibliában összesen 290 írásjegy fordul elő; ebből 47 nagybetű, 243 kisbetű és írásjel. Ezeket mind maga rajzolta, a bélyegzővést, matricázást mással végeztette. A Biblia első kilenc oldalán két hasábon, 40-40 sort szedetett, a tizedik oldalon 41-et, a tizenegyedikről kezdve már 42-t – innen a kiadás neve. Ezzel 32 oldalnyi, azaz öt százalék papír- és pergamenanyagot takarított meg. Ugyanekkor azonban a szedéstükör nagyságán mit sem változtatott, s ezt úgy érte el, hogy minden egyes betű húsából egyharmad milliméternyit lereszelt, az egész készleten végig.

Mekkora volt ez a betűkészlet? Kiszámították, hogy a könyvön hat szedő dolgozott egyszerre, vagyis szedőnként legalább három oldalra terjedő betűkészlettel kellett rendelkeznie: az egyikre a szedésben levő oldalhoz volt szükség, a másik oldal a sajtó alatt volt, a harmadik oldalt szétdobálták. Egy-egy oldal betűinek száma pedig meghaladta a 2600-at, ennél fogva minden szedő legkevesebb 7800 betűvel dolgozott, a hat szedő együtt 46 000-rel. A Biblia első kötetének szedése 648 oldalon 1296 hasáb, a másodiké 634 oldalon 1268 hasáb, összesen 2564 hasáb tehát. S e rengeteg szedéstömeg, nem 25–30, hanem 290 írásjeggyel, végig Gutenberg bonyodalmas szedésrendszere szerint készült, lelkiismeretes pontossággal, sőt „a legkínosabb gonddal”, mint Aloys Ruppel mondja. „A végrehajtásra kétségkívül maga a mester ügyelt. Egészen elvétele találunk vétséget a csatlakozó betűk szabálya ellen. Ezáltal sikerült elérni, hogy a betűk függőleges törzsvonala egy-egy szón belül, mind egyforma távolságban áll egymástól. S a 42 soros Bibliában történt először, hogy az összes sor egyforma hosszúságára súlyt helyeztek. Ezt nem gépiesen vitték végbe, mint ma, hanem az akkori szedő művészi érzékkel dolgozott, s az elválasztó jeleket és egyéb interpunkciót nyugodtan kivitte egy kissé a margóra.” Vagyis az összehatást is figyelték a szedők, s munkájuk valóban „hallatlan teljesítmény” volt, aminőt a mai nyomdaüzemi munkásoktól már elvárni nem lehet.

Mondani is fölösleges, hogy a szedéstükrök a levelek rektóján és verzóján pontosan „találkoznak”, fedik egymást. A festék szép fénylő fe-

kete, jobb, mint az előző nyomtatványoké. Gutenberg először az iniciálék rubrikálást is nyomdailag akarta elvégezni, de nyilván kiszámította, hogy a velejáró munkatöbblet s egyéb nehézség meghaladja a kézi rubrikálás költségét. S ezért abbahagyta. Heinrich Cremer, a Párizsban levő Biblia-példány (1. köt.) rubrikátora a szokásos módon feljegyezte példányára, hogy a rubrikálás, illuminálás és kötés munkáját 1456 agusztusában fejezte be; az 1282 fólió-oldal rubrikálása és a 170 iniciálé berajzolása több hónapig kellett hogy tartson, s így Cremernek legkésőbb 1455 végén kellett kézhez kapnia a nyomdából kikerült példányt. Ez annyit jelent, hogy a pör idején a nyomtatás már készen állott.

Nemcsak papirosra, hanem pergamenre nyomott példányok is készültek. Kiszámították, hogy egy pergamenpéldányhoz 170 borjúnak kellett a bőrét feláldoznia, a hibás íveket nem számítva; a papírpéldányokhoz 340 kétleveles (négyoldalas) ívre volt szükség, ezeket általában ötösével szedték és fűzték egy-egy fogássá. Sok gondot adott a kutatóknak a kiadás példányszámának megállapítása; ez eredmény bizonytalan: 120–150 papírpéldány és körülbelül 30 pergamenpéldány közt ingadozik. Mai fogalmaink szerint meglepően kevés, s épp azért meglepő, hogy így is tetemes hasznot hajthatott. Ha a rendkívül eltérő számítások közül Schwenkeét fogadjuk el, egy nem rubrikált, kötetlen pergamenpéldány előállítása körülbelül 24 forintra rúgott, egy papírpéldányé 17-re, az összesé tehát 2510-re, de benne nincs meg az üzemköltség. Áruk pedig 42, illetve 34 forint, vagyis a bruttó bevétel 6570 forint. A nyereség tehát 4060 forintot tenne ki, az üzemköltség nélkül. Schwenke számításai kissé magas összegeket produkálnak, de ha a költség és bevétel aránya nagyjából helyes, akkor a 42 soros Biblia kiadása igen jó üzletnek bizonyult: több mint 200 százalék hasznot hajtott.

Hanem meg kellett dolgozni érte. A szedés munka sajátosságaiból, következetes eltéréseiből stb. megállapították, hogy hat szedő dolgozott a művön. Oldalanként átlag 1310 betűt, összesen több mint hárommilliót kellett megmozgatniok. A 260-féle írásjegy s a nagy igényű szedésrendszer miatt egy-egy szedő naponta egy oldalnál többet aligha szedhetett ki. Az 1282 oldal így ugyanennyi szedésnapot jelent, azaz egy szedőre 212 munkanap esik. Csakhogy a Bibliával egy időben sok más munkát is végzett a nyomda, hogy mást ne említsünk, a búcsúlevelek tízezreit adta ki. Ha ehhez hozzászámítjuk egyfelől, hogy a középkorban a sok ünnep miatt az év mindössze 280 munkanapból állt, másfelől viszont a napi munkaidő átlag 12 óra volt (nyáron több, télen kevesebb, 8–16 óra közt ingadozott), akkor kiderül, hogy a szedésnek legalább két esztendeig kellett tartania. – A hat szedő hat sajtógép, azaz legalább hat nyomtató számára dolgozott, s ezek munkája sem volt kisebb. A sokféle művelet: a papírnyirkítás, gépre helyezés, hajtogatás, szárítás, a szedésformák cse-

rélése, festékezés stb. mellett, mint a próbák megmutatták, óránként 8-16 nyomtatást lehetett elvégezni. Ismét az 1282 oldalt véve alapul, 185 példányon összesen 237 170 nyomtatóművelet elvégzését jelentette mindez, azaz kereken 2000 tizenkét órás munkanapot. Egy-egy nyomtatóra tehát átlag 333 munkanap esnék, de a fentebb mondott okokból itt is legalább két esztendőtt kell számítanunk.

Tekintélyes, nagy üzem volt tehát az első igazi nyomtatóműhely, de a munkások közül sajnos csak háromnak neve maradt fenn: Peter Schöffer, Heinrich Keffer és Berthold Ruppel. Jegyezzük fel nevüket a többieké helyett is, minthogy az ő tudásuk, szorgalmuk és verejtékük állította talpra Gutenberg lángelméjének szülöttét.

A 42 soros Bibliának ma 44 példánya ismeretes, illetve némelyikének csak egy kötete; ebből 12 pergamen, 32 papírpéldány. A legtöbbet, 12-t Németország birtokolja (P betűvel jelöljük a pergamenpéldányokat): Berlin (P), Frankfurt a/M., Fulda (P, 1. köt.), Göttinga (P), Lipcse (3 pld., két P), Mainz (2. köt.), München, Trier (2 pld., az egyik csonka, a másik csak az 1. kötet). A többi a következőképpen oszlik meg: Burgos, Edinburgh, Elkins Park, Eton, Koppenhága (2. köt.), Lisszabon, London (3 pld., két P), Malvern Link, Manchester, New Haven, New York (5 pld., 1 P), Oxford, Párizs, Pelplin (3 pld. 1 P), Róma (2 pld. 1 P), Saint-Omer (1. köt.), San Marino (P), Sevilla (2. köt.), Szentpétervár, Titusville, Washington (P), Wien. Ezenkívül még harminc helyen őriznek 1-2 lapos töredékeket. Mindezek már el nem idegeníthető kincsnek számítanak, s a legnagyobb ritkaság, ha valamelyikük vásárra kerül. A Sanct-Pauli bencés-klostrom pergamenpéldánya 1926-ban, majd 1930-ban cserélt gazdát, ekkor a washingtoni Kongresszusi Könyvtár vette meg 250 000 dollárért, de az illetékek és egyéb költségek miatt kereken egy és egynegyed millió német márkába került.

A harmadik betűvel, a kicsi, kerekített gótikus típussal nyomtatta Gutenberg a bűnbocsátó leveleket. Ezek sok vitát kavartak fel, még pedig azért, mert tulajdonképpen csak egy levél, egy szöveg van, azonban két kiadásban készült, kétféle betűvel nyomtatott. Minthogy egy nyomda egyazon szedésről akárhány példányt sokszorosíthat, magától értetődőnek látszott, hogy a kétféle szedés két nyomdából került ki. Azonban a dolog nem egészen így áll, amint Ruppel meggyőző érveléssel kimutatta. S a kérdés igen fontos, mert ha nem sikerül bebizonyítani, hogy Gutenberg volt mindkettőnek nyomtatója, akkor fel kell tennünk, hogy egy másik nyomda is működött Mainzban. Ennek azonban semmi nyoma. A dolog megértése végett néhány szót kell ejtenünk a bűnbocsátó levelekről. A „bűnbocsátó” jelző rossz szó, régi jó magyar neve: búcsú. Az egyház kisebb, úgynevezett bocsánatos bűnök elengedését bizonyos áhítatgyakorlatokhoz és jótékony célra való adakozáshoz kötötte: ez volt a búcsú, s a

tisztítóhelyen való vezeklés egy idejének elengedését lehetett vele elérni az egyház tanítása szerint. Nagyrészt ilyen adakozásból építették a római Szent Péter Bazilikát, de a leggyakrabban keresztes hadjáratok finanszírozására fordították a bevételeket. Hatalmas összegekről volt szó, s hasonló esethez fűződnek a Gutenberg-féle búcsúlevelek, imádságok is. Ekkoriban végső veszedelem fenyegette Ciprus szigetét a török hódítás folytán. Ciprus királya, II. János 1451-ben segélyért fordult V. Miklós pápához, aki búcsút hirdetett az egész keresztény világon az 1452–1455 évekre. Az adományok összegyűjtésével II. János Paulinus Zippe ciprusi nemest bízta meg, aki Németországban Diether (másként: Dietrich) mainzi hercegérsek és birodalmi kancellár segítségével szervezte meg a gyűjtést. Itt kapcsolódott Gutenberg nyomdája az ügybe. Mindaddig a levelek ezreit, sőt tízezeit kézzel kellett másolni, s ez nagy időt, sok pénzt emésztett fel. Ezúttal is tízezekről volt szó. Diether mainzi érsek és Zippe kétségkívül maguktól rájöttek, hogy Gutenberg új találmánya az eddiginél össze nem vethetően gyorsabban, jobban és olcsóbban elégítheti ki a szükségletet; s ha nem tudták, Gutenberg bizonyára szívesen megmagyarázta nekik. Hozzáfordultak tehát, minthogy az időben Mainzban és az egész világon más nyomda nem volt. Csakhogy Gutenberg ekkor csupán a Donatus–Naptár-féle típuskészlettel rendelkezett, melynek nagyformátumú betűi nem feleltek meg a célnak: a levelek szövege egész fólióoldalra terjedt volna. Ez megint növelte volna a költségeket: amit az írás megtakarításán nyerne, elveszi a pergamen, a festék és egyéb anyagok ára. Itt volt a pillanat, hogy a nyomdászat megmutassa fölényét a kézírással szemben, és alkalmazkodását a pillanat igényeihez. Gutenberg sem habozott tehát, rögtön kisebb alakú típuskészletet öntött, csekélyszámú betűvel, amennyi a levelekhez elegendő volt. Hogy gyorsabban menjen, egyszerre két patricavésnőket állított munkába, azaz kétféle alfabetum készült, róluk kétféle betűkészlet, s egyszerre két sajtón folyt a nyomtatás. A levélen az adakozó nevére és az összeg beírására szánt helyet üresen hagyták, ennek kitöltése volt az összes kézimunka. Így mind a két fél jól járt, s megindulhatott a gyűjtés.

Egyesek Gutenberg művének tulajdonítják Fust és Schöffer nagy Zsoltárkönyvének típusait is: ennek megkaparintása lett volna a pör igazi célja. De ez az állítás nem tartható. Igaz ugyan, hogy Gutenberg kiadott egy zsoltárkönyvet – csak egy levele ismeretes a Bibliotheque Nationalében –, ám ezen rajta van az ő tipográfiájának minden jellegzetes bélyege, míg Schöfferékén hiányzanak. Főként a legkarakterisztikusabb jegy, a csatlakozás tűnt el egészen, viszont újítás rajta a nyomtatott, színes iniciálé és a zárószöveg. Gutenberg ebben az egyben sehol sem utánozta a kódexet, fel kell tennünk tehát, hogy megvolt az oka rá, tudatosan mellőzte.

Ennélfogva minden kolofonnal ellátott s neki tulajdonított ősnyomtatványnál eleve jogosan gyanakodhatunk, vajon csakugyan az ő munkája-e. Így *Catholicon*nál is (1460), melynek zárószövege a nyomtató nevét nem tünteti fel. Teljesen új s ha lehet mondani, elüt Gutenberg stílusától a könyv kicsiny, kerekded gót típusa is, s ami a legfontosabb, elhagyja a csatlakozó formákat. Végül Fitz figyelmeztet rá, hogy a kolofon Schöffer kedvelt kifejezését használja: a könyv „nem a nádznak, íróvesszőnek, tollnak segítségével” készült.

Evvel megdőlnék a legfontosabb föltevések Gutenberg 1455 utáni nagyobb arányú működéséről. Legfeljebb kisebb iratok, alkalmi kiadványok nyomtatását vállalhatta. Ilyenre utal a legutolsó hír is, amely Gutenberg nyomtató-működéséről fennmaradt. Ez 1461-ből származik, amikor véres viszály dúlt Mainz városában a pápa által letett hercegérségek, Isenburgi Dietrich és az újonnan kinevezett Nassaui Adolf gróf között. A mainziek Dietrichet támogatták, s Gutenberg mint tipografus is részt vett a harcban. Erről szól a mainzi krónika följegyzése: „Dietrich Gutenberg Jánosnál, Mainz első nyomdászánál nyílt levelet nyomtatott, amelyben visszautasítja törvénytelen megfosztását rangjától, s amelyet igen sok példányban a városok házainak falára ragasztatott.” (A plakát-harc divatos fegyver volt, Mátyás király is élt vele.) De a küzdelemben Adolf gróf győzött, és a Dietrich-pártiakat, köztük Gutenberget, száműzte, vagyonukat lefoglalta. A kibékülés hamarosan megtörtént, a száműzöttek visszatértek, sőt Gutenberg az érsek udvari emberévé lett. Nyomtatótevékenységéről azonban mit sem hallunk.

Úgy látszik, a 42 soros Bibliával elérte élete célját: gépre vitte át a kézírást és gépiesen, azaz gyorsan és korlátlan mennyiségben sokszorosítani tudta. Mai nyelven: megteremtette a nyomtatás korszerű, sőt évszázadokra szóló eszközeit és technikáját. Magának pedig annyi vagyont szerzett, amennyiből holtáig gond nélkül élhetett. Fust ugyanis nem fosztotta meg javaitól, s noha a bíróság ítéletét nem ismerjük, föltehetjük, hogy a Biblia nyereségéből megadta a neki járó jogos részt, amire elejétől fogva hajlandó volt. A maga részesedésén kívül bizonyosan voltak egyéb jövedelmei is, mindezeket a kor szokása szerint életjáradékra változtatta át, megmaradt a strassburgi járadéka, s végül az új hercegérsektől 1465-ben javadalomot kapott. Mint művész-mester és mint polgár egyaránt életműve és becsvágya tetőfokára érkezett, találmánya útnak indult, öregségét visszavonult nyugalomban kívánta tölteni. Az érseki javadalom nem volt egy tönkretett, gyámoltalan aggastyánnak adott kegydíj, hanem a kitüntetéssel együttjáró anyagi juttatás, fizetés. Az érsekfejedelem udvarnokává, mai értelemben mintegy tanácsosává nevezte ki: „Mi Nassaui Adolf gróf, Mainz érseke, ezennel közhírré tesszük, hogy tekintettel azokra a szolgálatokra, melyeket kedvelt és hűséges Johann Gutenbergünk nekünk és ér-

sekségünknek a múltban tett és a jövőben is tenni fog, különös kegyelmünk jeléül udvari személyzetünk tagjává nevezzük ki őt. Amíg él, nem fogjuk szolgálatunkból elbocsátani s miután azt óhajtjuk, hogy szerepét minél jobban betölthesse, évente nemeseink udvari öltönyét szolgáltatjuk ki részére, háztartásához hozzájárulunk évente húsz becsű adómentes és vámmentes búzával és két nagy hordó borral, ama föltétel mellett, hogy ez adományainkkal nem fog kereskedni, továbbá élethossziglan kegyesen felmentjük őt mindennemű őr- és palotaszolgálat, valamint a mainzi lakosokra kötelező adófizetések alól. Nevezett Johann Gutenberg mindezek tudomásulvételekor hűséget fogadott nekünk s erre személyesen szentséges esküt tett előttünk. Aminek bizonyítására jelen okiratunkat pecsétünkkel elláttuk Eltvilleben, az Úr 1465. esztendejében, Szent Antal ünnepét követő csütörtökön.” (1465. január 17-én.)

Hírünk van róla, hogy utolsó éveiben megvakult. Könnyen lehetséges, hogy a szemerőltető tipografusmunka tönkretette látását, de a baj lehetett idült ólommérgezés következménye is. „Ritkább tünetcsoport – írja a szakkönyv – az ólmos vakság. A látás néhány óra vagy nap múlva önként visszatér, vagy pedig, különösen ha a látás lassan gyöngült, látóideggyulladás és sorvadás támad, mely állandó rossz látásra vagy vakságra is vezet.

Halálának napját pontosan ismerjük, az eltvillei plébános, Leonardus Mengost jegyezte fel: „Anno Domini 1468. Szent Balázs napján (február 3-án) meghalt a nagyrabecsült mester, Henne Genssfleiss, kinek Isten irgalmazzon.” Ugyanez év február 26-áról keltezve fennmaradt Conrad Humerynek, Gutenberg hívének és támogatójának nyugtája, melyben a hátrahagyott nyomdafelszerelés átvételét igazolja: „Én Conrad Humerij doctor ezennel elismerem, hogy a nagyméltóságú fejedelem, az én kegyes és kedves uram, Adolf mainzi érsek úr átadott nekem formákat, betűket, műszereket, eszközöket és egyéb nyomtatáshoz szükséges dolgokat, melyeket Johann Gutenberg halálakor hátrahagyott s amelyek engem illettek és most is az enyéim.” – Lehetséges tehát, hogy Humery még Gutenberg életében zálogjogot szerzett reá; a 42 soros Biblia típusanyaga s a hozzávaló felszerelés volt ez, melyet egy évvel utóbb Schöfffernek adott el. Schöfffer használta is, de a maga módszerei szerint s elég gyéren; úgy látszik, nem volt szüksége rá.

Gutenberget a ferencrendi barátok templomában temették el, Adam Gelthus mainzi jogtudós emelt neki síremléket, amint a megőrzött sírfelirat mondja: „Adam Gelthus állította ezt a sírkövet a halhatatlan emlékezetű Johann Genssfleischnek, a nyomtatás feltalálójának, aki minden nemzet és minden nyelv előtt rendkívüli érdemeket szerzett. Csontjai a mainzi Szent Ferenc egyházban örök nyugalomban porlanak.” – A sír azóta a templommal együtt nyomtalanul elenyészett.

Az ősnyomdászat

A könyvnyomtatás feltalálását példátlan siker koronázta. A nagy felfedezések kora ez, s a szedésnyomás döntő súllyal sorakozik közéjük. Ezért mondtuk, hogy az alkotó gondolat s a kor szerencsés találkozásának hőse Gutenberg. De sikerét nemcsak az biztosította, hogy fogadásra kész, termékeny talajra hullott, hanem bizonyos belső dinamika is lendítette terjeszkedését. Gondoljuk el: megszületik egy mesterség, mely százszorosán felülmúlja elődjének teljesítő képességét; ahogy Uldrik Han egyik kiadványának joggal dicsekvő kolofonja mondja: *Imprimit ille die, quantum non scribitur anno* („Egy napon annyit nyomtat, amennyit egy év alatt nem lehet írni”). S teljesen készen születik meg, úgy látszik, technikáján nincs mit fejleszteni, céljának tökéletesen megfelel, csak át kell venni eszközeit, s a mester máris minden igényt ki tud elégíteni velük. S ezek az eszközök könnyen hordozhatók; néhány tucat betűbélyegző vagy anyaminta, öntőműszer, szedővas – ennyi az egész. Papiros, ólom mindenütt szerezhető, a betűket napok alatt ezrével lehet kiönteni, az egyszerű sajtógépet bármelyik ács vagy maga a nyomdász is felállíthatja. A munka végeztével beolvasztja ólmát, s odábbáll.

Itt az oka, hogy ez a ma annyira helyhez kötöttnek látszó mesterség különös módon mint vándoripar jelentkezik, s kezdi meg diadalútját. És minthogy kitanulása nem nehéz, bárki gyorsan mesterré lehet, a mestereket pedig szűz, szabad tér várja mindenütt, előd és versenytárs nincsen. Ez a helyzet s a könnyen hordozható felszerelés a vállalkozó kedvnek rendkívüli ösztönzéseket adhatott, és ez az, amit a találmány belső dinamikájának nevezünk.

Már felsoroltunk néhány példát, mily lelkesedéssel fogadta a kor Gutenberg találmányát. De még ma is meglep, mily gyorsan, a felfedező munkával egyidejűen terjedt a hír, s mily rögtönösen megértették jelentőségét, egyik bizonyosságául annak is, hogy őt tartották a feltalálónak. VII. Károly francia király 1458. október 4-én kelt rendeletével éremvésőjét, Nicolas Jensont Mainzba küldi, mert ott „messire Jehan Guthemberg chevalier”, a vésésben és a betűk előállításában ügyes ember, feltalálta a

művészetet, hogyan lehet poncolókkal és betűkkel nyomtatni. Ez az első hivatalos okmány a nyomdászat terjedéséről. Ugyanakkor vagy egy évvel később már működik Johann Mentelin nyomdája Strassburgban. 1460-ban Albrecht Pfisteré Bambergben. 1462-ben egy német nyomdász a Po és az Arno közt nyomtat olaszul; 1464-ben a subiacói kolostor apátja két német nyomdászt fogad fel; 1466-ban Ulrich Zell Kölnben nyomtat, 1467-ben a Bechtermünze testvérek Eltville-ben, 1468-ban Günther Augsburgban. S három évtized alatt, 1500-ig, az ősnymdászat térképe így fest, az eddig ismert adatok szerint: 18 ország 260 városában 1125 nyomda működött vagy működik; Olaszországban 536, Franciaországban 195, Németországban 179; városok szerint: Velence 150, Párizs 56, Bologna 46, Lyon 41, Róma 39, Köln 32, Milano 31 nyomdának adott otthont. Ezek persze gyakran rövid életűek voltak. Kiadványaikból a GW körülbelül 40 000-et regisztrált eddig. A példányok száma sem megveendő, ha összegezhetnők, sokmillió eredmények jönnének ki, s a latin nyelv nemzetközivé tette az árut, a könyvek százával utaztak Danzig és Lyon között. A Koberger egyetlen kiadványából, a Schedel-krónikából Buda látképével több mint 500 példányt küldött Olaszországba, s azonkívül további szállítmányokat Párizsba, Lyonba, Toulouse-ba, Strassburgba, Baselbe, Bambergbe, Frankfurtba, Ingolstadtba, Lübeckbe, Danzigba, Breslauba, Posenbe, Krakkóba, Prágába, Passaubá, Bécsbe, Budára, Grácba.

Meg kell kísérelnünk az eligazodást ebben a rengetegben, de kérjük az olvasót, ne várjon teljességet. Három mozzanatot emelünk ki, amelyek segítenek korszakválasztó vonalat húzni a nyomdászat történetében. Az első mozzanat s egyúttal korszak, a terjeszkedés ideje, nagyjából 1500-ig tart. A nyomdászat „bölcsőkora” ez: *prima typographiae incunabula*, Bernhard von Mallinckrodt kifejezése szerint (*incunabulum*: bölcső), aki 1639-ben Kölnben megjelent *De ortu et progressu artis typographicae* („A nyomtatás művészetének eredete és fejlődése”) c. munkájában először használta ezt az elnevezést. Ugyancsak ő jelölte meg a bölcsőkorszak határát is az 1500. évben. Másodízben a francia Philippe Labénál tűnik fel az *incunabulum* szó (*Nova bibliotheca librorum manuscriptorum*: „A kéziratos könyvek új tára”, 1653), míg aztán a 18. században általánossá vált. Nálunk azonban nem honosult meg a magyar fordítása, hanem az ősnymtatvány és ősnymdászat kifejezést használjuk.

A kijelölt időpont – 1500 – vitatható, de már hagyományossá lett, s nyomós okok szólnak mellette. Az egyik az a változás, amely a könyvnyomtatás és a társadalom viszonyában ez idő tájt már kialakul, a másik az újító egyéniségek fellépése, akik felismerik a nyomtatás technikai öntörvényűségét, s megteremtik a mai értelemben vett könyvet. A három

döntő mozzanat tehát: a földrajzi elterjedés, a társadalmi környezet hatása és az újítás vagyis a végleges elszakadás a kódextől, a középkortól.

Természetesen már a terjeszkedés is sok társadalmi tényezőtől függött, azonban a könyvtermelés anyaga, a nyomtatványok tárgya, szellemi tartalma nagyjából megmaradt a középkori keretek között. De rendkívül fontos, hogy a nyomtatóipar művelése nem állt céhkényszer alatt: a cenzúrától eltekintve, korlátozásoktól, szabályoktól függetlenül fejlődhetett. Semmiféle előírás, törvény nem szabta meg a kiadványok példányszámát, a velük való kereskedés területét, az egy-egy műhelyben alkalmazható dolgozók számát, mint a céheknél általában. Ezáltal a nyomdászat – ahogy Hermann Barge írja – egyszerre azoknak a kora kapitalisztikus vállalkozásoknak a sorába állt, amelyek már a 15. században, különösen kereskedelmi téren, mindenfelé feltűnedeztek, és fejlődésnek indultak. Eleinte, érthető okokból, csak német mesterek terjesztik az új találmányt Európa-szerte, s az első olasz, francia, angol nyomdászok is vándorolnak, vagy külföldre mennek a mesterséget kitanulni; ez még nem igazi nemzetköziség. Az első, valóban kapitalisztikus és nemzetközi tünet egyes cégek, „firmák”, azaz „rögzített” üzletek állandó jellegű fiilálé-alapítása, vagy ilyenek sora odahaza és külföldön. A mainzi Fust-Schöffner nyomda, Gutenberg utóda, Frankfurt am Mainban és Párizsban alapít leányvállalatot, a speyeri Peter Drach Frankfurtban, Lipcsében, Strassburgban, a nürnbergi Anthon Koberger pedig az egész nemzetközi könyvkereskedelemben vezető helyre tesz szert. De ezek még elszórt tünetek. Általában egy-egy nyomda működése helyi szükségletekhez alkalmazkodik, s tulajdonosa egy személyben betűöntő, nyomdász, kiadó, kereskedő. Ez meglehetősen ingataggá tette az egyes műhelyek erősödését, fejlődését; egyik oka lett egyfelől a vándorlásnak, másfelől a versenyképesebb vállalkozók felülkerekedésének. Már ekkor feltűnnek kisebb, gyengébb nyomdák, melyek a nagyobbaknak bér munkát „szállítanak”. Az egyik nyomdász meggazdagszik, a másik eladósodik, s híreink vannak bérviszályokról mesterek és legények között. Így már 1471-ben, azaz 25 évvel a nyomtatás megindulása után, a bázeli nyomdamunkások szabályszerű sztrájkba léptek, mert megtiltották nekik, hogy a munkafeltételek megjavítása érdekében szervezkedjenek, s csak a városbíróság közvetítésével sikerült megegyezést elérni. A városi tanács végzése elég érdekesek: a mester köteles legényeit tisztességesen ellátni, a fegyelmezetlen munkást elbocsáthatja, de bérét ki kell fizetnie; a legény viszont bármikor kikérhette bérét és távozhott; minden szerződésnek legalább fél évre kellett szólnia. Jellegzetes azonban az a rendelkezés, amely a munkások szervezkedését, közös fellépését szigorúan tilalmazza: az osztályharc világos megnyilvánulása. Azonban az ellentét a munkaadók és a munkavállalók közt nem volt oly éles, mint a többi

iparban; maga a mesterség félig-meddig tudománynak, egykorú szóval „művészetnek” (*ars*) számított, mai szóval magasrendű szakmunkának, s a korhoz képest valóban magasabb képzettséget követelt. Nem volt ritka az akadémiai, azaz egyetemi végzettségű, „graduált” nyomdamunkás, és némi általánosítással azt mondhatjuk, hogy a szedők a régi világi és klerikus könyvmásolók közül, azaz a deákos műveltségű rétegből kerültek ki; mindenesetre az ő munkájukat folytatták. A korrektorok közt meg éppen gyakori a tudós, nemegyszer hírneves ember; igaz, hogy munkájuk jóval több volt a mai hibajavításnál, ők voltak a kiadók jobb keze, a szövegek sajtó alá rendezői. Ez a helyzet az összes nyomdamunkásnak társadalmi rangot, megbecsülést szerzett.

A bérek a munkakörök szerint természetesen különbözők voltak. Eleinte a régi céhrendszer hagyományai adták meg a munka keretét: a legények a mester patriarkális felügyelete alatt álltak, tőle kaptak szálalást, élelmezést s ez minden szerződésben benne foglaltatott. Mihelyt azonban a műhelymunkát a fejlődés folyamán egyre nagyobb üzemesítés váltotta fel, s a dolgozók száma nagyra nőtt, a rendszer nem volt fenntartható. Az ellátáson kívül havi bér járt; a szedőké és a nyomtatóké nagyjából azonos volt. Henricus Mayer német nyomdász 1493-ban három szedőt szerződött havi két tours-i tallér bérrel, három nyomtatót, az egyiket öt, a másikat három, a harmadikat két tallérral; a korrektor évi 50 rajnai forintot kapott. Perugiában 1476-ban havi két és fél arany egy nyomdászlegény bére; egy bázeli nyomdában a szolga három forintot kap. Jóval magasabb a korrektorok díjazása, ezek azonban a legtöbbször a képzett emberek, sőt a tudósok sorából kerültek ki, nekik kellett ügyelniük a szövegepségre, s általában a kiadói munka tudományos részét látták el. Díjuk havi 30–40 arany körül járt, de tudósa válogatta; a bolognai Andreas Portilia 1473-ban Petrus Nicolai de Zonis jogi doktort szerződötti korrektornak, munkadíjul kötetenként 120 aranyat és egy ingyen példányt fizet.

Egyébként már a bölcsőkorban megindul a nyomdászat belső, szakmai fejlődése, elszakadása a kézírástól, s lassan tapogatózva érvényesül az, amit a könyvnyomtatás öntörvényűségének nevezünk. A nyomtatott könyv semmiképp sem ugyanaz a termék, mint a kézzel írott; elég csupán arra utalni, hogy teljességgel másfajta munka hozza létre. Gutenberg még azt hitte, hogy a nyomtatás célja a kézírás utánzása, s félreértésének zseniális megoldása gyakorlatilag az lett, hogy erre a célra egészen más természetű munkanemeket talált fel. A terjeszkedés, az üzemi munka gyarapodása aztán oszlatni kezdte ezt a félreértést. Nincs módunk és terünk az alakulás e folyamatainak leírására, de elégséges, ha csupán az eredményeknél állapodunk meg. Először is a nyomtatás kezdő idejében használt s a kódexektől átvett misszálé-írás ünnepélyes, nagy formátu-

mű betűi alkalmatlannak bizonyultak a nyomtatás, a könyvtermelés céljaira. Már Gutenberg, utóbb Schöffer tömegkiadványaikhoz kisebb típusokat öntöttek. Ezek megadhatták a példát, de az egyetemes érvényű mérték, a minta hiányzott, minthogy maga a gót kézírás ezernyi árnyalatú duktussal szolgált. Az első nyomdai típusok még ezek közt tétovázának, s eddig mintegy 2000 félét rostáltak össze az ősnyomtatványok korából. De a tömegtermelés kikényszerítette a normalizáló törekvéseket. Egyidejűleg úgy látszott, hogy a kis alakú antikva kerekedik felül; noha német eredetű (Adolf Rusch, Strassburg, 1464), a déli latin országokban általánossá lett. Német földön azonban nem tudta a gót formákat kiszorítani. Változatok jöttek létre, csakhamar elhagyták szülőhazájukat, nemzetközivé váltak. Szokássá lett a típusfajtákat a könyvek fajtái, tartalma szerint alkalmazni. A 15. század utolsó évtizedeiben az egyházi könyveket általában mindenütt gót típusokkal nyomják, a tudományos, tehát latin nyelvű műveket a bolognai egyetem lekerekített gótikus rotundájával, az antikva a haladó, humanista, főként olasz munkák és latin klasszikusok betűformája lett, mint volt a kódexekben is, a nemzeti nyelvű (*lingua vulgaris*) szövegek pedig a gótikusból kialakított, nem éppen tetszetős bastardát, „fattyúbetűt” kapják.

Lassú ütemben megkezdődik a kódexírás maradványainak kiszorítása is: az ikerbetűk és rövidítések (ligatúrák és abbreviációk) csökkentése. Schöffer ugyan egyszeriben elhagyja őket és már 1460-ban bevezeti a nagyobb címbetűs sorok szedését a kisebb szövegbetűsök elé vagy közé; ő alkalmazza először a nyomtatott többszínű iniciálét is. A rubrikálás, az iniciálé és a kolofon megmarad ugyan, de feltűnik a könyv elejére tett cím, sőt a megjelenés helye, évszáma s a nyomdász neve vagy cégjegye: az impresszum. Gutenberg maga nem használt zárószöveget; az első nyomtatott kolofont Fust és Schöffer illesztik a nagy Mainzi Zsoltárkönyv (*Psalterium Maguntianum*) végére, a megjelenés évével (1457), büszkén nevezve magukat a mű alkotóinak, tipográfiai újításaik önérzetében: „Ez a zsoltárkönyv a nyomtatás és betűkészítés művészi feltalálása útján készült minden tollal való írás nélkül, és Isten dicsőségére végbe vitetett Fust Johann mainzi polgár és gernsheimi Schöffer Peter által 1457-ben, Mária mennybemenetelének előestéjén.” – Második záró szövegük a *Catholicon* végén áll, s nem nevezi meg a nyomtatót. A névtelenség és a szöveg fogalmazása, hangja adott okot rá, hogy Gutenbergnek tulajdonítsák, érdemes tehát magunk elé idézni: „A legmagasabbnak segítségével, akinek intésére a gyermekek nyelve beszédessé válik és aki gyakran a kicsinyeknek nyilvánítja, amit a bölcsek elől eltakar, e jeles könyv, *Catholicon*, a Megtestesülés 1460-ik évében a hírneves német nemzet kegyes városában, Mainzban, amelyet Isten kegyelme a fennkölt szellemnek oly világosságával és bő ajándékával a Föld többi népének

elébe helyezni és kitüntetni méltatott, nem az íróknak, íróvesszőnek, tollnak segítségével, hanem a mintáknak és formáknak csodálatos összeműködésével, beosztásával és mértékével nyomtatott és készített. Ezért adassék Neked, Szent Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek, a Hármaskörnek dicséret és tisztelet; és te, Catholicon, a könyvben szólaltasd meg az Egyház dicséretét és ne szűnj meg a jóságos Máriát magasztalni. Deo gracias.” – Ez az alázatosan-önérzetes hang jól illik ugyan a kor stílusához, de a szöveg szokatlan, s nyilván teológus műveltségű papi ember fogalmazása, ki gondosan beleveszi vallásának legfőbb tanításait. (Vö. a Luther előtti hitszakadás-mozgalmak.) Másfelől nem alap nélkül mondja Hermann Barge, hogy van benne valami ünnepélyes és valómásszerű, sugallója annyira egybenőttnek látszik a nyomtatás feltalálásával, hogy minden isten iránti alázata mellett, szinte személyes büszkeséggel tekint rá. „Mindez Gutenbergre vall. Ki másnak lett volna joga a »minták és formák csodálatos összjátékát« dicsérnie, ha nem a feltalálónak?” Nos, miután egészen bizonyos, hogy nem Gutenberg volt a nyomtató, más magyarázatot kell találnunk. A *Catholicon* („Egyetemes könyv”) a középkor kedvelt lexikona volt, nem „devotionalis”, kegyes olvasmány tehát, hanem tudományos, terjedelmében is jelentős, üzleti szempontból pedig nagy vállalkozás. Minde jelentőség tudatában Fusték, úgy látszik, nem elégedtek meg a szokásos egyszerű zárószöveggel, szebbet, nyomatékosabbat kívántak, s ezért tudós embert kértek a megfogalmazására. A művelt és tudós pap pedig tudatában volt a nyomtatás nagy jelentőségének, ünnepélyes, emelkedett szavakkal méltatta, s ez az, amit Barge és mások a találmánnyal való egybenőttségnek éreznek. Végül mindebe beleoltotta a német ember, sőt a mainzi polgár jogos patrióta-büszkeségét is. Így jöhetett létre ez a sokat vitatott dokumentum, s hogy Schöffer és Fust nem kívánta nevének beszövését, ízlésre és stílusérzékre vall, s dicséretükre válik. – Jegyezzük fel még, hogy ugyancsak ők használnak először cégjelet (1462) nagy Biblia-kiadásuk végén, faágra akasztott két cégér (címer) formájában.

Teljesebb szakítást jelentenek a kódex-hagyománnyal a külön, önálló címlap kialakításának első kísérletei. A párizsi Jean Dupré a *Missale Verdunensis* (1481) első lapján megadja a szerző nevét, a könyv tárgyát, az évszámot azonban a kolofonban közli. Példáját néhány strassburgi nyomtatvány követi 1483–1484-ben. Az első teljes impresszummal: a cím a szerző, a hely, az évszám és a nyomtató jelzésével ellátott címlap 1484-ben tűnik fel, ez is Peter Schöffer kiadványa: *Herbarius Maguntie impressus. Anno (MCCCC)LXXXIII*. („Füveskönyv, Mainzban nyomtatva, 1484. évben.” A címszöveg alatt a nyomdászjelvény, 49. ábra.) Ezeknek a kezdeményezéseknek nem lett folytatásuk egészen 1500-ig, amidőn a

lipcsei Wolfgang Stöckel egyik kiadványán ismét megjelenik a teljes címlap. A szokás aztán a 16. század elejétől fogva általánossá lett.

A könyvdísz, a fametszetes illusztráció egy ideig a kódexekben kitaposott útját járja: könyvről könyvre vándorol, s követi példáját a pusztán ornamentális célból faragott fadúcos dísz is.

Ezek a technikai, formai újítások az első tapogatózó lépések a könyv magasra lendülő útján. A nyomtatott könyvben azonban a szellemi termelésnek új, dinamikusabb hordozója, segítője, sőt ihletője jelent meg, minden addiginál fürgébb, szaporább, ellenállhatatlanabb. Sem Gutenberg, sem az ősnyomdászok nem sejtették, hogy mesterségük a történelmet irányító erők sorába fog lépni. Maga Gutenberg nem akart egyebet adni géppel – tehát olcsóbban és nagyobb számban – írott kódexnél. Az első nyomdászok pedig abban látták és keresték boldogulásukat, mesterségük felvirágzását, ha a fennálló rend szolgálatába állnak. Mint a politikai és a társadalmi életben, e téren is jócskán érvényesült még a feudális berendezkedésű intézmények és az egyház hatalma. A könyvtermelés túlnyomó része egyházi célú, vallásos tartalmú. Kétségtelen, hogy a közérdeklődés is leginkább a vallásos és erkölcsösítő irodalom felé fordult, s mellette a régi közkedvelt világias műfajok, olvasmányok és közhasznú kiadványok felé. A meséskönyvek, mondagyűjtemények, útleírások, naptárak, új, olcsó kiadásainak száma egyszerre megnő. Új s már a nyomtatásból születő műfaj az újság őse, az egy-két leveles röplap a nagyvilágban történő eseményekről. A nagy nyüzsgés csakhamar felébreszti az egyházi hatóságok aggályait, s életbe léptetik a cenzúrát. A cenzúra először Kölnben üti fel a fejét: 1479-ben az egyetem rektora és dékánja IV. Sixtus pápától megszerzi a felhatalmazást, hogy az eretnek tartalmú nyomtatványok ellen egyházi büntető eljárást alkalmazzanak. Törvényerejű s így nagy jelentőségű volt Berthold mainzi érsek 1485-ben kiadott rendelete a frankfurti vásár után „a nyomtatott könyvekben feltűnő visszaélések és tévedések” ellen; megbízta a frankfurti városplébánost, hogy a nyomtatott és németre fordított műveket vizsgálja felül.

Látjuk, a könyvnyomtatás forradalmasító hatása a „bölcsőkorban” még alig érvényesül, a termelés nagyjából a középkori keretek közt marad. A haladás lényegében annyi, hogy a régi írott szellemi vagyont, némileg megtoldva, szélesebb körben, hasonlíthatatlanul nagyobb mennyiségben sokszorozítja és terjeszti el. A 16. század mozgalmaiban azonban az élen harcol, illetve maga válik a legélesebb fegyverré.

*

Ezt a szerepet az ősnyomdászok készítették elő, s ahogy mondtuk, feladatuk az új „művészet” elterjesztése volt. Tevékenységük, nem fáradó

szorgalmuk arányairól fogalmat ad a terjeszkedésnek pusztán földrajzi képe is. Most tehát bejárjuk a térképet, annál inkább, mert így a helyi változatokról, teljesítményekről is képet kapunk.

Németföld, a találmány szülőhazája áll természetesen az első helyen, s itt is a bölcső-város, Mainz. Schöffer folytatja Gutenberg művét (Fust csak csendestárs); hivatott tipográfus, a legelsőkhöz kell sorolnunk. Párizsban mint könyvmásoló és kalligráfus működött, innen került Gutenberg mellé, s valószínű, hogy grafikai tudása, szakértelme, rátermettsége már a mester környezetében is kiemelkedő szerephez juttatta. Tudását érző, becsvágyó ember lehetett, Gutenberg távozása után azonnal cégtárs lett, a műhely élére állt, feleségül vette Fust leányát, azaz benősült. De nem orozta el a feltaláló szellemi javait, mint sokan hitték és hiszik, sőt inkább meglepően önállónak mutatkozott; hálátlan sem volt, csak éppen nemigen állt módjában maradandó formát adnia érzéseinek. (A zárószövegekben kellett volna?) Fitz szerint Gutenberg hagyatékát, a 42 soros típuskészletét pusztán kegyeletből vásárolta meg Humerytől, s családjában is ápolnia kellett a mester tiszteletét, mert fia, Johann, két évvel atyja halála után (1505) Lívius-kiadásának Miksa császárhoz intézett ajánlásában hangsúlyozottan kijelenti, hogy „a könyvnyomtatás csodálatos művészetét 1450-ben találta fel a mindennemű mesterségekben járatos Johannes Gutenberg”. – Peter Schöffer keze alatt kibővült, és hamarosan felvirult a nyomda, mutatja a nagy Zsoltárkönyv művészi kiállítását, e sokban új technikai remek, a nagyméretű Catholicon, teljesen új típusokkal, – mindkettő az első öt esztendő alatt, s mutatja szak-

**Herbarius • Ma-
guntie impressus •
Anno 7c. lxxxiii.**

49. ábra. A „Herbarius” címoldala a faágra akasztott két cégérrel

mailag elsőrendű kiadványainak további sora. Cicero-kiadása (*De officiis*, „A kötelességekről”, 1465) az első nyomtatásban megjelent klasszikus. Nagy sikert ért el említett, számos fametszettel díszített *Herbariusa* („Füveskönyv”, 1484), úgy hogy a következő évben már németül is kiadta, újabb képekkel; utána többhelyt mások is lenyomatták. Nagy díszmű a *Chronik der Sachsen* („Szász krónika”, 1492), s jeles orvostudományi könyv Johann Cube munkája, a *Gart der Gesundheit* („Egészség kertje”). Ezek a kiadványok már jelzik az érdeklődés növekedését a profán tárgyú munkák iránt. Schöffer 1503-ban halt meg, virágzó műhelyét fia, Johann vezette tovább.

Kiadás szempontjából igen érdekes könyv Bernhard Breydenbach műve: *Peregrinationes in Terram Sanctam* („Zarándoklatok a Szentföldre”, 1486). A szerző eleve avval a szándékkal indult Keletre, hogy tapasztalatairól útleírást fog kiadni, s magával vitte Erhard Reuwig utrechti festőt, hogy hiteles helyszíni megfigyelések alapján illusztrálja könyvét. Reuwig kitűnő illusztrátornak bizonyult, kép és szöveg eleven egységbe

res hoc finem accepit tristis profusus et infelicem.

Hoc modo equitant Thurci tempore pacis dū ob aliquā solemnitate sue solacij causam festiniori videntur apparatu. Guerrarū vero tpe eodē pene habitu s̄ armatura alia ensibus scz accincti ⁊ c̄ in plū p̄gūt.

51. ábra. Szövegpróba és fametszet a „Zarándoklatok a Szentföldre” című könyvből (1486)

olvad a műben. Reuwig magát nevezi meg a könyv nyomtatójának, de a típusokból kétségtelen, hogy Schöffer műhelyéből került ki. – A mainzi ősnyomdászok közül kiválik Johann Numeister; pályája három-négy adatba sűrítve is jellemző az úttörőkre. Valószínűleg Gutenberg tanítványa volt, majd Itáliába vándorolt, s Folignóban nyomtatta hírneves Dante-őskiadását, az első olasz *editio princeps*et. Hazatérve Mainzban működött egy ideig, de ismét vándorútra kelt, utoljára Lyonban tűnik fel.

Gutenberg életében még öt Rajna menti város állított nyomdát. A legkorábban Johann Mentelin Strassburgban, 1460 előtt. Nem tudjuk, hol tanulta mesterségét, s ez a körülmény meg a korai dátum adhatott okot rá, hogy utódai az ő számára követeljék a könyvnyomtatás feltalálásának dicsőségét. Egyébként ő adta ki az első német nyelvű Bibliát egy középkori fordítás szerint, s ez maradt a Luther-előtti 14 német Biblia-kiadás szövege. Strassburgban a század végéig nem kevesebb, mint húsz (20) ősnyomdász működött, köztük Adolf Rusch, az első antikva-típusok alkotója.

Bamberg következik időrendben; első ősnyomdása, Albrecht Pfister (1460), Gutenberg 36 soros Bibliájának (vö. a fentebb tárgyalattal) típusaival dolgozik, mint már láttuk; tőle származnak az első értékes illusztrált kiadványok. – Köln az első egyetemi város, mely nyomdának adott otthont; Ulrich Zell vezette 1466-tól, Schöffer vagy talán Gutenberg tanítványa s az egyetem hallgatója, akinek tanúskodása oly fontos szerepet játszik a feltalálás történetében. Heinrich Quentell „Kölni képes Bibliá”-ja arról nevezetes, hogy 125 illusztrációja Dürerre és Holbeinre volt hatással. Rajtuk kívül még 28 nyomdász állít műhelyt Kölnben, de termelésük csak mennyiségben jelentős. – Eltvilleben a Bechtermünzestestvérek működése (1467–1480) nem számottevő, annál fontosabb állomás a svájci Bazel, ahol olyan mesternevek tűnnek fel, mint Auerbach, Kessler, Bergmann, végül az új században Froben (Frobenius Johannes). Johann Auerbach a párizsi egyetemen a *magister artium* fokozatát nyerte el, és nem kisebb professzor, mint Johannes a Lapide vezette be a tudományokba. A nyomdászatot Velencében tanulta, s így érthető, hogy kiadványaival ő egyengette a humanizmus útját Németföldre, felelevenítve a Rusch óta elhanyagolt antikva formát (1477). Nikolaus Kessler kiadványai Dürer által rajzolt fametszetese címlapjaikról nevezetesek. Johann Bergmann von Olpe nyomdájából került ki Sebastian Brant kultúrtörténetileg fontos munkájának, a *Narrenschiff*nek („Bolondhajó,” 1494) első kiadása a benne felsorolt 112 fajta bolondság kitűnő illusztrációjával, alattuk Brant három-három verssoros magyarázatával. – Augsburgban Günther Zainer neve mellett kell megállni (1468–1478), dúsan alkalmazza az illusztrációt, noha kép és szöveg teljes összehangolásáról még nála sem lehet beszélni, de az iniciálé és a könyvdísz nyomdai

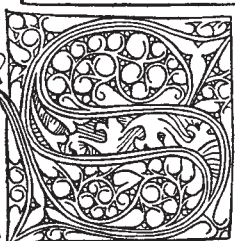
alkalmazásában úttörő. Kezdőbetűk nyomtatására addig csak Schöffert tett kísérletet a Zsoltárkönyvben, de abbahagyta. Zainer fadúcos iniciálékat faragtatott, így például az úgynevezett „gyöngyvirág-ábécét”, egységes szép stílusban. Ezekkel s 112 képpel díszítve nyomtatta legnépszerűbb kiadványát, Jacobus de Voragine *Legenda aurea*-ját („Aranylegenda”, 52. ábra, szentéletrajzok). – Nürnbergben a huszonöt éves Anthon Koberger indít el hatalmas üzemet (1470–1526), virágzása tetőfokán 24 sajtóval és 100 legénnyel dolgoztat, egyúttal tevékeny könyvkereskedő, üzleti hálózata messze terjed. Sokágú munkásságára jellemző, hogy az első magyar nyelvű nyomtatványt is ő adta ki 1484-ben, a Szent István jobb kezéről szóló éneket; ennek sajnos eddig egy töredéke sem került elő, csak a vers első szakaszának szövegét tartotta fenn egy kéziratos feljegyzés:

O deucheoseeges zenth job keez
mel’et magyar ohaitua neez
draagha genche neepeunknec
nag’ eoreome ziueunknec.

(„O dücsőséges szent jobb kéz / melyet magyar óhajtvá néz / drága kencse népünknek / nagy öröme szívünknek.”)

Ugyanitt állít nyomdát az európai híré csillagász és matematikus Regiomontanus (polgári nevén Johann Müller) pusztán csak azért, hogy a tudományos művek nyomdai előállításának nehézségeit leküzdje; Mátyás udvarának is vendége volt, s a humanisztikus törekvéseket igyekezett összekapcsolni az egzakt természettudományok korszerű művelésével. – Speyerben Peter Drach kiadványa, a *Spiegel menschlicher Behaltnis* („Az emberi maradandóság tüköre”) különös fametszeteivel a művészet-történetben játszik szerepet. – Ulmban Johann Zainer, Günther testvére fejt ki sokoldalú kiadói tevékenységet 1472-től, orvosi munkát ad ki a pestisről, továbbá a Német krónikát, Boccaccio művét a híres asszonyokról többek között, végül a nagy sikerű Aesopust, melynek karakterizálásra törekvő, eleven ember- és állatábrázolásai iskolát csináltak, a fametszetek mestere azonban ismeretlen. – Lübeckben nagy hírre jut a cégjegyről elnevezett Mákfej-nyomda (*Mohnkopfdruckerei*), a kapitalisztikus fejlődés új, különös tünete, hogy tulajdonosai váltják egymást, de a cég, a „firma” marad; nevezetes kiadványai: egy gyönyörű képes haláltánc-sorozat, a népi eredetű Róka-vers (*Reynke de Vos: Reineke Fuchs*) és Brant Bolondhajója. – Würzburgban feltűnik a rézmetszetes képdísz, Esslingenben Konrad Fyner dúsan díszített, ritka kiadványai hoznak új stílust, míg a Habsburg-főváros, Bécs ősnyomdászata meglepően jelentékeny.

Wie hebt sich an das sumer teil
der heyligen leben vnd tzu dem
ersten von dem lieben heyligen
lezer sant ambrosio dem bischoff

Sancus
ambrosius
der was
ein guter
heyliger
man / vñ
leze gott
lieb / vnd
was tu :
gentlich /
vnd was demütig vnd weiß / vñ
was eyn gütter lezer der heyligen
geschafft / vnd leget allen seynen
fleiß dar auff / das er gottes lob
breitet / vnd bat die kistenbezt
wol gepet mit mämigen edlen
nügen spruchen / vnd ist der vier
lezer einer / vnd was eines mäs
sun von Rom / vnd die weil er in
ter wiegē lag / da kam ein grosser
schwamm ter bynen auf das kind
vnd bedachten im seyn antlüz
alles / vnd teten doch dem kind
keinen schaden Darnach füren die
bynen hoch auff inn die lufft / das
nam die leut alle wunder / da mic
heweiset got tes kintes wirtikeit
Das kind wuchs auff in grossen
tugenden Eines tages da was
das kind ze kirchen vnd was sein
schwester ouch da / da sprach sant

Ambrosius dz sein Schwester dem
Bischoff opfert nach gewonheit
vnd in auff sein hand küßet. Da
weissaget Sant Ambrosius als
bald / vnd sprach Schwester küß
mit mein hand ouch / wann das
müß sein / Da sprach sy / hab degn
genach / wann spe bezt im die reb
für eyn kintheyt / da ward es her
nach war / wann da er Bischoff
ward da küßet spe im seyn hand
Das lieb kind dz gieng schier gen
schül vñ lemet mit grosser weiß
heit die heiligen geschrift vñ hüt
sich all zeit vor sunden / vnd ward
schier ein grosser meister / dz ward
dem Keyßer gelaget / der hieß
Valentinus / der sandte nach im /
vnd bat in das er inn dpe Stat
Limbriam käme / Da hüb er sich
auff vnd kam tzu Meplanno / da
wz zu der zeit ein krieg vñ zweyen
teilen / das eyn waren cisten / das
ander teyl hießen Actiani / vnd
waren hezer / den was ir bischoff
tod in ter stat vñ wolt peglicher
teil eyn Bischoff haben der its ge
loubens wäre / da was eyn krieg
vnder in / vnd vnder des kam sāt
Ambrosius dar tzu / Da rüft eyn
kleynes kind mit lautter spmm
Man sol Ambrosium tzu eynem
Bischoff nemen / da versünden sy
sich das es gottes will was vnd
wurden gar fro / vnd vereynten
sich auff das wort dz sy von dem
kind hetten gehöret / vnd namen
Sant Ambrosium mit freuden
tzu eynem Bischoff / das was im
gar leid vnd getaw in gar ser das
er pe dar was kummen / vnd be
trachtet mit grossen fleiß / ob er
des bishums möcht ledig werden
vnd gieng gar selten gen kirchen
dar vmb das gemant spräche / er
wār güt / vnd tet sam er bbs wār
vnd wa man im übel rede / oder
pemanant leid tet So sprach er man
solt im noch mer tün / daran keret
sich das volck nit Er hieß ouch

52. ábra. Az „Aranylegenda” egy oldala, a „gyöngyvirág-ábécé”-ből való iniciálével

Olaszországban a könyvtermelés némiképp eltérő formákat öltött. Míg Németországban, ha céhen kívül is, de beilleszkedett az ipari műhelymunka szervezetének kereteibe, Itáliában a szerveződés szabadabb módjaira talált. Az olasz városállamokban a termelő- és kereskedőtársaságok már a 13. század óta kialakultak, s kifejtették gazdasági hatásukat;

ez a kétszáz éves előny érezte hatását a könyvnyomtatásra és a terjesztésre. Míg Európa többi részében megmaradt műhelymunkának, itt a nagyüzemű társas vállalkozás formáit vette föl. De máskülönben is bizonyos közös vonások jellemzik az olasz ősnymondászatot, s ezek összefoglaló kép vázolásához segítenek. Subiaco, Róma, Nápoly, Milánó, Flórenc, Bologna, Verona s a többi bölcsőváros nemigen válnak ki helyi teljesítményekkel, csupán Velence jelent külön fejezetet az ősnymondászat történetében.

A legelső olasz ősnymondatvány egy töredék Krisztus kínszenvedéséről; nyomtatója, megjelenésének helye ismeretlen, 1462–1464 táján kelhetett. – *Subiaco* bencésklasterében állítja fel az első ismert ősnymondát két német vándortipográfus: Conrad Sweynheym és Arnold Pannartz (1464), Schöffer tanítványai. Két év múlva Rómába mennek, s 1472-ben IV. Sixtus pápa támogatását kérve, felsorolják hétévi működésük eredményeit: 36 művet, javarészt latin klasszikust adtak ki, összesen 12 475 példányban. Már kizárólag az antikva-típust használják, amelynek itt valóban az antik hagyományokba visszanyúló gyökerei vannak; ezért lett már az antikizáló humanista kézírás duktusa is. Mintája, ahogy láttuk, a latin kurzív írás (már ahogy a Karoling kancellária fenntartotta): kerek formájú, szögletek, sarkok, nyúlványok nélkül, csupán némi „talpat” kap a betű. Sokkal könnyebb bélyegzőbe vésni, mint a gótikus típusokat, s könnyebb olvasni is: tiszta, józan, egyszerű, választékos; a klasszikus stílusérzék betűbe rögzítése, csak lényegyet ad, a gót betű zsúfolt gazdagsága, túláradó ünnepélyessége helyett. Nem csoda, ha a kódexművészet székhelyének Flórencnek nyomdászai is felkapják a bolognai rotunda helyett, – de végleges kialakulását, maradandó formáit Velencében, majd Párizsban Vergetius és Garamondt keze alatt éri el.

Velence az olasz ősnymondászat fővárosa, a munkát itt is németek kezdik, majd feltűnik a francia udvari éremvéső, Nicolas Jenson (1470), akit VII. Károly már 1458-ban Gutenberghez küldött tanulmányútra. Sweynheym és Pannartz antikvái még magukon viselik a gót ízlés emlékeit. Jenson azonban oly mintaszerű ábécét rajzol, hogy a későbbi betűtervezők és reformálók is hozzá térnek vissza. Ezenkívül jelentősen csökkenti az abbreviaturák és ligatúrák számát, a csatlakozó formákat pedig végképp elhagyja. Világos jele ez, hogy a nyomtatás saját formanyelve kezd előtérbe nyomulni a kézírás hagyományaival szemben. Jensonnal egy időben a német Erhart Ratdolt (ugyancsak Velencében) a reneszánsz-ízlésű nyomtatott könyvdíszteremtő. Fametszetes iniciálái és lapszéldíszai, keretrajzai nem utánozzák a reneszánsz-kódexek művészetét, hanem az antik motívumok alapján a fametszés és a fehér-fekete nyomás eszközeivel ugyanolyan művészi, tiszta stílushatásra törekcszenek, mint a kódexek színpompás miniatúrái.

Az ív csúcán Aldus Manutius (Aldo Manzio) működése áll; humanista tudós, a görög-római klasszikusok rajongója, ifjú korában a flórenci platónista filozófus, Pico della Mirandola tanítványa, a görög nyelvbe és irodalomba Adramüthenosz vezet be. Élete feladatává az ókori szerzők kinyomtatását tette, hiteles és teljes kiadásokban, amivel megteremtette az *editio princeps*, az „őskiadás” fogalmát. Ő az első, valóban alkotó egyéniség Gutenberg után: kiadványa szövegéhez illő új betű- és könyvformákat, új nyomtatás- és szedéselveket teremtett. 1489-ben állította fel nyomdáját; eleinte Jenson antikva-formáit használta, s könyveit általában a szokásos fólió- vagy negyedré-alakban jelentette meg. Végül is szakított minden kódexhagyománnyal és kézíráscsökevénnnyel. Áttért a kis nyolcadré- formára, úgyszólván zsebre tehető könyveket produkált, s olyasféle örömet okozhatott, mint az ókori leveles kódex feltűnése a tekercsek olvasóinak. A kis tükör fölöslegessé, sőt lehetetlenné tette a kéthasábos szedést (helynyerés), viszont lehetségessé az egészen kicsiny betűk használatát (ismét térnyerés), minthogy a kevés számú, rövid sorok közt nem téved el a szem. Betűtípusa teljesen új a nyomtatás történetében: az úgynevezett kurzívantikva, vagyis az antik és humanista kisbetűs kézírás nyomdai megfelelője. A kézírást, a betűk változékony, folyamatos egybefonását nem valósíthatja meg természetesen, csupán egymáshoz illesztheti az ólombetűket, azonban minden egyéb dologban, még a kissé jobbra dőlő duktusban is azonos vele, s a helykihasználás, a gördülékenység, az olvashatóság összes előnyét egyesíti. A hagyomány szerint a humanizmus atyamesterének, Petrarcának kézírását utánozta vele; maga *cancellaresco*-nak nevezte, minthogy a római kancelláriában ez a duktus volt használatos. Ugyanígy formálja ki a görög kurzív ábécét. Az új típus nagy diadalt aratott, különösen a barokk idején, amikor divatba jött a különféle írásfajták keverése egyazon szövegben, az egyes részek kiemelése céljából. Így aztán látjuk a kurzívantikvát rendes antikvával és fraktúrával keverve; sőt mindmáig kurzívval, azaz dőlt betűvel szedetjük a kéziratban aláhúzott, azaz kiemelendő szövegeket. Aldus vezette be a lapszámozást is. Amit alig kell említeni: a szorosan tapadó, kicsiny betűs szöveg feleslegessé tette az abbreviátúrákat és a ligatúrákat, s e nagy teljesítmény koronájaképp végleg fel is hagyott velük. S ezen a ponton konkretizálható a legjobban a haladás új foka: míg a kódexíró és az ősnyomdász a szóképet tekintette a szöveg alapegységének, Aldusnál a betű lett az alapegység. Az öntött betű, a szedésnyomás evvel önmagára talált, létrejött a nyomtatáshoz illő tipográfia, kialakul a gép könyve.

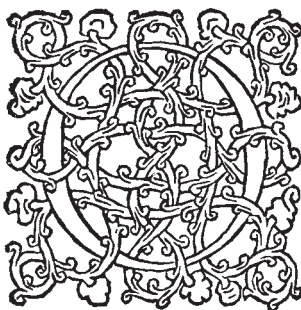
Nem csoda tehát, hogy Aldus kiadványai, az „Aldinák” fogalomká lettek, nemcsak formai, hanem belső tartalmi okokból is. A klasszikus, különösen a görög szerzőknek nem kevesebb, mint 28 *editio princeps*

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΠΕΡΙ ΖΩΩΝΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τὸ .Ε΄.

ΣΑΜΕΝ ΟΥΝ ἔχουσιν μέρη τὰ ζῶα
 πέντα καὶ τῶν ἐν γένεσι καὶ τῶν ἐκ γένεσι
 διὰ πέντε τῶν αἰσθησέων καὶ φωνῆς ἐν
 ὑπνῳ καὶ ποτὶ αἰθέρα καὶ ποτὶ αἴρ-
 ρηνα πρότερον εἴρηται περὶ ἀπάντων·
 περὶ δὲ τὰς γενέσεις αὐτῶν λοιπὸν διελ-
 θεῖν· καὶ πρῶτον περὶ τῶν πρῶτων· εἰ-
 σὶ δὲ πολλαὶ καὶ πολλὰ ἔχουσιν ποικι-
 λίαν, πῆ μὲν ἀνόμοιοι, πῆ δὲ ζῴοντιν ἀ-
 λαις· ἐπεὶ δὲ διήρηται τὰ γένη πρῶτον, γὰρ αὐτὸν πρότερον καὶ νῦν
 πειρατέον· περὶ οὗ τὴν διωρεῖαν· πολλὰ γὰρ τε μὲν τὴν ἀρχὴν ἐπι-
 ῥέμεθα, σκοπεῖν τις περὶ τῶν μετὰ τὸ αὐτὸ· μὴ δὲ περὶ τοῦ-
 που τελευτῶν λεκτέον, διὰ τὸ πλείστην ἔχει πραγματείαν·
 πρῶτον γὰρ ἐκτέον ἀπὸ τῶν ὁσάκις οὐδὲ μὲν, μετὰ ἡταῦτα περὶ τῶν
 λακονιστικῶν· ἐπεὶ αὖτε γὰρ τῶν ζῴων ἐφεξῆς· ἅπαντα μαλακία ἐν
 τῶν γένεσιν μετὰ ταῦτα γὰρ τῶν ἰχθύων, γὰρ τὸ ζῶον ἐν τῶν
 αὐτῶν· ἔπειτα γὰρ τῶν ὀρνίθων, μετὰ τῶν τεύχων· καὶ λεκτέον
 ὅσα τὸ ζῶον ἐν τῶν ὁσάκις· ζῶον γὰρ δὲ ὅτι τῶν τετραπόδων ἐ-
 νία, καὶ αὐτὸς τῶν διπόδων μόνον· κοινὸν μὲν οὖν συμβέβηκε·
 καὶ ἐπὶ τῶν ζῴων, ὥς περ καὶ ἐπὶ τῶν φυτῶν· τὰ μὲν γὰρ ἀπὸ αἰ-
 ματος

fűződik a nevéhez. Eleinte a kiadással járó filológiai (nyelvészeti és szövegkritikai) munkát is maga végezte, de vállalata növekedtével nem győzte egyedül, s ekkor a tudós literátorok egész csoportját vonta maga köré, amelyet *Aldi Neacademiának* neveztek el.

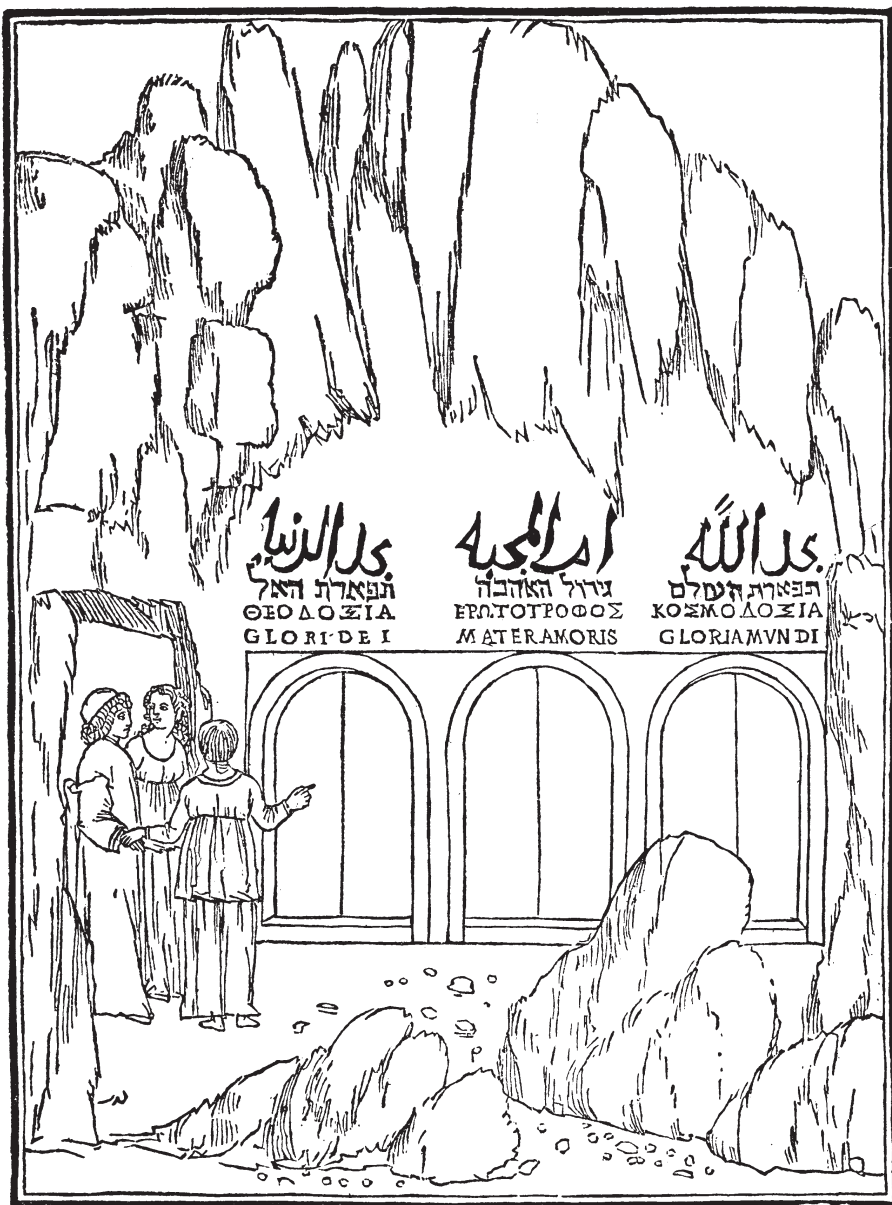
Az Aldinák a klasszikusok kis alakú, csinos, olcsó s egyúttal lehetőleg teljes kiadásai oly népszerűek lettek, hogy hamisították őket (például Lyonban), cégjegyével, a horgonyra csavarodó delfinnel együtt. Közkelettségüket bizonyítja megritkult számuk és a fennmaradt példányok nyűzött állapota. Fontos kiadványai: az ötkötetes Arisztotelész (1495–1498) (53. ábra), Arisztophanész (1498), Szophoklész (1502) s az olasz fametszetes könyvek leghíresebbje, a *Hypnerotomachia*⁶⁵ *Polyphili* (1499, 54. ábra), Francesco Colonna domonkos szerzetes antikrajongástól áthatott, allegorikus szerelmi költeménye, 170 fametszetes dísszel. Méltán mondotta Burckhardt⁶⁶, a renaissance nagy ismerője, hogy Aldus oly tudós kiadó és nyomdász volt, aminő kevés élt a világon.

Franciaország – különös módon – nem játszott dajkaszerepet a nyomdászat bölcsője körül. Az érdeklődés korán jelentkezett ugyan, s az új találmány hírért nagy lelkesedés fogadta, de inkább csak a tudósok, humanisták, szellemi emberek részéről; maga a nyomdászat, a „művészet” nem vonzotta a mestereket. Az első nyomdát a Sorbonne két lelkes tanára létesítette, Johannes Heynlin a Lapide és Guillaume Fichet. 1470-ben meghívtak három német nyomdászt, Ulrich Geringet, Michael Friburgot és Martin Crantzot, a Sorbonne-on adtak helyet műhelyüknek, maguk választották meg a kiadandó műveket, viselték a költségeket. Így látott napvilágot az első francia ősnyomtatvány: Gasparinus Barzizius⁶⁷ levelei (*Epistularum libri*, 1470) antikvával szedve, s minthogy a tudósok buzgó humanisták voltak, az általuk kiadott többi kiadvány mind e korszerű irányzat szolgálatában állt. Három évig vezették a nyomdát, s 23 művet adtak ki; ekkor Heynlin Bázélbe, Fichet Rómába költözött, a németek pedig önállósították magukat, s kiadványaikat *Au Soleil d'Or* („Az arany Naphoz”) cégjelzéssel látták el a ház nevével, ahol dolgoztak. Azonban abbahagyták a humanizmus ápolását, visszatértek a középkori, teológiai-vallásos tárgyakhoz és a gót betűkhöz, nyilván a jobb kereset okából.

⁶⁵ Polüphilosz álombéli küzdelmei. A szerző neve csak később, a fejezetek kezdőbetűinek összeolvasásából derült ki. K. J.

⁶⁶ Burckhardt, Jacob: *A reneszánsz Itáliában*. Bp. 1978. K. J.

⁶⁷ Barzizza, Gasparino da – humanista pedagógus, a latin helyesírás kézikönyvének összeállítója. K. J.

Sopra qualunq; dellequale, di carattere Ionico. Romano. Hebræo. & Arabo, uidi el titulo che la diua Regina Eleuterilyda haueami prædicto & pnofticato, che io ritrouerei. La porta dextra hauea sculpra questa parola. THEODOXIA. Sopra della sinistra qſto dicto. COSMODOXIA. Et la tertia hauea notato cusi. EROTOTROPHOS.

Ez a középkori tendencia egyébként az egész francia ősnyomdászatot jellemzi, sőt a 16. század első évtizedeit is, másfelől azonban – velenicei mintára – a nagyüzemű termelés is. Jean Dupré sok társvállalkozóval, nagyszámú fiáláléval dolgozik, fő gondját a szép, sőt pompázó kiállításra veti. Nagy része van a híres francia *Livres d'Heures* sorozatszerű kiadásában, mondhatni kultuszában. Ezek a fényűző kiállítású imakönyvek (*Horae, Livres d'Heures, Libri d'Ore, Primers, Stundenbücher*) már a kódexek idejében divatossá váltak, a napi áhítatgyakorlás céljait szolgálták, de nem kánoni, megszabott szövegű imádságokkal, hanem egyénien fogalmazott elmélkedésekkel, világi hívek számára. A francia nyomdászok főként a luxus-műfaj szolgáltatába állítják műhelyeiket. Technikailag legtöbbre Antoine Vérard vitte, 1485-től kezdve két sorozatban adta ki *Petites Heures* és *Grandes Heures* (vagy *Heures Royales*) című imakönyveit, s minthogy a kódexekkel akart versenyre kelni, gyakran pergamenre nyomtatott, a fametszeteket kézzel festette ki, dús színekben, aranyozással, iniciálékkal, szél díszekkel oly bőségesen, hogy a dísz úgyszólván elnyomta a szöveget. De mind a dísz, mind a betű független a renaissance korízlásától, megmarad középkori-gótikusnak, még Simon Vostre újszerű, poncolással telített metszetein is. Másik kedvelt, szintén középkori műfaja a francia ősnyomdászatnak a sokféle haláltánc-sorozat, melyekben ugyancsak a képek viszik a főszerepet. Egy ilyen haláltánc-képen maradt fenn a nyomdaműhely legrégibb ábrázolása is. A pompázó kiállítás, a díszítő technika dolgában azonban egy ideig vezető helyre kerültek a franciák.

Párizs mellett Lyon a másik nyomdászékhely; gazdag kereskedőváros, a Német-, Olasz-, Spanyolországra vivő utak gócpontja, szelleme szabadabb, elevenebb, s ez meglátszik könyvtermelésén is. Egy vagyonos, tekintélyes és tudományt kedvelő polgára, Bartholomeo Buyer hívja meg első ősnyomdásnak Guillaume le Royt 1473-ban, utána több német nyomdász telepedik le, sőt magyarok is dolgoznak Lyonban. Kiadványaik igen változatosak voltak, egyaránt adtak népszerű és tudományos munkákat, ókori szerzőket, modern humanistákat, középkori lovagregényeket és verses elbeszéléseket. – Rouen és Tours szerepe nem volt jelentős, nyomdásaik javarészt párizsi kiadóknak dolgoztak. Spanyolország és Portugália ősnyomdászatának sincs sok mondanivalója számunkra; főként német vándor nyomdászok működnek; Salamanca egyetemi városa az egyetlen, ahol humanista szellemű, antikvabetűs kiadványok látnak napvilágot.

Anglia ősnyomdászatának különössége, hogy Németalföldön született meg. Egy angol vászonkereskedő, William Caxton, Hollandiában kitanulta a nyomdászatot, és egy francia illuminátor, Colard Mansion társaságában nyomdát állított Brüggeben. Itt adták ki az első angol ős-

nyomtatványt: *Recuyell of the Historyes of Troye* címmel („Trója történeteinek gyűjteménye, 1474). Caxton csakhamar visszaköltözött Angliába, s a Westminsterben működő nyomdájából egész sor nagyszabású munka került ki, többek közt Chaucer *Canterbury Tales* („Canterbury mesék”) című műve. Nagy szöveghűsége törekedett, de a kiállításra, díszre nem sok gondot fordított, mint a régi angol nyomdászok általában. Nem kevésbé különös, hogy ugyanebben az időben egy holland nyomdász, Geerard Leeu Antwerpenben sorozatosan adott ki angol munkákat, Angliába szállíttatta őket, élénk forgalmat bonyolítva le.

Hollandia és Belgium a 15. században még egy ország volt: Németalföld; ősnyomdászatának termelése mennyiségben tetemes, de sejteni sem engedi, hogy egykor száz éven át az elsők közt lesz az európai tipográfiában. Szerepe a szedésnyomás feltalálásában homályos és vitás, és minthogy az úgynevezett hollandi „prototipográfiák” egytől egyig keltezetlenek, velük itt nem foglalkozhatunk újból. (Vö. a „Papír és sajtó Európában” c. fejezettel.) Az első megállapítható évszám 1472, Johann von Paderborn nyomdaalapításának éve Aalstban; egyébként azonos a budai ősnyomda megindulásának évével. Következik Utrecht (1473), majd Deventer, Löwen, Antwerpen, végül Brügge (1474–1475). Jellemző a kiadványok mennyisége: csupán Deventer 600 ősnyomtatványt számol, Geerard Leeu antwerpeni műhelye 110-et. A tartalom és a minőség igen vegyes, sőt a nyelvi megoszlás is: latin, francia, angol, német egyaránt szóhoz jut a hollandi és a flamand mellett. Éppily vegyesek a betűfajták, a bastarda mellett leginkább a német fraktúra hatása érvényesül, némi helyi árnyalattal.

Csehországban 1476-ban indul meg a nyomtatás, tehát három évvel később, mint nálunk, s némi felakadás után 1493-ban folytatódik Mikulás Bakalár működésével, akinek első kiadványa valószínűleg Mohamed csehnyelvű életrajza volt. A cseh ősnyomdászat azért nevezetes, mert meglepően sok inkunábulumot nyomtatott; míg nekünk egyetlen magyar nyelvű ősnyomtatványunk sincs, latin is csak kettő, a csehek 31 cseh nyelvűvel dicsekedhetnek. Egyébként Thuróczy *Chronica Hungarorum*ának első kiadása egy brünni nyomdában készült 1488-ban.

Magyarországon aránylag korán, 1472-ben jelenik meg az első ősnyomdász, a német Andreas Hess, mégpedig meghívásra. Így legalább egy tucat országot előztünk meg a nyomtatás behozatalával, de sajnos, a szép kezdetnek nem lett semmi folytatása. Több tudósunk azt tartotta, hogy Mátyás kódexszeretete és nyomtatott könyv iránti ellenszenve állta útját a nyomdászat fellendülésének, sőt egyenesen ez buktatta meg Hess vállalkozását. Fitz József azonban Hess-monográfiájában bőséges adattal kimutatta, hogy erről szó sincs. Mátyás modern uralkodó volt, nagyon is jól megértette a „hallatlan találmány” (*res inaudita*) jelentőségét, s

elismeréssel nyilatkozott teljesítményeiről. Levelezésében az első alkalommal, midőn könyvről tesz említést, Pomponius Laetusnak mond köszönetet egy nyomtatvány megküldéséért (1471): „Boldog-boldogtalan hangoztatja a közmondást: inter arma silent Musae. Mi azonban, jóllehet egymást érő háborúba vagyunk keveredve, ami kevés időt szakíthatunk, örömet szenteljük a tudományoknak. Ezért van, hogy a tőled nyert ajándékot is oly kedvesen és szívbeli örömmel fogadtuk, és hogy az általad mostanában Rómában annyi gonddal és ékesen kinyomtatott Silius Italicust is az utóbbi napokban már többször végigforgattuk. Ifjú korunkban is kedves olvasmányunk volt ez s most – minthogy harcokról énekel – annnyival kedvesebb, mert magunk is hadviselésben töltjük életünket.” Háborúban, politikai sakkhúzásaiban igen ügyesen hasznosította a sajtót; Bécs ostromakor Hess nyomdájában készült, lázító falragaszokat csempészett a városba, Strassburgban és Nürnbergben röpiratokat nyomtatott a császár ellen. Végül pedig elrendelte, hogy a magyar liturgiás könyveket kinyomtassák az egyházmegyéek számára. Másfelől azonban nincs semmi olyan adatunk, hogy Hesst vagy általában a magyar nyomdászatot támogatta volna.

Hess a római Lauer-nyomdában dolgozott, midőn Karai László budai prépost, Mátyás alkancellárja 1470–1471. évi római időzése során megismerkedett vele, és Budára hívta. Hess 1472-ben állította fel nyomdáját, s egy ideig „munka nélkül” volt, amit úgy kell értenünk, hogy nem nyomtatott ki semmit, hanem valószínűleg nyomdáját szerelte fel, és munkásait tanította be. A következő év tavaszán Karai támogatásával, de nem az ő megrendelésére adta ki a *Chronica Hungarorum*ot, talán valamely kódexszöveg nyomán, melynek szerzőjét nem ismerjük. Ez tehát editio princeps. Antikva-matricáit Rómából hozta, Budán három sajtógéppel és négy szedővel dolgozott, s a könyvet két kisfólió alakú kvinterniön „hozta ki”, Fitz számításai szerint legalább 300 példányban, körülbelül két arany áron. A kolofonban megnevezi magát, a Karaihoz intézett ajánlásban pedig elmondja vállalkozása történetét. A GW kilenc fennmaradt példányáról tud, közülük kettő Magyarországon, a Széchenyi és az Egyetemi Könyvtárban van, a többi így oszlik meg: Bécs, Braunschweig, Krakkó, Lipcse, Párizs, Prága, Róma. A krónikán kívül még két humanista tárgyú munkát adott ki: Basilius Magnus *De legendis poetis* („Az olvasandó költőkről”) és Xenophón *Apologia Socratis* („Szokratész védőbeszéde”) című művének latin fordítását. Ezekon kívül valószínűleg egy misekönyvet, melynek nyoma veszett és Antonius Florentinus *Confessionale*ját. Nyomdája 1477–1480 közt szűnik meg, nem tudni, mily okból, nevét többé említve sehol sem találjuk, sem típusai nem tűnnek fel sehol. Ebből arra következtetnek, hogy nyomdája elpusztult, talán tűzvész által, s ő maga is meghalt ezidőtájt.

Mert felvetődik a kérdés, miért nem akadt munkájának folytatója? Műhelyében egyaránt dolgoztak magyar és külföldi munkások, s ha az utóbbiak a mester halála után elköltöztek, annál természetesebb lett volna, ha az általa kitanított magyarok közül valamelyik önállósítja magát. A nyomda pusztulása azonban megmagyarázná a legények elszéledését. Az addigi pártfogók sokallhatták egy új felszerelés költségeit, talán megrendelők sem mutatkoztak, a könnyűlábú nyomdászok tehát útra keltek virágzó műhelyt és a továbbtanulásra alkalmat keresni.

Egyik külföldi legénye, a morva Mathias Moravius már 1474-ben, Hess budai működése idején Nápolyban nyomtat, a német Johannes Haman az 1480-as évek végén Velence kiváló nyomdászaként tűnik fel, a magyar Petrus Ungarus 1482-ben Lyonban működik. A többi külföldön felbukkanó magyar ősnymdász közül egyikről sem tudni, megfordult-e Hess műhelyében, de arról mindenképpen tanúskodnak, hogy juttott volna Budára vagy általában Magyarországra nyomdász, ha valaminek ismeretlen ok nem gátolja letelepedésüket. Akkori szokás szerint a nyomdászok is nemzetükről vagy szülőhelyükről nevezték el magukat, rendszeren latinul, a név tehát biztos adat eredetükre nézve. Viszont gyakran megváltoztatják nevüket, ezért nem mindig lehet tudni, melyikről van szó. Így az említett Mathias Moravius nápolyi nyomdájában korrektorként működik Bernardinus Siculus, azaz Székely Bernát, de vajon azonos-e az ugyancsak Nápolyban nyomtató Bernardus de Daciával? (Erdélyt ugyanis humanista módra gyakran Daciának nevezték.) Az 1477-ben Velencében dolgozó Petrus de Bártfa vajon nem azonos-e az említett lyoni Petrus Ungarusszal? Nyilván magyar az 1492 előtt ugyancsak Lyonban működő Johannes Fabri. Gabriel Brunch Hungarus, azaz Broncs Gábor 1492-ben Valenciában 98 matricát vásárol. Andreas Corvus de Coronax 1482-ben Velencében nyomtat, neve magyarra fordítva: Brassai Holló András, azaz erdélyi szász ember volt, mert Corona Brassó vagyis Kronstadt latin neve. Erdélyi ember Thomas Septemcastrensis (neve Erdély német nevének, Siebenbürgennek latin fordítása), aki Modenában tűnik fel. Basaynus Hungarus nevével Cremonában találkozzunk 1494-ben. Simon de Ungaria Bolognában könyveket ad ki, de maga nem nyomtat. Feltűnő azonban, hogy mindezek a magyarok és szászok gondosan elkerülik Németországot, csak olasz és francia földön keresnek boldogulást, sőt még Spanyolországba is elvetődnek.

Nem valószínű, hogy ennek oka Mátyás német háborúi lettek volna, mert ugyanekkor Budán több könyvtár működik, s mind német műhelyekben nyomtatja könyveit. Így jelent meg, mint láttuk, a Szent István jobb kezéről szóló ének a lipcsei Kobergernél 1484-ben. 1488-ban egy brünni nyomda adja ki Thuróczi krónikáját, s nagy kelete lehetett, mert még ugyanabban az évben Theobald Feger budai könyvtár

Augsburgban is kinyomtatja. Pap János (Joannes Pap librarius Budensis) a velencei Bonetus Locatellusnál megrendeli a magyar szentek legendáinak kiadását. Kaym Orbán és Ruem György már a századforduló idején működnek, s a mohácsi vészig még számos társuk említettik.

*

A nyomtatást általában teljes rokonszenv, sőt elragadtatás fogadta, és hallatlan siker jutalmazta. De a diadal nem volt akadálytalan. Minden újítás eleve problematikus: előre nem látott kérdéseket kell megoldania, s nemcsak az anyag maga fejt ki ellenállást, hanem a külső életrend is, amelyben el kell helyezkednie. Régi érdekeket sért meg, gyökeres szokásokat bolygat fel, kialakult ízlést horzsol, kényelmetlen gondolatokat támaszt. A nyomtatás elsősorban a könyvmásolók és kéziratárusok céhének érdekeit horzsolta, s Párizsban például a stationariusok testülete fel is zúdult a behívott német nyomdászok működése ellen. De a szakmai ellenállás jelentéktelen volt, és simán lebonyolódott, az új ipar helyet adott a régi céhek dolgozóinak, s nemegyszer közülük kerültek ki a legjobb ősnyomdászok, mint Peter Schöffernél láttuk. Ez az oka, hogy oly sok tanult ember, pap, klerikus tűnik fel közöttük: megvolt az iskolázottságuk, az átváltás nem ment nehezen. Gyakran a kolostori scriptorium egyszerűen nyomdává alakult át. Az ellenállók felszívódtak, sőt nemegyszer munkáskeresőt állt be, a rokon iparokat meg éppen fellendítette az új mesterség terjedése, így az ércvésést, fametszést és a papírgyártást. Viszont a fejlett ízlésű, de konzervatív könyvgyűjtők nem fogadták osztatlan örömmel az új iparcikket; sokak szemében a könyv, minden könyv egyéni teljesítmény volt, és most éppen az lett a bűne, hogy iparcikké, tömeggyártmánnyá vált. Mátyásról is azt híresztelték, alaptalanul, hogy lenézte a nyomtatott könyvet, de már például a kortársa, Federigo da Montefeltre, Urbino hercege egyenesen ellensége volt, s egyetlen nyomtatványt sem engedett be pompás gyűjteményébe. Sokan voltak hozzá hasonlók, s bizonyára helyesen jegyzi meg Svend Dahl, hogy részben ez is magyarázza, miért törekedtek az első nyomdászok a kódexek utánzására. Ami pedig a kényelmetlen gondolatokat illeti, a cenzúra gyors bevezetése tanúskodik felébredésükről.

De azáltal, hogy gépi terméké lett, megváltozott a könyvnek gazdasági helyzete is. A nagyarányú olcsóbbodás vagyis a piac növekedése nemcsak tartalmi bővülést, gyarapodást hozott, nemcsak a népies tárgyú irodalmat szaporította krónikák, meséskönyvek, kegyes olvasmányok, naptárak, jóskönyvek sereges nyomtatása által, hanem az írástudás terjesztése révén új igényeket is támasztott, növelte és új irányokba terelte a pénzforgalmat. Így lett elsősorban a könyvkereskedelem önálló foglalko-

zássá. Ez egyik fő kapocs, amellyel a könyvtermelés a kialakuló kapitalizmus gazdasági rendjébe illeszkedett. Néhány példát már említettünk. Eleinte a nyomdász kiadó, nyomtató és kereskedő nemegyszer papírgyártó volt egy személyben, vagyis az ipar különböző ágai, a régi műhelymunka szervezete szerint, egy kézben egyesültek. De csakhamar megjelenik az utazó könyvügynök, árjegyzék szerint kínálja vételre egyes nyomdászok kiadványait. Így Jenson Velencében, Mentelin Strassburgban, Zainer Augsburgban nyomtatott könyvjegyzéket ad ki, s küld szerteszét a könyvekkel együtt ügynökei útján. Mikor aztán az ügynök nemcsak egy kiadó érdekében dolgozik, hanem maga gyűjti össze áruját, s a saját hasznára terjeszti, megszületik az önálló könyvkereskedő, a szortimenter, aki az eladott könyvek után engedményt, rabatot kap. Viszont, ha valamely nyomdásznál könyvet rendel meg: kiadvá válik. Más esetben a nyomdász nyit boltot műhelyétől távol eső városokban, ezzel áttöri a műhelymunka kereteit, s kapitalista jellegű vállalkozásba fog. Ugyanezt teszi, ha kis nyomdásznál bér fejében rendel munkát. Ilyen vállalkozó-üzletember típusa a nürnbergi Anthon Koberger; már említettük, hogy nyomdájában 24 présen több mint 100 mesterlegénnyel dolgoztatott: kiadványainak száma 220-ra rúg, fióküzletei voltak Frankfurtban, Párizsban, Lyonban, olasz, holland, osztrák, magyar és lengyel kereskedőkkel állt összekötetésben, ügynökei bejárták ezeket az országokat. Velencében a francia Nicolas Jenson fejtett ki hasonló üzleti működést. Feltűnik az üzleti társulás is, de nem kényszerből, mint Gutenbergnél, hanem vállalkozási formaképpen; a tőkés, a nyomdász, a kiadó, könyvárus, másfelől a tudós korrektor, a fametsző művész mint közös érdekű üzletfelek egyesülnek. Mi több, maga az író, a könyv szerzője vagy fordítója is közéjük állhat, de ez mindmáig kivételes ritka eset, holt az egész társaság belőle él. Ebben a tekintetben nem sok változást hozott az új találmány, s e borús mozzanattal le is zárjuk a korszak történetét.

III. fejezet

Reneszánsz,
humanizmus,
hitújítás

A polgári rend

A könyvnyomtatás feltalálása a második döntő állomás az írás megszületése óta a gondolat megrögzítésének és terjesztésének útján. Az írást merőben új, gépi műveletté tette s teljesítményét határtalanul megsokszorozta; ebben a formában sokkal erősebb és tevékenyebb szerepet vitt a történelmet formáló erők játékában, mint évezredekén át, míg kézzel vetették papírra. A gazdasági-társadalmi átalakulás első tünetei már a kora-reneszánsz idején felismerhetők ugyan, Petrarca is megtöri a humanizmus útját, a hitújító mozgalmak sem Lutherrel kezdődnek, de éppen az eltelt évszázad mutatja az érlelődés lassúságát. Ebbe az erjedő folyamatba vet mintegy robbantóanyagot a nyomtatás, s viszi példátlan gyorsasággal kifejletre. Ha nem is előzi meg korát, mint sok más találmány, de új hajtóerőt dob bele, s e révén döntő szerepet játszik; nélküle az események bizonyára más alakot, más sorrendet vettek volna fel.

Ha ily nagy fontosságot tulajdonítunk a nyomtatásnak, meg kell vizsgálnunk kissé közelebbről, mi történt voltaképpen. A középkor végének legfontosabb, döntő mozzanata a polgári osztály kialakulása volt. A gyarapodó népesség s a civilizáció emelkedése oly mértékben megnövelte az iparral és kereskedelemmel foglalkozók számát, hogy számottevő osztállyá tömörültek, s hivatásuk természete szerint vásárhelyeken, forgalmi csomópontokon, közigazgatási székhelyeken, védelmet nyújtó várak körül letelepedve, vár-asokat alkothattak. Az anyagi munkának, a javak termelésének és szétosztásának új súlypontjai támadtak, s lakosaik a tömörülés által több-kevesebb függetlenségre, öntudatra tettek szert. Az öntudat természetesen az anyagi cselekvés értékelésében, előtérbe helyezésében jelentkezett, szemben a középkor hatalmi-katonai-szellemi (hűbéres-lovagi-egyházi) cselekvésével. Így természetes szövetségesei lettek a királyságnak az oligarchizmussá fajult hűbéri rendszerrel szemben. A feudális társadalom legnagyobb teljesítménye: a védekezés az iszlám térfoglalása ellen, vagyis a keresztes háborúk s ezeknek végrehajtó szerve, a lovagi rend idejét múlta, üres és haszontalan formává lett. A lovag oligarchává, azaz herévé vált a jobbágyság és főként a polgárság nyakán, mely megteremtette és gyarapította a vagyont. Míg eredetileg

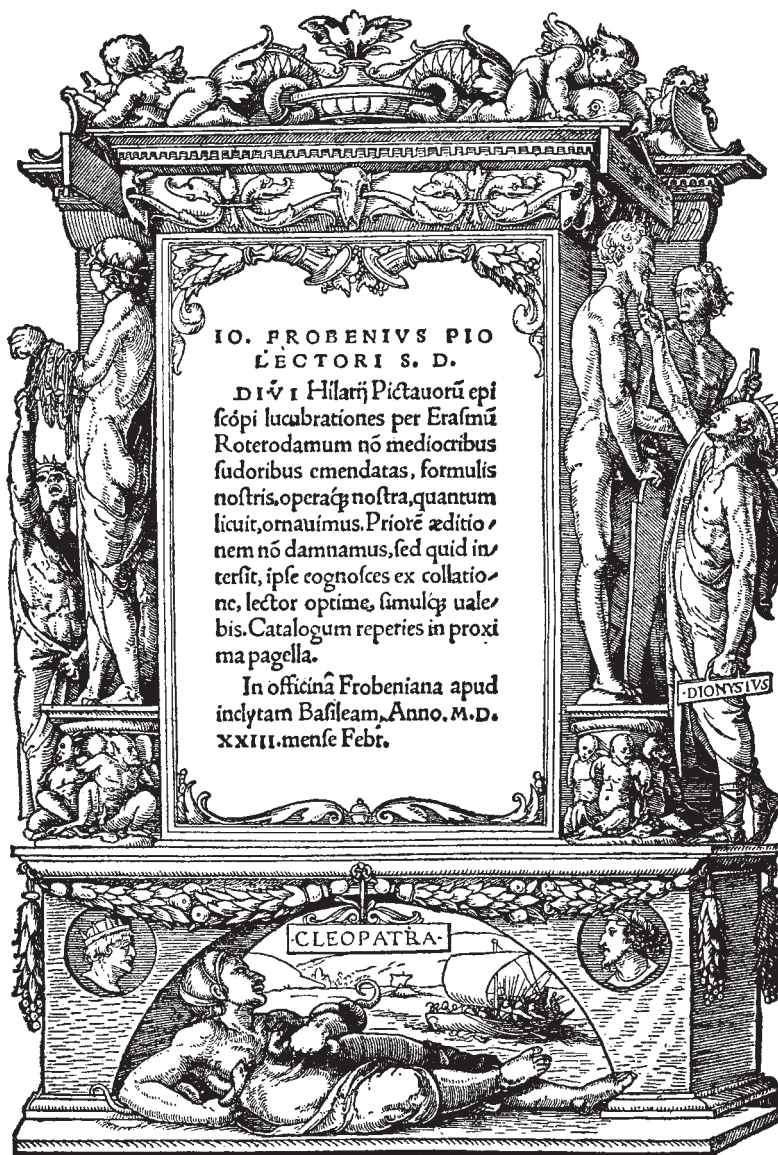
betöltötte hivatását: e vagyon védelmét idegen hódítókkal szemben, most, hogy a vagyon már nem szorult védelemre, csak elvenni és elkölteni tudta. Mindinkább a társadalom terhének bizonyult, olyan hatalommal rendelkezett, mely nem illette meg, s mind jobban kicsúszva természetes életfeltételei közül, nemegyszer a társadalom ellenségének, rablólovagnak csapott fel.

S a vagyon mind nagyobb mértékben halmozódott fel a polgárság kezén, egyre jobban növelte társadalmi öntudatát és ellenállását a feudális berendezkedéssel szemben. Ott, ahol a történelmi múlt vagy a földrajzi helyzet, vagy pedig mind a kettő különösképpen kedvezett a polgári munka szerveződésének, így Észak-Itáliában s a Keleti-tenger partvidékén, csakhamar önálló politikai hatalommá nőtt, s tevékeny ellenállást fejtett ki a feudalizmus fenntartóival, a pápasággal és a császársággal szemben. Észak-Olaszországban még az ókor óta életben maradtak a városias civilizáció hagyományai, mert hiszen a görög-római művelődés par excellence városi művelődés volt. Itt, Toszkánában és a Pó vidékén egyre-másra virultak fel a kereskedő városállamok. Velence, Génua, Padova, Flórenc, Piza; természetesen a római köztársasági hagyományokhoz kapcsolódtak, s éppily természetesen fordultak szembe a német-római császárság eszméjével, mely önállóságukat megsemmisítéssel fenyegette. Kereken megtagadták a leghatalmasabb politikai elgondolást, melyet a középkor megszült: a római impérium feltámasztását; a világ uraival, a Hohenstaufokkal és a pápákkal szálltak szembe. Az impérium az itáliai városok ellenállásán vérzett el, s bukása egyúttal a polgári demokratikus állameszme első sikerét jelentette. A Hansa-szövetség városai még a császári Németországban is privilegizált helyzetet tudnak kivívni, s hasonlóképpen növekszik a Rajna mentén, Németalföldön felvirágzó iparvárosok politikai súlya. Az oligarchiával szembe forduló nemzeti királyságok a polgársággal szövetkezve ez időben mind a demokratikus irányú haladás megvalósítói.

Ez volt az egyik rés, mely a középkor roppant arányú, de idővel megmerevült és túlterhelt épületén hasadt, s a résen a polgári osztály nyomult a társadalom középpontja felé. A másik rést a pápaság ingadozásai nyitották meg. A pápai trón ekkor már oly nagy világi hatalmat jelentett, hogy betöltője akaratlan is a hatalmi érdekháborúk sodrába került volna. Most aggálytalan hatalomra törők ültek rá, vagy pedig ütkő-kártya lett az érdekeltek kezében. Ez a hatalmi erősödés, de belső hanyatlás aztán a hitújító mozgalmaknak tárt kaput, amelyek alatt viszont függetlenségi és szabadságtörekvések lappangtak.

A mennyei birodalom vonzóereje igen sokak szemében megcsökken, az anyagi gondolkodású polgárság amúgy is inkább a földre irányította tekintetét. Emennek vonzóereje viszont egyre nőtt, határai kité-

55. ábra. Ifjabb Hans Holbein fametszetes címlapja (Johann Froben, Basel, 1523)

gultak, kincsei sokasodtak. Marco Polo, Rubruquis és mások utazásai a Föld távoli, roppant kiterjedésű országaira hívták fel a figyelmet, az iránytű aztán közelebb hozta e tájakat, s a puska nem csupán a képeket, hanem a gazdasági élet számára is meghódította őket. A Föld megkisebbedett, gömb alakú lett, határai kiestek a végtelenségből és bejárhatókká váltak. Megnőtt a kalandozásnak, meggazdagodásnak, hatalom-

szerzésnek vágya, aranyláz gyulladt az emberekben, kis országokat tett egyik napról a másikra nagyhatalommá, elvezette Vasco de Gamát Indiába, Kolombuszt Amerika partjaira. S a távcső még a csillagokat is közelebb hozta.

Így nyomult mind jobban előtérbe a világ, melyet szemünkkel láthatunk, kezünkkel tapinthatunk, a föld, amely csodálatos kalandok, álombeli gazdagság, határtalan hatalom kilátásait nyújtja; a gyakorlati élet, mely kielégíti szellemünk, érzékeink, ösztöneink, tettvágyunk sarkallását, – röviden, előtérbe nyomult az egész emberi és földi világ, a humanum és természet, a maga szűk körű, de eleven és változatos drámájával. Az élet nem eszköz volt többé, a belső tökéletesedés eszköze, hanem cél: önmagának, az embernek és a természetnek megismerése. A metafizikai világmagyarázat és az aszkétikus életforma helyett a racionális és természettudományos magyarázat, s a reális, anyagi életforma kialakítása lett az európai művelődés programjává. E törekvések hordozója pedig, történelmi rendeltetéssel, a polgár volt.

Az anyagi és szellemi termékenységnek szinte gátjaszakadt áradása tört fel. Nem csoda, ha már a 16. század közepén *rinascitának*, újjászülésnek nevezi Giorgio Vasari, a festő, s Ulrich von Hutten, a humanista, a lelkes közérzésnek ad hangot, amikor így kiált fel: „O saeculum! Minő korszak! A tudományok virágzanak, a szellemek ébrednek: öröm az élet!”

Láttuk, mily lelkesedéssel fogadta a kor a nyomtatás feltalálását, s most értjük, hogy ez a hév az egyetemes felbuzdulás tüzéből csapott fel. A nyomtatás feladata pedig az lett, hogy az olajat hordja erre a tűzre. Amit e könyv elején mondtunk, most megvalósult: az írás nem pusztán kánoni szövegek, lezárt irodalom és tudomány megőrkítője, hagyományrögzítő tömegigények kielégítője volt többé, hanem megfordítva, új eszmék bábája, a gondolattermelés melegágya, az eleven, formáló kritika küzdőtere. S ahogyan a reneszánsz utat nyitott az egyéni alkotásnak, s jellegzetesen a nagy egyéniségek korszakává vált, a könyv történetéből is eltűnt a névtelen szerző, másoló és illusztrátor, s helyükbe léptek az önálló és hírnévre vágyó alkotók, írók, festőművészek és márkás nyomtatók. A nyomtatott könyv tette lehetségessé, hogy egy Erasmus Rotterdamus mindjárt első művében oly, soha nem hallott, szabad kritikának adjon hangot, s hogy kis írószobájában világtekintélyt szerezzen, világi és egyházi fejedelmek vitáit döntse el, távoli, névtelen tanítványokat segítsen tanácsaival. A könyv tette lehetővé, hogy a fametszetes illusztráció Dürer, a két Cranach, Holbein, Burgkmair, Baldung irónja nyomán önálló művészeti ággá fejlődjék. És sok ága, teljesítménye volt még az európai művelődésnek, amiket a nyomtatás szolgált vagy ösztönzött; nem sorolhatjuk fel mindet, de nagy részükkel még találkozni fogunk.

Humanizmus és hitújítás

A humanista írók bőségesen elmondják, mit találtak oly elragadtatót csodálatra, sőt imádatra méltónak az antik kor alkotásaiban. De ha lelkesedésüknek mélyebb okát keressük, azt kell néznünk, hogyan beszéltek a középkorról. Sőt néznünk se kell nagyon, elég a fülünket hegyeznünk, s meghalljuk Rabelais „roppant kacaját”. Az újkor embere a csömörig eltelt a középkor életformáival, eszméivel, s az ókori emberideál az ellentét erejével ragadta meg képzeletét, kielégítetlen életvágyát. Az életvágy zabolátlan erővel tört fel, s az „újjászülető” győztes csak kacagni tudott leterített ellenfelén; a nevetségesség pedig öl. A középkor föltétlen elvetéséből és az ókor föltétlen csodálatából új életforma születik meg és új műveltségeszmény, amelynek megfogalmazásához a klasszikusok nyújtják a kánont. De a szövegek és filozófiák a mi számunkra most nem fontosak; elég annyit tudnunk, hogy a humanista író a reneszánsz-ember alkatának másik oldalát, a szellemi mutatja, s a klasszikus irodalom és művészet csak eszköz és mód, hogy kiélhesse szellemének ösztönzéseit. Ez a szellem pedig életörömet sugároz, a földi világ szeretetét, az emberi természet erejébe vetett hitet. Ezért hajolt a humanista arra, hogy a kereszténységben az emberi természet elnyomóját és az antik értékek lerombolóját lássa. Bár ez inkább a reakció hirtelen túlzása volt, s már Gerhard Groote megindítja a *devotio moderna*, a „modern hitbuzgalom” erős áramlatát, mely az elmúlt korszak időtálló erkölcsi értékeit összeegyeztetni igyekszik a felszabadulás friss nyereségeivel. Az antik példa nyomán megmaradt az autonóm személyiség kiépítésének célja, a finom érzék a kultúra, a művészet kincseinek áthasonítására, amit Petrarca hirdetett. A másik oldalon azonban a „szabad vallássosság” komoly és igazolt programmá válik, amely az Evangéliumot összehétközteti Platónnal és a sztoáival, s amelyet Délen egy Pico della Mirandola, Északon egy Erasmus valósít meg. A filozófia, a jogtudomány, a képzőművészet mind megkapja a humanizmus támogatását, míg a természettudomány már sokkal inkább a saját lábán áll ekkor, semhogy a filológiai módszereknek hasznát vehetné. Csakhamar el is szakad tőle, s egy-egy Kopernikusz, Galilei egzakt vizsgálódásait Newton autonóm tudomány-rendszerezése tetőzi be.

Mindebből érthető, hogy a humanisták eleinte vonzódtak a hitújítás törekvéseihez, de az ő felszabadító útjuk nem arrafelé vezetett, amerre Lutheré. Javarészüket (Agricola, Celtes, Reuchlin) nem fogadhatta el Luther üdvösségtanát, s végül a nagy reformátor mellett jóformán csak Melanchthon maradt, mint vele egyívású humanista fegyvertárs. A szakadást aztán maga Erasmus proklamálta *Diatribéjában*. De az írók oldalán a nagy könyvnyomtatók is táborba szálltak, és felvonultatták a maguk betűhadseregét. A humanizmus ügye mellett léptek a síkra a legnagyobbak: Aldus, Froben és Estienne.

A könyv történetírói híven beszámolnak róla, hogy már a 15. század utolsó évtizedeiben és az új század elején az olasz nyomdászat veszi át a vezető szerepet, s megújítva a betűtípusokat, elterjeszti az antikvát messze nyugati és északi tájakig. Ezt a hatást azonban annak köszönhetjük, hogy az olasz nyomdász-kiadók, élükön Aldusszal, úgyszólván fenntartás nélkül a humanizmus szolgálatába álltak. Aldus, amint láttuk, megteremtette és intézményesítette a humanista könyvkiadást, a klasszikusokhoz illő típusokat, a középkorral szakító betűrendszert alkotott, és tökéletesítette a nyomdatechnikát is. Ez az oka, hogy kiadványai és a hozzá hasonlóak oly példátlan népszerűsége tettek szert, s egy időre háttérbe szorították a német tipográfia termékeit tulajdon hazájukban is. Egy német humanista, Heinrich Glareanus 1516. október 19-én kelt levelében ezt írja Ulrich Zwinglinek: „Nem hagyhatom említés nélkül, hogy Wolfgang Lachner, Frobeniusunk apósa, éppen az órában egy szekérterhnyi klasszikust hozat Velencéből, a legjobb Aldina-kiadványokat. Ha kapni akarsz közülük valamit, mondd meg gyorsan, és küldj készpénzt. Mert alig érkezik meg egy ilyen rakomány, máris vagy harmincan állják körül, csak azt kérdik: Mibe kerül? és hajba kapnak rajta. S a gerjedelem e kincsek után csakhamar szabályos dühöngéshez lesz hasonlónvá, és nemegyszer olyan embereket is elfog, akik az efféle könyveknek semmi hasznát sem veszik, és még csak nem is értik őket.” Amint tudjuk, a könyvrajongás tipikus tünete, ha az ember olyan könyvet is megvesz, amit nem olvas el. – Aldus működését a századforduló után tetőzi be; véglegesíti a kurzív-antikva uralmát a humanista könyvkiadásban, elveit és céljait maga fogalmazza meg Juvenalis-kiadásának előszavában (1501). Ő az első nyomdász-dinasztia megalapítója, művét fia, majd unokája viszi tovább egy századon át. Híressé vált nyomdászjele, a horgonyra csavarodó delfin (*Festina lente* = „Lassan siess” jelisével) fogalommá lett az Aldinákkal együtt a könyvek országában.

Észak szellemi fejedelmének, Erasmus Desiderius Rotterdamsnak bajtársa a bázeli Johann Froben (Frobenius) lett. Már 1513-ban kiadta a mester *Adagia* című munkáját, szép antikva betűkkel. Midőn egy év múlva Erasmus Bázélbe érkezett, házában szállt meg, meleg barátságot kö-

tött a tudós könyvkiadóval, és tervei ellenére három esztendeig ottmaradt. Mint előbb Velencében Aldusnál tette, most Froben munkásságában vett tevékeny részt, s nála jelentette meg műveit. Többek közt az Újszövetség első kiadását, amellyel az egzakt tudományos szentírás-kritika úttörője lett. Froben ízig-vérig humanista volt, nagy tudományos becsvágy sarkallta, s jellemző, hogy mindössze csak két német nyelvű munkát adott ki. A röpiratokat, népkönyveket, „német dalocskákat” stb. lenézte, arra törekedett, hogy a tudósvilágot kívül-belül makulátlan, szép formájú, becses tartalmú művekkel lássa el. Hivatásának érezte, hogy a humanizmust tőle telhetőleg diadalra juttassa, s csakugyan ő szerzett széles nyilvánosságot a legnagyobbaknak, elsősorban Erasmusnak. Hogy a német humanisztikus tudományosság így másodvirágzásra jutott, s nem nyelték el a reformáció hitvitái, neki köszönhető. Valóban a szellemi élet vezérei közt foglalt helyet. Nagy gondot fordított a szép, gondos tipográfiára és a művészi könyvdíszre; ebben útmutatóan elől járt. Neki dolgozott a két Holbein, Hans és Ambrosius, különösen gyönyörű címlapkereteikkel csináltak iskolát (55. ábra). Ha meggondoljuk, hogy egy-egy ilyen kiadvány Erasmus, Holbein és Froben nevét és művét fűzte egy csokorba, az ő szellemüket tükrözte, a tisztelet mély érzése fog el. Froben egy ideig Lutherrrel is együttműködött, kiadta latin munkáit, s egy-egy Erasmus- vagy Melanchthon-kiadványát ajánló sorokkal elküldte neki. De amikor Erasmus és Luther útjai szétváltak, hű maradt barátjához, és kiadta Luther-ellenes művét: *De libero arbitrio diatribe* („Értekezés a szabad akaratról”). 1517-ben halt meg, nyomdáját fia vezette tovább, nála lakott Erasmus is élete utolsó éveiben.

A legkiválóbb francia humanista-nyomdász szintén dinasztia sarja: Robert Estienne (Robertus Stephanus, 56. ábra). Atyjának, az alapító Henri Estienne-nek tanulóveiről semmit sem tudunk, már 1500 előtt Párizsban nyomtat, saját műhelyét 1504-ben állítja fel, s ez ettől fogva egy évszázadon át az elsők között áll. Három fia mind jeles nyomdász lett, közülük Robert a „nagy” kiadó, maga is tudós filológus, latin szótárát (*Thesaurus linguae Latinae*, „A latin nyelv kincsestára”, 1532) többször is kiadta, javítva. Egyformán humanista és vallásos meggyőződésű volt, nyelvészeti tudományát klasszikus és bibliai szövegek megtisztításában érvényesítette, viszályokba is keveredett miatta a Sorbonne teológusaival. Tipográfiai törekvéseiben nagy segítségére volt Tory működése és I. Ferenc támogatása. Geoffroy Tory a reneszánsz nagy betűművészeinek egyike, eredetileg tudós volt, de a nyomtatás elcsábította a tudományoktól, s ő törte meg a gótika uralmát a francia tipográfiában. 1529-ben adta ki *Champfleury* („Virágzó mező”) című könyvét, melyben nemcsak a nyelvészettel, a helyesírással foglalkozott, hanem a nyomtatás esztétikájával is. Kiderült, hogy kiváló betűtervező- és metszőtehetség lakozott benne, könyvében nem kevesebb,

56. ábra. Estienne arcképe

mint 13-féle antikva-alfabétumot rajzolt magyarázatul és mintaképpen. Amint a címlap mondja: „Virágos mező, amelyben foglaltatik az attikai betűk illő és igaz arányának művészete és tudománya, amely betűket más-képp antik betűknek és közönségesen római betűknek neveznek, az emberi test és arc szerint arányosítva.” Ez a könyv adott alapot és mintát a francia reneszánsz tipográfiájának. Elveit I. Ferenc király, a *père des lettres* („a betűk atyja”) valósította meg. Claude Garamont rajzai alapján a krétai származású Angelus Vergetiusszal példásan szép típusokat metszetett, ezek voltak a „királyi görög” betűk (*grece royaulx* vagy *grece du roy*), s három nagyságban kiöntette őket: először a nagyobb grádus, a *gros romain* készült el, evvel nyomtatták Euszebioszt⁶⁸ 1544-ben, a kisebb *cicero*-típussal 1546-ban az Újtestamentumot, a *gros-parangon*nal 1550-ben ismét az Újszövetséget. Garamont betűi, főként a nagybetűk, felülmúlják Alduséit, s

⁶⁸ az egyháztörténet atyja – K. J.

nemcsak a kortársak csodálatát vívták ki, hanem mindmáig a legszebb arányúnak tartott nyomdabetűk, s a monotip szedőgép legkedveltebb típusává lettek; mai nyomdásznevük *garmond*. Ugyanígy tőle származik a mai ciceró is. A grecs du roy betűbélyegzői, patricái a király tulajdona voltak, de a nyomdászok rendelkezésére bocsájtotta őket, azonban a matricák kiverése után ismét deponálniuk kellett a kincstárnoknál. A velük nyomtatott könyvek címlapján pedig fel kellett tüntetni, hogy *Typis Regiis* (a király betűivel) szedték. A bélyegzők később elhanyagódtak, ezért 1616-ban a francia udvar diplomáciai eljárást indított, hogy visszaszerezze Genfből az egyetlen megmaradt sorozatot, mely akkor az ott működő Estienne-ek birtokában volt; öt évig tartó tárgyalás után meg is kapták. I. Ferenc ugyanis Robert Estienne-nek adta őket használatra, s ő nyomtatott velük először. De az Estienne-kiadványoknak nemcsak a tipográfiája, hanem díszje is jellegzetesen franciás, tiszta vonalú, könnyed, klasszicizáló. A király igen nagyra becsülte a tudós nyomdászt, személyes barátság fűzte hozzá, gyakran felkereste lakásán, s míg Estienne a soron levő korrektúrát befejezte, a király nagyműveltségű feleségével, Josse Bade leányával beszélgetett, vagy a gyerekekkel játszott. Egyébként I. Ferenc mind őt, mind Toryt királyi nyomdász címmel (*imprimeur du roy*) tüntette ki; ő hozta be a kötelespéldány intézményét is: minden kiadványból egyet a királyi könyvtárnak kellett beszolgáltatni. – Pártfogójának halála után Estienne nem érezte magát biztonságban a Sorbonne-nal való ellentétei miatt. Genfbe költözött, Kálvin híve lett, heves vitairatot adott ki, s működését a szigorú diktátor szolgálatába állította. 1559-ben halt meg.

*

Aldus, Froben és Estienne példája jól szemlélteti, mily szoros kapcsolatban állt a humanizmus a kor nyomdászatával, s hogy mily serkentően hatottak egymásra. Más természetű, de annál viharosabb hatást tett Luther fellépése és a *hitújítás* mozgalma. Vallási oldalaitól eltekintve is szabályszerű forradalom volt, nem csupán szellemi újítás, mint a humanizmus, s éppen nem véletlen, hogy ekkor törtek ki a parasztforradalmak. A német parasztháborúban is régóta lappangó feszültség robbant fel, Luther adott neki határozott célt, teremtette meg fegyvereit. Első kiáltványát még „A német nemzet keresztény *nemességéhez*” intézi, második irata már „A keresztény ember szabadságáról” szól. Luther vallási és nemzeti hősként lépett fel, úgy tekintettek reá, mint felszabadítóra; jellemző, hogy a hamar divatba jött röplapokon gyakran feje körül dicsfénnel ábrázolják vagy pedig galambbal, a Szentlélek jelképével (katolikus szimbolika). A mozgalom elsőrendű propagandaeszközként használta a nyomtatást, s a vallástani, erkölcsi, politikai művek és vitairatok

áradata zúdult ki a nyomdákban. Az ősnyomdászat pompás fólói, a Miksa császár-felé díszművek eltűntek, vagy erősen háttérbe szorultak, a nyomtatás munkája a mennyiségre termelésre terelődött át. Hiába történt az egyházi és állami (császári) cenzúra gyors megszervezése, mely nemegyszer halállal fenyegette a hitújító iratok terjesztését, maguk a nyomtatók és kereskedők is két táborra oszlottak, pápistára és lutheristára, s ennyiben aktív szerepet vittek a vallási-politikai harcban. Itt tűnik ki először világosan a nyomtatás, a sajtó szoros kapcsolata a törtenelmet alakító erőkkel; nem csupán szükségletet kiszolgáló ipar, hanem mozdítóerő. A nyomtatott írás valóban tömegcikké vált. Hogy Luther Biblia fordításával kezdjük: az Újtestamentumot Melchior Lotter 1522-ben adta ki Wittenbergben, s elég magas áron, másfél aranyforintjával árulta, mégis 5000 példány fogyott el belőle három hónap alatt; Hans Lufft a Luther-Bibliára specializálta magát, 100 000 példány körül adott el belőle (57. ábra). Míg a „bölcsőkorban” a kiadványok példányszáma átlag 300-ra tehető, Luther kiáltványát Melchior Lotter egyszerre 4000 példányban adta ki, s ez a tömeg néhány nap alatt „szétrepült a világ négy tája felé”, mint Luther örvendezve írta.

A nagy mennyiség és a mohó kereslet egyik szüleménye az úgynevezett „kettősnymás”. Gyakran megtörtént, hogy míg az első ívet nyomták, a tervezett példányszám kevésnek mutatkozott, ezért a kiadó a többi ívet már jóval magasabb példányszámban nyomtatta ki; emiatt az elsőket újra kellett szedetni és nyomtatni, amiből számos variáns keletkezett. A nagy mű természetesen ritka, a kiadványok zöme kis terjedelmű könyv, néhányleveles füzet vagy éppen röplap („egyleveles nyomtatvány”). A röpiratszerű kis könyv más téren is divatba jött, nyelvtanok, naptárak, gyógyszerkönyvek, gyakorlati tanácsadók, népdalgyűjtemények, mindenfajta „népkönyvek” jelentek meg egyre-másra névtelen szerzőktől, olykor párbeszédes formában, kisemberek szólalnak meg bennük, elmondva véleményüket a világ dolgairól: a demokratizálódás tünete. Csakhamar feltűnt a nevezetes eseményekről hírt adó, képes röplap, az újság őse; így például a magyar parasztforradalomról, Dózsa elégetéséről ilyen röplapokból értesült a világ. Ezeknek is, mint a táblanyomatoknak, a nagy mennyiség lett a vesztük, a szó szoros értelmében elhasználták őket, alig maradt belőlük valami. Luther tételének első kiadásából, amelyet a wittenbergi templom kapujára szögezett ki 1517. október 31-én, egyetlen példány sem őrződött meg, második lenyomatából csak kettő, a harmadikból három.

A tömegtermelést növelte, hogy a szerzői és kiadói jog, mai értelemben, ismeretlen volt, legalábbis nem respektálták. A nyomdászok aggály nélkül utánnyomták egymás kiadványait, legfeljebb ha kellett, utánozták az eredeti címlapját, s ráhamisították az impresszumot. Így született meg

Der Psalter.

I.

(Spötter)
Die es für ei
rel nachelt
halten/was
Gott redet
vnd thut.

b
(Gerichte)
Das ist/sie
werden we
der ampt ha
ben / noch
sonst inn der
Christen ge
metne blei
ben / ja sie
verweben
sich selb/wie
die spreu
vom Korn

O dem
der nicht wan
delt im rat der
Gottlosen/no
ch tritt auff den
weg der sün
der/Noch sitzt
da die Spötter

Sitzen.
Sondern hat lust zum Gesetz des
DEXX/Und redet von sei
nem Gesetze tag vnd nacht.

Der ist wie ein bawm gepflantzet
an den wasserbecken/der seine
frucht bringet zu seiner zeit/
Und seine bletter verwelcken ni
cht/vnd was er machet/das ge
rett wol.

Aber so sind die Gottlosen nicht/
Sondern wie spreu / die der
wind verstreuet.

Darumb bleiben die Gottlosen
nicht im b gerichte/noch die sun

der inn der Gemeine der gerech
ten.

Denn der DEXX kennet den
weg der gerechten/Aber der got
losen weg vergehet.

II.

W

Arumb toben die
Weiden / Und
die leute reden
so vergeblich?

Die Könige im lande lehnen sich
auff / vnd die Herrn ratschla
ben miteinander / Wider den
DEXX vnd seinen gesalbe
ten.

Lasset vns zureissen jre bande/vnd
von vns werffen jre seile.

Aber der im Himel wonet/lachet
ir/Und der DEXX spottet jr.
Er wird einest mit jnen reden inn
seinem zorn / Und mit seinem
grim wird er sie schrecken.

Aber ich

57. ábra. A Luther-Biblia egy oldala, (Hans Lufft, 1534)

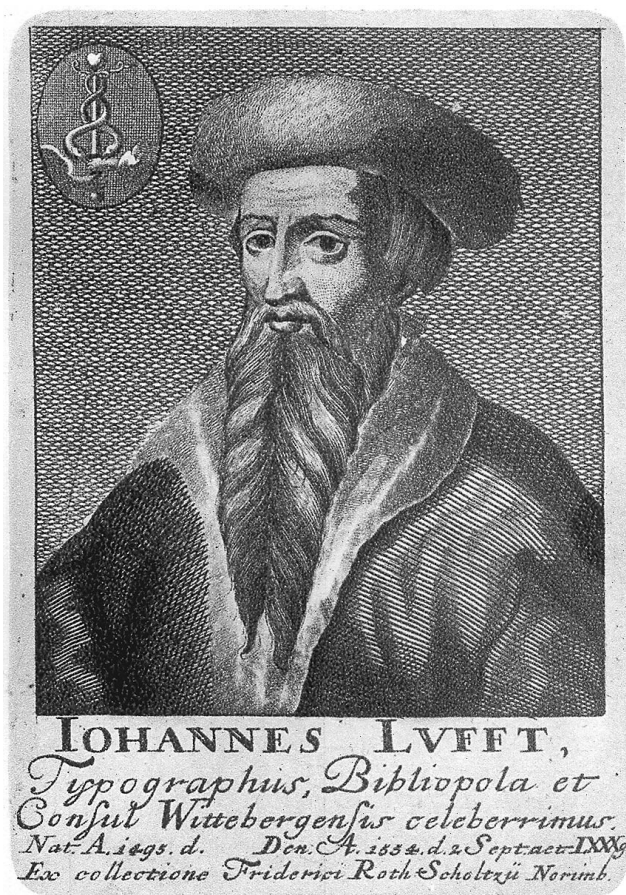
az „utánnymás”, melynek eltöltása ma sarkalatos törvény. Lutherék szívesen látták ezt a tünetet, mert elősegítette a mozgalom terjedését, de néhány túlzott visszaélés az ő türelmüket is felborzolta. Megtörtént,

hogy Luther egyik befejezetlen írását egy hűtlen szedő eltulajdonította, és más városban eltorzítottan, hibákkal tele kiadta. Luther felháborodásában „Intelem a nyomtatókhoz” címen iratot adott ki, s jól megnyomta benne a tollat: „Kegyelem és békesség! Mi dolog ez, kedves Nyomtató Uraim, hogy egyiktek a másikat ily nyilvánosan megrabolja és lopja és így egymást rontjátok? Vajon talán útonállókká és orzókká lettetek? Vagy vélitek, hogy Isten benneteket megáldani és gyarapítani fog efféle álnokságok és csínyek fejében? Én belefogtam a posztillák megírásába Háromkirályok napjától Húsvétig, s akkor besurran egy fickó, egy szedőlegény, aki a mi verejtékünkéből él, ellopja kéziratomat, mielőtt végbevitettem volna, elviszi és kint az országban kinyomatja, hogy költségemet és munkámat megghiúsítsa.” Hozzáteszi még, hogy a nyomdásznak keresztényi szeretetből két-három hónapig várnia illenék, mielőtt más munkáját utánnyomja. A gondatlan és önkényeskedő kiadásban legkivált Johann Ballhorn lübecki nyomdász jeleskedett, olyannyira, hogy nevéből csúfszót csináltak a torzító és avatatlan nyomdamunka jelzésére: „*verbalhornen*” (elbalhornítani).

A termeléshez mért arányokban szerveződött a könyvpiac is, mégpedig szó szerint a piac, a vásár (*Messe*). A kiadók és kereskedők évente kétszer, tavasszal és ősszel, összesereglettek Frankfurtban, a keleti és nyugati árucseré csomópontján, kicserélték áruikat ívszám szerint, alku-doztak, rendeltek, eladtak. A forgalom a város külön könyvnegyedében zajlott le az üzletekben és a kapuboltok alatt (*Gewölbe* = boltív), s itt rakták nagy hordókba a könyveket a kor szokása szerint, hogy a szállítás káraitól megóvják. Külföldről, Hollandiából, Olasz- és Franciaországból is jöttek kereskedők, 1564-től kezdve kész, nyomtatott katalógusokkal, árjegyzékekkel, s így áttekintést nyertek a piacra kerülő áruról. Ez a szokás él ma is a német könyvkiadók féléves könyvkatalógusaiban. Frankfurtot később héttérbe szorította a Lipcsei Vásár (*Leipziger Messe*). A kereskedelmi organizáció szívósságára vall, hogy a fogalomná vált Lipcsei Vásárt a második világháború után, a romba dőlt városban csakhamar felújították.

A reformáció nyomdászatánál, ilyen körülmények közt, nemigen lehetett szó minőségről, technikai fejlődésről. A tipográfia megmutatja teljesítőképességét, sietve és sokat nyújt, de a szakmai igények csökkentése árán. Az árut olcsón kell adni, a papír gyenge, gyakran silány, a betűkanyagul metszettek, a szedés rozoga, a kopott fadúccokat a végkimerülésig használják, a könyv a tucatgyártmány képét ölti fel. Viszont nem szabad elfelejteni, s már mondtuk is, hogy a hitújítás a könyv addig ismeretlen népszerűsítését, demokratizálását hozta magával, s azóta is a könyv, a sajtótermék maradt a tömegek megnyerésének, a propagandának leghatásosabb eszköze. Ekkor sikerült először tevékenyen bevonni

58. ábra. Hans Lufft arcképe

az átlagembert a kor társadalmi és szellemi küzdelmeibe. Azonban a technikai hanyatlás meglátszik még a protestáns liturgikus munkákon is, amelyekre pedig nagy súlyt helyeztek, mégsem mérkőzhetnek a katolikusok kiadványaival; a hitújítás reprezentatív műve, az „Augsburgi misekönyv” (1555) alig állítható a jobb katolikus misekönyvek mellé. De a római egyház liturgikus nyomdászata sem a régi, a század második felében láthatólag megsínyli a nagy erővesztéséget; területileg is visszavonul, először Dél-Németországban, majd Rómában és Antwerpenben összponstosul kiadói tevékenysége.

Sötét oldala a hitújításnak a szekularizációt követő könyvpusztítás. Hogy a pápista könyvek ellen fordult, érthető de nem a düh, amellyel válogatás nélkül rombolt. Az 1525. parasztfölkelés szabályszerű háború volt, s ami ekkor odaveszett, a háború rovására írandó. Csak Thüningiában hetven klastromot dúltak fel, megsemmisítve könyvkincseit, s így

történt mindenütt, ahová a háború, a nyugtalanság elharapózott, hasonlóképp a francia hugenotta harcokban is. A könyveket égették, szaggatták, vízbe hajították, makulatúrának adták el. Már a szekularizációt végrehajtó fejedelmeket és hitbuzgó reformátorokat nagyobb felelősség terheli; az ő vandalizmusuk az egyik oka, hogy a középkor kódexkincséből s a nagybecsű ősnymtatványokból, amiket az előző háborúk és tűzvészek megkíméltek, ily kevés maradt fenn számunkra. Később a szenvedélyek csillapultával a protestáns egyházak is belátták a pusztítás oktalanságát, s felléptek ellene. A dániai Ostenseben 1577-ben tartott egyházgyűlés ezt a határozatot hozta: „Az egyház régi könyveit, a misszálékat, graduálokat, zsoltárkönyveket és bibliákat, legyenek bár papírból vagy pergamenből, nem szabad elhajítani vagy könyvkötésre használni.” Luther felszólalására a német városi tanácsok gyűjteni kezdték a klastromi könyvtárak maradványait, és a maguk régi gyűjteményeit gyarapították velük, vagy újakat alapítottak; így tett nem egy fejedelem is. Sok ma fennálló német városi könyvtár eredete ide nyúlik vissza. A katolikus egyház pedig, amit megmenthetett, a maga portáján gyűjtötte össze. A többi országban többé-kevésbé hasonlóképp folytak le a dolgok.

A nagy harcok közepette nem egy könyvnyomtató jut jelentős, sőt vezéri szerephez. Luther Wittenberget tette Németország, illetve a reformáció szellemi középpontjává; a század elején még szürke kisváros fejedelmi székhellyé lett, majd egyetemet kapott, s Luther fellépése után már nem nélkülözhetette a nyomdát. Luther első műveit, valószínűleg 95 tételét is Johann Rhau-Grutenberg nyomtatta, de a nagy reformátor termékenységével nem tudott egyedül megbirkózni. Ekkor maga Luther hívta el Lipcséből az ifjabb Melchior Lottert apja mellől, akit aztán egy fél tucat újabb nyomdász követett. Köztük Johannes Lufft (58. ábra) úgyszólván kizárólag Luther Bibliájának kiadásával foglalkozott. Szerepük több az egyszerű nyomtatásnál, a vezér fegyvertársai voltak.

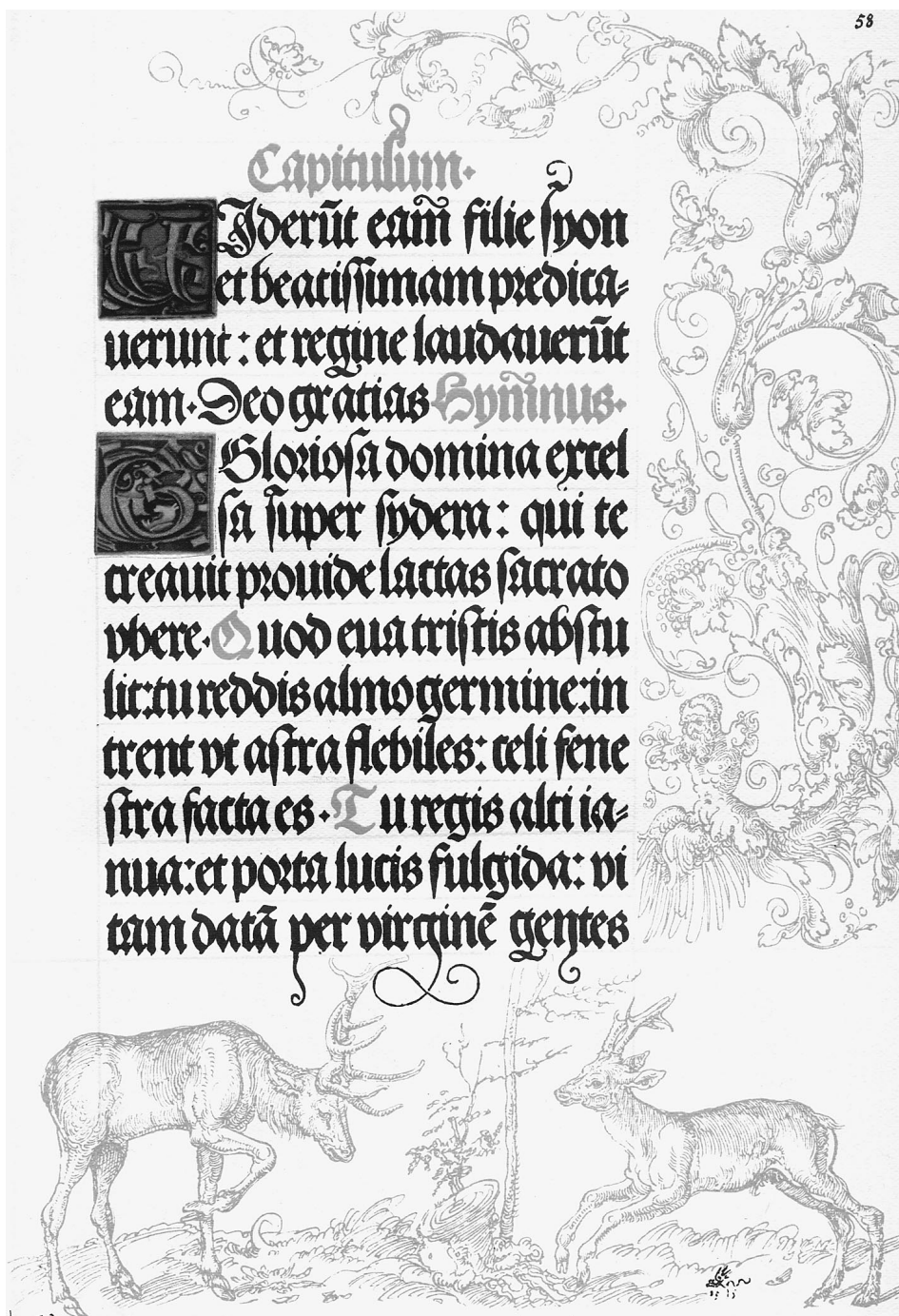
Nyomtatás és könyv a 16. században

Az antikva, Aldus vezénylete alatt egy időben *Németföldre* is behatolt, de a hódítás nem volt tartós, sőt csakhamar kialakult a nemzetinek mondható germán típus: a fraktúra. Az átmenet az úgynevezett schwabachi írás, a gót kerekebb formája; azonban titok, miért nevezték így már elterjedése idején, minthogy Schwabachban sohasem működött nyomda. A fraktúra jellemzője az éles szögletesség, a tört vonal (fractum = törött) és az elefántormányoknak nevezett kacskaringó, amellyel a nagybetűket cifrázták fel. Első alakja az augsburgi Johann Schönsperger kiadványaiban: Miksa császár *Imakönyvében* és a *Theuerdankban*⁶⁹ (59. és 60. ábra) tűnik fel, igazi formája pedig Dürer *Triumphwagenjében* („Diadalkocsi”). De ennek némi története van.

Ugyanis e könyvek kiadása I. Miksa császár terveiből született meg. Miksát ugyan az „utolsó lovagnak” szokás nevezni, azonban volt érzéke az újdonságok iránt is, felismerte a nyomdászat hivatását és teljesítőképességét. Bizonyára a kor nagy könyvbarát-fejedelmeinek példája lebegett előtte, de továbbment egy lépéssel, becsvágya az volt, hogy a nyomdászat révén növelje a maga hírnevét és a német irodalom és tudomány hasznát. Egész sor válogatott, fametszetekkel díszített mű kiadását vette tervbe, összesen 130-ét, s a legelső német nyomdászokat, továbbá korának legnagyobb művészeit, Albrecht Dürert, Lucas Cranachot, Leonhard Schäuuffeleint, Jörg Kölderert, Hans Burgkmairt és társaikat kívánta munkába állítani. A humanista szellem ugyan távol állt tőle, sokkal inkább a német lovagi romantika, a fejedelmi őskultusz és a vallásos érzés sarkallta, de a terv így is nagyszabású volt; 1519-ben bekövetkezett halála miatt azonban kevés valósult meg belőle. Az *Imakönyvet* maga írta a törökveszély ellen alapított Szent György-lovagrend tagjai számára, hogy keresztes hadjáratra buzdítsa őket. A betűket valószínűleg a császár titkára, Vincenz Rockner rajzolta, a könyvdísz és képeket pedig többek közt Dürer és Cranach, s a munkát az idősebb Johann Schönsperger nyomtat-ta ki 1512–1513-ban. A *Theuerdank* verses lovagregény, ugyancsak Rock-

---

⁶⁹ Miksa császárt dicsőítő lovagregény. K. J.

59. ábra. Miksa császár Imakönyve, Dürer, Lucas Cranach és mások tollrajzaival

ner betűivel nyomtatta Schönsperger, a könyvdísz pedig Hans Burgkmairtól és Hans Schöuffeleintől származik (1517). Az igazi fraktúra azonban Dürer „Diadalkocsi”-jában és egyéb elméleti munkáiban jelenik meg. Sokáig magát Dürert tartották a betűk tervezőjének és a nyomtatónak is, de az igazi tervező Johann Neudörffer volt, ki maga mondja el egy helyütt, hogy Hieronymus Andreae nürnbergi betűmetsző számára megrajzolta „a fraktúraírás egy próbáját”. Dürer csupán támogatta őket. A Neudörffer–Andreae-féle fraktúrát először Hieronymus Rodler, simmerni nyomdász vette át, majd a frankfurti Sigismund Feyerabend, aki több kisnyomdát is dolgoztatott, s ekképp győzelemre segítette a fraktúrát. Ezután 250 éven át egyeduralmon volt a „német betű”; a 18. század végén a klasszicizáló ízlés hatása alatt Johann Friedrich Unger megreformálta, s ebben az alakban él máig.

Dürer fametszeteinek egyébként oly nagy hatásuk volt a német könyvdíszre, hogy valósággal Dürer-korszakról beszélhetünk. Már 1498-ban Nürnbergben megjelent Apokalypsis-sorozata, 15 nagy fametszet, melyeket méltán neveznek korszakalkotónak a grafikusművészet történetében. „Mert itt – írja Dahl – a fehér-fekete kép színektől szabadon és függetlenül alakul ki; a pompás festői hatást csupán a fény és az árnyék játéka fejt ki, a fekete vonalak és a fehér papiros ellentéte.” Egyéb fametszet-sorozatai és rézmetszetei aztán betetőzik művészetét. Bázelen Erasmus Rotterdamus és az ifjabb Hans Holbein találkozása ad alkalmat Frobennek, hogy a kor kiváló művész-tipografusai közé emelkedjék. Kétségtelen, hogy mint Itáliában történt, Németföldön is a nyomtatás virágoztatja fel csodamód rövid idő alatt a fametszés művészetét. S tudományos célokra is beállítják, amint például a strassburgi fűveskönyvek gyönyörűen szemléltetik.

*

A német nyomdászatról ezek után nem sokat kell szólnunk. A tipografusok közül az augsburgi Heinrich Steiner tűnik ki önálló irányával és könyvdíszítő stílusával. Eleinte a hitújítás szolgálatába állította műhelyét, utóbb idegenből fordított népszerű művek kiadására tért át. Illusztrációinak kiváló mesterét nem ismerjük, Petrarca egyik művéhez rajzolt képei nyomán „a Petrarca-mester”-nek nevezik; realiztikus megfigyelése, gazdag kifejezőképessége a hollandi mesterekre emlékeztet. Frankfurt am Mainban Christian Egenolff jelentős tudománynépszerűsítő működést fejtett ki, a kiváló nürnbergi rajzolóművész, Hans Sebald Beham segítségével. Ugyanitt Sigismund Feyerabend meglepően nagyarányú vállalkozó-szervező tevékenységet folytatott, majdnem az összes helyi nyomdászt közös társaságba (*Companei*) vonta össze, számtalan

Z
S
 ewordannck der solt in einem kriegscheff durch die
 list Vnfalo von dem pulfer verdorben sein.

58

60. ábra. A „Theuerdank” egy oldala Hans Schäuuffelein fametszetével

munkát segített napvilágra, nem kevésbé termékeny illusztrátorokkal. Ezek egyikéről, Jost Ammanról tanítványa azt mondta, hogy négy esztendő alatt annyi képet rajzolt, amennyit egy szénásszekér sem bírna elcipelni. Amman azonban jeles művész volt, az eleven, mozgalmas életképek mestere, amit különösen a foglalkozásokat ábrázoló képsorozata (*Eygentliche Beschreibung aller Stände*, „Az összes hivatások sajátképi leírása”, Nürnberg, 1588) és kártyakönyve mutat. Ám ha a tanítvány megjegyzése tréfás is, lényeges kortünetre tapint: jelzi az elhajlást a barokk túlzásai, zsúfoltsága felé.

Itáliában nem folyt oly ellentétektől szaggatottan az élet, mint Európa többi részében, a hitújítás szele nem csapott át az Alpokon, s a reneszánsz pogány örömkultuszának és a humanista szellemnek egyképpen hódoltak a pápák és a fejedelmek. Az egyetértés jele, hogy az Aldus-nyomda, az ókori klasszikusok fő kiadója egész működése alatt a pápának is tett szolgálatokat, s az alapító unokája, a nagy múltú műhelyet megszüntetve, 1597-ben Rómába költözött és a vatikáni nyomda vezetését vette át. Ellentétek akkor kezdtek mutatkozni, amikor a humanizmus keresztényellenes irányt vett, kételkedő és istentagadó felfogásnak adott hangot. Ez már az ellenreformáció, másképp katolikus reformáció idejére esett, mely erélyesen szembeszállt az újítás fenyegető tüneteivel. Intézkedései nyomán a vallásos művek száma ismét megszorodott, s 1558-ban megjelent a tiltott munkák első jegyzéke (*Index librorum prohibitorum*), amelyek olvasását külön engedélyhez kötötték.

Technikailag az Aldus-törte úton haladt tovább a tipográfia. Lodovico Arighi Rómában fontos lépést tett előre: a kurzív-antikvában pontosan szétválasztotta és szabályozta az (u) és a (v), továbbá az (i) és a (j) használatát, mert addig rendszertelenül keverték őket, így például német szövegekben olykor *vnser* szedtek *unser* helyett, viszont *Euat* *Eva* helyett. Ugyancsak Rómában Antonio Blado igen szép, kalligrafikus antikva-formát alkotott, és hivatalos tipografussá (*tipografo camerario*) lépett elő. Több értékes *editio princeps* került ki a műhelyéből, és a könyvdíszre is, főképp a fametszetes arcképre nagy gondot fordított. Jacopo Mazzochi pedig a később általánosan elterjedt címlap-keretrajzokat teremti meg.

Flórencben a Giunta-család alapít dinasztiát, de a Giunták régóta kereskedők, nagy üzleti érzékkel szervezik meg cégüket már a 15. század végén, egyébként azonban Aldus nyomdokain haladnak. A két testvér közül Filippo a flórenci nyomdát vezeti, Lucantonio Velencébe költözik, míg a család többi tagja külföldön telepedik le, Lyonban, Madridban, Salamancában, Burgosban. Íme az új ipar már ilyen korán módot nyújt egy nemzetközi tőkés-család szervezkedésére (vö. Fuggerek, Rotschildok).

Velence a nyomdászok egész seregének ad otthont, a humanizmus nemzetközisége folytán a könyvvilág fővárosa lesz, s megtartja vezető helyét az egész századon át. Az ellenreformáció itt is érezteti hatását, a kiadók egy részét szolgálatába állítja, de mellette élénken virul a reneszánsz szabados, hitetlen szelleme. Jellemző, hogy az erkölcsi aggálytalanság, sőt durvaság megtestesítője, Pietro Aretino itt kapott kiadót Francesco Marcolino személyében. Ismeretes, hogy Aretino fürge és termékeny költői tehetségét példátlan zsarolásokra használta fel, pénzért ontotta dicshimnuszait, lekenyerezés híján pedig gyalázkodásait, s e révén oly félelmes hatalommá nőtt, hogy mindenki meghunyászkodott előtte és fizette; mellesleg a pornografikus műfajban is kivált.

A velencei nyomdászat irodalmi és tudományos színvonala azonban mit sem csökkent, sőt emelkedett, formai hanyatlásról szó sincs, mint Németországban. Ellenkezőleg, mind a tipográfia, mind a könyvdísz kitűnő újítókra, továbbfejlesztőkre talál. A legjelentősebb Gabriele Giolito de Ferrari működése (1541–1578), a reneszánsz nagy olasz klasszikusait adja ki, hozzájuk méltó gondozásban és rendkívüli sikerrel. Ariosto hőskölteménye, a kor reprezentatív irodalmi alkotása, az *Orlando Furioso* nem kevesebb mint 28 kiadásban került ki műhelyéből, Petrarca szonettjei 22, a Boccaccio *Decameron*-ja pedig 9 kiadásban. Leleményes és ízléses találmánya a képes inicialé-alfabétum: minden egyes betűbe valamilyen antik mitológiai jelenetet vagy alakot rajzoltat, így például az (L) betűbe Lédát, az (O) betűbe Orpheuszt. A képes iniciálé ugyan már a kódexekben is általános, de ott a betű és a kép közt nincs kapcsolat, s az utóbbi tárgya a szövegből van véve. Giolito kezdőbetűi azonban minden klasszikus szöveghez használhatók. A címlaptervezésbe is új gondolatot vitt, mint O. Clemen írja: „Magáévá tette azt a 15. században már feltűnt eszmét, hogy a címlapot mintegy templomkapunak fogja fel, a címszöveget oromzat, oszlopok és lépcsőzet képe közé foglalja; a rajzba dús díszítést varázsolt római fegyverekkel, hadiszerszámokkal, harcosokkal, istenekkel és hősökkel, génuszokkal és puttókkal, virágfüzérékkel és szalagokkal.”

Ez az úgynevezett architektonikus (építészeti) címlap, s a bőséges díszítés szintén a reneszánsz kelléktárából való. Mindez igen megfelelt a korízlésnek és azonnal széles körű utánzásra talált. A képes iniciálék ötletét például Geronimo Scoto vette át Boiardo-kiadásában, csak hogy a betűkbe bibliai jeleneteket rajzolt. Kurziv-antikvája egyike a legfinomabb vonású típusoknak, miket a század produkált.

Franciaországban ismét más a helyzet. Kevés nép változtatta meg oly élesen ízlésalkatát, mint a francia: földje a gótika szülőhelye volt és hazája marad az egész középkoron át, a 16. század első évtizedeiben is. Ekkor hirtelen leveti magáról az északias gót életstílust, mint valami kinőtt

ruhát, s a déli, latin reneszánsz világába lendül át. Ezt a pálfordulást VIII. Károly és XII. Lajos itáliai hadjáratának szokás tulajdonítani, de a változás mélyebb gyökerű, nem okozhatták pusztán külső hatások. A latin örökség: a gall szellem magára talált a humanizmus és reneszánsz felfrissült levegőjében, felülkerekedett, s az olasz példa segítő erejével legyűrte a germán befolyást. E három elem egybeolvadásából nőtt ki aztán a jellegzetes francia klasszicizmus, mely kétszázados korszakot alkotott a nép történetében. Voltaképpen a gall és germán elem forrott össze új etnológiai vegyületté, és friss erővel állt bele az újkor belső harcaiba, hódító vállalkozásaiba, s mind gazdaságilag, mind politikában és kultúrában vezető helyre emelkedett.

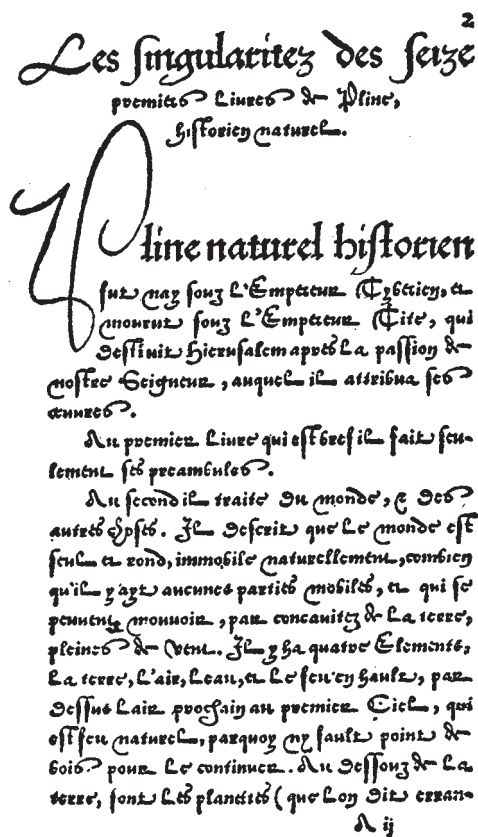
Két-három évtizeden át a régi ösvényen halad tehát a könyvnyomtatás is. A gót betű, főként a bastarda uralkodik, az antikva alig kap helyet, szintúgy a régi marad az illusztráció és könyvdísz. Az újítás elején két nyomdász áll: Josse Bade és Henri Estienne (latinos nevükön Jodocus Badius Ascencius és Henricus Stephanus). Mindkettő képzett tudós, mint Aldus és Froben. Bade Genfből jövet Itáliába ment görögül tanulni, visszatérve Lyonban működött, majd Párizsban telepedett le. 1503-ban megalapította műhelyét, a *Praelum Ascensianumot*, melynek cégjegye (szignetje) a könyvsajtó egyik legrégebbi ábrázolása, igen elterjedt, sokan utánózták, maga is háromszor változtatta. Klasszikusokat adott ki és kora tudósainak, köztük Erasmusnak műveit. Betűben, könyvdíszben az olaszokat utánozta, egyéni szokása azonban, hogy az antikva szöveg kiemelt részeit gót típusokkal (*lettres de forme*) szedeti.

Kortársa volt Henri Estienne, veje pedig emennek fia, Robert, a humanista tipografusok feje. Őt már ismerjük, nyomdáját fia vezette tovább. Méltó volt atyjához, már ifjan nagy filológiai tudományra tett szert, atyjával kiadatta Anakreon editio princepsét, Rómában fölfedezte Szičíiai Diodórosz⁷⁰ ismeretlen töredékeit, kapcsolatot tartott fenn kora nagy tudósaival; saját munkája a görög nyelv nagy szótára (*Thesaurus linguae Graecae*, 1572), atyja latin szótárának párdarabja. 1557-től Genfben működött, de üzleti érzéke elmaradt tudományos tehetsége és buzgalma mögött, anyagi nehézségekbe bonyolódott, amelyekből a kor legnagyobb pénzembere, Ulrich Fugger segítette ki. Hálából – tréfás célzással atyja címére – *Hulderici Fuggeri typographus*nak nevezte magát. – Robert Estienne számos fia s ezek fiai mind jeles nyomdászok voltak, részint Genfben, részint Párizsban működtek; a dinasztia utolsó tagja visszatért a római hitre, Párizsba költözött, és ő is megkapta az *imprimeur du roi* címet.

⁷⁰ Diodórosz (szicíliai, Kr. e. 1. századi görög történetíró, a *Bibliothéké* (latinul *Bibliotheca historica*) c. egyetemes történeti mű szerzője. K. J.

Párizsban a humanista és a vallásos kiadók mellett több nyomdász a francia nyelvű irodalom terjesztésén szorgoskodott; ezek már a hazai nyelvű (*lingua vulgaris*) könyveket is antikvával nyomtatják a bastarda és a gót helyett. Közülük Denys Janot François Rabelais halhatatlan műve, a *Gargantua et Pantagruel* kiadásával szerzett érdemet. – A párizsi könyvkiadással csak Lyon tud versenyezni, de lehetetlen a reneszánsz francia tipografusainak nevét felsorolnunk. A lyoniak közt Robert Granjon nevéhez fűződik a kurzív-antikva megfranciásításának érdekes, de nem nagy sikerű kísérlete. Az egykorú francia kézírást akarta megközelíteni. Típusfajtája, a *lettre françoise d'art de main* („francia betű kéz[írás] módjára”) szemre csinos, de nehezen olvasható, a betűket egyfelől túl sok fölösleges farkinca ékesíti, másfelől túl sok rövidítés nyeli el; nem is lett népszerű, leginkább iskolakönyvekbe talált utat.

Németalföld nyomdászai közül messze kimagaslik és az egyetemes könyvtörténetnek is nagy alakja Christophe Plantin. Nem híve egyik

szellemi irányzatnak sem, hasonlóképp nem betűteremtő, hanem mindkét téren eklektikus. Viszont mind tartalomban, mind formában a lehető legjobbat válogatja össze, amit a kor nyújthat. Francia származású, 1549-ben Antwerpenben telepedik le, polgárjogot szerez, s az előző szorgos években szerzett széles körű tapasztalatait rendkívüli energiával érvényesíti. Mint könyvkötő és kereskedő kezd, megismerkedik a fa- és rézmetszés technikájával, mint kezdő tipografus minden lehetséges műfajú könyv kiadására vállalkozik, minden nyelven, képpel és kép nélkül, liturgikus, teológiai, verses, tudományos, allegorikus művektől Valverde *Anatomia*jáig; a magyar Zsámboky *Emblemata* című munkáját is ő adja ki (1564). Mikor Antwerpenben letelepszik, az egykorú tipográfia minden vívmánya és fogása – hogy úgy mondjuk – a kisujjában van. A bastardát félreveti, a legjobb francia típusokat szerzi meg: Garamont, Le Blé antikváit, még Granjon civilitjét is felhasználja flamand nyelvű kiadványaiiban, az addigi fraktúra helyett. Nagy súlyt vet nem csupán a díszítő, hanem a szemléltető, oktató célú illusztrációra is, a kitűnő fa- és rézmetszők egész sorát foglalkoztatja. Eleinte anyagi nehézségei voltak, hamar leküzdötte őket, megnyerte Németalföld uralkodójának, a spanyol II. Fülöpnek kegyeit. Ezt főként legnagyobb tudományos és nyomdai teljesítményével, a *Polyglott Bibliával* érte el. Nyolc kötetben együttesen adta ki a Szentírás öt nyelvre fordított szövegét; a héber, kaldeus, görög, latin nyelvű kiadást a bécsi szír nyelvű egészítette ki (1568–1573). A király 6000 dukátot, majd 24 000 forintot folyósított a magánpénztárából. Plantin 12 pergamenpéldányt nyomtatott az uralkodók számára, 1200 olcsóbb fajtát, különböző árákért, a kiállítás minősége szerint.

Plantin működését egyelőre megakasztották a holland szabadságharc zavarai; akkor Leydenbe költözött nyomdája egy részével, s csak élete vége felé tért vissza Antwerpenbe, midőn a király hadvezére, Alexander Farnese ismét elfoglalta a várost. Vagyis reakciónak, amellet mindig hithű katolikusnak mutatkozott, de halála után levelesládája irataiból kitűnt, hogy a salamancai inkvizítor, Léon de Castro nem hiába nézte gyanakvó szemmel a működését. Ugyanis titkos tagja volt a „Szereket Háza” nevezetű familista szektának, s nem egy iratukat titokban ki nyomtatta. Amikor 1589-ben meghalt, vállalata teljes virágjában volt, noha üzleti hatásköre megcsökkent a felszabadult Hollandia Belgiumtól való elszakadása által. Antwerpeni nyomdáját egyik veje, Jan Moretus (Moerentoff), a leydenit a másik veje, Franz Ravelingen (Raphelengus) vezette tovább.

Oroszországban 1556 táján, Rettegett Iván idejében indul meg a nyomtatás, különleges és sajátyszerű kezdetekkel. Ennek okait Szidorov az orosz nyomdászat történetéről írott munkájában így fejt ki: „A mi első nyomdászaink nem ismerik a sor szabályos kizárását, úgy hogy so-

raik gyakran különböző hosszúságúak, nem ismerik a szóközök szabályos használatát, gyakran nem választják el a szavakat egymástól; más-ként szólva: nem ismerik a nyugati nyomdászat legegyszerűbb szokásait, melyek ebben az időben már magas fokon állanak. Mindezekből pedig csak azt a következtetést lehet levonni, hogy a moszkvai nyomdászat Rettegett Iván alatt önállóan született meg, külföldiek közvetlen vezetése nélkül, különböző nyomtatott könyvek tanulmányozásából, abból a törekvésből, hogy megismételjék és elsajátítsák a nyomdászat technikáját, hosszú, nehéz, sajátos kísérletek vállalásával, melyek nem egyszerűre hozták meg a kívánt eredményt, de végül is meghozták.”

Szidorov evvel megnevezi a lényeget, de nem kapunk választ a kérdésre, miért nem mentek a vándornyomdászok Orosz földre, midőn annyi külföldi művész (például olasz építész), kereskedő, mesterember járt ott, vagy miért nem mentek az oroszok külföldre tanulni? A cirill írás mégsem lehetett döntő akadály, hiszen ebben az időben Nyugaton már vígan nyomtatnak görög betűkkel. Talán a pravoszláv ortodoxia ellenállásán múltott a dolog, mert az orosz nyomdák termékei hosszú ideig kizárólag vallásos tárgyúak, s az egyház idegen eszmék becsempészésétől tarthatott. Ebből és a tényből, hogy az első nyomdákat cári, azaz állami támogatás tartotta fenn, arra következtethetünk, hogy nem voltak megrendelők. Így tehát hasznot hajtó üzleti vállalkozásnak nem volt alapja, s ez megmagyarázná a külföldi mesterek távolmaradását.

Érdekes helyi változata az orosz tipográfiának a kétszínnyomás technikája, amely szintén a nyugati módszerek nem ismeréséből származik. Tudjuk, hogy már Schöffer rájött a réselős, vakbetűs eljárásra, amely némi időbeli hézag után általánosan elterjedt: míg feketével nyomtattak, a más színűnek szánt szövegrészek helyét töltőanyaggal, réselőkkel, vakbetűkkel rakták ki; ezután kiemelték a fekete sorokat, s a réselők helyére szedték a kihagyott vörös- vagy kéketűs szöveget, majd ráhajtották a tűre szűrt ívet, és lenyomtatták. Az egésznek titka a tűreszúrás (*punctura*) által elért, hajszálpontos találkozás (regisztrálás) volt, Gutenberg találmánya. Az oroszok is utánozni akarták kódexeik szép vörös-betűzését, de ők egyszerre nyomtatták mind a két színt: először feketével festékeztek be az egész szedésformát, aztán a vörösbetűsnek szánt részről letörölték, és vörössel kenték be. Ez az oka, hogy a vörösről néha átüt a fekete festék maradéka vagy hogy a festék megújításakor néha téves sorokra kenték a vöröset, s így akaratlan variánsokat hoztak létre. Az első ismert orosz nyomtatványok: három Evangélium, két Zsoltárkönyv és egy úgynevezett triod, vagyis a mise változatlan kánoni része. Mind a hat könyv 1556 táján jelent meg, a nyomtatók neve ismeretlen.

A kor színvonalán álló első orosz tipografus Ivan Fjodorov; működése csak három évre terjed: 1563-ban adta ki az „Apostol” című munkát, két év múlva két breviariumot (*csaszovnyik*, előírt napi imák papok számára), ezután Lengyelországba költözött. Önálló, egyéni stílusú grafikus volt, nem szedett, hanem fametszetes, művészi rajzú címlapokat alkalmaz, ízléses iniciálékat és könyvdíszeket. Kevés munkájával is erős, hosszan tartó hatást gyakorolt az orosz nyomdászatra.

Magyarország 16. századi nyomdászatáról döntő képet nyújt néhány statisztikai adat. 31 nyomdáról van tudomásunk: Abrudbánya (1569), Alsó-Lindva (1573), Bártfa (1579), Besztercebánya (1578), Brassó (1535), Debrecen (1560), Detrekő (1579), Eperjes (1573), Galgóc (1582), Gyulafehérvár (1567), Kassa (1560 előtt), Keresztúr (1598), Kolozsvár (1550), Komjáti (1573), Magyaróvár (1558), Monyorókerék (1588), Nagyszeben (1544), Nagyszombat (1578), Nagyvárad (1565), Nedelice (1573), Németújvár (1582), Pápa (1577), Pozsony (1594), Rárbok (1584), Sárvár (1539), Sempte (1573), Sic (Schützing, 1492), Szászsebes (1580), Szászváros (1582), Szeged (1547), Vizsoly (1596). – A 31 nyomda közül 30 a hitújítás szolgálatában áll, egy a katolikus ügyet védi és ellentámadásba megy át. Ez annyit jelent, hogy a reneszánsznak nálunk Mátyással vége szakadt, az ország a hitújítás forradalmába sodródott; a nyomdák kevés száma pedig a török hódítás növekedésére utal. Mátyás után a középkor rendszeréből csak az elfajult oligarchizmus maradt meg, felszította a parasztforradalmot lángjait, a megtorlás pedig természetesen csak rontott a helyzeten. A parasztság megvonta segítségét a török elleni, nemzetvédő harcoktól, a magára maradt nemesség Mohácsnál döntő kudarcot vallott, s többé nem is tudott megfelelni nemzetvédő feladatának. A társadalmi elnyomatás ellen és a nemzeti függetlenségért folyó küzdelem azonban nem csitult el, csak más formát öltött, átjárta a hitújítás mozgalmait, és új irodalmat teremtett a hitvitákon kívül is: vallásos színezetű, nemzeti és demokratikus ihletésű költészetet. Az oligarchiával szemben a protestantizmus szabadítja fel az élesebb társadalmi kritikát; terjesztői, a prédikátorok többnyire a népből származnak, s szélesebb látókörrel, korszerű műveltség birtokában bírálják a romlásnak indult ország viszonyait. Szmükben már a nép teszi az országot, s a nép panasza az ország baját hirdeti. Mindezt nem csupán versek, prédikációk, oktató- és vitairatok mondják el, hanem a könyvszerzők és nyomtatók programszerű vallozásai is. Elsősorban csak magyarul és jól érthetően akarnak írni, és könnyen olvasható könyveket nyomtatni. Bornemisza Péter ezt írja a nagyszombati tanácshoz intézett levelében: „Irtam én is egy postillat, kibe az szokot Euangeliumokat nagi büen es oly niluan meg magiaraztam, hogi akar mel falubeli parasztczagis könien meg ertheti. Kit azért is mieltem hog csak egy gyermek oluasasara is sokan tanul-

hassanac. Tudom kedig hogi ot kigielmetec köztis sokan uadnac, kic az fele tanusagokat ehez nec.” Pathai István pápai prédikátor pedig ezt mondja egy könyve előszavában: „Irtam peniglen magyar nyeluen, es igen paraszt bezedekkel, chak az szegeny kössegnek es nemely gyöngye magyar irás oluasoknak keduekert, nem igyekeztem semmit az szonak bölcshen es kötelessen való formalasara...”

Mindazáltal a magyar tipográfia érthetetlenül későn indul meg, a budai nyomda megszűnése után 60 esztendeig teljes az űr, semmi adatunk sincs. A dolgot az teszi első pillantásra érthetlenné, hogy külföldön ugyanekkor, sőt már a bölcshőkorban több magyar nyomdász önállóan működik. Ez a tünet és a tény, hogy az első magyar könyvek egy része külföldön, Krakkóban, Bécsben jelenik meg, csak egy magyarázatra ad módot: a régi feudális rendszer elfajulása, a főúri „kalandosok” anarchikus üzelmei, Budai Nagy Antal, Dózsa György, Cserni Jován felkelései annyira megzilálták az ország életét, hogy Karai László, Mátyás reneszánsz-ízű kezdeményeinek folytatására sem érzék, sem alkalom nem maradt, s a nyomtatás felkarolása nem volt érdeke senkinek. Igaz, hogy a zűrzavar ezután sem szűnt meg, sőt tetőzi a török, de új erő tört a küzdelemben: a bonyolult összetételű hitújító mozgalom, mely „magyar vallássá”, azaz politikai élű fegyverré kovácsolta a német eredetű protestantizmust. A nyomdászat felkarolása tehát elsőrendű érdeke lett az új hit terjesztőinek, azaz velük együtt, a század második negyedében jelent meg a küzdőtér, hatvan évvel Hess András után. A tipográfiát, mint intézményt nem ő, hanem a nyomdász-prédikátorok hozták be az országba.

A hátráltató mozzanat az oligarchizmus elfajulása volt, s ezen mit sem változtat, hogy az új század első magyar nyelven nyomtató műhelye, a sárvár-újszigeti még főúri alapítás. Sőt ezt megelőzően az első fennmaradt magyar nyelvű könyvet is egy főrangú asszony, Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin nyomatja ki Krakkóban 1533-ban. A könyv: „Az zenth Paal leueley magyar nyeluen”, Komjáti Benedek szerzetes fordításában és magyarázataival, vallásmagyarázat tehát, Perényiné egyéni kívánságának szülötte és a fordító alkalmi vállalkozása. Mind ennek, mind a többi 16 magyar koranyomtatványnak (1532–1556) krakkói megjelenését a magyar–lengyel kapcsolatok megsűrűlése magyarázza; a török ugyanis elvágta az Adria és a Délkelet felé irányuló terjeszkedésünket, mire kereskedelmünk Észak felé, Lengyelországon át vette útját a legközelebbi tengerhez, a Baltihoz.

Második e századi nyomdánkat a brassai Johannes Honterus (családi nevén Johann Grass) alapította szülővárosában, 1535. évben. Honter a szászok nagy reformátora és tanítója, Luther és Melanchthon Erdély evangélistájának nevezik. Bécs, Krakkó főiskoláin s valószínűleg még

több más helyen szerezte meg polihisztori tudományát, humanista ismereteit; ezek mellé kitűnő kartografussá, fametszővé és nyomdásszá képpezte ki magát. Még Bázelen szerkesztette és adta ki Magyarország első pontos, nagyméretű térképét (1532), Frobentől tipográfiai felszerelést szerzett, 1535-ben hazament Brassóba, berendezte nyomdáját, melyet a hitterjesztés, az iskolázás és a tudományok szolgálatába állított. Eredeti és görögből fordított kiadványainak száma 30, főként iskolakönyvek, földrajzi, jogi munkák és egyházi iratok. Kizárólag német, latin és görög nyelvű műveket adott ki, s mint a szászok általában, csak a német műveltséggel tartott fenn kapcsolatot, nem kereste a közeledést a magyarsághoz. Ezért az erdélyi szász nyomdászat története, néhány gyér száltól eltekintve, inkább csak terület szerint tartozik Magyarországhoz. Honter, mint tipografus, korának legjobb színvonalán állt, fametsző tehetsége, nyomdászati tudása, szépérzéke kiadványait ritkaság-becsüekké tesz. Halála után Wagner Bálint, majd a magyar Szebeni Nyírő János lett a nyomda vezetője, ő adta ki az egyetlen magyar nyelvű munkát: „Fons vitae, az életnek kútfeje” címűt, 1565 körül.

Harmadik nyomdánk Nádasdy Tamás, a nagyhatalmú lutherista főúr alapítása, 1536 táján otthont adott két tudós reformátornak, Dévai Bíró Mátyásnak és Erdősi Sylvester Jánosnak sárvár-újszigeti birtokán, az ő kérésükre állította fel a nyomdát, vezetésével Erdősit bízta meg, de a tipográfiai munkákat egy Strutius nevű német ember végezte, magyar nyelvtudás híján és egyébként is igen gyarlón. Ő nyomtatta ki Erdősi latin nyelvű magyar nyelvtanát (*Grammatica Hungaro-Latina*, 1539). Ez az első magyar nyelvtan, a Donatusok módszere szerint készült. Európában csupán a német előzte meg (1527), utána a francia következett (1557). Második művét („Uy Testamentu[m] mag'iar nelwen”, 1541) még Strutius kezdte szedni, de Abádi Benedek, Dévai Bíró és Erdősi-Sylvester krakkói tanuló társasága hozta napvilágra. Igyekezett rendet teremteni Strutius hagyatékában, s erről zárószövegében számol be, amely érdekes dokumentuma a reformátor-nyomdászok törekvéseinek:⁷¹ „A könyv nyomtató isteni kedvet kíván annak, az ki ezt olvassa. – Ha valahol az nyomásban való vitekre találsz, aból én tőled bocsánatot kérek. Mert hogy meg értsed, ez könyvet nem én kezdettem el, hanem más, kit az jó úr (Nádasdy) sok ideig nagy költséggel itt tartott. És mikoron el kisvén hozzá fogott volna, és látták volna, hogy az nehezen írhetné vigit, úgy hivata engemet hozzája, hogy az mennél hamarabb az keresztyéneknek kezekbe juthatna. Mikoron azirt láttam volna az betűt, hogy nagy kise-

⁷¹ Ettől fogva az egykorú idézetek tétova és kezdetleges tipográfiáját mai betűzés szerint írjuk át, a könnyebb olvasás kedvéért, de természetesen épségben hagyjuk az eredeti nyelvezetet. V. N.

delem nélkül nem mielhetni véle, mint hamarsággal lelete ugyan, azon betüt meg igazitám, egy nihányat hozzá csinálván, hogy szapora (gyors) lenne az dolog, és hamarább vigit irhetnők.” Láthatjuk, a reformátoroknak nagy gondjuk volt a jó és szép nyomtatás, de még nagyobb a sürgősség, hogy a könyv, a tan „mennél hamarabb az keresztyéneknek kezekbe juthatna.” Így a hittedjesztő hév elnyomta a tipografus becsvágyat. Ennek ellenére az újszigeti nyomda két fennmaradt terméke (valószínűleg több is volt) megállja helyét az egykorú hanyatlás sodrában, baja inkább az, hogy betűje, szedése nagyon is lengyel és német mintákhoz, szokásokhoz igazodik, amit Abádi krakkai tanulása magyaráz.

A század második felében megszaporodik a nyomtatóműhelyek száma, rövidre kell fognunk az ismertetést. Tipográfiai szempontból úgy sem nyújtanak sok mondanivalót, inkább a nyomtatók élettörténete fontos és az érdekes kultúrtörténeti anyag, ez azonban nem tárgya könyvünknek. A lényegét így foglalhatjuk össze: eleinte az egyházi és császári hatalom nem lépett fel nyomósan a hitújító törekvések ellen; Erdősi-Sylvester például, megvallott lutheranizmusa ellenére, a bécsi egyetemen a héber nyelv tanára lett. A veszedelem súlyosbodtakor azonban erőszakos eszközökkel, üldözéssel próbálták elnyomni a protestantizmus terjesztését, ami természetesen szította a tüzet. Ekkor belátták, hogy az új hit ellen csak saját fegyvereivel lehet felvenni a harcot, s evvel kezdetét vette a vitairodalom és az ellenreformáció. Emellett persze az erőszakos nyomás sem szünetelt. Másfelől tény, hogy ahol a protestantizmus valamelyik felekezete uralomra jutott, nem kisebb kíméletlenséggel használta ugyanazokat az eszközöket a katolikusok s a többi felekezet ellen, amelyekkel őt nyomták el. Különösen külföldön volt így, nálunk a független Erdélyben a három nemzet (magyar, székely, szász) együttműködése megteremtette a viszonylagos szabadság fellegrát. A sok villongást persze nyomtató és nyomtatvány egyaránt megsínylette. Méliusz Juhász Péter írja: „A szegény nyomtatóknak is, sem házok sem jövedelmök... Annál fogva jó műszereket a szegény nyomtatók nem csinálhatnak... Miként az oskolák, a prédikátorok fészkei megromlanak ez nagy, sok háborúságok miatt, így az Isten a nyomtatást a mi országunkban megfogyatkoztatá.”

Nagyjelentőségű Heltai Gáspár működése; szász származású (Caspar Helth, latinosan Helthus), de nyelvben és érzésben magyarrá vált. Ropant tevékeny ember volt: pap, író, nyomtató, krónikás, énekgyűjtő, meseíró, Biblia-fordító, erkölccstanító, hitvitázó, filozófus; magyar, német, latin nyelven írt. Ő írta az első magyar nyelvű s azonnal népszerűvé lett magyar történelmet Bonfini, Brodarics, Zsámboki és mások nyomán. Neki tulajdonítják a „Salamon és Markalf” című népkönyv fordítását. Kiadta Tinódi Lantos Sebestyén összes munkáját „Cronica” címmel, kottákkal (1554), s általában a műveltségterjesztő, gyönyörködtető népszerű művek

egész sorát. Nyomdáját 1550-ben állította fel Hoffgreff György, a kitűnő tipográfus társaságában, de a társ megférhetetlen természete sok vizzályt okozott, hol szétváltak, hol összebékültek; végül 1559-től 1574-ig, haláláig egyedül dolgozott. Halála után özvegye, majd fia vezette a nyomdát, melynek igen jó felszerelése volt, csinos antikva betűkkel s igen szép, reneszánsz stílusú címlapkeretekkel, ornamensekkel rendelkezett.

Erdélyben Brassón és Kolozsváron kívül még Gyulafehérvárt, Szebenben, Abrudbányán és Szászvároson létesültek nyomdák a 16. század folyamán. Javarészt református kézen voltak, de Gyulafehérvárt az erősödő unitáriusok szereztek műhelyt János Zsigmond jóvoltából. A királyt Dávid Ferenc nyerte meg az új hitnek; Váradról elhívták a kalandos életű, tehetséges Hoffhalter Rafaelt (1565). Ez a kitűnő tipográfus sorra kinyomtatta Dávid munkáit, azonban evvel s főként néhány metszetével magára vonta a kálvinisták haragját, olyannyira, hogy hirtelen halálát e haraggal szokták kapcsolatba hozni. A metszetek a Szentháromságot mint háromfejű cerberust ábrázolták a mennyország kapujában, s igen hegyes túske lehettek a máshitűek szemében, mert Rákóczy György fejedelem végül 1636-ban mind kitepette őket Dávid könyvéből. – Az abrudbányai nyomdát szintén unitárius pap, Karadi Pál vezette; 1569-ban adta ki irodalmunk egyik nagybecsű emlékét, a „Comoedia Balassi Mennihart árultatásáról” című éles szatírárt. – Szebenben a szászok működnek a Martin Heuslinger-alapította nyomdában 1575-től 1701-ig. – A 80-as évek elején két román diák, Sierban és Marian Szászvároson állít nyomdát, s az Oszövetséget adja ki román nyelven. – Végül Kolozsvárt a század végén a jezsuita kollégium szerel föl műhelyt, de az, úgy látszik, csak kísérlet lehetett vagy annak bizonyult, mert csupán egy kiadványáról tudunk (Canisius katekizmusa, 1599).

A szűkebb Magyarországon Huszár Gál élete egyvégtében bujdosás az üldöztetés elől, nemegyszer igen drámai körülmények között. 1555-ben tűnik fel Magyaróvárt mint menekült prédikátor, innen Bécsbe megy, Hoffhalternél kitanulja a tipográfiát, kis fölszerelést kap tőle, visszatér Óvárra, többek közt kiadja Sztárai Mihály „Igaz papság tüköre” című gúnyíratát, menekülni kényszerül miatta, s ettől fogva sohasem önként hagyja el lakóhelyét. Kassára fut, nagy népszerűsége miatt két érsek kéri „Gál pap” kiszolgáltatását, hívei megszöktetik, Debrecenbe viszik nyomdástul; itt Méliusz, a „debreceni pápa”, a „magyar Kálvin” segítségével megalapítja a nagyhírűvé leendő debreceni nyomdát, de úgy látszik, nehezen túri Méliusz diktatori hajlamait, mert két év múltán Révkomáromban találjuk, járja a falvakat, a nép özőnlík prédikációira, mire az esztergomi érsek elfogatóparancsot ad ki ellene, azonban a dunai csajkások megszöktetik. Nagyszombatba jut el, innen újabb elfogatóparancs úzi tovább, évekig bolyong, míg Forgách Imre trencsényi főispán

a Nyitra melletti kis Komjáti faluba teszi hitszónoknak. Prédikál, nyomtat, kiadja Bornemisza Péter magyar posztilláit (1573). 1574-ben a pápai gyülekezet hívja meg, odaköltözik, s a következő évben a pestis elragadja.

Bornemisza Péter irodalmunk nagy alakja, legerőteljesebb megvalósítója a hitújítás népies irányzatának. Már bécsi tanuló korában lefordította Szophoklész *Elektráját*, illetve valamelyik német vagy latin iskolai drámautánezatát. Egy ideig Balassi Bálint nevelője volt, s lefordíttatta vele a „Betegh lelkeknek való füves kertecske” című munkát. Huszár Gállal Bécsben ismerkedett meg, majd Komjátiban segédkezett neki. Ő is örökre vándorolt, megülte Kassa és Bécs börtönét, Nagyszombatban az érsek székhelyén prédikált; végül Sempte majd Detrekő urainál talált menedéket az üldözések elől. Hatalmas, sokirányú működést fejtett ki, nyomdai munkájában bizonyosan segítői voltak, így Mancskovics (Farinola) Bálint, maga is kitűnő tipográfus.

Nem kevésbé zaklatott életű Rafael Hoffhalter. Ekkoriban a hitfelekezetek már ügynökökkel és kémekkel dolgoztak, ilyen titkos ágense volt a svájci protestáns vezetőknek Hoffhalter, de ez a neve álnév; lengyel származású, eredetileg Skrzetuskinak hívták, hazájából Hollandiába menekült, majd Svájcba ment, onnan Bécsbe küldték, itt a jeles Caspar Krafftal nyitott nyomdát, s magyar tárgyú munkákat is kiadott. Bécsből eltűnik három évre, 1565-ben Debrecenben bukkan fel, egy évig dolgozik a nyomdában, egyik kiadványa, Werbőczy *Tripartitum*ának magyar fordítása, tipográfiai remek. Ugyanez év végén már Váradon találjuk, innen Gyulafehérvárra megy, ahol „hirtelen” meghal.

A debreceni nyomdát, mint láttuk, Huszár Gál alapította a saját felszerelésével. Ennek egy részét a város megvette, s Huszár távozása után Méliusz tovább dolgoztatott vele, de igen gyarlón. Ekkor Török Mihályt hívták meg vezetőül, fellendítette a nyomdát, az ő idejében dolgozott itt Hoffhalter is. Török öt évig működött, utána Komlós András két évig, majd Hoffhalter fia, Rudolf, tíz esztendeig, végül Csáktornyai János hat évig. Utódának, Lipsiai Rheda Pálnak működése javarészt már a következő századra esik, amely a nyomda virágzásának ideje.

Debrecen az egyetlen magyar város, mely hosszú életű nyomdát tudott fenntartani. Rövid életű nyomda működött még Galgócon (Mancskovics Bálint, a Vizsolyi Biblia tipografusa), Besztercebányán (Scholz Kristóf), Eperjesen (egy ismeretlen vándor nyomdász), Bártfán (Gutgesell Dávid, majd Klösz Jakab). Szlovéniából jött hozzánk Manlius János, midőn hazájából kiutasították, 23 éven át (1582–1602) főként a Dunántúlon és Horvátországban dolgozott. Nemcsak lakóhelyét változtatta gyakran, hanem a nevét is, nyomtatványaira pedig olykor elferdített helynevet tett ki. Hatvan kiadványát ismerjük, több mint fele magyar. Ő adta ki nálunk az első hír-lapot az akkoriban szokásos röplap: *Neue Zeitung* formájában. Két

ilyen alkalmi hírlapját ismerjük, az egyik a szigetvári basa dúlásait írja le németül, a másik az első magyar nyelvű röplap, szintén hadi hír: „Bátori Zsigmondnak győzhetett nyereségéről Trgovist, Bukarest és Giurgiu alatt” (Németújvár, 1597). Legjelesebb kiadványa Magyar István műve: „Az országokban levő sok romlásoknak okairól” (Sárvár, 1602), ez a könyv váltotta ki Pázmány Péter közvetlen fellépését a hitújítás ellen.

A század végén nagy vállalkozásba fogott Károli Gáspár: a teljes Biblia lefordításába és kiadásába. Jobbágygyerek volt, külföldön tanult, már 1555-ben Wittenbergában hozzáfogott a munka előkészületeihez. Idehaza mint egyházszervező és író működött; pártfogója Ecsedi Báthory István volt, Németországból nyomdát, betűket hozatott s a Gönc melletti Vizsolyban nyomdát rendezett be számára. A tipográfiai munkákat Mancskovics Bálint végezte, s mind neki, mind Károlinak az ifjú, lelkes Szenczi Molnár Albert segédkezett. Másfél esztendei nyomdamunkával készült el a nagy mű, 1590-ben, három 400-400 oldalra terjedő kötetben (62. ábra): „Szent Biblia az az: Istennec ő és wj testamentvmanac prophétac es apostoloc által meg iratott szent könyuei. Magyar nyelvre fordittatott egéslen és wijonnan... Visolban MDXC”.⁷²

Mint első kísérlet, nem mentes a hibáktól, nyelvezete azonban gyökeres, őszerejű, az igazi bibliai magyar nyelv, amelyet azóta sem ért utol senki; irodalmunknak nagy eseménye, s a fordítás népszerűsége folytán átment a nép nyelvébe is. Több mint száz kiadást ért meg idehaza és külföldön. A későbbi protestáns fordítók mind hozzá tértek vissza, így már Szenczi Molnár Albert és Tótfalusi Kis Miklós, igyekezvén kisimítani fordítói botlásait és egyenetlenségeit.

Katolikus részről Telegdi Miklós volt az első, aki a szó fegyverével vette fel a harcot a hitújítók ellen. Nagy tehetségű, művelt ember, kiváló szónok volt; a nagyszombati főiskolán tanárkodott, pécsi püspök⁷³, majd érseki helynök lett. Nagyszombati prépost korábban állította fel az első katolikus sajtót; 1577-ben 1000 forintért megvette a bécsi jezsuiták sajtóját és a maga házában felszereltette. Ebből a műhelyből indult ki az ellenreformáció, s belőle lett az esztergomi káptalan, majd az érsekek támogatása révén a nagyszombati, utóbb egyetemi nyomda, amely 1948-ig állt fenn. Különös azonban, hogy Telegdi első vitairatát („Telegdi Miklós pécsi püspöknek felelete Bornemisza Péternek Fejtegetés nevű könyvére”) nem itt, hanem Nagyváradon nyomatta 1580-ban.

⁷² Hasonmás kiadása 1981-ben jelent meg az Európa – Magyar Helikon Kiadó gondozásában. K. J.

⁷³ Pécs török megszállása miatt püspöki székét nem foglalhatta el – soha nem is járt a városban. K. J.

62. ábra. A Vizsolyi Biblia címoldala, 1590

*

A *könyvkötés* művészetének keleti hatás ad erőteljes lökést a reneszánsz idején. Az arab népek, a törökök és perzsák bőrmunkáló tudománya nemcsak a technikában járt elől, hanem a művészi ornamentika teremtésében is. A mohamedanizmus ábrázolást, képet tiltó parancsa természetes ösztönzést adott a díszítőérzék, a fantázia kifejlődésére, s megszülte a tárgyaltalan ornamentikának azt a stílusát, melyet ma is arabeszknek, maureszknek, azaz arabos, móros díszítésnek nevezünk. A hatást az olaszok vették át, s a középkori képszerű díszítéssel vegyítve, a felületdekorációnak új stílusát alakították ki. Mindenekelőtt az aranyozás alkalmazását bővítették meg, ami a préselő technika megváltoztatásával járt; a középkori vaknyomás ugyanis domború mintát hagyott a bőrön, míg az aranylapocskákat mélyítve kell lepréselni. Eleinte nagy műgonddal keverték a kétféle módszerű díszítést, s ebben különösen Mátyás budai műhelye végzett úttörő munkát. A fennmaradt Corvina-kötések egyébként sok gondot okoztak a műtörténészeknek, vitás volt, vajon Olaszországban készítették-e florenci vagy nápolyi mesterek, vagy pedig Budán magyarok, török könyvkötők részvételével. Loubier azonban Gottlieb és Hevesy nézeteinek helyesbítésével kimutatta, hogy Budán készültek florenci mesterek vezetése mellett. Ez, ha meggondoljuk, természetes is, minthogy Mátyás 30 másolót foglalkoztatott Budán, s ezek munkáját bizonyára nem küldte el Olaszországba köttetni. Egyébként egy budai könyvkötő nevét ismerjük ezekből az időkből, mert egy Párizsban levő kódex hátsó tábláján görög betűkkel írva áll: *Lucas Coronensis illigator Budensis* („Brassai Lukács budai könyvkötő”).

A másik keleti újítás kéregpapír alkalmazása fatábla helyett, ez megkönnyítette a kötés technikáját, és növelte a díszítés szépségét. Használatát már Aldus is bevezette könyvkötőműhelyében, ahol rendszeresen köttette kiadványait, akkoriban általános szokás szerint („kereskedelmi vagy kiadói kötés”). A kéregpapír különösen kis formátumú könyveknél volt előnyös, ám csekélyebb szilárdsága és tartóssága miatt csak a 18. században szorította ki végképp a fatáblát. Az igénytelenebb, azaz szegényebb kötetők könyvein és a mindennapi használatra szántakon még sokáig egy olcsó és tartós kötéstechnika dívott: a fatáblákat csak félig vonták be bőrrel, s úgy erősítették a könyv fokához, a deszkatáblák többi része fedetlen maradt. Jól látható ez például Dürernek Erasmust ábrázoló híres és szép metszetén (1526), amely egyúttal az egykorú íróasztalt, felszerelést és írásgyakorlást is bemutatja: Erasmus a tintatartót bal kezében tartja, hogy a kevés tintát felvevő íróvesszőt könnyen belemárthassa.

Aldus kötései elsőnek mutatják a keleti (általában mohamedánnak nevezett) hatást, s minthogy messze földön elterjedtek, magukkal vitték

az új stílus és az aranynyomás ismeretét. Ő is vegyíti a vaknyomást az arannyal, s a tábla közepére nyomott címszöveget is aranyozza. A flórenci Giunták változtatás nélkül utánozzák, nyilván tetszetős, kapós volta miatt. Fontos szerepük volt Aldus luxuskötéseinek is, miket műgyűjtők számára külön gonddal készíttetett. A gazdag gyűjtők döntő hatást tettek a reneszánsz-könyvkötés történetére, kötőmestereik iskolákat csináltak, s ezeket a gyűjtők nevére szokás elnevezni. Mátyást már említettük, a „corvina-kötés” szintén fogalommá vált. Az úgynevezett Grolier-kötések az olasz reneszánsz-könyvkötés tetőfokát jelentik. Jean Grolier ugyan francia ember volt, XII. Lajos és I. Ferenc olaszországi hadainak kincstárnoka, s Aldustól rendelt könyveinek kötésstílusát fejlesztette tovább „iskolájában”. Főbb elemei: a kettős keret, a mértékletesen alkalmazott, finomvonalú geometrikus dísz.

A másik iskola vagy stílus Tommaso Maioli nevéhez fűződik, s ez megint francia eredetű, a lyoni Guillaume le Noirban gyanítják egyik mesterét. (Maioliról semmit sem tudunk.) Már kevésbé geometrikus, inkább arabeszk ornamentikájú, gyakran teltebb a felület vagy pedig a cím-kartus (foglalata) sűrűbb fonadékú.

Nevezeteseek még a Canevari-kötések. Demetrio Canevari a pápák udvari orvosa volt, kiderült azonban, hogy semmi köze a róla elnevezett kötésekhez. Ezeket az antik kámeák mintájára egy-egy medálba foglalt Apolló-kép díszíti, amint kocsiját szakadék felé hajtja, s ezért cameo-kötéseknek is nevezik őket; más eredetiségük nincs, szépek, de Aldina-Grolier-stílusúak. A hírhedt könyvtolvaj és könyvhamisító Girolamo Libri eszelte ki a mesét, hogy a cameók Canevari kötése, így akarta a tulajdonában levő példányok értékét emelni. Sikerült is olyan hírközlő, hogy a gyűjtők magasra hajtották az árukat, minél fogva a múlt század végén egy bolognai hamisító banda kitűnő ízléssel és szakértelemmel nagy számban hamisította őket.

Grolier és Maioli az olasz kötésművészet eredményeit Franciaországba plántálják át, itt termékeny talajra találnak olyannyira, hogy a francia könyvkötészet vezető helyre kerül, s uralmát megtartja a 19. századig. Különösen az uralkodók teszik becsvágyukká, hogy könyvtárukat pompázó luxuskötésekkel gazdagítsák. XII. Lajos, I. Ferenc, Medici Katalin, III. és IV. Henrik, Valois Margit az elsőrendű mesterek egész seregét foglalkoztatják, s ezek mind egyéni ízléssel gazdagítják, árnyalják a kor stílusát. (G. Eustace, É. Roffet, G. Tory, a híres nyomdász, C. Pioznes, N. Ève stb.). Ornamentikájuk mindvégig franciásan gondos, tiszta rajzú, áttekinthető, mégis egyre jobban gyarapodik, halmozódik a dísz, mintegy a barokk zsúfoltság előjeleképp s végül elérkezik a túltelítetten ható fanfare-stílushoz.

Európa északibb részein egy új technikai módszer visz fordulatot a könyvkötés történetébe. Közvetve ez is a hitújítás szüleménye, mint-hogy a tömegtermelés gyorsabb és egyszerűbb munkát tett szükségessé. A régi, kicsiny mintabélyegzők szaporátlan, körülményes módszere nem bírta a versenyt a megnövekedett szükséglettel. A század utolsó harmadában elkezdik nagyobb, olykor könyvtábla nagyságú fémlapokra gravírozni a díszet, ezekkel egyszerre kisajtolják az egész oldalt vagy a középrészt, vagy pedig többször egymás mellé nyomtatják őket, végül hengernyomók szalagdíszével futtatják körül. Ebben az eljárásban már sok a gépiesség, kirekeszti az alkalmi, egyéni kompozíciót, hanyatláshoz vezet. A tábla hosszában és a keresztben futó szalagdísz például nem lehet úgy elvágni a találkozásnál, hogy a sarkokon egymásba fonódjanak, ezért tovább gördítik és befejezetlenül hagyják. Megesik, hogy a függőlegesnek rajzolt dísz vízszintesen nyomják, úgy hogy a figurális ábrák lefekszenek, hanyatt dőlnek. Mind a lemez-, mind a hengerbélyegzők arany nyomásúak, vagyis a dísz homorú. A középrész rendszeren lemeztől nyomott figurális kép, bibliai jeleneteket, szenteket, angyalokat, arcképet, címet stb. ábrázol, a keretező dísz madarakat, virágokat vagy ornamentális motívumokat ismétel. A hitújítás idején erősen divatba jött a reformáció nagy alakjainak, Luthernek, Melanchthonnak, Erasmusnak dombornyomású mellképét vagy egész alakját sajtolni a középmezőbe, nemegyszer nagy művészek, mint Lucas Cranach, rajzai szerint. De a német fejedelmekről, az ókori istenekről, történeti nagyságokról, klasszikus írókról, a Biblia hőseiről is készültek fémdúcok, továbbá allegorikus ábrázolatok, címerpajzsok, jelenetek. Volt olyan kötéstábla, mint Loubier mondja, amely valóságos mintagyűjteménye volt a könyvkötő dúcainak: Melanchthon álló alakját egyhelyütt például nem kevesebb mint 14 lemeznyomat veszi körül, a szász fejedelmek arcképei, címerek, bibliai figurák és szalagdíszek. A képeknek ilyen keverése elterjedt rossz szokássá lett, az ízlés hanyatlását jelzi, válogatás nélkül préselték, ami éppen akadt.

De a java termés megmaradt művészi színvonalon s a műgyűjtőknek dolgozó mesterek, így a württembergiek, heidelbergiek munkái a bibliofília fejlettségéről tanúskodnak. A század harmadik harmadában már az olasz–francia hatás is érvényesül, a középmezőt, az évszámot, a kötető monogramját, a szedett címszöveget aranyozzák, terjed az arabeszk, s a szász udvari könyvkötő, Jakob Krause nemes stílusú, egyéni művészetet teremt a hazai hagyományok és az idegen hatás vegyítésével.

Végül mindezekon kívül feléled a középkori ötvöskötés, a nemes-érc tábla divatja is, de inkább csak az anyag (arany-ezüst) használatában

azonos vele, ornamentikában az egykorú bőrkötést utánozza; legszebb példányai a königsbergi aranyművesek műhelyeiből kerültek ki.

*

A könyvtárak sorsáról már több helyütt szoltunk. A nagy gyűjteményekben természetesen besorolódnak a nyomtatás termékei, de sok volt a pusztulás is, és a megmenekült roncsok a városi és állami fejedelmi könyvtárakban, a közgyűjtemények őseiben gyűlnek össze. Megszületnek és növekednek az iskolai könyvtárak, a prédikátorok pedig igyekeznek a működésükhöz szükséges műveket megszerezni. De a nyomtatás nagy ajándékaképpen most már a szerényebb tehetségű embereknek is módjukban áll könyveket szerezni, a tudósokról nem is szólva. S ezek a kisebb-nagyobb polgári gyűjtemények, amennyiben nyomuk maradt, rendkívül becses műveltségtörténeti adattárak, mert híven tükrözik gazdáik szellemi igényeit és a kor kulturális színvonalát. De sajnos, ilyen adatok gyéren maradtak reánk, feltárásuk és rendszerezésük, amely érdekesítő, oly ágas-bogas munka, épp azért kevesen vállalkoznak rá. A legtöbbször végrendeletek, adakozások utalnak magánemberek könyvgyűjteményeire, rendszeren minden részletezés nélkül. Így például a század közepén Serjéni Ferenc 180 könyvről rendelkezik; Csorba Gergely debreceni civis 1570-ben könyveket hagy örököseire, mennyit, nem tudjuk, éppúgy mint Wagner Lőrinc és Cracer Lukács könyvhagyományáról sincs számszerű adatunk. A könyvgyűjtők leginkább tanítók, iskolamesterek sorából kerülnek ki. Hanselius János kassai tanító és harangozó hagyatéka 40 művet sorol fel 60 kötetben, görög és latin klasszikusokat, Luther, Melanchthon munkáit. Hasonló lehetett az eperjesi Fabinus Lukács és a selmecbányai Haunolt János gyűjteménye is.

A tudósok könyvtárainál kedvezőbb a helyzet, s szerencsére éppen egy nagy magyar tudós nagyhírű könyvtáráról részletes adatokkal rendelkezünk e korból. Zsámboki János 1531-ben született Nagyszombatban, atyja elég vagyonos volt ahhoz, hogy külföldi iskolákra küldhesse, s a kiváló tehetségű ifjú az olasz, francia, német egyetemeken kora egyik legkiválóbb tudósává képezte ki magát. 26 éves korában már a bolognai egyetem tanára lett, de nem ült sokáig egy helyen sem, 20 éven át vándorolt, széles ismereteket szerzett, főként a történelmet és az orvostudományt búvárolta, becses forrásanyagot, ritkaságokat gyűjtött, sűrűn érintkezett Európa kiváló szellemeivel. A könyv, a nyomdászat igen érdekelte, barátságot kötött Plantinnal és az ifjabb Estienne-nel, s mikor két évtizednyi mozgalmas vándorlás után, 33 éves korában Bécsben letelepedett, gyűjteményét hatalmas könyvtárrá és kis múzeummá fejlesztette. Itt a Habsburgok udvari orvosa lett, emellett mintegy 40 történelmi

tanulmányt írt, Tinódi verses krónikája nyomán latinra ültette át Eger hősiességét, akkoriban világraszóló eseményt; kiadta Ranzanus, Brodarics és Bonfini műveit, ez utóbbit megtoldotta a Mátyás utáni évtizedek történetével. Humanista lévén, latinul írt, és a Sambucus nevet használta. Nagy tudományos tekintélyre tett szert, de költséges gyűjtőszervevénye anyagi nehézségekbe döntötte. Ekkor 530 válogatott görög és latin kéziratát (kódexét) megvételre ajánlotta Miksa császárnak, de csak utódjával Rudolffal tudott megegyezni a 4590 forintnyi, eléggé tetemes vételárban. Ám a császár, a Habsburgok ősi szokása szerint, nem szíetett a fizetéssel, még orvosi tiszteletdíjával is hátralékban maradt, úgy hogy Zsámboki haláláig (1584) 6700 forint követelésének csak egyharmadát kapta meg. Özvegyének később sikerült a fennmaradt tartozás felét behajtania, s így a Habsburgok ezúttal is olcsón jutottak egy becses és nagyhírű gyűjtemény birtokába.

Zsámboki könyvtáráról részletes katalógus készült és másolata szerencsére épségben maradt a velencei Szent Márk Könyvtárban. Gulyás Pál lefényképeztette és feldolgozta; innen tudjuk, hogy a jegyzék 2618 tételből áll, de voltaképpen több művet foglal magában, mert egy szám alá sorolja a colligatumkat (egybekötött munkákat), s olykor más, összetartozónak vélt kiadványokat. Eszerint Zsámboki könyvtárában a következő tudományok voltak képviselve: legfőként a természettudományok, orvostan, gyógyszerészet, aztán a történelem és földrajz, továbbá csillagászat és okkultizmus, matematika, teológia, filozófia, filológia, jog- és államtudomány, végül zene. A gazdag orvos-természettudományi részben a legfőbb forrásművek, Galénosztól és Avicennától kezdve a kortárs Paracelsusig, mind helyet foglaltak, egyéb nagy értékű munkák hosszú sora mellett. Csupán az úgynevezett Régi Magyar Könyvtár⁷⁴ anyagából majdnem százra menő darabot sorol fel Gulyás Pál. Halála után könyvtárának többi része is a bécsi császári, ma Nemzeti Könyvtárba került, s ekkor készítette róla az átvevő könyvtáros, Blotius az említett jegyzéket.

⁷⁴ Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. között megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Szerkesztették Szabó Károly, Hellebrant Árpád, Sztripszky Hiador. 1–4. köt. Bp. 1879–1912. Rövidített jelzése: RMK. V. N.

IV. fejezet

Barokk és ellenreformáció (17. század)

A könyv élete a 17. században⁷⁵

Az előző fejezet elején utaltunk rá, hogy a 17. század a rendszerezés kora volt gazdasági, társadalmi, hatalmi és szellemi téren egyaránt, még a hitújítás is ezt a célt szolgálta a maga dialektikájával és a valásháborúk fegyverével. Magától értetődik, hogy a könyvtermelés és kereskedelem együtt haladt a fejlődéssel, egyik fő tényezője, hatóereje lett. Éppen ezért nem magától értetődő, hogy a *könyvtárügy* (a könyvgyűjtés) alig mutatja hasonló szerveződés jeleit, fejlődése egészen más irányt vesz. Igaz, hogy a klastromi könyvtárak megsemmisítése után sok helyütt megindult a városi, egyházi, fejedelmi könyvtárak megalapozása, de ez csak alkalmi intézkedések sora volt, és gyümölcseit a harmincéves vallásháborúk ismét letarolták. Igaz az is, hogy a felekezeti iskolázás intézeti, kollégiumi gyűjtemények keletkezését hozta magával, de mindezek szétszórt, egymástól távol eső tünetek, s nem vethetők össze a középkor intézményes, kijegecült könyvtárszervezésével. A reneszánsz jellegzetes műgyűjtő könyvkultusza is egészen más természetű, mint a barokk reprezentatív könyvhalmozása. A középkor klastromi és főiskolai könyvtárhálózata a korszak egyházas művelődésének egyetemes alapjául szolgált; a reneszánsz fejedelmi és főúri gyűjteményei az antik irodalom, a humanisztika és a középkor vallási, történelmi könyvtermését sorakoztatták fel pompázó keretek közt, s ezek legalább a tudósvilág részére hozzáférhetők voltak. A barokk könyvgyűjtés karakterisztikus formája a harcoktól aránylag kíméltebb francia földön alakult ki. Stílusát még a Grolier-féle fényűző ízlés teremtette meg. I. Ferenc könyvpártolása pedig udvari divattá tette. S evvel megkaptuk a magyarázatot. A könyvgyűjtés a főrangú, előkelő élet egyik illendő tevékenysége lett éppúgy, mint valamely udvari méltóság viselése, palota-építés, ünnepélyek rendezése, pompakifejtés, műtárgygyűjtés, vadászat – röviden reprezentáció, presztízs-ügy, még rövidebben személyes hiúság kielégítése.

---

⁷⁵ Ez a IV. fejezet 3. alfejezete. *A barokk kor és könyve* és *A tipográfia* című alfejezetekből csupán mintegy három kéziratoldal maradt fenn. Az eredeti kézirat számozás szerinti 451/b oldalt követően több, mint 30 oldal, a 481-ig terjedő rész elveszett. A megmaradt töredéket a Függelékben közöljük. M. K.

A könyvtár a palota olyan tartozéka lett, mint a fogadóterem, a dísz-ebédlő vagy a lóistálló. A könyvtárteremben kellett felhalmozni a műtár-
gyak, ritkaságok és drágaságok gyűjteményét is. A szabályt csak megerősí-
tí, hogy néhány, valóban nagyszabású egyéniség számára a könyvgyűjtés
több volt ennél: személyes hajlam, érdeklődés, szellemi igények kielégítése.
Richelieu egyenesen hatalmi ösztönből, céltudatosan pártolta a könyv-
nyomtatást és a tudományokat. Mazarin szenvedélyes bibliofil volt kora if-
júságától kezdve. Könyvtárosa, Gabriel Naudé az első, mai értelemben vett
könyvtári szakembernek nevezhető, széles keretű beszerzési programja az
európai könyvpiac minden zugát figyelem alatt tartotta, a Mazarin-
könyvtár állományát 40 000 kötetre növelte, s 1645-ben hetenként egyszer
a nyilvánosságnak megnyitotta. Ezenkívül könyvtártani vezérkönyvet írt,
az elsőt *Advis pour dresser une bibliothèque* („Útmutatás könyvtár állítására”)
címmel. A könyvtár Mazarin kegyvesztettsége alatt szétszóródott ugyan,
de a bíboros hatalomra visszatérte után, újat állított mely 1691-ben nyilván-
nossá lett, és ma is egyike Párizs legszebb közkönyvtárainak.

A főúri díszkönyvtáraknak ilyen „nacionalizálódása” másutt is
gyakran megfigyelhető, sőt a jelentősebbeknél ez a folyamat, szerencsére
és a közhaszon javára, törvényszerű lett. Németország egyik legpompá-
sabb gyűjteményének, a Braunschweigi Nemzeti Könyvtárnak alapjait
még Leibniz, a barokk lángelméjű polihisztor szervezte meg. Mikor
Ernő Ágost herceg 1691-ben wolffenbütteli könyvtára vezetőjéül hívta, a
nagy filozófus, mint Naudé tanítványa, kitűnő szervezőnek bizonyult.
Igaz, hogy a herceg nem csupán a költségeket fedezte, hanem tevékeny
részt vett a munkában is, maga írta össze a könyvtár katalógusát több
mint 4000 oldalon. Halálakor az állomány 116 000 kötetre ment, azaz
többre, mint a párizsi Királyi Könyvtaré. Hasonlóképpen a Porosz Álla-
mi Könyvtár eredete Frigyes Vilmos berlini gyűjteményére megy vissza,
melyet 1659-ben nyitott meg a közönség előtt, s nagy összegekkel támo-
gatott. A könyvtár 1699-ben kötelezpéldány-jogot kapott, s ma a legelső
német intézmények között áll. A müncheni nemzeti könyvtár V. Alb-
recht herceg (1558), a bécsi I. Miksa császár, a párizsi egyenesen Bölcs
Károly (1373) gyűjteményéből ered. A fejedelmi könyvtárak sorsa azon-
ban hosszú ideig a fenntartók hajlamaitól, szeszélyétől, pénzügyi hely-
zetétől függött, ezért történetük hullámvonalon mozog. Amikor Peter
Lambeck, hamburgi történettudóst 1662-ben a bécsi udvari könyvtár élé-
re meghívták, a kincset érő gyűjteményt vastag porréteg alá temetve ta-
lálta, úgy hogy a takarítás és rendezés egy esztendőbe került.

Ily módon az a furcsa helyzet állt elő, hogy míg a könyvtermelés a
réginek sokszorosára dagadt, a hozzáférhető, kihasználható nagyobb
gyűjtemények száma megcsappant. A könyváradat viszont statisztikai
tényként tanúsítja, hogy az olvasás terjedt, az olvasók száma megnőtt;

vagyis az ellentmondást a könyvtárhiány és a nagy fogyasztás közt talán épp az magyarázza, hogy az olcsó és nagy tömegű könyv az egyes olvasó, a magánember számára is hozzáférhető lett, s ki-ki többé-kevésbé a maga erejéből elégíthette ki igényeit. A tudósok, szerzők bizonyosan boldogan éltek az alkalommal, hogy nem kell többé drága és ritka kéziratok után vándorolniuk, hanem helyükbe hozza a nyomtatott könyvet a kereskedő. Ekkora kényelemről a középkor nem is álmodott, s most mindenkinek kijutott belőle, aki csak könyvre vágyott. Sőt Glareanus leveléből⁷⁶ láttuk, hogy nemcsak az olvasás, hanem a pusztá beszerzés, gyűjtés is szenvedéllyé vált, sokan csupán bírásvágyból vásároltak.

Másfelől a könyvek megsokasodása lehetetlenné tette az eddigi raktározási módot: kidagadtak a pultokból. A helyszaporítás kérdését ideig-óráig nem volt éppen nehéz megoldani: a ferde pultokat vízszintesre csapták, azaz polccá változtatták, a hátukon fekvő könyveket talpra állították és glédába sorakoztatták; a polcokból többet is raktak egymás fölé, ha kellett a padlótól a mennyezetig, az így támadt könyvesfülkébe pedig asztalt, széket helyeztek, azaz olvasófülkévé változtatták. A konzervatív angolok ehhez a módszerhez folyamodtak, illetve ez volt személy szerint Thomas Bodley nevezetes újítása, midőn az 1598–1600 években az oxfordi *Divinity School* („Istenségről nevezett iskola”) könyvtárát átalakította. Mintája is volt ugyan, mégpedig az oxfordi *Corpus Christi* kollégium pultjai, melyek fölé már régebben két sorban élükre rakták a könyveket, helytakarítás céljából. (Ugyanis a könyvtártermeket bővíteni, a pultok számát a végtelenségig szaporítani nem lehetett; a középkori könyvfektetés szokásával végképp fel kellett hagyni.) Bodley következetesen végigvitte a gondolatot, kihasználta, azaz megnövelte a belső férőhelyet, s így a gazdaságos raktárállványok egész sorát nyerte; a magasan levő könyvespolcok megközelítésére pedig galériát épített. Így a régi hagyományos forma nagyjában megőrződött, s egyúttal be tudta fogadni az újkor könyvszaporulatát. A hagyomány erős lehetett, mert még Christopher Wren, London nagy újjáépítője is ragaszkodott hozzá, noha Párizsban már látta a barokk teremkönyvtár szép új példáit. Wren először reneszánsz-mintájú középponti, felsővilágítású elrendezést tervezett, de végül összes könyvtárépületénél visszatért a hosszútermes, ketős keresztállványos módszerhez, csakhogy ezek közeit falhoz támasztott egyes állványokkal látta el, ami által a férőhely ismét bővült és téres, kényelmes olvasófülkék keletkeztek. Evvel és művészi architektonikus megoldásaival oly mintát teremtett, mely még a 19. században is példaképül szolgált Angliában.

⁷⁶ Vö. a 352. lapon idézett levéllel! K. J.

A kontinensen azonban a reprezentációra, ünnepélyességre, pompára törekvő barokk ízlés nem érezte jól magát ily fülkékre tagolt, a könyveket elrejtő stúdiók műhelyszerű intimitásában. A fülkéket rövid úton kirámolta, ezáltal a termet felszabadította az állványokhoz való alkalmazkodás kényszere alól, szélességben, magasságban egyaránt szabadon alakíthatta, kiképezhette, s az így megszorodott falfelületeket a könyvek rendelkezésére bocsáthatta. A többit aztán elvégezte a nekilendült barokk fantázia. Így jöttek létre e pompázó könyvkatedrálisok és bazilikák, melyek a műemlékek lenyűgöző hatását keltik a látogatóban, aki lábujjhegyen, kinyújtott nyakkal szemlélődik, de gyakorlati használatukra gondolni sem mer. Első példái még a 16. században épültek, így a madridi Escorial könyvtára (Herrera, 1567), a római Bibliotheca Vaticana (Domenico Fontana, 1587), a milánói Ambrosiana (mai alakjában 1603–1609), teljes kivirágzásukat a 17. század végén és a 18. század elején érték el.

*

A *könyvkereskedelem* legfőbb szerve, lebonyolítója továbbra is a vásár, s a latin könyvnyelv uralma révén a század végéig nemzetközi jellegű. A nagy középpontok, Frankfurt és Lipcse vetekednek egymással, a harmincéves háború folytán Lipcse egy időre alulmarad a versenyben, de 1680 táján kivívja az első helyet, s tartja sokáig. A forgalom megnövekedtével a nyomtató-kiadók most már nem ügynökeikkel dolgoztatnak, hanem maguk jönnek el lebonyolítani üzleteiket, sőt megkezdődik a nyomdász-, a kiadó- és a kereskedőszakmák különválása. Az árucseré formája készpénzvásárlás vagy hitel, de Németországban fellendül a „természetbeni” cserekereskedelem, a század végére szinte uralkodóvá válik, s hátrányaival, visszaéléseivel válságos helyzetet teremt. Az egész 18. század úgyszólván e válság kiéleződésével és leküzdésével telik el.

A csereüzlet természetesen azért kapott lábra, mert eleinte sok előnnyel járt. A számos, apróbb-nagyobb fejedelemségre tagolt Németországban a százféle rendelkezés, taksa, vám, pénzfajta, előjog és szokásjog megnehezítette a pénzforgalmat, az üzleti számítást, s ezt egyszerűsítette az áruajták mennyiségi cseréje: a só és a bor értékviszonya például mennyiségben könnyen meghatározható volt. Még könnyebben ment a dolog a könyvnél, melynek alapegysége az ív, ekkorra már kialakult. Csereüzletfélére ugyan már a 15. század végén is akad példa: a strassburgi Rusch két bála papirosért egy bála könyvet adott, de az ilyesmi elszórt tünet maradt. Azonban a század közepén kivilágosodott, hogy a könyvcseré a raktár megtöltésének egyszerű módja, s egyúttal ingyen alkalom a nyomdász-kiadónak áruját terjeszteni, világgá bocsátani. A mértékegység alapján pedig tiszta volt a számítás: ívet ívért adtak-vettek bálaszám.

De sajnos kivilágosodtak a hátrányok is; a nyers mennyiségi számítás nem vette figyelembe, hogy a könyv minőségi áru, szellemi termék, s nem az anyaga szabja meg értékét. Jól járt a kereskedő, ha „elfekvő” árujáért jó nevű szerzők kelendő könyveit kapta, s rosszul az üzletfele, ki nek raktárában az elsózhatatlan bálák tovább dohosodtak. A dolgok ilyen állása persze nem kerülte el az éberebb nyomdász-kereskedők figyelmét, s szántszándékkal, egyenesen a csere céljára kezdtek olcsó könyveket selejtes papíron nyomtatni, avval a számítással, hogy jobbat kapnak érte. De ily módon került piacra a raktárakban felgyűlt, kisboltokban, könyvszatócsoknál, könyvkötőknél megrekedt hordalék is. Ám akármennyit vándorolt a silány áru boltról boltra, javarésze eladhatatlan maradt, valahol megüledett; a raktárak szaporodtak, a készlet nőtt. Az árusok e baján voltak hívatva segíteni az aukciók, vagyis kiadásítások, árverések, melyeknek gondolata valószínűleg Lodewijk Elzevier fejéből pattant ki. Az ötlet bevált, Hollandiából csakhamar áterjedt Angliába, majd Németországba, s a 18. században élte virágkorát, – de éle megint csak a tisztességes kereskedelem ellen fordult. A csekély értékű anyagot ugyanis nem volt nehéz a becses művek közé csúsztatni a nyomtatott katalógusokban, melyek sokkal nagyobb, változatosabb készlettel és főként hírveréssel csalogatták a vevőt, a könyvbarátot és a műgyűjtőt pedig egyenesen ritkaságokkal. Az aukciók izgatott, szerencsejátékszerű légköre aztán megadta a végső lökést a vásárlókedv felszításának. A raktártól való szabadulás legelfajultabb formája végül is könyvlturik rendezésében jelentkezett. Itt a vevő zsákmacskát vásárolt, azt sem tudta mit fog kapni, ha egyáltalán kap valamit, a kiadó pedig minden szemetet zsákba dughatott. Ez az üzleti fogás már egyenesen a könyv szerepének, jelentőségének elposványosítása, s a művelődésvágy, a szellemi élvezet helyett a játékszenvedélyre spekulál.

Legvégül pedig a cserekereskedelem szabályszerű csaló mesterkedésekre is alkalmat adott. A kiadó az ívek sorszámozásánál néhány szignatúrát (ívszámot) egyszerűen átugrott, s így a könyvet egyszerűen nagyobb terjedelműnek tüntette fel a valóságosnál; minthogy a vásárokon a bálákba rakott árunál nehéz, sőt lehetetlen volt a részletes ellenőrzés, a szélhámos baj nélkül megúsza a csalást.

Németországban tehát a hanyatlás tüneteit látjuk e téren is, és legfőbb okát a csereüzletben kell keresnünk. A hollandusok, akik ekkoriban a legjobb világmárkákat termelték, nem is álltak kötélnek, értékes tartalmú, jó papírra szépen nyomott könyveiket csak háromszor-négyszer annyi német árura voltak hajlandók kicserélni. De a nyugati országokban nem is volt talaja a cserekereskedésnek. Franciaországban, mint láttuk felülről szervezték meg mind a nyomtatást, mind a forgalmat. A nyomtatók és kereskedők szakszervezeti kamarájának (*chambre syndicale*)

felállítása, a kiadás központosítása az *Imprimerie Royale*ban úgyszólván kizárt minden jelentős egyéni vállalkozást, úgy hogy a vidéki nyomdászat elsorvadt, csupán a nagy kereskedő-gyárváros, Lyon tudott jelentőségre szert tenni.

Hasonlóképp Velence is hivatalos megszervezéssel igyekezett nyomdászatát a régi színvonalon tartani. Már 1567-ben megalakították a nyomtatók és könyvárusok egyesületét (*Collegio di Stampatori e Librari*), de az érdekelteket nem nagyon csábította a tagsággal járó ellenőrzés és korlátozás, úgy hogy 1568-ban kötelezővé tették a belépést, és a felügyeletet kiterjesztették az egész tipográfusiparra. 1604-ben a *Collegio* felhatalmazást nyert, hogy minden olyan nyomtatványt, melyet nem az egyesület tagjai adtak ki, lefoglalhasson, s műhelyeiket, raktáraikat elko-bozhassa. A köztársaság ezekkel az intézkedésekkel a burjánzó zugnyomdászatot akarta elfojtani, s egyúttal minden eszközzel támogatta az értékes termelést. De egyik törekvése sem ért el sikert, Velence kora lejárt, megszűnt kereskedelmi világhatalom lenni, s evvel együtt elvesztette vezető helyét a könyvtermelésben, tipográfiában is. – Anglia nyomdászainak szervezkedése inkább céhjellegű. Az 1403-ban alapított „Könyvmásolók Testvériségét” (*Fraternity of Textwriters*) 1557-ben átalakították a „Stationariusok Társaságá”-vá (*Stationers Company*), amely ugyanazt az ellenőrző funkciót végezte, mint a velencei *Collegio*. De minthogy a nyomdák számát a kormányzat szabta meg (igen alacsonyan), s mert Oxford és Cambridge féltékenyen őrizte előjogait, a tipográfia nemigen fejlődhetett, viszályok támadtak, munkanélküliség állt elő. Nem segített ezen az sem, hogy a könyvek példányszámát kötelezően eléggé magasra, 1250–1500-ra emelték. Ezek a viszonyok okozták, hogy Anglia könyvkereskedelme oly sokáig holland és német bevitelre szorult; nemcsak latin nyelvű műveket hoztak be, hanem – amint láttuk – egy ideig az angol könyvek javát is Hollandiában nyomtatták. A 17. században pedig az angolok élénk részt vesznek a frankfurti vásárokon; John Bill 1617-től 1628-ig rendszeresen kinyomatta a német vásárcatalógusokat. Az önálló nyomdászat és könyvkereskedés Erzsébet uralkodása, a nagyhatalommá fejlődés idején kap csak igazi lendületet.

A könyvtörténet-írók gyakran tesznek kísérletet, hogy kiszámítsák a könyvek átlagárát, olcsó vagy drága voltát valamely korban. Nézetünk szerint az ilyen számítás mindig fiktív, mert a könyv sohasem mennyiségi, hanem minőségi áru, nem fonttal-róffel mérik, vagy ha igen, már baj van. Igen nagy általánosságban s egészen hozzávetőlegesen a terjedelemhez, az ívek számához viszonyítható az ár, de ez legfeljebb az üzleti anyagkalkulációt irányító tényező. A forgalmi érték, a „bolti ár” megszabásába már sok más körülmény is belejátszik: a kiállítás, a példányszám: vagyis a várható kelendőség, a terjesztés költsége; a terjesztő ügynökök

jutalékot, a viszonteladók rabattot, a tömeges vásárlók és esetleg egyes intézmények engedményt kapnak, ugyanígy a propagatív célú vásárok, könyvnapok, ünnepi hetek stb. vevői. A raktárkiadásoknál vagy az antikvár-forgalomban az ár az eredetinek töredékére szállhat alá, sőt gyakorlatilag el is enyészhetik: ha senkinek sem kell a könyv, legfeljebb makulatúraként adható el, de ekkor már megszűnt könyv lenni, ipari nyersanyaggá vált. Ennek az esetnek ellentéte, amikor valamely könyv ára az egekbe száll. – Így volt mindig a nyomtatás eleje óta, így van ma is. A napisajtó termékei, a hírlapok csak filléres árúak lehetnek, noha terjedelmük olykor viszonylag óriási, viszont rendszeresen, évfolyamokba kötve senki sem gyűjti őket (csak a közkönyvtárak), azaz csupán napi, aktuális értékük van, s a szó szoros értelmében *ephemeridák*, mulékonyak, 24 óra alatt nyersanyaggá válnak. De van maradandónak szánt könyv is, amely fillérekért kapható, s van, amit csak vagyonos, nagykeresetű ember vehet meg. A terjedelem itt sem döntő, a bibliofil kiadású kis remekmű aránylag és abszolúte többbe kerül, mint a vaskos népszerű kiadvány vagy tankönyv. Röviden: nemigen lehet megállapítani, hogy valamely korban a könyv olcsó-e vagy drága termék. Ha olcsónak azt nevezzük, ami a dolgozók napi átlagkeresetének egy bizonyos részénél többbe nem kerül, akkor olcsó csak a tömegcikk lehet, s ez eleve meghatározza a tömegkönyv műfajait. Vannak művek, miket lehetetlen alacsony áron előállítani, például művészettörténeti munkák, holott műveltségterjesztés szempontjából fölöttébb szükséges és örömdetes lenne, vagyis a könyvek ára nem mérlegelhető egységes szempontból. Szociális szempontból nézve vannak eleve drága kiadványok: a szakmunkák, a tudomány népszerűsítő, művészeti, az orvosi, a műszaki munkák, holott lehet, hogy az előállítónak, a kiadónak ugyanakkor kevés hasznót hoznak, azaz a kiadás szempontjából nézve olcsók (nem kapósak). Ezek alapján minden fenntartással egy merész végkövetkeztetés felé hajlunk: noha az olcsó kiadványok száma és változatossága igen nagy, a könyv ma mégis a drágább termékek közé számít. Aránylag kevesen vannak olyanok, akik művelődési igényeik kielégítésének költségeit a maguk zsebéből fedezhetik. E mellett bizonyít a könyvtárak és a műveltségterjesztő intézmények (film, rádió, tanfolyamok, előadások, múzeumok, kiállítások stb.) nagy száma, népszerűsége, sőt pusztá léte.

Mindezt azért említjük itt, mert a 17. század könyviparának és kereskedelmének szerveződése a fogyasztók tömegesebb jelentkezése már fölveti ezeket a problémákat. Fölveti, de megoldásukra kevés módot ad, s éppen ezt akartuk az előbbieken megmagyarázni. Mindenesetre nyújt annyi adatot, hogy árelemzésekbe, összehasonlító számításokba bocsátkozhatunk, de ezek végül is fiktív eredményekre vezetnek, azonkívül a gazdasági, kereseti és művelődési viszonyok olyan mélyreható ismeretét

kívánják meg, amit csak külön tanulmány formájában lehetne az olvasó számára hasznosítani. Felhozunk egy adatot szemléltetőpélda képpen: 1700 körül Németországban egy énekeskönyv 7 garasba került, ugyanennyi volt egy munkás napi átlagbére; most keressünk valami hasonló mai tömegkiadványt, teszem házi tanácsadót vagy szakácskönyvet –, hasonlítsa össze az olvasó ennek átlagárát egy munkás napi átlagkeresetével, s mondja meg, drágább-e a hétgarasosnál vagy olcsóbb? A felelet nem könnyű.⁷⁷

De a könyvek ára a 17. században nem volt rögzített; a kiadók és viszonteladók egymás közt bizonyára kötött árszabás szerint dolgoztak a nagy vásárokon (vö. „frankfurti taksa”, „lipcsei taksa”), de a hozzácsapott haszonárak, „bolti árak” a kereskedők számításaitól, a kereslet-kínálattól függtek, s szerfölött változékonyak voltak. Természetesen minél nagyobb haszonra törekedtek, s nyomtatott katalógusaikban óvakodtak a fix ár-megjelöléstől. Ez csak a 18. század közepe táján kezdett szokásba jönni, s mikor például egy német kereskedő, Georgi, 1742-ben kiadta nagy „Európai könyvlexikon”-át, terjedelem- és ár-megjelöléssel, kartársai erős ellen-szenvvel fogadták e számunkra oly becses mű megjelenését. Mint Dahl megállapítja, a 17. század második felében Németországban a könyv ára ívenként 2–5 pfennig közt mozgott, de külföldön magasabbak voltak az árak. Míg például egy lipcsei kiadású Cicero ívenként 2 pfennigbe került 1664-ben, Elzevier 1692-es Cicero-kiadása ívenként 12 pfennigre is felment, csakhogy persze sokkal szebb és jobb volt a kiállítása.

A szerveződés további tünetei közé tartozik a nyomdász-céhek kialakulása, a jogoknak és köteleességeknek ugyanoly bonyolult szövevényével, a hasznos tevékenységnek és a visszaéléseknek ugyanolyan keverékével, mint a többi céhnél. Idővel a tipográfia egyes munkanemei önálló iparággá fejlődtek, így például a betűöntés.

Az új század aztán a könyvtörténet minden felsorolt, visszás és egészséges tünetét továbbérleli, s végül döntés elé sodorja.

---

⁷⁷ A kézirat lezárása óta eltelt évtizedek során, a jelenlegi árak ismeretében a felelet még nehezebbé vált. K. J.

V. fejezet

Rokokó,
újklasszicizmus,
felvilágosodás
(18. század)

A rokokó könyve

A 17. század szörnyű zivatarai, kialakítván az újkori Európa rendjét és képét, végül is elcsitultak. A reformáció és ellenreformáció, a vallásháborúk voltaképp az egyetemes történelmi fejlődés, a társadalmi és gazdasági alakulás egy fokozatát, állomását realizálták. Még a szívós magyar függetlenségi küzdelmek, Bocskai, Bethlen, Thököly háborúi, Rákóczi forradalom-ízű szabadságharca is, mind véget értek a népi erők kimerülése folytán; s a kétszázados külső veszélyt, a törököt sikerült végre a Balkánig szorítani.

Az új rend hordozója, leghívebb kifejezője a barokk abszolutisztikus monarchia lett, s a fejlődés további menete ennek a megsemmisítése felé halad. A haladás mozgatója a polgárság, erősödésének üteme szerint, egyik eszköze pedig, amely a könyvek világát a legközelebből érinti: a felvilágosodás. A felvilágosodás velejében nem egyéb, mint a bírálat fokozatos kiszabadítása a barokk rendszerezések béklyóiból, a józan ész, a ráció legfőbb fórummá emelése a vallási és politikai tekintélyek uralmával szemben. A régi rend belső erőtlenedésének érdekes jele, hogy fenntartói és vezetői is átveszik eszméit, tendenciáit, de természetesen a maguk pozíciójának erősítésére kívánják felhasználni őket. (Nagy Péter, Nagy Frigyes, II. József.)

Így hát a barokk abszolutizmus belső hanyatlása és a polgári felvilágosodás előretörése nyomán két életforma, két stílus váltja fel egymást. A barokk vállalta a küzdelmet, rendszerezni kívánta, sőt összezsúfolni a kor történelmi anyagát, s egyszerre mindent elmondani. Nem törődött a mértékkel, nemegyszer elvetette a józan ízlés fékeit ott is, ahol az anyag ökonómiája, a formák aránya, az ízlés fegyelme létfeltétel: a művészetben, a díszítésben, a külső megjelenítés eszköztárában. Az új század hanyatló rendje azonban már nem vállalja a küzdelmek terhét, mintegy lepárolja az összezsúfolt, gazdag anyagot, csak élvezetre törekszik, könnyed formákra, kicsiszolt eleganciára, csillogó felszínességre. Ez a rokokó, az életformává emelt élvezet, a galantéria, az érzéki játék, a művészetté rafinált erotika, a „kellem és báj”, a mondvacsinált pásztoridill korszaka, amelyről Talleyrand azt mondja majd, hogy nem ismeri az élet

ékességét, aki nem élte át. A ragyogó látszat, a könnyelmű felelőtlenség mit sem törődik vele, hogy mindez már belső ürességet, erkölcsi süllyedést takar, alatta forradalmi erjedést, legalul pedig félelmes és fenyegető nyomort, reménytelen igavonást. A szép forma s a gyors siker egyelőre mindent szentesít, s a hangadó társaság ünnepelve hódol a szemfényvesztés, szélhámosság, szerelemvadászat hősei, a Casanovák és Cagliostroék előtt.

A könyv, mint mindig most is a delejtű érzékenységgel jelzi a kor belső változásait, s elsősorban ott, ahol a történelmi erők mintegy gyűjtőpontba sűrülve fejtik ki művüket: francia földön. A könyvek lapjairól kámforként párolognak el a Cranachok, Dürerek, Rubensek súlyos mondanivalói, a pompázó, ünnepélyes kompozíciók, templomkapuk, diadalívek, allegóriák, istenek, próféták, királyok, hősök, félmérföldes címszövegek. Most könnyűkezü művészek kecses tolla fut a papíron, szinte táncol, s árnyalja selyemfinoman a rézmetszetek lapjait. Gillot, Boucher, Eisen, Choffard, Cochin, Fragonard, Oudry, Marillier, Moreau, Papillon keze nyomán a gráciák, nyilat feszítő cupidók, szárnyas amorettek, puffók puttók, pszichék, emblémák, delfinek, kagylók, lepkék, virágfüzérek lebegő, súlytalan, mégis buján gazdag sokasága tölti meg a medaillonok, vignetták, fleuronok, cul-de-lampe-ok ornamentikáját a kicsiny, kecses formájú könyvek levegős, tisztaszedésű lapjain. Kivirágzik az egész *rocaille*, a kagylódísz, amelyről a rokokó nevét vette. S nemcsak a pásztoridillek, kalandregények, erotikus, sőt pornográf munkák, mesék, költemények kapják ezt a kecses, behízelt köntöst, kijut belőle az ókori és barokk klasszikusok új kiadásainak és a felvilágosodás irodalmának is.

A rokokó új díszítő motívumokat teremt, de korántsem oly szoros kapcsolatban a tartalommal és a tipográfiával, mint az előző korok könyvei. Az ornamens öncéllá válik, s csak alkalmazásában van szabályszerűség. A *vignetta*, eredeti jelentése szerint szőlőkacs, a végtelenségig fonható, variálható cirádastílust jelzi, de végül finom, miniatűr képecskévé válik. Két formája van: a fejezet elején szalagszerűen futó *fleuron*, azaz virágfüzér, s a fejezetek végén a kerekedő *cul de lampe*, lámpaalj vagy lámpatalp: az építészetből vett kifejezés, a boltívek kicifrázott zárókövét nevezték így, emezt pedig a magasan függő templomi lámpák aljáról. Nevezetes szerepet kap, sőt nélkülözhetetlen a rézmetszetes illusztráció; a legtöbbször egész oldalt megtöltő jelenetek, meglepően mozgalmas, finoman rendezett és a kis felülethez képest váratlan térhatásokkal dolgozó rajzok. Csakugyan megelevenítik a könyvek tartalmát, közelünkbe hozzák, kipótolják képzeletünk hiányait, s annyira alkalmasak a tematikus ábrázolásra, hogy önálló műlapokon korszerű grafikai műfajjá divatosodnak. Megesik, hogy olykor az egész könyvet szövegestül rézbe metszik, megismételve az ősi táblanyomat technikáját. A művészek

LES
MÉTAMORPHOSES
D'OVIDE,
LIVRE QUATRIÈME.

LES FILLES DE MINÉE
MÉPRISENT BACCHUS.

MALGRÉ tous ces prodiges, Alcithoé, fille de Minyas, ne peut se résoudre de se trouver à la célébration des Orgies : elle nie même hardiment que Bacchus soit fils de Jupiter, & ses sœurs deviennent les complices de son impiété. Cepen-

63. ábra. Próbanyomat az Ovidius díszkiadásából

mind értenek ugyan a rézmetszéshez, de a legtöbbször beérik a kép megrajzolásával, s a karcolást és a nyomtatást hivatásos rézmetszőkre bízzák. Híres metszője volt a kornak Jacques Philippe le Bas (1707–1783), aki egész sereg tanítványt képezett ki.

A rokokó tehát az illusztrált könyv aranykora, tetőpontjára a század második felében ér el. Kezdeményezőjének Barnard Picart-t tekinthetjük (1673–1733), Amszterdamban élt, s mint Párizsból menekült kálvinista, merőben távol állt a kor libertinus, szabados, érzéki világától, csupa valóságos művet illusztrált, kitűnő alakítókézséggel, de még kevés mozgékonyssággal. A vérbeli rokokó megindítója nem más, mint maga Philippe d'Orléans, egykorú nevén a „züllött Régens” (*Régent dépravé*): Daphnis és Chloé pásztorregényét illusztrálta, vagyis az ő rajzait metszette rézbe Cochin (1735). Utána jön a vidámkedvű, lepkekönnyű művészek serege. Francois Boucher a század egyik legnagyobb festője, könyvbe szánt képein is az az eleven, csillogó, érzéki gazdaságság duzzad, mint nagy festményein; Moliere hatkötetes kiadását 33 remekszép illusztrációval díszítette (1734). Hubert Francois Gravelot művészetének javát Boccaccio *Decamerone*-jának ötkötetes, olasz–francia szövegű kiadásában adta (1757); 110 metszete és 97 cul-de-lampe-ja sablonos szerelmi jeleneteivel, túlélrett, gyakran már lélektelen rutinjával jelzi, hogy a rokokó kifejezőeszközei sem kifogyhatatlanok. Súlyosabb mondanivalókra hivatott tehetség Charles Dominique Joseph Eisen, de a gáláns divat lekötötte, s La Fontaine pikáns elbeszéléseihez (*Contes*, 1762) rajzolt mintegy 80, híressé vált illusztrációt. Társa Pierre Philippe Choffard volt, részt vett a híres Ovidius-kiadás díszítésében, amire nem kisebb művészek egyesültek, mint Boucher, Eisen, Gravelot, Choffard, az ifjabb Moreau (63. ábra).

Mindezeket nemcsak a biztos formakészség, a természetes elegancia, behízelt érzékiség jellemzi, hanem a könnyen ömlő termékenység is; munkáik sokaságából itt csak azokat emeljük ki, amelyek valamely klasszikus vagy maradandó irodalmi remeket díszítenek. E termékenységben már az elfajulás, a stiláris túltengés csírája rejlik. A rocaille, a halmozott kagyló- és egyéb dísz, az öncélú ornamentika burjánzása ellen lép fel Charles Nicolas Cochin mind elméletileg, mind Ariosto „Örjögő Lóránt”-jához komponált 46 rajzában (1783). Új stílust teremt vagy inkább javasol velük, az úgynevezett *Louis Seize*-t (XVI. Lajos-stíl), törekvéseit a király mindenható kegyencnője, Pompadour támogatja, s Pierre Clément Marillier valósítja meg. De ebben már nemcsak a visszahatás érvényesül a rokokó ellen, hanem a felvilágosodás eszméinek terjedése is. Rousseau hirdeti a visszatérést a természethez (*retour a la nature*), mint az egyszerűség, az épség, a tiszta erkölcs forrásához. A gazdag burzsoázia és a nemesség szívesen hallgatta az új ígéket, „egyszerű”, de drága pásztorjelmezeket öltött, idilli ünnepélyeket rendezett vidéki birtokain, se-

lyemszalagon legeltette a bárányokat, ízléses majorházakat építtetett, frissen fejt tejet ivott, s vidáman űzte tovább így megfűszerezett szerelmi játékait. A kor legnagyobb grafikusa, az ifjabb Jean Michel Moreau szoros kapcsolatban állt Rousseau-val, 30 illusztrációt rajzolt műveihez, valóban a szerző szellemében (1777 és 1793). A kicsapongó erotika helyett a szolid, erényes családi élet az eszményképe, a „valódi boldogság” (*Le vrai Bonheur*); ezen a címen két sorozatot rajzolt, s képein az élvező művész helyett már a komoly megfigyelő lép előtérbe. Római útján (1785) végképp áttér a tiszta klasszicizmusra, amely a forradalom idején kiszorítja a rocaille-t, s egy félszázadra szólóan új ízlést, uralkodó stílust teremt, hogy aztán átsimuljon a biedermeier érzelmes, szelíd romantikájába.

Felvilágosodás, újklasszicizmus

A 18. században a polgár végre odáig jutott, hogy megfogalmazhatta korszerű életszemléletét, s felvilágosodásnak nevezte el. Noha már a barokk nagy gondolatrendszereinek gyökérhálózata ebből a szemléletből sarjad, belőle nő ki Locke és Hume tapasztalati bölcselete csakúgy, mint Descartes gondolatkritikája vagy Spinoza intellektualizmusa – a polgár mégis szűknek érezte e határokat s a józan ész, a ráció uralmát kiterjesztette az élet egész területére. Elvégre az ész a legmagasabb rendű képességünk, s alkalmas arra, hogy felismerve az élet törvényeit, igazgatása alá vegye őket. A természeti és történeti élet az okok és okozatok logikai láncolata, s ha felfedjük a szemek hézagtan illeszkedéseit, a természetfeletti, az isteni számára nem marad hely: az ember felszabadult.

Az észvallás, a rációba vetett feltétlen hit szüli meg a felvilágosodás határtalan optimizmusát, gáttalan reformkedvét. Kant szerint az ember vele elérte a nagykorúságot, s az enciklopédisták a „józan” okosságához alig illő mámorral vetik magukat az élet újjáalkotására. A gyakorlati tudományok egész sorát teremtik meg: a gazdaságtant, szociológiát, tapasztalati lélektant, összehasonlító kultúrakutatást. A vallást az örök isteni szférából leszállítják a történeti jelenségek sorába, La Mettrie és Holbach eljutnak a materializmusig. Ám Charron, Bayle és Voltaire viszont a kételyig: vajon csakugyan mindentudó-e, csálhatatlan-e az ész, s ha isten nem volna, nem kellene-e kitalálni? (Deizmus.) Rousseau pedig a ráción túl az érzelmekre is apellál, s felfedezésével, hogy az ember nem csupán észlény, megveti a romanticizmus alapjait.

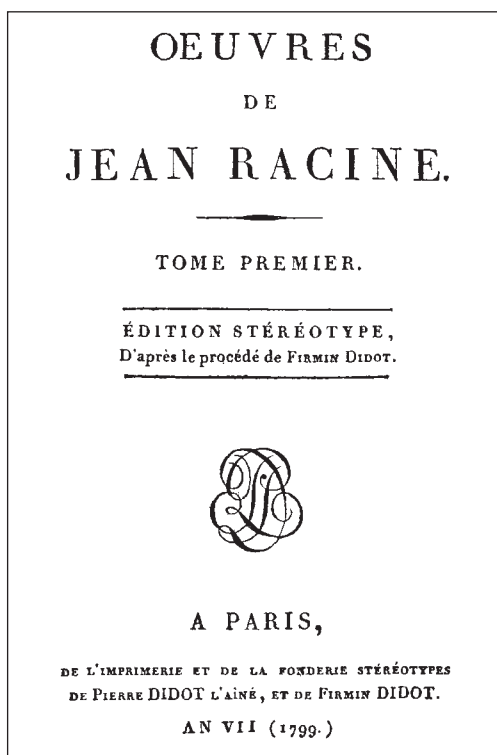
Szerencsére az elvont okoskodás varázsa nem nyomta el a gyakorlati érzéket s a reális társadalmi cselekvést. A felvilágosodás számolt le a középkor csökevényeivel, hadat üzent az intoleranciának, elvégezte a babonairtás korszerű feladatait, s az emberiség végre megérte, hogy a boszorkányüldözők váltak üldözöttekké – legalábbis elvben és az irodalomban. Törvénnyé emelte a haladás gondolatát, és deklarálta, legalábbis elvben, a polgári társadalom alapelvét: az egyenlőséget. Első diadalát az amerikai szabadságharcban és a Függetlenségi Nyilatkozatban vívta

ki, a másodikat a francia forradalomban, mely a Notre Dame-ot a szabadság, egyenlőség, testvériség templomává avatta, s oltárára ültette a *Raisont*.

Az istennő megszemélyesítőjét, egy csinos színésznőt, római ruhába öltöztették, aminek jelképes jelentősége volt, s számunkra jelzi a kapcsolatot, amely a felvilágosodást és a klasszicizáló ízlést szorosan összefűzte. Az antik hatás már amúgy is éledezőben volt Európa-szerte a forradalom előtt; a „polgári erények” kultusza, vagyis a hazafias demokrata érzés hová fordulhatott volna szívesebben ideálokért, mint a római köztársaság legendává nemesült hagyományaihoz? Hozzájárult Pompéji és Herculanum fölfedezése, ahol muzeális épségben őrződött meg az ókori élet egész környezete és amely friss anyaggal táplálta a klasszicizáló ízlés alkotásvágyát. Mindenki, így például Goethe is, érdeklődéssel várta a pompéji falképek, díszítő motívumok, műtárgyak, szobrok metszett rajzait, s csakhamar viszontláthatta őket a könyvek lapjain és kötésein, a szobafalakon, bútorokon, dísztárgyakon. A művészek és tudósok Pompéjibe utaztak, s telt vázlatkönyvekkel, jegyzetfüzetekkel tértek haza; Winckelmann is egy ilyen útján érte gyilkosának töre, aki régi pénzgyűjteményét aranykincsnek vélte. Divatba jöttek a „görög módí” (a la grecque) díszítések, babérkoszorúk, akantuszlevelek, vázák, kandeláberek.

A klasszicizáló könyvstílus mindenesetre elérte azt, hogy a tipográfia egy velejében kölcsönvett dísz: a kép, a rajz helyett saját eszközével, a betűvel akart operálni. Noha az uralkodó típus, az antikva lényeges megreformálására mód már nem nyílt, a nyomdászat tudatosan törekedett az antik formák előkelő, hűvös tartózkodását, nyugodt szabályosságát utánozni. Ebben aztán a szűkös, kimért, feszes, olykor már üresen ható takarékoságig is elment, különösen a szűk szavú, sovány címlapokon. Ami a kisbetűs szövegtipográfiát illeti, a francia Didot-család terjesztett el egy igen kedvelté vált rendszert. Alkotója François Ambroise Didot, Fournier kezdeményezése nyomán normalizálta, szerves redbe foglalta a betűnagyság fokozatait (1775). Pontrendszer ez, alapja az akkoriban „királyiláb-vonalnak” (*ligne de pied de roi*) nevezett mértékegység, 0,376 milliméter, mai nevén tipográfiai pont. A legkisebb betűgrádus 6 pont nagyságú, jelzése VI, a következő VII és így tovább. Ezáltal mellőzhetőkké váltak a különféle, véletlen adta méretű s bizarr, érthetetlen nevű grádusok: ciceró, misszále, szentágoston, kisparangon, nonpareille, garmond stb. A gyakorlat elfogadta Didot szisztémájának alapelvét, a pontrendszert, de a hagyományszeretőknek sem kell bánkódniuk, mert e különös, kedvessé vált mesterszavak azért megmaradtak, sőt máig újakkal szaporodnak. – François Ambroise emellett a betűképet is modernesítette, a garmond típus egyforma vonalazása helyett gondosan megkülönböztette a vastag és vékony vonalrészeket, s ezen elv alapján

64. ábra. Pierre és Firmin Didot „sztereotip”
Racine kiadásának egy címoldala

egész típusorozatot tervezett. Nagy tetszést aratott vele, mert újítása megfelelt a klasszicizáló, a könyvben a betűt, nem a díszet hangsúlyozó ízlésnek.

Fia és utóda, Pierre Didot szintén nagy odaadással szolgálta a betűművészetet. Céltudatosan síkraszállt a rokokó könyvdísz száműzése mellett, egyetértett az angol Baskerville-lel, hogy a könyvnek megvan a maga saját formanyelve, mely a betűk jóságával és kellő rendjével hat, s nincs szüksége illusztratív, ornamentális eszközökre, melléktermékekre. Ő is tervezett klasszicizáló antikva betűket, és Vergilius-, Horatius-, Racine-kiadásait a párizsi Művészetek Akadémiája a legjobbnak ítélte, amit csak a világ nyomdászata megteremtett. Ez az elismerés jól jellemzi a kortársak nagy tetszését, de aligha fedi a valóságot: a bölcsőkor és a koranyomdászat nagy tipográfusai voltak a betűteremtés, a könyvalkotás igazi művészei. Mindazáltal a Didot-k tényleges eredményei, törekvései korszerű szükségleteket elégítettek ki, s új szakaszt alkotnak a könyv történetében. Törekvéseikben osztoznak az angol Caslon és Baskerville s az olasz Bodoni.

Angliában a hűbériség felszámolását s azokat a polgári szabadságjogokat, amelyek Cromwell győzelmekor lettek volna esedékesek, Orániai Vilmos „felszabadító” hadjárata hozta meg (1688). A puritanizmus csak formailag kedvezett a lelkiismereti és gondolat szabadságnak, még kevésbé a Stuartok restaurációja – s az volt az oka, hogy a könyvnyomtatást béklyóba verő korlátozásokat csak 1696-ban szüntették meg. Eladdig mindössze öt város állíthatott nyomdát: London, Oxford, Cambridge és York. Most tehát az angol nyomdászat felszabadult a terhes hollandi import alól, saját lábára állhatott, szolgálhatta a polgárosodás ügyét. A felvilágosodás ügyét. Itt is új irodalmat teremtett, de az angol természetnek megfelelően nem racionális-ideológiai jellegűt, hanem gyakorlati, tapasztalati életbölcseletet kifejezőt. Hume filozófiája, Defoe Robinsonja, Swift Gulliverje éppúgy ennek a szemléletnek tükrözője, mint az angol kis és nagy realisták és népies költők: Pope, Young, Richardson, Johnson, Sterne, Fielding, Goldsmith, Cowper, Burns művei, és mint Hogart bírálóan realista életábrázolása.

Az angol tipográfia, mint tudjuk, egy századon át meglehetősen hátul kullogott, béklyókkal a lábán, most egyszerre jelentős korszerű alkotókat produkál: Caslont és Baskerville-t. Előzően az egész országban egyetlen jelentős betűöntő működött, Thomas James, s Oxford kivételével mindenütt a hollandi típusok uralkodtak. A nyomdászok közül John Baskett tűnt ki szép kiállítású, de sajtóhibáktól hemzsező Bibliájával, melyet ezek egyikéről „Ecet-Bibliá”-jának neveztek el, ugyanis a szőlőskerttről szól példabeszéd címében: *Parabel of the Vineyard* helyett *Vinegar*”, azaz „ecet” állt szedve; a könyvről pedig – elmés szójátéokra használva a nyomdász nevét – azt mondták: „teledézsza sajtóhiba” (a Baskettfull of printer’s errors; *baskett* = dézsza).⁷⁸ Másik jelesebb tipográfusunk, William Bowyer fő érdeme pedig az, hogy felfedezte Caslont.

William Caslon elangolosodott spanyol családból (Caslona) származott, vésnök, puskaműves volt, majd könyvkötő-szerszámok készítéséből élt. 1720-ban Bowyer betűöntő felszerelést vásárolt számára, és arab típusokat metszetett vele. Caslon a rajzlapok alján, amiken az arab írásjegyeket tervezte, a maga kedvére antikva betűket kalligrafált, szépségükből Bowyer azonnal látta, hogy kivel van dolga, s további munkára buzdította. Caslon antikvai nemcsak az apró-sűrű Elzevier-stílus hatása alól szabadították fel az angol tipográfiát, hanem energikus, mondhatni

⁷⁸ Itt eszünkbe jut, hogy ideje volna megírni a sajtóhibák oknyomozó történetét, kacagtató, szellemes és tanulságos könyv lenne, főként pszichológusok számára. Egy régi mondás szerint a sajtóhibáknak külön ördögük van, s az a természetük, hogy ha száz közül kiirtunk kétszázat, még mindig marad háromszáz a szedésben. V. N.

izmos, mégis arányos és szabadon futó formáikkal az angol karaktert tükröző, „nemzeti” típust teremtettek, amely szerencsésen elkerüli a későbbi klasszicizáló betűképek merevségét, kiszámítottságát is, fő szépségük pedig a szedéstükör harmonikus összhatása. Angliában örvendő siker fogadta őket, a nyomdászok érezték, hogy új és saját betűmesterük született, a honi tipográfia – ha szabad úgy mondani – megkönnyebbülve felsóhajtott, lerázván az idegen jármot. De külföldön is messze terjedt Caslon újításának hatása, Fournier és Didot ösztönzést merítettek belőle, s ma elmondhatni, hogy Jenson és Garamond antikvai mellett a Caslonéi játsszák a legnagyobb szerepet. Nyomdáját utódai egy századon át fenn tartották, s idegen tulajdonban, H. W. Caslon and Co. cégnév alatt ma is működik Londonban.

John Baskerville (65. ábra) a betűalakításban nem oly szerencsés, illetve tehetséges, mint Caslon, de igen lelkes, vonzó egyéniség, a szakmájukért élő-haló, sokoldalú mesterek típusa. Először egy pap lakája volt, majd szépírástanító, s ez a kalligráfiai érzék vezette a nyomtatott betűk birodalmába. Csak 1750-ben, 44 éves korában vitte odáig, hogy saját műhelyt állíthatott, viszont határtalan buzgalommal fogott a munkához. Mindent maga csinált, öntőműszert, sajtót, festéket, maga rajzolta betűit, csak a betűmetszésre állított be ügyes kezű műveseket. Betűi tiszták, világosak, Didotnál is nagyobb súlyt vet a vékony és vastag vonalak kellő váltogatására, az arányokat matematikai pontossággal számítja ki, s épp ez a hátrányuk Caslon típusaival szemben: szárazzá válnak, soványan hatnak. Ezenkívül mint vérbeli tipográfus, elszántan harcolt a könyvdíszítés szokása ellen, s azt a néhány ornamenszt, amit itt-ott könyveibe engedett, gondosan összehangolta betűivel. Rendkívül válogatós volt papír dolgában, lehetőleg csak fényes velint használt, melyet a borjúrha, azaz pergamen (*membrana vitulina*) nevééről nevezett először François Didot *papier vélin*nek. Végezetül kitűnő nyomdafestéket is kevert Baskerville, további kísérletek alapját adva meg.

Természetesen nem sikerült a dísz és az illusztrációt a könyvből kiszorítania, mert hiszen az a nyomtatott szöveg természetes, szerves kiegészítője, elősegíti vagy éppen pótolja az olvasó amúgy is képekkel dolgozó fantáziájának munkáját, végül sokszor egyszerűen nélkülözhetetlen. Ettől függetlenül a francia hatás csak a század közepén érvényesült, s nem szült jelentős eredményeket. Addig, ha gyér munkákban is, de a barokk ízlés élt tovább. A század legnagyobb illusztrátor-művésze, William Hogarth pedig a jellegzetesen angolos naturalizmus irányának hódolt, pontosabban: maga kezdeményezte, szatirikus, nyers humorával a társadalom-kritika új eszközeit teremtve meg. Hogarth 1764-ben halt meg, s már ugyanebben az évben érkezik Itáliából Francesco Bartolozzi, akinek működése a klasszicizáló stílus előretörését jelzi. Nagy feltűnést

65. ábra. Giambattista Bodoni és John Baskerville arcképe

keltett és sikert aratott új eljárása, a *stippled work*, a pontozó technika, mellyel az addiginál festőibb, árnyaltabb hatásokat tudott elérni a rézmetszésben. Keveset illusztrált, művészetét inkább önálló műlapokon gyakorolta, tárgyaiban a korabeli érzelgősség egyik fő kifejezője volt. A divattal együtt maga is letűnt. A század végén stílusújító, módszeralkotó művészek lépnek fel: William Blake, Thomas Bewick s a könyvművészet feltalálója, Aloys Senefelder, művük azonban már a 19. századot termékenyíti meg.

Olaszországban Giambattista Bodoni tűzi maga elé ugyanazokat a célokat, amiket Didot és Baskerville. Mint pecsétfaragó kezdő, betűvészként folytatja. Antikvája kétségkívül Fournier és Baskerville hatása alatt áll, de határozott, egyéni sajátosságokat is feltüntet: a vékony és vastag vonalak ellentétének végsőkéig való, igen hatásos kiélezését, különösen a kurzívnál (*italique*), azonkívül a betűkép arányosítását és a szóképek ritmikáját. De célja sokkal több a betűalkotásnál: a könyv egészét tartja egységes, harmonikusan megalkotandó, művészi műnek. Bodoni művész, ám dekadens, a tipográfia öncélúságának hirdetője, e téren valóban a *l'art pour l'art* megvalósítja, s innen erednek művének fogyatkozásai. Művészi érzéke a formakultusz dolgában egy csapásra visszaviszi a nagy ősnyművészek közelébe, a roppant időbeli szakadékokon, hanyatlásokon át, a legjobb megértőjükké teszi, csakhogy céljaikat a változott

idők változott eszközeivel akarja elérni. Mint maga írja egyik levelében: „Első tipografus mestereink választékosságát és harmóniáját egyesíteni a szépséggel anélkül, hogy kölcsönvennők a metszetek, a vignetták, a fleuronok és cul de lampe-ok segítségét.” Könyvdísz eleinte csak szórványosan használ, utóbb teljesen száműzi, s mint Barge mondja, valósággal fanatikusává válik az alapelvnek, hogy a tipográfia csakis a maga nyelvén szóljon, a maga eszközeivel érje el a benne rejlő művészet tetőfokát. Ezek az eszközök – a betű szépsége, a grádus és a törzs aránya, egymástól való ritmikus távolsága, a sorköz és a sorhossz összehangolása, az oldalak nyomatképének kiegyensúlyozott, zárt összhangja – teszik Bodoni könyvművészetének alkateleleit, velük komponál. A címlap pedig minden esetben külön is műalkotás, csak verzálisokból állhat, pazarló térközök választják el a sorkompozíciót, az oszlopot (kolumnát) pedig széles margók veszik körül. Röviden szólva: a klasszicizmus végső eszményképét igyekszik megvalósítani: az emelkedett ünnepélyességet a legegyszerűbb eszközökkel. Ahogy kortársai mondták: *artista della semplicità* (az egyszerűség művésze). S ebben van a gyengéje is: az összkép nem mindig hordozza azt a méltóságteljes monumentalitást, amit beléje képzel, egyhangúvá válik, sőt ha bíráló-kétkedő szemmel nézzük, megüresül, nagyképűnek, fontoskodónak hat. Az öncélú, pompáskodó előkelőségnek ezt a veszélyét maga is érezte, s hírneves elméleti könyvében: *Manuale tipografico* („A nyomdászat kézikönyve”, 1788) igyekezett törekvéseit igazolni: „Ha a fényűzés minden egyébnél jobban előtérbe lép a könyvek tárában, úgy ez biztos jele a széptudományok valódi szeretetének. És hogyha a jó módú emberek válogatott, remekbe nyomott könyveket keresnek avégből, hogy ennek a szeretetnek tanújelét adják, akkor a tipográfia művészetének feladata, hogy megteremtse őket számukra.” Egyik levelében még őszintébben nyilatkozik: „Csak a nagyszerűt akarom, nem a közönséges fajta olvasóknak dolgozom.” Ez lehet egyéni törekvés, de nem a nyomtatás egyetemes célja, ellenkezőleg, éppen a tagadása. A nagyobb baj az, hogy Bodoni csakis a külső forma művészi tökélyét kereste, s a könyv tartalmával soha benső kapcsolatba nem lépett, holott „az első mesterek” nagyságának ez egyik lényeges alkateleme volt. Mi több, a könyvek tárgya, szellemi értéke közömbösen hagyta, fő, hogy a „nagyoknak” tessenek. Ezért történt, hogy rengeteg kiadványa közt az irodalmi vagy tudományos becsű elenyészően kevés; így esett meg, hogy például Anakreon könnyed szerelmi és bordalait csupa nagy alakú betűvel nyomtatta ki, végül hogy kiadványaiban bosszantóan sok sajtóhibát hagyott. De ő a pápák, királyok, hercegek, főrangúak tetszését kereste, s meg is nyerte, elhalmozták címekkel, kitüntetésekkel. Ez azonban nem kisebbíti egyetlen valódi érdemét: a tipográfia immanens lényegének felismerését s a küzdelmet e lényeg diadalra

juttatásáért. Minden előkelősködése, dekadenciája és saját akarata ellenére a nyomdászat korszerű, haladó, sőt forradalmi törekvéseinek egyik elősegítője volt.

A *németországi* tipográfiában is nagy események történtek, de csak a század vége felé. Az eleje, jó harmadáig, a barokk sínein döcög. A német arisztokrácia a barokkban élte ki formáját, s a szétszakadozott, polgárosodó, sőt vidékiesedő országban már sem ereje, sem ízlése, hogy stílust diktáljon. A rokokót a hanyatló francia arisztokrácia életformája teremtette meg, s pompás művésztelenségek álltak a szolgálatába, juttatták kifejezésre. E ragyogó, illatos rothadásnak Németországban kevés talaja volt, a kispolgári provincializmus uralkodott, átvette, de „megerkölcösítette” a rokokót, ami által éppen a velejét vette ki, az ihletét fojtotta el. Néhány művész így is elsőrendűt nyújtott finomságban, vonzó, kedves csinosságba, például Johann Wilhelm Meil, ki franciás könnyedségre törekszik vagy Daniel Chodowiecki, (a *Werther* illusztrátora), de ő már függetleníti magát a divattól, s reális, természetes, igaz képet akar adni a német életről. Adam Friedrich Oeser viszont a klasszicizmus előfutárának számít, római dekorációival, vázáival, urnáival, babérkoszorúival s azáltal, hogy mellőzi a rocaille-t. De ezek kivételek. A mennyiségben hatalmasan nekilendülő német tipográfia termésének zöme az egész rokokón át megmarad kezdetlegesnek, vidékiesnek, kispolgárinak, iparszerűnek, még reprezentatív kiadványai is. Különös tünet: míg a német irodalom és tudomány addig s azóta el nem ért csúcokra hág ekkor, és a *Sturm und Drang* vajúdásával Európára szóló korszakot teremt, a romantikát – a tipográfia lélektelenül topog a titánok körül, s Goethe, Schiller, Kant nem egy művét, a romantika könyváradatainak javarészét fantáziátlan, pizmogva szabott köntösben jelenteti meg.

Igaz, hogy a korszerű fejlődésnek, a klasszicizmus felülkerekedésének a fentiekén kívül még egy akadály állta útját: a fraktúra. A fraktúra a gótikából született, és Dürer-adta formájában, példátlan szívóssággal állta a sarat reneszánszon, hitújításon, barokkon, vallásháborún, rokokón, hanyatláson át a francia forradalomig és a klasszicizmusig, s végleg sohasem adta fel hadállásait. Csakhogy a megújított antikvában lényegileg az ókori klasszicizmus él tovább, vagyis a fraktúrát klasszicizálni éppoly kevésbé lehet, mint gót stílusú görög templomot emelni, mint fából vas-
karikát remekelni. Ezért az írók egy csoportja a nyílt szakítás mellett foglalt állást, Bodmer, Gessner, Gleim, Ewald von Kleist, Ramler antikvával, klasszicizáló díszítéssel nyomtatták műveiket. Schiller is erősen ebbe az irányba hajolt, s az „Orleansi szűz”-zel kapcsolatosan így írt kiadójának: „Ha Ön elhatározná magát, hogy az Almanach latin betűit és formátumát válassza, nagyon lekötölné vele.” Már Goethe hosszasan ingadozott, míg végül a fraktúra mellett döntött, összegyűjtött művei sorából

csak a „Római karnevál”-t nyomtatta „latin betűkkel”, nyilván a tárgy miatt. Döntését anyja nagy örömmel fogadta: „Nincs rá szó – írta fiának –, mennyire örülök, hogy minden írásod, régi és új, nem a számomra oly fatális latin betűkkel látta meg a napvilágot; – a »Római karnevál«-nál még hagyján –, de a többinél, kérlek, maradj német a betűkben is.” Itt pontosan ki van mondva az ok, amely az antikvaellenesek táborát sarkallta: a német polgári nacionalizmus. Állásfoglalásukat szakszerűen a kor nagy tipografusa, Immanuel Breitkopf fejtette ki. „A bibliográfiáról és a bibliofiliáról” szóló munkájában (1793): „Miért akarnak egy nemzet-től elvenni és megvetendőnek bélyegezni egy oly írásfajta, amely betűi révén jobban a nyelvéhez szabott, mint az, amelyet helyébe erőltetni kívánnak. A német írásmód megvetése elriasztja a művészt (betűmetszőt) attól, hogy megjavítsa és teljesen kifejlessze, amint ennek a latin betűnél az egyetemes tetszés miatt természetes módon meg kellett történnie.” Ekkor már javában folyt a vita és a kísérletezés a fraktúra reformja körül. A külföldön fújdogáló friss szelek végre is megkavarták a német provincializmus állóvizeit, s döntésre érette tették a kérdést, ha ebben a módosított és korlátozott formában is: közelebb kell-e s lehet-e hozni a fraktúrát a megújított antikvához? A kor vagyis a klasszicizáló antikva követelménye ez volt: egyszerű, tiszta, a többihez könnyen csatlakozó betűkép, azaz sima, világos, gördülékeny, a grádussal arányosított hosszúságú sorok és sorközök, végül ezekből következőleg harmonikus hatású kolumna (oldalnyomat). Miután eldőlt, hogy a gót alapforma megmarad, a megoldás nem látszott lehetetlennek. A nemes cél érdekében először is el kellett tüntetni a fraktúra hírhedt elefántormányait, megkurtítani a nyúlványokat, lefaragni a csúcsokat és hegyecskéket. Az így megtisztított betűszemen nem maradt más munka, mint a szögletek antikvás legömbölyítése. A kérdésnek ez az elméleti megfogalmazása persze csak utólagos, a valóságban nem volt elmélet, mert csupán kísérletek mutathatták meg, hogy a betűképen mi a fölösleges kinövés, a betűszem szerves tartozéka, és mi gömbölyíthető rajta erőszak nélkül.

Az első kísérleteket Joachim Campe végezte (1790); betűi kissé vasakosak, tömpék, nyomottak, szóképei sűrűek. Nem is aratott velük tetszést, de fölkelte a kor – Breitkopf mellett – másik nagy harcosának, Johann Friedrich Ungernak figyelmét, s ez döntő jelentőségűvé lett. Unger nem volt betűmetsző, de az egyetemes tehetségű tipográfusok fajtájába tartozott, meglátta a problémák lényegét és kapcsolatait, szellemi kérdésekben haladó és biztos ítéletű volt, korának romantikus áramlataiban jól tájékozódó. Fametszőnek indult, ebben is sokra vitte, de főként a nyomtatás kérdéseiben vált ki jó ízlésével, újító érzéke pedig a fraktúra reformját vitte diadalra. Kétségkívül ez a legnagyobb teljesítménye. Minthogy a betűmetszéshez nem értett, az antikva atyámasterével,

Mein erster Versuch neuer deutscher
Druckſchrift, den ich in der Oſter-
meſſe 1793 bekannt machte, fand Bei-
fall, wurde aber auch hie und da gefa-
delt. Männer ohne Vorurtheil gegen
Neuerungen, und denen guter Geſchmack
wohl ſchwerlich abgeſprochen werden
kann, munterten mich zu fernerer Ver-
vollkommnung auf, und nun wartete
ich nur noch die öffentlichen Urtheile
darüber ab.

Unger-Fraktur. Endgültige Faſſung in „Moriz,
Die neue Cecilia”.

— 237 —

Ich hatte mir wie man weiß, bei
Streitberg vorgeſetzt, Leibgebers Inſe-
rat abends neu aufzulegen; aber da-
zu war ich heute verdorben. Ich
ſchlug lieber die Teufels-Papiere auf,
um eine Satire, die etwan auf Chri-
ſtian-Erlangen zu applizieren wäre;
in der Hitze umzubeffern: es fand ſich
wenig, was nicht eben ſo knap Hof,
Leipzig oder einer Hanſeeſtadt anlag.

66. ábra. Fent: az Unger-fraktúra, lent a Jean-Paul-fraktúra

Firmin Didot-val kötött szerződést, hogy súlyos pénzek fejében fraktúra-fajtaát tervezzen számára, megfelelő grádusokban (1790). A kísérlet – Unger egyetlen balfogása – mint várható volt, balul sikerült. Didot nemigen értette meg a gót betűt, de finom érzékű művész lévén, nem nyúlt erőszakos kézzel hozzá, minélfogva fraktúrája nehézkes, döcögős, kanyargós lett, sőt szögletes maradt, összképében harmóniatlan. Így jár a francia, ha német akar lenni; fordítva kellett volna tennie, a német betűt franciásítania. – Didot fraktúráját senki sem fogadta el, s Unger is belátta az ellenzők igazát. Szerencsére ügyes kezű betűvésőre talált Johann Christian Gubitzban, maga is beállt tervezőnek, s együtt folytatták a kísérleteket. Az első eredményt 1793-ban publikálta, de ez sem nyert ked-

vező visszhangot, amit valószínűleg keskeny, szorosra fogott betűi magyaráznak. Ekkor lépett közbe Johann Gottlob Immanuel Breitkopf; Ungerhoz hasonlóan sokoldalú, sikeres vállalkozó volt, de őt is elsősorban a tipográfia mélyebb problémái érdekelték; szintén szegénysorból eredve növelte nagyra tudását és vállalatát. Eleinte az antikva pártjára állt, s nem lehetetlen, hogy mozgékony energiájával, alapos hozzáértésével győzelemre vitte volna az irányzatot. Azonban nyomdatörténeti tanulmányai (20 000 kötetes szakkönyvtárat gyűjtött, maga nyomdatörténetet írt) során Dürer hatása alá sodródott, s e nagy elme Leonardo-szerű kísérletei, matematikai arányszámításai, betűtervei magukkal ragadták: s többé nem tudott megválni a német írás problematikájától. Már láttuk, megjavítani, szépíteni kívánta, de nem fogadta el Unger megoldásait, s maga javasolt helyükbe mást. Azonban erőteljes, kerekded típusait neki sem sikerült diadalra vinnie, talán épp mert túlságosan antikvászítja a fraktúrát. Halála után műhelyében még egy típust dolgoztak ki, de ez aligha jobb az elsőnél; minthogy Jean-Paul *Palingenesien* című munkáját nyomtatták ki vele, Jean-Paul-fraktúra a neve.

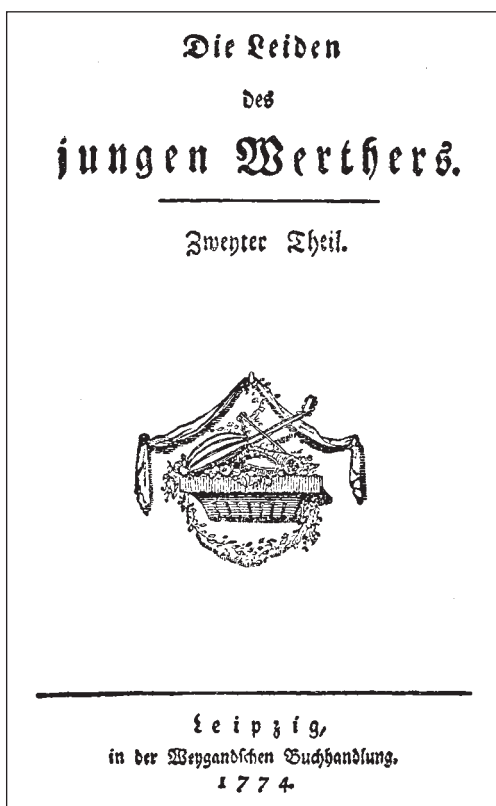
Semmiképp sem vehette fel a versenyt Unger utolsó eredményével, mely maradandóvá lett, és méltán. A valódi, mai Unger-fraktúra (66. ábra.) erényei: az íráskép tisztasága, világossága vetekszik az új antikváéval, minden ciráda, nyúlvány eltűnik vagy a legkevesebbre csökken, a szögletek megtompulnak, lekerekülnek, s mégis – legfőbb sikerként – az írás hiánytalanul megőrzi gót jellegét. Unger eredeti betűkészlete változatos utakon Hollandiába vándorolt; 1906-ban Carl Ernst Poeschel Haarlemben megtalálta, s minden további nélkül újra nyomtatott velük, általános öröm és tetszés mellett. Ma is az Unger-típus minden fraktúráváltozat apja.

A könyv élete a 18. században

De míg a fraktúra szabadságharca folyt a feudális kacsringók ellen, más csaták is zajlottak Németországban. A könyvpiacon az elsőségért vívott harc Lipcse javára dőlt el Frankfurttal szemben, s ez utóbbi 1750-ben hosszú időre megszüntette vásárcatalógusainak (*Messekatalog*) kiadását. A lipcsei vásárcatalógus 1730–1739 közt évi átlagban 2719 könyvet tartalmazott, 1765 és 1845 között, ez a duplájára emelkedett. Mindazáltal a könyvkiadás és a kereskedelem egységes rendje, szerveződése távoli álom maradt. Mindenütt így volt ez, de a visszasságok legjobban Németországban fajultak el a birodalom számtalan királyságra, hercegségre, fejedelemségre tagoltsága miatt. Franciaországban, Angliában könnyebb volt egyetlen központi intézkedéssel valamiféle rendet, szabályzatot teremteni, ha mégoly fogyatékosat és korlátozót is. De Németországban a területi széttagoltság a jogok, kiváltságok, tilalmak oly tarkaságát szülte meg, hogy a kiadásnak és kereskedésnek lehetetlen volt hozzá alkalmazkodnia, s ezért vagy megragadt a helyi viszonyok szűk határai közt, vagy igyekezett felszínen tartani magát az egyetemes anarchiában. Noha a könyvtermelés gazdasági helyzete nagyjából egyforma volt Európában, klinikai példaképpen legcélszerűbb a német viszonyokra vetni egy pillantást.

Az egészséges fejlődés rákfenéje mindenestre közös volt mindennütt: a cenzúra és az utánnyomás. A cenzúra áldásait fölösleges ecsetelni. Arról nem is szólva, hogy a gondolat terjesztésének útját állta, önkényének csak a szeszély vetett határt, s ez néha az elmezavarig fokozódott. 1775-ben Szászországban megtiltották Goethe *Werther*ének terjesztését. Midőn egy újság valakit a közönség jóindulatába ajánlott, például kérdőre vonták a koldulási rendelet áthágása miatt. Minthogy a könyvek sorsa kiszámíthatatlanná lett, kiadó, nyomdász, szerző minden lehetséges módon igyekezett álcázni magát. 1767-ben megjelent egy könyv „Spanyol-jezsuita anekdoták” címmel; a címlap szerint Strassburgban nyomtatták 1767-ben, a valóságban azonban Nürnbergben, s kiadója az ulmi Bartholomä, volt, szerzője pedig Georg Gasseler. Minthogy a könyv nemcsak a jezsuitákat, hanem a keresztény vallást is érin-

67. ábra. Az ifjú Werther élete és szenvedése,
az első kiadás címoldala

tette, a cenzúra pert indított; a szerző Svájcba menekült, a kiadót 800 forint bírságra ítélték, a könyvet elkobozták, végül Ulmban – a városi tanács, harminc katona és a nép jelenlétében – „az akasztófa és a pellengér között” az „Anekdóták” 1257 példányát három bálában ünnepélyesen elégették. Másutt viszont enyhén kezelték vagy végre sem hajtották a cenzúrarendeleteket. E visszás zűrzavarban az egyetlen pozitív intézkedés II. József cenzúraenyhítő rendelete volt. A császár cenzúrabizottságot nevezett ki a sajtótörvény megszerkesztésére, s azonnal életbe léptette. Életrajzírója, S. Padover így számol be az új törvényről és hatásáról: „Valamennyi tartományi cenzúrahivatal eltöröltetett, irodalmi téren a bécsi bizottság lett az egyetlen ítélkező hatóság. Teljes szabadságot most sem kap a sajtó, ezután is betiltják azokat a könyveket, amelyek erkölcszelenek, trágárok vagy rendszeresen támadják a kereszténységet, ezzel szemben minden tudományos munka szabadon megjelenhetik, s ugyancsak teljes szabadság illeti az irodalmi műveket is, ha valamilyen tudományos tekintély, tanár vagy főpap szabatosságot vállal hitelességükért.

Idegen nyelvű könyveket mindenki kinyomtathatott vagy eladhattott, mert a császár ezeket árucikkeknek tekintette. Ami a röpiratokat illeti, korlátlanul megjelenhetnek, ha nem rágalmazóak, s nem sértik más ember becsületét; magát az uralkodót is meg lehetett támadni épp annyi szabadsággal, mint legjelentéktelenebb alattvalóját, de a szerző – jóhiszeműsége bizonyítékaképp – teljes nevével tartozott munkáját jegyezni. A pápai Indexben felsorolt könyvek is felszabadultak... A rendelet által betiltott könyveket könyvtárakban gyűjtötték össze, ahol a tudósok bármikor olvashatták őket. Említésre méltó, hogy az új cenzúratörvény nem szabott ki büntetést azokra, akik megszegték... A császár főként a vakbuzgó babonákat terjesztő könyvek ellen lépett fel könyörtelen szigorral. A tudósoknak azonban minden lehető szabadságot megadott... A cenzúratörvényt még a pásztorlevelekre is kiterjesztették, az egyház minden ügye a világi hatóságok igazságszolgáltatása alá került. A főpapok persze keserűen tiltakoztak az egyház régi, megszentelt kiváltságainak megsértése ellen. A cenzúra enyhítése következtében mint egy zsilipjét áttört folyó árasztották el az országot a német és idegen nyelvű nyomtatványok. Az évszázadok óta elfojtott vágyak és érzések, az elnyomott tervek és elhallgatott ismeretek sáros, gyakran trágár, olykor naiv áradatként özönlöttek el az olvasóközönséget. Könnyen meglehet egyébként, hogy a veszélyesnek ítélt, és ezért elnyomott véleménysszabadság, amelyet a császár mintegy varázsvesszővel felszabadított, mentette meg a Habsburgokat attól, hogy a Bourbonok sorsára jussanak. Bécs valóságos Paradicsomává vált a röpiratszerzőknek és az irodalom többi csúszómászójának. Több mint négyszáz hivatásos író nyüzsgött a kávéházakban, s nagy pipázás és sörözés közben gyűjtött anyagot röpiratai számra..." Természetes, hogy a tehetséges császári műkedvelő kísérlete végeredményben balul ütött ki; a sajtószabadság nem érheti el célját, ha nem szerves alkatrésze a szabadságjogok valamely teljesebb rendszerének, ez a rendszer pedig hiányzott, mert a felvilágosult császár összes haladó szellemű reformja egészében egyéni, ötletszerű mozaik volt.

A könyvkiadás másik rákfenéje az utánnyomás volt. Ha a cenzúra pusztított, az utánnyomás a meghagyott könyvek között teremtett káoszt. Minthogy a kiadásjog ismeretlen volt, a védekezés egyetlen módja abban állt, hogy az iparjog akkori rendje szerint a nyomtató egy-egy könyvre kiadói különjogot, *privilegiumot* szerzett az államfőtől, s a kizárólagos engedélyt a címlapon feltüntette. Ez már régi uzus volt, s a hatása a legtöbbször annyi, mint az ördögűzésé szenteltvízzel. Először is a *privilegium* érvénye csak a kibocsátó fejedelem területére szólt, másutt a művet szabadon utánnyomatta akárki. Azonkívül, ha az utánnyomó valamit változtatott a könyvön, a címlap szövegén vagy akár csupán az

arán, jogilag máris nem számított azonosnak az eredeti, privilegizált kiadvánnyal. Ily esetben még újabb privilégiumot is lehetett rá szerezni, úgy hogy létrejött a „privilegizált utánnyomás”, mint nyomtatástörténeti kuriózum és mint beteg kinövés. Végezetül, ha megvolt is a privilégium, egészen más lapra tartozott a megvédése. Előzetes védelem nem volt, a jogot csak pör útján lehetett érvényesíteni, s a paragrafusok útvesztőjében az igazság addig tévelygett, amíg el nem fáradt; a pör könnyen túlélhette magát a könyvet. Volt eset, hogy a pör 1723-ban indult, 1736-ban még nem jutott ítéletig, további sorsa ismeretlen.

Ez az anarchia nemcsak a kiadói erkölcsöt ásta alá, hanem a józan üzleti számítást is lehetetlenné tette, elfojtott tipográfiai becsvágyat és a törekvést jeles művek szép megjelentetésére. A kiadónak nem volt bátorsága költséget, időt szánni a gondos, szép kiállításra, sietve, olcsón dolgozott, s igyekezett túladni portékáján. Ennélfogva az írók díjazása is a legmélyebb szinten mozgott, s az a visszás helyzet állt elő, hogy minél kiválóbbat nyújtott, minél népszerűbb lett, annál több orvkiadó leselkedett a sarkában, hogy tehetsége gyümölcseit zsebre tegye.

Nem csoda, ha az írók keblében magasra gyűlt a felháborodás, olyanmire, hogy e nehezen zabolázható had kis híján céhbe tömörült. Elsőnek nem kisebb valaki, mint Lessing tett kísérletet az írók függetlenítésére; J. J. Chr. Bode a hamburgi nyomdász segítségével megkezdte a maga és a (...) ⁷⁹

(...) A könyvek lapjairól eltűntek a rocaille cirádák pazarul ontott virágfüzérei, az illusztrációk, vignetták, kifinomult érzékisége, s helyüket a klasszicizmus minden henye cifraságtól megfosztott formavilága foglalta el. Arány, mérték, józanság, olykor üressé vált merevség szabta meg a római motívumok, harcias vagy fennkölt emblémák rendjét, az antik mintájú ornamentika formaszabályát. A klasszikus stílushagyományt tudatosan ápolja tovább az empire, a császárság rövid korszaka, hamis színekkel kendőzve Napóleon öncélú hatalmi politikáját.

De a forradalom elsősorban a könyvtárügybe vitt hatalmas fordulatot. 1789-ben egyetlen rendelettel köztulajdonba vették a szekularizált szerzetesrendek és az emigránsok könyvgyűjteményeit, s ezeknek anyagát, a szokott forradalmi radikalizmussal, mindjárt át is adták a közhatóságoknak. Óriási könyvtömeg, mintegy nyolcmillió kötet halmozódott fel a kijelölt „irodalmi raktárakban” (*dépôts littéraires*), hogy alapul szolgáljon a kor-

⁷⁹ A kéziratból itt mintegy 14 gépelt oldal (509–523-ig) hiányzik. M. K.

mányok nagyszabású könyvtárpolitikai terveihez; a cél ez volt: minden könyvet mindenkinek hozzáférhető közkinccsé kell tenni. De a forradalom eseményforgataga és a megindult háborúk nem engedtek időt a tervek végbevitelére. Már az összegyűjtés folyamán a könyvek tetemes része elpusztult, elkallódott. A depókban tornyosuló, „ömlesztett” könyvhegyeket a már előbb is nyilvános jellegű és a most államosított könyvtárak rendelkezésére bocsátották, de az Arzenál-könyvtár, a *Biibliothèque Mazarine*, a *Bibliothèque Royale*, ill. most már *Bibliothèque Nationale* és a többi nem tudta átvenni a roppant anyagot. Csupán a *Bibliothèque Nationale* 300 000 kötetet kapott, s ennek bekebelezése, feldolgozása egy századon át tartott. A maradékot a kormányzat elárvereztette, de a forradalom nem volt alkalmas idő aukciók tartására; nem jelentkeztek vevők, potom pénzért kellett elkótyavetyélni a könyveket, a vásár igazi hasznát a könyvkereskedők szüretelték le. A Szajna-parti bouquinisták aranykorukat élték. A nyugodtabb idők beálltakor természetesen minden könyv gazdára talált, s a piacra került anyag tetemes része kellő helyére, a közgyűjteményekbe jutott, igaz, hogy olykor többszáz százalékos áremelkedéssel, de a luxuskönyvtárak kora mindörökre letűnt.

Utószó

1943 végén vékony kis kötet hagyta el a nyomdát. Várkonyi Nándor jelentkezett az írás történetét tárgyaló könyvével. Ennek az előszavából idézek:

„Nem szorul magyarázatra, hogy ... az írásnak mily nagy a jelentősége az emberiség történetében, azért néhány szóval tájékoztatni szeretném az olvasót, milyen felfogás alapján igyekeztem megközelíteni ezt a nagyfontosságú tárgyat. ... Ebben a könyvben nem a szakemberhez, hanem a tudnivágyó olvasókhoz szólok, akinek – ha az írás kialakulását és az emberi szellemhez való viszonyát megismerni akarja – nincsen szüksége rá, hogy e párhuzamos fejlődések százain végigmenjen; elegendő, ha csupán azokkal ismerkedik meg közelebbről, amelyek a történelem nagy népeinek kezében valóban világtörténelmet csináltak.” Majd kicsit később így folytatja: „...Meg kellett kísérelnem az ember és az írás viszonyának bemutatását a történelem hosszú korszakain át, vizsgálnom kellett az írásművelés helyzetét és szerepét a szellemi életben.”

A könyv megjelent, de – valószínűleg a határokhoz közelítő, majd az országot elérő háború miatt is – lényegében visszhangtalan maradt, a Bertók László szerkesztette bibliográfia (B. L.: Várkonyi Nándor. Pécs, 1984.) mindössze két kritikát regisztrál róla. Várkonyit azonban a téma tovább foglalkoztathatta, mert néhány év múlva visszatért rá, és most már az írástörténeti fejezetek jelentős átdolgozásán, kibővítésén túl a könyv és a nyomtatás történetét is feldolgozta. Terve az, mint a kéziratban olvasható, hogy a magyar hírlapsajtó születésének 250. évfordulójára (azaz 1955-re) megjelenteti az írás és a nyomtatás történetjének gondosan összeállított tablóját. A nemzedéktársak és az utódok is tudják – a kor nem kedvezett a Várkonyi Nándor-féle szuverén gondolkodóknak, életműve meghatározó részéhez hasonlóan ez a munkája is asztalfiókban maradt, csak két rövid részlete jelent meg (a magyar rovásírásról a *Dunántúl* 1955-ös évfolyamában, Gutenbergről pedig, halála 500 éves jubileumán, 1968-ban az *Életünk* című folyóiratban).

A kötet első részében igyekszik felderíteni az ember és az írás sokáig mágikus kapcsolatának kezdeteit. Amikor a letűnt birodalmak, az egyip-

tomi, mezopotámiai vagy éppen yucatáni népek írásait elemzi, Várkonyi megosztja olvasóival következtetéseinek lényegét: „A régi kultúrnépek már nagyon magas fokú csillagászati, mérnöki, gazdasági ismeretek birtokában vannak, társadalmi, vallási, művészeti életüket az emberi szellem páratlanul gazdag kincseivel ékesítik, amikor írásuk még kezdeti fokon áll ... azaz közkeletű tévedés, miszerint írás nélkül magasabb műveltség nincs.”

A könyv első fejezetei számos példával bizonyítják Várkonyi Nándor igazát; ugyanakkor a szerző választott témájához végig hűségesen, helyenként egészen aprólékos gondossággal igazítja el olvasóit az írásrendszerek labirintusában.

A munka második – Várkonyi Nándor eredeti tartalomjegyzékének tanúsága szerint terjedelmesebbnek készült – része a könyvnyomtatás történetét hozza. A papír, a sajtó és a szedésnyomás feltalálása történetének állomásai alkalmat teremtenek Várkonyinak, hogy az általa oly nagyrabecsült nép – a kínai – szellemi teljesítménye előtt tisztelegjen.

A Gutenberg életművét méltató fejezet az egyenletesen magas színvonalú munkából is kiemelkedik. Lehetetlen nem észrevenni a sorokból szinte sugárzó rokonszenvet, amellyel a félezer évvel később élt tudós irodalmár az egyetemes emberi haladás egyik jelesének viszontagságos életét, küzdelmeit mutatja be.

Szólnunk kell arról is, hogy sem a mű címe, sem tartalomjegyzéke nem utal rá, de Várkonyi munkája nem csak *írás*-, nem csak *könyv*- vagy *nyomtatástörténet*, hanem (mintegy „mellesleg”) nagyszerű *könyvtártörténet is*. Bizonyosan sokan tudják, hogy szerzőnk, Kodolányi János Vízözön c. regényének könyvtárosfigurájával, *Ur-Ba’uval*, is azonos, de a kései könyvtáros utód a jegyzetelések közben örömmel találkozott újra sok ismert (de nem kevés ismeretlen vagy talán csak elfelejtett) adalékkal hajdanvolt könyvtártörténeti stúdiumaiból.

A szerkesztés közben követett módszerekről és gyakorlatról:

Már utaltunk rá: a kézirat közel fél évszázaddal ezelőtt, az ötvenes évek első felében készült, ezután Várkonyi (a megjelenés reményét lassan feladva, és más munkáin dolgozva) haláláig érdemben már nem foglalkozott vele. A kiadás előkészítésekor igyekeztünk jelezni az időközben történt lényegesebb változásokat, az elért új eredményeket (pl. a magyar rovásírás kutatása, vagy a lineáris B megfejtésének területén stb.).

A nevekről: Várkonyi Nándor természetesen a korabeli írásmód szerint rögzítette a kötetben előforduló földrajzi és személyneveket, illetve a szakkifejezéseket. A szerkesztés során – hiszen az öt kontinensen és öt-hatezer éven átívelő történet valamennyi helyszíne és alakítója nevének tudományosan meghatározott, egységes elvek szerinti használata megoldatlan – arra törekedtünk, hogy az adott szakterület (témakör)

„alpművének” tartott kézikönyv, lexikon vagy szótár változatát alkalmaztuk. Így tehát:

- a görög neveknél és közszavaknál a hatályos átírási előírásokat;
- a keleti (egyiptomi, mezopotámiai stb.) neveknél (a kínai kivételével) az 1981-ben kiadott *Keleti nevek magyar helyesírása* c. kötetben olvasható szabályozást;

- a kínai neveknél az ún. magyar népszerű átírást;
- a mitológiai neveknél a két kötetes *Mitológiai lexikon* megoldásait követtük;

- az amerikai indián neveknél Kiszely István kézikönyvét használtuk.

A kiemelt segédleteken kívül merítettünk az irodalomjegyzék második részében felsorolt szakirodalomból is.

A kötetben előforduló személyiségek kereszt-, elő- vagy közismert melléknevét többnyire feltüntettük, akkor is, ha ez Várkonyi Nándornál hiányzik. Lehetőség szerint közöljük a születési-halálozási időpontokat (dinasztiáknál, illetve uralkodóknál esetenként regnálásuk idejét [u.]. A pápáknál csak pontifikátusuk időtartamát [p.] tüntettük fel. Végül egy-egy személyiségnél előfordul tevékenységének, működésének [m.] időbeli körülhatárolása is.

A kézirat második, *A nyomtatás* című részéből rövidebb-hosszabb egységek elvesztek (pl. a 347/a kéziratoldal, amit jeleztünk is kötetünk 286. oldalán), illetve sérültek. Így a IV. fejezet 1–2. alfejezetéből⁸⁰ (*A barokk kor és könyve* és *A tipográfia*) alig néhány lap maradt fenn, és az évtizedek során több oldal eltűnt az V. fejezet 3. szakaszából (*A könyv élete a 18. században*) is. Az utóbbi szakaszt mégis meghagytuk, mert bár szerzőnk gondolatmenete itt így nem teljesen követhető, de hitünk szerint csonkán is gazdag adatanyaga a „tudnivágyó olvasónak” hasznos lehet. Lényegében ezzel a sérült fejezettel zárul Várkonyi Nándor szellemi felfedezőútja, ugyanis a korunkat (*A gépek forradalma*, 19–20. század) összegező VI. fejezet teljes egészében elveszett.

Kereszturi József

⁸⁰ Ennek tulajdonítható, hogy a műből fájdalmasan hiányzik Tótfalusi Kis Miklós működésének tárgyalása, holott korábbi meglétére egy fennmaradt bekezdés utal (l. Függelék). M. K.

A szerkesztéshez felhasznált szakirodalom

- Barge, Hermann: *Geschichte Buchdruckerkunst*. Leipzig, 1940.
- Berger, Ph.: *Histoire de l'écriture dans l'antiquité*. Paris, 1891.
- Breasted, James Henry: *Geschichte Aegyptiens*. Vienna-Zürich, 1936.
- Carter, Th. F.: *The Invention of Printing in China...* New York, 1925.
- Cattani, P.: *Das Tatamieren*. Basel, 1922.
- Danzel, Theodor W.: *Die Anfänge der Schrift*. Leipzig, 1912.
- David, A. Rosalie: *Az egyiptomi birodalmak*. Bp., 1986. (A múlt születése 10.)
- Ecsedy Judit, V.: *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézisajtó korában*. Bp. 1999.
- Faulmann, Karl: *Illustrierte Geschichte der Schrift*. Wien-Pest-Leipzig, 1880.
- Fitz József: *A kezdet*. = Tíz írás a nyomdászatról. Bp., 1943. (Hungária könyvek 9.)
- Fitz József: *A könyv története*. Bp., 1931.
- Fitz József: *Hess András, a budai ősnymodász*. Bp., 1932.
- Fitzgerald, Patrick: *Az ősi Kína*. Bp., 1989. (A múlt születése 17.)
- Georgiev, V.: *Az ABC keletkezése*. MTA Nyelv- és Irod.tud. Oszt. közlem. Bp., 1954. 1–13. p.
- Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, 1–4. Hrsg. v. Fritz Milkau, Georg Leyh. Leipzig, 1931–1942.
- Hartleben, H.: *Champollion, sein Leben und seine Werke*. Berlin, 1906.
- Hering, Elisabeth: *Az írás rejtélye*. Bp., 1966.
- Hessel, Alfred: *A könyvtárak története*. Bp. 1959.
- Hrozny, Bedrich: *Ancient History of Western Asia, India and Crete*. Prague, 1953.
- Jensen, Hans: *Geschichte der Schrift*. Hannover, 1925.
- Johnston, Alan: *Az archaikus Görögország*. Bp., 1984.
- Kéki Béla: *Könyvtörténet*. 2-3. r. Bp., 1953–1954. [Litográfia.]
- Loubier, Hans: *Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende...* Leipzig, 1926.
- Messerschmied, Daniel G.: *Die Entzifferung der Keilschrift*. Leipzig, 1910.
- Morby, John E.: *A világ királyai és királynői*. Bp., 1991.
- Németh Gyula: *A magyar rovásírás*. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. 2. k. 2. f. Bp., 1934.
- Nunquam retrorsum. Beiträge zur Schrift- und...* Hrsg. v. R. Stöwesand. Wolfenbüttel, 1930.
- Petőcz Sándor: *Az emlékeztetőktől a nyomtatott betűig*. Békéscsaba, 1984.
- Polonyi Péter: *Kína története*. Bp., 1994.
- Postgate, Nicholas: *Az első birodalmak*. Bp., 1985. (A múlt születése 6.)
- Roaf, Michael: *A mezopotámiai világ atlasza*. Bp., 1998.
- Ruppel, Aloys: *Johannes Gutenberg*. Berlin, 1939.
- Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Bp., 1915.
- Sebestyén Gyula: *Rovás és rovásírás*. Bp., 1909.
- Stingl, Miroslav: *A maja városok*. Bp., 1977.
- Tevan Andor: *A könyv évezredek útja*. Bp., 1956.
- Tschichold, Jan: *Geschichte der Schrift in Bildern*. Basel, 1943.
- Végh Oszkár: *A nyomdászat Magyarországon*. Bp., 1976.
- Britannica Hungarica* 1–16. kötet. Bp., 1994–2000.
- Brockhaus Enzyklopädie*. 15. Aufl. Bd. 1–21. Wiesbaden, 1928–1937.
- Magyar Nagylexikon* 1–11. kötet. Bp., 1993–2000.
- Meyers Grosses Konversations-Lexikon*. 4. Aufl. Bd. 1–17. Leipzig, 1885–1890.

Függelék⁸¹

TARTALOMJEGYZÉK

(Várkonyi Nándor eredeti tagolása szerint, a kézirat oldalszámaival)

Első rész AZ ÍRÁS

I. Fejezet

BEVEZETÉS – ELŐZMÉNYEK

1. Beszéd és írás	1–13
2. Írás és műveltség	14–38
3. Az írás ősformái	39–53

II. Fejezet

HIEROGLIF ÍRÁS

1. A képírástól a betűírásig	54–69
2. Amerika	70–82
3. Kína	82–103
4. Mezopotámia (Jegyzet: Óindiai írás)	102–133
5. Egyiptom	134–162

III. Fejezet

BETŰÍRÁS

1. Az ósémita és foinik ábécék	163–183
2. A krétai írás	184–193
3. A türk ábécék és a magyar rovásírás (Jegyzet: Hindu írás)	194–226

IV. Fejezet

AZ EURÓPAI ÍRÁS ÉS KÖNYV

1. Görögország	227–252
2. Róma (Jegyzet: Római írás)	253–273
3. A kódex	274–313

---

⁸¹ A *Függelék*ben a kézirat oldalszámait feltüntetve közöljük a töredékesen fennmaradt szövegrészeket is.

Várkonyi Nándor ajánlása:

„A magyar hírlapsajtó megszületésének 250-ik évfordulójára”.

Második rész A NYOMTATÁS

I. Fejezet

PAPÍR ÉS SAJTÓ EURÓPÁBAN

1. A papiros	315–320
2. A sajtó	320–329
3. A szedésnyomás	330–344

II. Fejezet

GUTENBERG ÉS AZ ÓSNYOMDÁSZAT

1. A találmány és a feltaláló	345–350
2. Gutenberg élete és műve	351–390
3. Az ősnyomdászat	391–414

III. Fejezet

RENAISSANCE – HUMANIZMUS – HITÚJÍTÁS

(16. század)

1. A polgári rend	415–418
2. Humanizmus és hitújítás	419–426
3. Nyomtatás és könyv a 16. században	427–450

IV. Fejezet

BAROKK ÉS ELLENREFORMÁCIÓ

(17. század)

1. A barokk kor és könyve	451–482
2. A tipográfia	
3. A könyv élete a 17. században	483–492

V. Fejezet

ROKOKÓ – ÚJKLASSZICIZMUS – FELVILÁGOSODÁS

1. A rokokó könyve	493–496
2. Felvilágosodás és újklasszicizmus	497–505
3. A könyv élete a 18. században	506–524

VI. Fejezet

A GÉPEK FORRADALMA

(19–20. század)

1. A gép előretörése	524
2. A művészi könyv	
3. A könyv élete a 19–20. században	

FÜGGELÉK

1. Kézi lexikon, mesterszó gyűjtemény és idegen szavak jegyzéke
2. Név- és tárgymutató
3. Könyvészet

Töredékes szövegek

451/b oldal: A barokk kor és könyve. – A 17. század annyiban hoz kézzelfogható, rögtönös eredményt, hogy két táborra szakítja Európát; az ellenfelek nem csupán a dúsan felburjánzó hitviták szellemi fegyvereivel szállnak síkra egymással szemben, hanem tényleges katonai fegyverekkel is igyekeznek a hitszakadás társadalmi-politikai okait és következményeit véglegesíteni. (Harmincéves háború, Cromwell.) De mindez valójában csak következmény: alattuk mélyebb erők folytatják szerveződéssüket az újkor továbbalakítása felé. Jellemző, hogy míg Hollandia példátlanul hősiessé szabadságharcban szakad el a spanyol uralomtól és a régi hittől, s e küzdelemben megedződve nagyhatalommá válik, Franciaországban a katolikus abszolút monarchia alatt nyomulnak elő ugyan...

481. oldal: ...meg kellett jelennie a nagyenyedi református zsinaton, és végigszenvednie a megalázó eklézsiakövetést. Ez volt a magyar Galilei-ügy. Az erkölcsileg, anyagilag letört embert megütötte a szél, még három évig sínylődött, 1702. március 20-án meghalt. Evvel a magyar nyomdatörténet legnagyobb fejezete gyászosan lezárult. Kisnek emlékműve, szobra nincs. (Semmiféle könyvművesünknek nincs.)

Ez a tragikus történet a cenzúrára fordítja figyelmünket. Magyarországon törvényes cenzúra sohasem volt, mert nem volt cenzúratörvény, ilyet az országgyűlés nem hozott. Ellenben a német császárok kiadták a cenzúrarendeleteket a német birodalomra szóló érvénnyel, s ezeket hatalmi eszközökkel végrehajtották Magyarországon is. Az alattvalók meghajoltak a kényszer, az önkény előtt. I. Ferdinánd 1529-ben önhatalmúlag elrendelte, hogy minden nyomtatvány kinevezett értelmes férfiak által megvizsgáltassék s belőle a fogyatkozások töröltessenek. Minthogy ez nem volt törvény s a magyar corpusban nem szerepelt, csak ott lehetett érvényesíteni, ahová a császár keze elért. 1570-ben II. Miksa megparancsolta, hogy minden könyv, röpirat, füzet vagy bármely nyomtatvány a szerző és a nyomtató nevével, valamint évszámmal elláttassék, továbbá hogy felsőbb engedelem nélkül minden nyomda felszerelése és működése tilos. 1584-ben II. Rudolf a nyomdaszabadalmat királyi jognak jelentette ki, s elrendelte, hogy a szabadalom nélkül működő nyomdákat szüntessék meg. Minthogy engedélye csak a Telegdi-féle nagyszombati nyomdának volt, ez gyakorlatilag az összes protestáns nyomda megszüntetését jelentette volna, ha valaki is törődik vele. Ezeket a parancsokat azonban sohasem lehetett végrehajtani nálunk, még III. Károly 1715-i igen szigorú korlátozó rendelkezéseit sem, pedig a 18. században Magyarország már örökös királyság, gyakorlatilag pedig fegyverrel meghódított tartomány volt. Ballagi Aladár megállapítása szerint 1772-ben

csak Erdély területén kilenc nyomda működött szabadalom nélkül; Magyarországon pedig például Weinmüller Franciska nyomdája 1835-ig dolgozott így, ekkor feljelentették, mire 1500 váltóforinton kiváltotta az engedélyt; más baja nem lett. Ellenben szokásba jött

482 oldal: nyugati mintára, biztonság kedvéért egy-egy mű kiadására privilégiumot, azaz kizárólagos jogot szerezni; ez tehát védelem volt eleinte, utóbb persze a korlátozás, az ellenőrzés, a cenzúra eszközévé vált. Másfelől az egyházi hatóságok ugyancsak éltek hatalmi körükön belül az *imprimatur* („nyomtatható”) megadásának vagy megvonásának módjával, a protestánsok nem kevésbé, mint a katolikusok. Már a wittembergi akadémia elrendelte, hogy a rektornak s az illető tudományszak dékánjának jóváhagyása nélkül semmit sem szabad kinyomtatni. Debrecen város 1633-ban Fodorik Menyhérttel kötött szerződése záradékában kiköti: „Semminemű újítást a könyvek kibocsátásában, sem valami hiába való pascuilst (gúnyiratot), de kiváltképpen theológiát a város becsületes prédikátorai és a becsületes tanács híre nélkül ne merészeljen.” – Ennyi elegendő.

Amerikában a nyomdászat kezdetei meglepően korai időkbe nyúlnak vissza, viszont minden különösebb igény nélkül, csupán a hittérítés elemi szükségleteinek kielégítésére szorítkoznak, s folyamatosság bennük nincs. Az első amerikai könyvet Mexico városában nyomtatta Juan Pablos 1539-ben; a keresztény vallás tételeinek rövid összefoglalása volt (*Doctrina Christiano en la lengua Mexicana e Castellana*). A turini származású Antonio Ricardo a bolíviai Limában katekizmust adott ki (1584). Egyébként a spanyol, portugál kivándorlók csekély könyvszükségletét az anyaországok fedezték. A jezsuita misszionáriusok a 17. század folyamán már erős tevékenységet fejtettek ki; a Titicaca-tó mellett letelepült missziójuk kiadta az olasz Luigi Bertoni aymara-szótárát (1612). Ez idő tájt állította fel az első nyomdát Limában a Contreras-család, de ez is leginkább a misszióknak dolgozott. Még tevékenyebbek voltak a kanadai jezsuiták; működésükről rendszeres jelentéseket küldtek rendfőnökeiknek, s minthogy ezeket a párizsi Imprimerie Royale-ben nyomatta ki az akkori igazgató, Cramoisy, a jelentéseket is általában cramoisynak nevezték; egy teljes, 41 kötetből álló sorozatukat a quebeci egyetemi könyvtár őrzi.

483/a oldal: A mai Egyesült Államok területén a nyomtatás kezdete után kerek 160 év telt el, míg az első könyv sajtó alá került. A nyomdafelszerelést egy new-englandi lelkész, Jose Glover hozta magával Angliából, de útközben meghalt, ezért özvegye még a hajón társult Stephen Daye lakatosmesterrel, és 1638-ban a massachusettsi Cambridgeben felállított-

ták nyomdájukat. Első kiadványaik: „A szabad ember esküje” (*The Freeman’s Oath*) és egy almanach, elvesztek, csak az 1640. évi zsoltároskönyvükből (*The Whoole Book of Psalms*) maradt fenn egy példány, s ezt az amerikaiak nemzeti kincsként becsülik. Daye utóda, Samuel Green nyomtatta ki Marmaduk Johnstonnal 1661–1663-ban John Eliot indián nyelvű Biblia-fordítását. Észak-Amerika legjelentősebb városának ekkor Boston számított, nyomdáját 1675-ben állította fel John Forster. Ugyanitt jelent meg az első hosszabb életű amerikai hírlap 1704-től, *The Boston Newsletter*.

523 oldal: Mert kísérlet történt a századok folyamán nemegyszer, ámde egyik sem terjedt el, annak bizonyítékául, hogy nem volt reá múlhatatlan szükség. Ezt az időszakot nevezzük mi a fejlődés prehisztóriájának, s nem véletlen, hogy a 18. század végéig, a forradalmak és reformok korának kezdetéig tart. Ekkortól kezdve azonban a döntő, forradalmi jelentőségű új találmányok egész sora jelentkezik, úgyszólván rohamszerűen, a nyomtatásban is széles körű vagy általános alkalmazásra talál, s viharos gyorsasággal tökéletesebbedik a gépek mai egyetemes uralmáig. A fejlődés két vonalon halad előre: az egyik a sajtolás, a sokszorosítás technikája, a másik a betűöntése és -szedése.

Névmutató*

A

Abádi Benedek (m. 16. szd.) 373, 374
Abibaal 149,
Accorsio 278,
Adalbertus 247,
Adolf, II. (nassauai, mainzi választó-
fejedelem) 292, 319, 320
Adramüthenosz 335
Aeszopusz (Aiszóposz) 332
Agénór 143
Agészilaosz 264
Agricola, Martin (1486–1556) 352
Ahiram (Hiram) 149
Aiszhülosz (Kr. e. 525–456) 203
Akerblad 134
Akhaimenida-dinasztia (u. Kr. e.
559–330) 102, 109, 110
Albrecht, V. 388
Alkuin (732 k.–804) 225, 228, 242
Aldus Manutius (1449–1515) 335,
337, 352, 354, 355, 361, 365, 367,
379, 380
Alexandre de Villedieu
(1150 k.–1200 k.) 272
Alexandrosz (Kr. e. 356–323) 135
I. még Nagy Sándor
Ali basa 180
Alkaios (Kr. e. 620 k.–580 k.) 200
Almanzor 223
Amaszisz, II. (Kr. e. 570–526) 133
Amman, Jost (1539–1591) 365

Amon 14, 141
Ámor 239
Anakreon (Kr. e. 572 k.–487 k.) 367,
408
Andreae, Hieronymus 363
Anonymus 248
Antigonosz Gónatasz (Kr. e.
319 k.–239) 128, 201
Antiokhosz, I. (~ Szótér)
(Kr. e. 324–262/261) 106
Antonius Florentinus 341
Apap (Apofisz) 206
Apolló 189, 206, 208, 213, 219, 380
Apollóniosz (kitioni) 195
Aretino, Pietro (1492–1556) 366
Arighi, Lodovico 365
Ariosto, Lodovico (1474–1533) 366,
400
Arisztomenész 201
Arisztophanész (Kr. e. 450 k.–385 k.)
201, 337
Arisztophanész Büzantiosz
(Kr. e. 257–180 k.) 192
Arisztotelész (Kr. e. 384–322) 200,
202, 224, 337
Arkhimédész (Kr. e. 285 k.–212) 22
Arkhinosz 190
Assur-ah-iddina (u. Kr. e.
680–669) 106
Assur-bán-apli (Kr. e. 668–626) 14,
33, 106, 107, 132, 262
Astley 73
Athéné (Pallasz ~) 207, 208
Atrectus 218

---

*A névmutató csak a mű szövegében található neveket tartalmazza

- Attalida-dinasztia (u. Kr. e. 241–133) 106, 197
 Attalos, I. (~ Szótér)
 (u. Kr. e. 241–197) 197
 Attavante di Francesco
 (di Bartolo) 239, 246, 249
 Atticus (Attikosz), Titus Pomponius
 (Kr. e. 109–32) 218
 Atyai (Balási) István 180
 Auerbach, Johann 331
 Augustus (Octavianus) (u. Kr. e. 31–
 Kr. u. 14) 128, 130, 181, 212, 219
 Aurelianus, Lucius Domitius
 (215 k.–275) 212
 Aurispa, Giovanni 245
 Avicenna (Ibn Színá)
 (980–1037) 383

B

- Babinger, Franz (1891–1967) 179, 180
 Bacchus (Bakkhosz) 288 l. még
 Dionüszosz
 Bade, Josse (Jodocus Badius
 Ascencius) 355, 367
 Bakalár, Mikulás 340
 Bakkhülidész (Kr. e. 505 k.–430 k.)
 200
 Bakócz Tamás (1442–1521) 248
 Bal (sémita isten) 146
 Balassi Bálint (Balassa)
 (1554–1594) 375, 376
 Balázs András 175
 Baldung-Grien, Hans
 (1484 k.–1545) 350
 Ball, C. J. 70
 Ballhorn, Johann 358
 Baranyai Decsi János
 (1560 k.–1601) 182
 Barge, Hermann 266, 301, 323, 326,
 408
 Bartholomä 413
 Bartolozzi, Francesco (1727–1815) 406
 Barton, A. G. 95, 96, 97
 Barzizius, Gasparius (Barzizza,
 Gasparino da) (1360 k.–1431) 337
 Basaynus Hungarus 342
 Basilie (arbogasti) 281
 Basilius Magnus (Nagy Szent Vazul
 330 k.–379) 341
 Baskerville, John (1706–1775) 404,
 405, 406, 407
 Baskett, John (†1742) 405
 Báthory István (ecsedí)
 (1555–1605) 377
 Báthory Zsigmond (1572–1613) 181,
 377
 Batthyány Boldizsár
 (1543 k.–1590) 248
 Batu (†1255 k.) 85
 Bauer, H. 150, 189
 Bayle, Pierre (1647–1706) 402
 Beatrix (aragoniai) (1457–1508) 249,
 250, 251
 Bechtermünze-testvérek 322, 331
 Beham, Hans Sebald (1500–1550) 363
 Beildeck, Lorenz 302
 Bél Mátyás (1684–1749) 168
 Beliczay Jónás 176
 Benedek (zoborhegyi remete) 246
 Benedek (angol püspök)
 (628 k.–689/690) 225
 Benedek (nursiai), Szent
 (480k–547) 224, 234, 246
 Bergmann von Olpe, Johannes 331
 Bernardinus Siculus (Székely
 Bernát) 342
 Bernardus de Dacia 342
 Bernát (Bernardin) sienai, Szent
 (1380–1444) 178
 Bérosszosz (m. Kr. e. 290 k.) 106
 Berr, Henri (1863–1954) 160
 Berthold (mainzi érsek, választófeje-
 delem) (1442–1504) 327
 Bész 120

- Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) (1580–1629) 397
- Bewick, Thomas (1753–1828) 407
- Biasz, priénéi 133
- Bilai Barnabás 180
- Bill, John 392
- Blado, Antonio 365
- Blake, William (1757–1827) 406, 407
- Blegen, Carl William (1887–1971)
- Blochét 267
- Blotius, Hugo 383
- Boccaccio, Giovanni (1313–1375) 239, 332, 366, 400
- Bocskai István (erdélyi fejedelem) (1557–1606) 173, 397
- Bode, Johann Joachim Christoph 416
- Bodley, Thomas (1545–1613) 389
- Bodmer, Johann Jakob (1698–1783) 409
- Bodoni, Giambattista (1740–1813) 404, 407, 408
- Bolardo 366
- Bonetus Locatellus 343
- Bonfini, Antonio (1434 k.–1503) 172, 173, 374, 383
- Bonifacius, Szent (672/673–754) 225
- Bonipertus (pécsi püspök) (†1036) 235
- Bornemisza Péter (1535–1584) 371, 376, 377
- Boucher, Francois (1703–1770) 398, 400
- Bourbonok 415
- Bowyer, William 405
- Bömer, Aloys 21, 227
- Bradshaw, Henry 272
- Bramah, Joseph (1748–1814) 261
- Brandenburgi György (1484–1543) 250
- Brant, Sebastian (1458 k.–1521) 331, 332
- Brassai Holló András I. még Corvus de Corona
- Brassai Lukács 379
- Breasted, James Henry (1865–1935) 119
- Breitkopf, Johann Gottlob Immanuel 410–412
- Breydenbach, Bernhard von (†1497) 330
- Briquet, C. M. 260
- Brito (Borton, Bortoen), Jean 274, 275
- Brodarics István (1470–1539) 374, 383
- Brugsch 119, 135
- Brun, Robert 280
- Budai Nagy Antal (†1437) 372
- Buddha (Gautáma Sziddhártha) (Kr. e. 6–5. sz.) 15, 84, 186
- Burckhardt, Jacob (1818–1897) 337
- Burgkmair, Hans (id.) (1473–1531) 350, 361, 363
- Burnouf, Eugene 109
- Burns, Robert (1759–1796) 405
- Bury, Richard de 243
- Busbecq, Augies Ghislain de (1522–1592) 179
- Buyer, Bartholomeo 339
-
- C**
-
- Cagliostro, Alesandro (Balsamo, Giuseppe) (1743–1795) 398
- Caesar, Julius (Kr. e. 100–44) 14, 204, 219
- Caius (Gaius) (m.130–180) 130
- Caj Lun 82
- Callixtus, III. (pápa) (Kálix) (p. 1455–1458) 311, 313
- Campe, Joachim Heinrich (1746–1818) 410
- Canevari, Demetrio 380
- Cang-csie 75, 76
- Carpini, Giovanni (1180 k.–1252) 267
- Casanova, Giovanni Giacomo (1725–1798) 398

- Caslon, William (1692–1766) 404, 405, 406
 Cassiodorus, Magnus Aurelius (480–575) 224, 234, 241, 242, 246
 Castro, Léon de 369
 Caxton, William (1422 k.–1491) 278, 339, 340
 Caylus, Anne-Claude Philippe (1692–1765) 108
 Celtes (Celtis), Conradus (1459–1508) 352
 Cérés 289
 Champollion, Jean Francois (1790–1832) 22, 134, 135, 159, 160
 Chardin, Jean (1643–1713) 108
 Charron, Pierre (1541–1603) 402
 Chaucer, Geoffrey (1342/43 k.–1400) 340
 Chavannes, E. (1865–1918) 70
 Cherico, Francesco del 239, 249
 Chodowiecki, Daniel Nikolaus (1726–1801) 409
 Choffard, Pierre Philippe (1730–1809) 398, 400
 Cicero, Marcus Tullius (Kr. e. 106–43) 17, 130, 211, 218, 219, 330, 394
 Claudius (Claudius Drusus) (u. 41–54) 129
 Clemen, O. 366
 Cochin, Charles-Nicolas (1715–1790) 398, 400
 Cohen, Marcel (1884–1974) 59, 113
 Colonna, Francesco (1449–1527) 337
 Conrad 70
 Cortez, Hernando (1485–1547) 15, 21, 58, 63
 Corvus de Corona (Brassai Holló András) 342
 Coster, Laurens Janszoon (1370 k.–1440 k.) 270, 272, 273, 286, 287, 288, 301, 305
 Cowper, William (1731–1800) 405
 Cracer Lukács 382
 Cranach, Lucas (ifj.) (1515–1586) 350
 Cranach, Lucas (id.) (1472–1553) 350, 361, 381
 Crantz, Martin 337
 Cremer, Heinrich 316
 Cromwell, Oliver (1599–1658) 405
 Cube, Johann 330
 Curtius, Ludwig 160
 Csák nemzetség 247
 Csák Péter (†1284 k.) 247
 Csáktornyai János (†1595) 376
 Cserni Jován (†1527) 372
 Csorba Gergely 382
 Csou-dinasztia (557–581) 72, 88
 Csü-szung 75
-
- D**
-
- Dahl, Svend 343, 363, 394
 Daidalos 133
 Dante Alighieri (1265–1321) 17, 331
 Darájavaus 109 l. még Dareiosz, I. (Nagy)
 Dareiosz, I. (Nagy) (u. Kr. e. 552–486) 101, 102, 109, 110 l. még Darájavaus
 Dávid Ferenc (1510 k.–1579) 375
 Dávid király (†Kr. e. 962 k.) 240
 Davin de Caderousse 279, 280
 Defoe, Daniel (1660 k.–1731) 405
 Delitzsch, Friedrich (1850–1922) 95, 110
 Démétriosz (phaleróni) (Kr. e. 350 k.) 203
 Démokritosz (Kr. e. 460 k.–370 k.) 133
 Démoszthenész (Kr. e. 384–322) 200, 218
 Dernschwam, Hans (1494–1567k.) 179, 180
 Descartes, René (1596–1650) 402

Dévai Bíró Mátyás
(1500 k.–1545 k.) 373
 Dezsericzky Ince (1702–1763) 179
 Dicke 101
 Didot, Firmin (1765 k.–1836) 410, 411
 Didot, Francois Ambroise
(1730–1804) 403, 406, 407
 Didot, Léger (1767–1829) 261
 Didot, Pierre (1761–1853) 404, 406
 Didot-család 403, 404
 Dietericus Conrád 182
 Diether (Dieter vagy Dietrich von Isenburg), (mainzi érsek) 318, 319
 Diocletianus (u. 284–305) 219
 Diodórosz (szicíliai) (m. Kr. e. 1. Sz.) 132, 133, 141, 142, 152, 155, 367
 Diogenész Laertiosz (3. sz.) 133, 193
 Dionüsziosz (halikarnasszoszi) (m. Kr. e. 20 k.) 209
 Dionüszosz 143 l. még Bacchus (Bakkhosz)
 Dioszkoridész Pedaniosz (40 k.–90 k.) 195
 Donatus, Aelius (4. sz.) 269, 272
 Donkin, Bryan (1768–1855) 261
 Donner, O. 169, 170
 Dors (archidiakonus) 175
 Dorus 218
 Dózsa György (1470–1514) 356, 372
 Drach, Peter 323, 332
 Dritzehn testvérek 280, 281, 299
 Dritzehn, Andreas (†1438) 300, 301, 302, 303, 307
 Dritzehn, Claus (Kolozs) 300, 302, 303, 308
 Dritzehn, Jörg (György) 281, 300, 303, 308, 309
 Dunand, M. 152
 Dupré, Jean 326, 339
 Durisz (m. Kr. e. 5. sz. eleje) 196
 Dünne, Hans 301, 302, 303, 309

Dürer, Albrecht (1471–1528) 248, 331, 350, 361, 363, 372, 379, 398, 409, 411, 412
 Dziatzko, Karl 314
 Dzsószer (Netjerihet) (Zoszer) (Kr. e. 27. sz.) 119

E

Éa 93, 205
 Eckhardt Sándor (1890–1969) 180
 Egbert 225
 Egenolff, Christian 363
 Eisen, Charles Dominique Joseph (1720–1778) 398, 400
 Ehnaton (Kr. e. 14. szd.) 132
 Elibaal 149
 Elzevier, Lodowijk (1546 k.–1617) 391, 394, 405
 Empedoklész (Kr. e. 495–435 k.) 201
 Enlil 106
 Ennelina zu der Ysern Türe 291, 298
 Ennius, Quintus (Kr. e. 239–169) 193
 Epikharmosz (Kr. e. 530–440 k.) 189
 Epikurosz (Kr. e. 341–270) 199
 Erasmus Rotterdamus, Desiderius (1469–1536) 350, 351, 352, 353, 363, 367, 379, 381
 Erdősi Sylvester János (1504 k.–1551 után) 373, 374
 Erkes, Eduard 72
 Erman, A. 135
 Ernő Ágost, I. (1629–1698) 205, 388
 Erzsébet, I. (angol királynő) (u. 1558–1603) 392
 Estienne, Henri (Henricus Stephanus) (†1520) 353, 367
 Estienne, Robert (Robertus Stephanus) (1503–1559) 352, 353, 355, 367, 382
 Eudoxosz (knidoszi) (Kr. e. 400 k.–350 k.) 133, 195
 Eukleidész (Kr. e. 4–3. sz.) 190

Eumenész, II. (u. Kr. e. 197–160/159) 192, 197
 Euphroniosz
 (m. Kr. e. 520 k.–470 k.) 196
 Euripidész (Kr. e. 484 k.–406) 200, 201, 203, 213
 Eustace, G. 380
 Euszebiosz (caesariai) (265–339) 354
 Evans, Arthur John (1851–1941) 158, 160
 Ève, Nicolas (†1581) 380
 Ezra (Ezdrás) próféta 155

F

Fabinus Lukács 382
 Fabri, Johannes 342
 Fadrusz János (1858–1903) 171
 Fannius 128
 Fantuzzi, Giovanni 176
 Farkas (vasvári) 246
 Farnese, Alexander (1545–1592) 369
 Fatimidák (u. Fatimida-dinasztia) (909–1171) 223
 Favilla-testvérek 249
 Federigo da Montefeltre 343
 Feger, Theobald 342
 Feng Tao (881–954) 85
 Ferdinánd, I. (nápolyi király) (u. 1458–1494) 249
 Ferdinánd, I. (német-római császár, magyar király) (1505–1564) 173
 Ferenc (assisi) Szent (1181/82–1226) 247
 Ferenc, I. (francia király) (u. 1515–1547) 250, 353, 354, 355, 380, 387
 Ferenczi Sándor (1884–1945) 183
 Ferrose, Girard 279
 Feyerabend, Sigismund 363
 Fichet, Guillaume 288, 337
 Fielding, Henry (1707–1754) 405
 Fiorillo 108

Fitz József (1888–1964) 33, 85, 266, 267, 286, 303, 304, 314, 319, 328, 340, 341
 Fjodorov, Ivan 371
 Fontana, Domenico (1543–1607) 390
 Forgách Imre (trencsényi főispán) 375
 Fournier, Pierre-Simon (1712–1768) 403, 406, 407
 Fox 110
 Fragonard, Jean-Honoré (1732–1806) 398
 Frangepán Katalin 372
 Friburger (Friburg), Michael 337
 Frigyes Vilmos (1620–1688) (a Nagy Választófejedelem) 388
 Frigyes, II. (Nagy) (1712–1786) 397
 Frigyes, II. (német-római császár) (u. 1220–1250) 226
 Froben, Johann (Johannes Frobenius) (1460–1527) 331, 352, 353, 355, 367, 373
 Frobenius, Leo (1873–1938) 27
 Fugger, Ulrich 367
 Fuggerek 179, 365
 Fu-hszi (Kr. e. 2852–2738 k.) 70, 75
 Fust, Johann (1400 k.–1466) 292, 304, 318, 319, 323, 325, 326, 328
 Fülöp, II. (spanyol király) (u. 1556–1598) 369
 Fyner, Konrad 332

G

Gabriel Brunch Hungarus (Broncs Gábor) 342
 Galénosz, Klaudiosz (129–199 k.) 224, 383
 Galilei, Galileo (1564–1642) 351
 Galius, Nikolaus 271
 Gallus, Alexander 271
 Gama, Vasco da (1460 k.–1524) 350
 Garamond (Garamont), Claude (1499–1561) 334, 354, 369, 406

Garcilaso de la Vega, el Inca
(1539–1616) 41
 Gardiner, Alan Henderson 146
 Gasseler, Georg 413
 Gelthus, Adam 320
 Georgi 394
 Georgiev, V. 150, 151, 152, 156, 189
 Gergely, I. (Nagy) Szent (pápa)
(540 k.–604) 240
 Gering, Ulrich 337
 Gessner, Salomon (1730–1788) 409
 Géza fejedelem (Gyeücsse)
(945 k.–997) 246
 Gherardo, di Giovanni 239
 Gillot, Claude (1673–1722) 398
 Giolito de Ferrari, Gabriele 366
 Giunta, Filippo 365
 Giunta, Lucantonio 365
 Giunta-család 365
 Glareanus, Henricus (Heinrich Loriti)
(1488–1563) 352, 389
 Gleim, Johann Wilhelm Ludwig
(1719–1803) 409
 Glotz, Gustave 160
 Goethe, Johann Wolfgang von
(1749–1832) 403, 409, 413
 Goldsmith, Oliver (1728–1774) 405
 Goliel, Veit 173
 Gordianus (császár) 219
 Gottlieb, Theodor 379
 Gracchusok (Gaius Sempronius;
Tiberius Sempronius) 130
 Granjon, Robert 368, 369
 Grass, Johann I. Honter János
 Gravelot, Hubert Francois 400
 Grimme, Hubert 147, 152
 Grolier de Servieres, Jean
(1479–1565) 380, 387
 Groote, Gerhard 351
 Grotefend, Georg Friedrich
(1775–1853) 101, 108, 109, 110,
159, 169
 Grünwedel, Albert (1856–1935) 85
 Grynaeus, Johann Jakob 199

Gubitz, Johann Christian 411
 Gulyás Pál (1881–1963) 383
 Gutenberg, Friele (†1415) 295
 Gutenberg, Friele (†1455) 297
 Gutenberg, Johannes
(1394/1399–1468) 86, 87, 246, 266,
268, 269, 272, 273, 274, 275, 276,
277, 278, 279, 280, 281, 283, 285,
286, 287, 288, 289, 290, 291, 292,
293, 294, 295, 296, 297, 298, 299,
300, 301, 302, 303, 304, 305, 306,
307, 308, 309, 310, 311, 312, 313,
314, 315, 316, 317, 318, 319, 320,
321, 323, 324, 325, 326, 327, 328,
331, 333, 334, 335, 337, 339, 341,
343, 344, 370
 Gutgesell Dávid (1540 k.–1599) 376
 Gutkeled (-biblia, Admonti biblia) 246

H

Habsburgok 415
 Hadrianus (u. 117–138) 220
 Haebler, Konrad 276
 Hafré (Khephrén) 132
 Halévy 101
 Haman, Johannes 342
 Hammurápi (Kr. e. 18. sz.) 92, 104
 Hammurápi-dinasztia (Kr. e.
2220–1900) 92, 95
 Han, Uldrik (†1478/1479) 321
 Han-dinasztia 77, 78
 Hanselius János 382
 Hantó György (Handó ~) (†1480)
248
 Hapi-bika (Apist) (Ápisz) 112, 116 l.
még Uszir-hapi
 Harún ar Rasid (763/766–809) 228,
258
 Hathor 118, 146
 Hatsepszut (u. Kr. e.
1503–1483) 147
 Haunolt János 382

- Haynes 106
Hedin, Sven Anders (1865–1952) 82
Heidenheimer, Heinrich 279
Heilmann, Andreas 299, 302
Heilmann, Claus 309
Hékataiosz (m. Kr. e. 6–5. szd.) 141
Héliosz 136
Heltai Gáspár (Helth) (Helthus) (1510 k.–1574) 374
Henrik, III. (francia király) (u. 574–1589) 380
Henrik, IV. (francia király) (u. 1589–1610) 380
Héphaisztosz 136
Hermész 142 l. még Triszmegisztosz
Hermodórosz 202
Hérodotosz (Kr. e. 484 k. – 430/420) 42, 107, 112, 124, 125, 132, 133, 142, 189, 193, 195, 201
Hérondasz (m. Kr. e. 3. sz.) 200
Herrera, Juan de (1530 k.–1597) 390
Hess András (Andreas) (15. sz.) 251, 340, 341, 342, 372
Hessel, Alfred 244
Hésziodosz (m. Kr. e. 700 k.) 112, 193
Heuslinger, Martin 375
Hevesy 379
Heynlin, Johann (Johannes a Lapide) (1425/1430–1496) 331, 337
Hilprecht 106
Hincks, Edward 110
Hippokratész (Kr. e. 460 k.–377 k.) 224
Hoffgreff György (†1558/59) 375
Hoffhalter, Rafael (1525 k.–1568) 375, 376
Hoffhalter, Rudolf (1550 k.–1585/86) 376
Hogarth, William (1697–1764) 405, 406
Hohenstauf-dinasztia (u. 1138–1208, majd 1212–1254) 348
Holbach, Paul-Henri Dietrich (1723–1789) 402
Holbein, Ambrosius 353
Holbein, Hans (ifj.) (1497/98–1543) 331, 350, 353, 363
Homérosz (Kr. e. 8. szd.) 13, 133, 143, 165, 192, 193, 196, 213
Hommel, Friedrich (1854–) 95, 101
Honter János (Honterus) (Johann Grass) (1498–1549) 372, 373
Hor 116
Hórapollon (4. sz.) 134
Horatius (Kr. e. 65–8) 217, 218, 404
Horváth Benedek 179, 183
Ho-ti 82
Houghton, A. Boyd 95
Hrabanus, Maurus (†856) 225
Hrozný, Bedřich (1879–1952) 89, 152, 158, 159, 160, 164
Hszia-dinasztia (Kr. e. 2205–1764) 71
Huang-ti (Kr. e. 2700 k.) 70
Hufu (Kheopsz) (u. Kr. e. 26. szd. eleje) 132
Hulagu (tatár kán) (1217 k–1265) 111
Humboldt, Alexander von (1769–1859) 64
Hume, David (1711–1776) 402, 405
Humery, Conrad 292, 308, 320, 328
Hunyady József 251
Hupp, Otto 299, 310
Huszár Gál (1582 k.–1575) 375, 376
Hutten, Ulrich von (1488–1527) 350
Hüpatia (370 k.–415) 223
Hüsztaszpész (Vistaszpa) (Kr. e. 7-6. szd.) 109
Hvaksatra I. Küaxarész
-
- I**
-
- Iamblikhosz (250 k.–330 k.) 133
Icamná (Itzamná) (Icamma) 67
Imhotep 119, 127
Inanna 90

Isidorus Hispalensis (sevillai püspök)
(m. 600–636) 211, 241
István, Szent (magyar király)
(970 k.–1038) 247, 332, 342
Iszokratész (Kr. e. 436–338) 200
Iván, IV. (a Rettegett)
(1530–1584) 369, 370
Ízisz 117, 142

J

Jacobus de Voragine
(1229 k.–1298) 239, 332
Jakubovich Emil (1883–1935) 176,
180, 181
Jámbor Lajos (Nagy Károly fia) 15
James, Thomas 405
János Zsigmond (II. János) (erdélyi
fejedeleme) (1540–1571) 375
János, II. (ciprusi király)
(1432–1458) 318
Janot, Denys 368
Janus Pannonius (1434–1472) 248,
250
Jao (mítikus kínai császár) 71
Jardine, Georges de la 279
Jean le Robert 273
Jean-Paul (1763–1825) 412
Jehimilk 149
Jensen, Hans 21, 39, 101, 158, 170,
189
Jenson, Nicolaus (1420 k.–1480) 274,
321, 334, 335, 344, 406
Jeromos (Hieronymus), Szent
(347 k.–419/420) 192, 223, 224,
240
Ji (Szung-ge) (u. 1392–1408) 87
Ji-dinasztia (1392–1910) 87
Jodocus Badius Ascencius l. még
Bade, Josse 367
Johann von Paderborn 340
Johannes Lapide l. még Heynlin,
Johann 331

Johnson, Samuel (1709–1784) 405
Jovius, Paulus (1483–1552) 267
József, II. (1741–1790) 397, 414
Julianus Apostata (331/332–363) 223
Junius, Adrianus (Adrian de
Jonghe) 270, 272, 301
Juppiter 212
Juvenalis, Decimus Junius
(60–138 k.) 352
Jü (a Hszi-dinasztia alapítója) 71

K

Kadmosz 142, 189, 190
Kájoni János (1629/1630–1687) 175, 183
Kallimakhosz (i.e. 305–240 k.) 130,
194, 203, 204
Kálmáncsehi Domonkos (†1501) 248
Kálti Márk (14. szd.) 172, 248
Kálvin János (Calvin, Jean)
(1509–1564) 355
Kambüszész, II. (u. Kr. e. 6. sz.) 112
Kang-hszi (1654–1722) 77
Kant, Immanuel (1724–1804) 402, 409
Kara László (†1485/1488) 341, 372
Kardos Tibor (1908–1973) 248
Károli Gáspár (1530 k.–1591) 377
Károly, Nagy (Carolus Magnus)
(742–814) 15, 225, 228, 229, 236,
241, 242, 259
Károly, V. (Bölcs ~) (francia király
u. 1364–1380) 248, 388
Károly, VII. (francia király) (u.
1422–1461) 321, 334
Károly, VIII. (francia király) (u.
1483–1498) 367
Károly Lipót, IV. (1643–1690) 250
Kasszandrosz (Kr. e. 358
k.–297) 203
Katalin (Nagy Lajos király leánya) 248
Kaym Orbán 343
Kecalkoatl (Xecalkoatl)
(Quetzalcoatl) 63

-
- Kefer, Heinrich 317
 Kelemen (alexandriai) Szent
 (150 k. – 211/215) 125, 141, 143
 Kelemen, VII. (pápa)
 (p.1523–1534) 246
 Keller, Gottfried 261
 Kendi István 181
 Kerberosz (Cerberus) 206
 Kessler, Nikolaus 331
 Kézai Simon (13. szd.) 171, 172
 Kinizi Pálné Magyar Benigna 248
 Kircher, Athanasius (1601–1680) 134
 Kiskamunazee 50
 Kleist, Ewald Christian von
 (1715–1759) 409
 Kleobulós (lindoszi) 133
 Kleopátra (u. Kr. e. 51–30) 135, 204
 Klösz Jakab (†1618) 376
 Knorozov, Jurij Valentinovics
 (*1922) 67
 Koberger, Anton (1470–1526) 322,
 323, 332, 342, 344
 Kolumbán (Columbanus), Szent
 (543 k.–615) 225, 241
 Kolumbusz Kristóf (Columbus)
 (Colón) (1451–1506) 288, 289, 350
 Komjáti Benedek (16. szd.) 372
 Komlós András (†1576) 376
 Konfuciusz (Kung Fu-ce)
 (Confucius) 76
 Konrád, III. (mainzi érsek) 291
 Konstantin (Constantinus)
 (u. 312–337) 214, 223
 Konsztantinosz, Szent (Kürillosz)
 (Metódiosz testvére)
 (827 k.–869) 230
 Kopernikusz (Copernicus, Nicolaus)
 (1473–1543) 289, 351
 Kopievics, Elias 230
 Kovacsóczy Farkas
 (1540k.–1594) 173
 Kozlov 85
 Kölderer, Jörg 361
 Kőrösi Csoma Sándor
 (1784–1842) 54
 Kőszegi nemzetség 247
 Krafft, Caspar 376
 Krause, Jakob 381
 Krizosztomosz 240
 Kroiszosz (Kroisos) (Krózus)
 (u. 560–546 k.) 263
 Krugljakov 81
 Kruitwagen, Bonaventura 270
 Ksajarsa 110 l. még Xerxész
 Kung Fu-ce l. még Konfuciusz 76
 Kunitz Ferenc (Kunich) (Kunics)
 (1697–1763) 179
 Kuo Mo-zso (1892–1978) 72
 Kuruniotisz 161
 Küaxarész (Hvaksatra) 111
 Kültegin (Külö-Tegin) (türk
 fejedelem) 169
 Kürillosz (Metódiosz testvére)
 l. Konsztantinosz
 Kürillosz, alexandriai
 (370 k.–444) 230
 Kürosz, II. (Cyrus) (Kyros)
 (Kr. e. 590 k.–529 k.) 111
-
- L**
-
- La Fontaine, Jean de
 (1621–1695) 400
 La Mettrie, Julien Offroy de
 (1709–1751) 402
 Labe, Philippe 322
 Lachner, Wolfgang 352
 Lacouperie, Terrien de (†1895) 70
 Lacroix, Paul 300
 Lajos, I. Nagy (magyar király)
 (u. 1342–1382) 236, 248
 Lajos, II. (magyar király)
 (†1526) 250
 Lajos, IX. Szent (francia király)
 (1219–1270) 243

Lajos, XII. (francia király)
(u. 1498–1515) 367, 380
Lajos, XVI. (francia király)
(u. 1774–1792) 400
Lambech, Peter 388
Larfeld 190
Lassen, Chrisitan 109
Laszkarisz, Joannész (Janus Lascaris)
(1445 k.–1535 k.) 245
Le Bas, Jacques Philippe
(1707–1783) 400
Le Bé, Guillaume 369
Le Coq 82, 85
le Noir, Guillaume 380
le Roy, Guillaume 339
Leeu, Gerard 340
Lehmann-Haupt 145
Leibniz, Gottfried Wilhelm
(1646–1716) 388
Leistenschneider, Ferdinand 261
Leonardo da Vinci (1452–1519) 288,
412
Lepsius, Karl Richard
(1810–1884) 135
Lessing, Gotthold Ephraim
(1729–1781) 416
Libri, Girolamo 380
Linosz 142, 143
Lívius Andronicus, Lucus (Kr. e.
284–204) 212, 328
Locke, John (1632–1704) 402
Lotaringiai Károly I. Károly Lipót, IV.
Lotter, Melchior 356,
Lotter, Melchior (ifj.) 360
Loubier, Hans 379, 381
Löffler, Karl 249
Lönnrot, Elias (1802–1884) 13
Löwenstern 110
Lucanus, Marcus Annaeus
(39–65) 141, 143
Lucullus, Lucius Licinius
(Kr. e. 106–56 k.) 219
Ludendorff, Friedrich Wilhelm Hans
(1873–1942) 68, 69

Lufft, Hans (Johannes) 356, 360
Lukács (evangélista) 200
Luther Márton (1483–1546) 257,
289, 326, 331, 347, 352, 353, 355,
356, 357, 358, 360, 372, 381, 382
Lükurgosz 133

M

Mabillon, Jean (1632–1707) 199
Maccreagh, Gordon 39
Maecenas, Caius Cilnius 218
Magyar István (+1605) 377
Maioli, Tomasso 380
Mallinckrodt, Bernhard von 322
Mamún (Harún ar Rasíd fia) 223
Mancskovics (Farinola) Bálint 376,
377
Manetho (m. Kr. e. 3. sz. Középe)
206
Manlius, Joannes (Mannel János)
(m. 1582–1605) 376
Mansion, Colard 339
Marcolino, Francesco 366
Marczali Henrik (1856–1940) 247
Marduk 92, 93, 94, 106
Marian (román nyomdász) 375
Marillier, Pierre Clément 398, 400
Marsigli, Luigi Ferdinando
(1658–1730) 176, 177, 178, 183
Marstrander 220
Martens, Dirk (Theodoricus
Martinus) 278
Martialis, Marcus Valerius
(38/41–104) 214, 217, 218
Mátyás (Hunyadi)
(u. 1458–1490) 248, 249, 251, 319,
332, 340, 342, 343, 371, 372, 379,
380, 383
Maurus 224
Mayer, Henricus 324
Mazarin, Jules (Mazarian, Giulio
(1602–1661) 388

- Mazzochi, Jacopo 365
 Medici, Catherine de
 (1519–1589) 380
 Medici, Cosimo de' (1389–1464) 244,
 245
 Medici, Lorenzo (il Magnifico)
 (1449–1492) 245, 246
 Meil, Johann Wilhelm 409
 Melampusz 133
 Melanchthon, Philipp
 (1497–1560) 352, 353, 372, 381,
 382
 Méliusz Juhász Péter
 (1532 k. – 1572) 374, 375, 376
 Mena (Meni, Ménész) 114
 Ménant, Joachim (1820–1899) 101
 Meng Tien 82
 Mengost, Leonardus 320
 Menkauré (Mükerinosz) 132
 Mentelin, Johann 322, 331, 344
 Merkúr (Dun-pa-uddu) 94
 Mésa 140, 143, 147
 Messerschmied, Daniel Gottlieb 168
 Metódiosz, Szent (825 k.–884) 230
 Michelangelo Buonarroti
 (1475–1564) 245, 288, 294
 Michelozzo 245
 Miklós, V. (pápa)
 (p. 1447–1455) 318
 Miksa, I. (1459–1519) 250, 328, 356,
 361, 388
 Miksa, II. (1527–1576) 383
 Ming-ce 88
 Misztótfalusi Kis Miklós I. Tótfalusi
 Kis Miklós
 Mociusz 87
 Moctezuma, II. (Montezuma)
 (1466–1520) 63
 Mohamed (próféta)
 (570/571–632) 340
 Moliere (1622–1673) 400
 Montecorvino, Johannes de
 (1247–1328) 267
 Montfaucon, Bernard de 199
 Mór (pécsi püspök) (m.
 1036–1070 k.) 246
 Moravus, Mathias 342
 Moreau, Jean Michel
 (1741–1814) 398, 400, 401
 Moretus (Moerentorf), Jan 369
 Mózes (Mósze) 120, 155, 223, 294
 Muhammad b. Ishaq al Varraq (Abu
 Jaqub an Nadin) 167
 Mukomiszudainsz 50
 Musnai György 182
 Musper, Theodor 272, 276
 Münster, Fr. (dán tudós) 108, 109
-
- N**
-
- Nabú 91, 92, 93, 94, 95, 104, 105,
 106, 107, 117, 118
 Nabú-apla-uszur 111
 Nádasdy Tamás (1498–1566) 373
 Nagy Károly I. Károly, Nagy
 Nagy Lajos I. Lajos, I.
 Nagy Péter I. Péter, I. (orosz cár)
 Nagy Sándor (Kr. e. 356–323) 106,
 111, 112, 123, 157, 194, 196, 202,
 203, 205, 206 I. még Alexandrosz
 Napóleon (francia császár)
 (1769–1821) 134, 158, 416
 Narmer 115, 116
 Naudé, Gabriel (1600–1653) 388
 Néith 131
 Németh Gyula (1890–1976) 171,
 175, 177, 178, 179, 182, 183, 184
 Nepos, Cornelius 218
 Nesztor 160
 Neudörffer, Johann 363
 Newton, Isaac (1643–1727) 30, 351
 Niccoli, Niccolo 245
 Nicolaus magiszter 175
 Niebuhr, Carston (1865–1931) 108,
 134
 Niszaba 91, 92
 Norris, Edwin 110

Numeister, Johann 331
Nyíró János (szebeni) 373

O

Odin 28
Ogden, E. 95
Ogomagosz 50
Oeser, Adam Friedrich 409
Oláh Miklós (1493–1568) 172, 248, 251
Omajjád-dinasztia (661–750) 223, 259
Omuskoze 50
Oppert, Julius (*1825) 95, 101, 110
Orpheusz 133, 143, 366
Oskabavisz 50
Oudry, Jean Baptiste 398
Ovidius Naso, Publius
(Kr. e. 43–i. sz. 18) 217, 400
Ozirisz (Uszir) (Usziri) 37, 118, 155, 206

P

Padover, S. 414
Pais Dezső (1886–1973) 175, 176, 179
Palamédész 189
Pál mester 247
Pamphilusz (egyházatya) 223
Pannartz, Arnold 334
Pantaleon, Heinrich 294
Pap János 343
Papillon 398
Paracelsus (1493–1541) 383
Pathai István 372
Patrick, Szent (385 k.–461) 225
Paulus Diaconus (†799k.) 242
Paulus, Aemilius 219
Pauszanasz (m2. szd.) 193
Pázmány Péter (1570–1637) 377
Peischel 12
Peiser 101
Peiszisztratosz 202

Pelliot 267
Perényi Gábor 372
Pergolotti 267
Perszeusz (Kr. e. 212 k. u. 179–165 k.) 219
Péter, I. (Nagy) (orosz cár) (1672–1725) 168, 230, 397
Peters 106
Petrarca, Francesco (1304–1374) 239, 244, 245, 335, 347, 351, 363, 366
Petrie, Flinders 145, 200
Petrus de Bártfa 342
Petrus Hispanus 271
Petrus Nicolai de Zonis 324
Petrus Ungarus 342
Pfister, Albrecht 314, 322, 331
Philippe d'Orléans 400
Philipposz, II. (Kr. e. 382–336) 263
Philón 141
Phótiosz, Szent (820 k.–891 k.) 143, 152, 155, 223
Picart, Barnard (1673–1733) 400
Pico della Mirandola, Giovanni (1463–1494) 335, 351
Pietro della Valle 108
Pindarosz Kr. e. 522/518–438/422) 200
Pi-seng (11. sz.) 86, 266, 267
Piso család 199, 219
Pittakosz 133
Plantin, Christophe 368, 369, 382
Platón (Kr. e. 428/427–348/347) 131, 133, 141, 200, 202, 218, 351
Plinius (az idősebb) (23–79) 128, 129, 130, 133, 141, 143, 192, 197, 212, 219, 220
Plutarkhosz (45 k. – 120 k.) 133, 141, 142, 206
Poeschel, Carl Ernst 412
Poggio Bracciolini, Gian Francesco (Pogius Florentinus) (1380–1459) 245
Poliziano 245

Pollio, Gaius Asinius
(Kr. e. 76–Kr. u. 4.) 219
Polo, Marco (1254 k.–1324) 267, 349
Polükratész (szamoszi türannosz)
(Kr. e. 537–522) 202
Pomare 12
Pompadour (1721–1764) 400
Pomponius Laetus 341
Pomponius Secundus 130
Pontanus (Pontano, Giovanni) 272
Pope, Alexander (1688–1744) 405
Porphüriosz 133
Portilia, Andreas 324
Postumius 217
Poszeidón 206
Priscianus 235
Proctor, Robert 272
Prométheusz 142
Pronapidész 143
Pszammetik, I. (Kr. e. 664–610) 193
Ptah 136
Ptolemaiosz Epiphanész (Kr. e.
210–180) 134, 135, 136, 192, 197, 203
Ptolemaiosz Philadelphosz
(Kr. e. 308–246) 203
Ptolemaiosz Szótér, I. (Kr. e.
365 k.–283/282 k.) 192, 203, 206
Ptolemaiosz-dinasztia (Ptolemaidák)
(Kr. e. 323–30) 197, 203, 204, 206
Püthagorasz (Kr. e. 580k.–500) 133

Q

Quentell, Heinrich 331
Quintilianus, Marcus Fabius
(35–95k.) 218

R

Rabatta 250
Rabelais, Francois (1494 k.–1553) 351,
368

Racine, Jean Baptiste
(1639–1699) 404
Radlov, V. V. (1837–1918) 170
Rákóczi Ferenc, II. (1676–1735) 397
Rákóczy György, I. (erdélyi
fejedelem) (1593–1648) 375
Rákóczy Zsigmond (1544–1608) 173
Ramler, Karl Wilhelm
(1725–1798) 409
Ramszesz, II. (u. Kr. e.
1279–1212) 157
Ramszesz, III. (Kr. e.
1182–1151) 132
Ranzanus 383
Ratdolt, Erhart 334
Rath, Erich 275
Ravelingen (Raphelengus),
Franz 369
Rawlinson, Henry (Creswicke) 109,
110
Ré (Ré-Harahti) 118, 120, 136
Rédey Tivadar (1885–1953) 181
Regiomontanus (Johann Müller)
(1436–1476) 332
Remut-gula 104
Reuchlin 352
Reuwig, Erhard 330, 331
Rhau-Grunenberg, Johann 360
Rheda Pál (lipsiai) 376
Richardson, Samuel (1689–1761) 405
Richelieu (bíboros) (1585–1642) 388
Richthofen, Ferdinand von
(1833–1905) 70
Riffe, Hans 281, 299
Riffe, Walter 281
Rockner, Vincenz 361
Rodler. Hieronymus 363
Roffet, Étienne 380
Rolvinck, Werner 289
Romulus 210
Rotschild család 365
Rousseau, Jean-Jacques
(1712–1778) 400, 401, 402
Rubens, Pieter Paul (1577–1640) 398

Rubruquis (Rubroek), Guillaume de
(1220 k.–1293) 267, 349
Rudolf (császár, magyar király)
(u. 1567–1608) 181
Ruem György 343, 383
Ruppel, Aloys (*1882–) 274, 276,
289, 308, 310, 311, 315, 317
Ruppel, Berthold (a 42 soros Biblia
egyik munkása) 317
Rusch, Adolf 325, 331, 390

S

Sacy, Sylvestre de 134
Sanchuniathon 141
Sang-dinasztia 71, 72, 88
Sanocki 249
Sar-apszi (Szarapisz) (Szerapisz) 206
Sarru 92
Sarrukín (Szárgon) (az akkád)
(u. Kr. e. 2334–2279k.) 95, 158,
163
Sarrukín (Szárgon), II. (az asszír)
(u. Kr. e. 721–705) 106
Saspach, Conrad 302, 303
Saulcy, F. de 110
Sayce, Archibald Henry (*1846) 101
Schäuffelein, Hans Leonhard 361
Schiller, Johann Christoph Friedrich
(1759–1805) 409
Schneegans, L. 293
Scholz Kristóf 376
Schott, Claus 291, 298
Schow, Nicolaus 199
Schöffler, Johann 329, 330
Schöffler, Peter (†1503) 304, 317,
318, 320, 325, 326, 328, 331, 334,
343, 370
Schönsperger, Johann
(m. 1481–1523) 361, 363
Schrader, Eberhard 110
Schulmann, Carl (svéd) 168
Schwenke 316

Scipiók 210
Scoto, Geronimo 366
Sebestyén Gyula (1864–1946) 166,
171, 176, 179, 182
Sefekh (Szafekh) (Zesát) 120
Sen Kuo 86, 267
Seneca, Lucius Annaeus (Kr. e.
4.–Kr. u. 65) 211, 219
Senefelder, Aloys 407
Serenus Sammonicus 219
Servius Tullius (Kr. e. 6. szd.) 209
Sethe 135, 145
Sforza család 249
Si Huang-ti (Kr. e. 259–210/209) 15,
77, 88
Sie Kiu-cseng (†981) 85
Silius Italicus 341
Simon de Ungaria 342
Sixtus, IV. (pápa) (p. 1471–1484) 327,
334
Skrzetuski I. Hoffhalter Rafael
Sombory Sándor 173
Sorbonne, Robert de
(1201–1274) 243, 288, 337, 353,
355
Sosius testvérek 218
Sótoku császárnő (8. sz.) 84
Spiegelberg 124, 125
Spinoza, Benedictus de
(1632–1677) 402
Statius 218
Stein Aurél (1862–1943) 82, 84
Steiner, Heinrich 363
Sterne, Lawrence (1713–1768) 405
Stöckel, Wolfgang 327
Strahlenberg, J. F. 168
Stromer, Ulman 261
Strutius 373
Stuartok 405
Suetonius, Caius Tranquillus
(75 k.–150 k.) 211
Sulla, Lucius Cornelius
(Kr. e. 138–78) 202, 219

Sulpicius Severus
(363 k.–420 k.) 217

Sweynheym, Conrad 334

Swift, Jonathan (1667–1745) 405

Szamosközy István (Stephanus
Zamosius) (1570–1612) 173, 174,
175, 181, 268

Szanchi M. László 182

Szapphó (Kr. e. 612 k.–550 k.) 196,
200

Szarapisz (Szerapisz)
(Sar-apszi) 205, 206

Szarpánitu 93

Székely István (bencédi)
(1500/1510–1563 után) 173

Székely Tamás (ketei) 180

Szeleukosz (~Nikátor) (u. Kr. e.
312–280) 111

Szelim, I. (Rettegett ~) (u. 1512–1520)
180

Szenczi Molnár Albert
(1574–1639) 377

Szerb Antal (1901–1945) 247

Szidorov 369, 370

Szigethy Béla 180

Szilágyi Sámuel (1719–1785) 179

Szimonidész (keószai) 189

Szín-ahhé-eriba (u. Kr. e.
704–681) 106

Szíriusz (Kutyacsillag, Égi Farkas,
Tieng-lang, Szopdet,
Szóthisz) 76, 119

Szküdrothemisz 206

Szokratész (Kr. e. 469–399) 201, 202,
341

Szolón (Kr. e. 638 k.–559 k.) 131,
132, 133

Szophoklész (Kr. e.
497/492–406/405) 200, 203, 337, 376

Szoszibiosz (Kr. e. 3. sz.) 206

Sztárai Mihály (†1575 k.) 375

Sztészikhorosz (Kr. e.
630 k.–555 k.) 196

Sztrabón (Kr. e. 64 k.–Kr. u. 23
után) 106

Sztyepugina 72

Szung-dinasztia (960–1279) 85

T

Tacitus (*56 k.) 141, 143, 206, 220

Tai-cong 87

Talbot 110

Talleyrand, Charles-Maurice de
(1754–1838) 397

Tar Mihály 183

Tasmétu 106

Telegdi (Thelegdi) János
(1575–1647) 175, 181, 182, 183

Telegdi Miklós (1535–1586) 377

Temenidász 101

Thalesius, Quirinus 271

Thalész (Kr. e. 624–547) 133

Thaly Kálmán (1839–1909) 177

Thamusz 141

Themisztoklész (Kr. e.
525k–460k.) 101

Theodorik (Nagy) (Theodoricus)
(452–526) 224, 264

Theodorosz 223

Theophrasztosz (Kr. e. 373–288) 203

Theophülosz (alexandriai) (†412) 15

Thevet, André 294

Thomas Septemcastrensis 342

Thomas, Gerardus 270

Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter
(1842–1927) 159, 168, 169, 170, 179

Thor 28, 37

Thot (Theuth) 14, 15, 117, 118, 119,
120, 141, 142

Thököly Imre (1657–1705) 397

Thuküdidész (Kr. e.
460 k.–395 k.) 200

Thuróczy (Thuróczi) János
(1435 k.–1490 k.) 172, 340

Thurzók 179

Tiámat 93
 Tiberius (Claudius Nero)
 (u. 14–37) 130
 Tinódi Lantos Sebestyén
 (1505/1510–1556) 17, 374, 383
 Tiro, Tullius 211
 Tischendorf, Konstantin von
 (1815–1874) 223
 Tory, Geoffroy 353, 355, 380
 Tótfalusi Kis Miklós (1650–1702) 377
 Török Mihály (†1568/1565) 376
 Traianus (u. 98–117) 131, 219
 Trechsel, Johann 278
 Trimborn, Hermonn (k. 1901) 59
 Trismegisztosz 119 l. még Hermész
 Tryphon (könyvkiadó) 218
 Tukulti-apil-Ésarra, III. (Tiglatpilézer)
 (Kr. e. 744–727) 103
 Tychsen, Claus Gerhard
 (1723–1815) 108
 Tyrannio 218

U

Ulászló, II. (u. 1490–1516) 180, 251
 Ulfilas (Wulfila) (310 k.–383 k.) 238
 Ulrich von Hutten 350
 Ulrich von Lichtenstein
 (1200 k.–1275 k.) 236
 Unger, Johann Friedrich 363, 410,
 411, 412
 Uszir l. még Ozírisz (Usziri)
 Uszir-hapi l. még Hapi-bika (Ápisz)
 206

V

Vai Cseng 86
 Vaimittagonz 50
 Valdfoghel, Prokop 280, 281
 Valerius 212
 Valois Lajos 248

Valois Margit 380
 Valverde 369
 Vang Csih 85
 Váradi Miklós (1589–1659) 248
 Varro, Marcus Terentius
 (Kr. e. 116–27) 192, 197, 212
 Vasari, Giorgio (1511–1574) 350
 Vazul (Nagy), Szent I. Basilius
 Magnus
 Ventris, Michael (1922–1956)
 165
 Verancsics Antal (†1573) 173, 179,
 180
 Vérard, Antoine 339
 Veress Endre (1868–1953) 177
 Vergetius, Angelus 334, 354
 Vergilius Maro, Publius
 (Kr. e. 70–19) 17, 130, 193, 211,
 404
 Vespasiano da Bisticci 239
 Vid mester 246
 Vilmos (orániai) 405
 Visconti család 249
 Vistásza l. Hüsztaszpész
 Vitalis, Manaud 280
 Vitéz János (1408 k.–1472) 248
 Vitruvius Pollio 208
 Voltaire (1694–1778) 402
 Vopiscus, Flavius 212
 Vostre, Simon 339

W

Wagner Bálint 373
 Wagner Lőrinc 382
 Weinberg 251
 Weisbach 102
 Werbőczy István (1458–1541) 376
 Weule, Karl (1864–1926) 36
 Widukind 225
 Wimmer, L. (dán) 169, 220
 Winckelmann, Johann Joachim
 (1717–1768) 403

Wolfram von Eschenbach 236
 Wörrstadt, Nicolaus von (Werkstatt)
 291, 297

Wren, Christopher 389

Wulfila l. Ulfias

X

Xenophón

(Kr. e. 430/427 k.–355/354 k.) 14,
 111, 200, 202, 341

Xerxész 109, 110 l. még Ksajarsa

Y

Young, Edward (1683–1765) 405

Z

Zainer, Günther 331, 332, 344

Zainer, Johann 332

Zay Ferenc (1498–1570) 179

Zedler, Gottfried 272, 273, 310, 314

Zell, Ulrich 275, 276, 277, 278, 302,
 322, 331

Zénon (kitioni) (Kr. e.
 336–264 k.) 201

Zeusz 37, 136, 206

Zippe, Paulinus (ciprusi nemes) 318

Zoaga 134

Zwingli, Ulrich (1484–1531) 352

Zsámboky (Sambucus) János
 (1531–1584) 250, 369, 374, 382

Zsinka Ferenc (1889–1930) 179

Néhány megjegyzés

Az olvasó a szövegben kétféle zárójelet talál. Várkonyi Nándor a kéziratban szögletes zárójelbe tette az idézetekhez fűzött saját kommentárjait, szövegváltozatait, fordításait. Ezeket a jelöléseket mi is megtartottuk.

A K.J. jelzetű ill. jelzet nélküli lábjegyzeteket szaklektorunk, szerkesztőnk, dr. Keresztúri József készítette. A kéziratban fennmaradt eredeti jegyzeteket V.N. jelzéssel láttuk el, néhányat pedig a szöveggondozást végző szerkesztő monogramja jelez (M.K.).

Várkonyi Nándor, kéziratának tanúsága szerint mintegy 240-250 képpel tervezte kiegészíteni munkáját. Elsősorban az ehhez szükséges anyagi források hiánya miatt jelen kötetünkben ennél kevesebb illusztráció van. Legszebb terveinkben szerepel egy képes kiadás megszerkesztése és megjelentetése – a mű megérdemelné; a megvalósulás jövőbeni gazdasági- és munkalehetőségeink függvénye.

a Kiadó

ISBN 963 8277 65 3

ISBN 963 9028 93 2

Kiadja a Széphalom Könyvműhely

1068 Budapest, Városligeti fasor 38. Tel./fax: 351-0593

E-mail: iroalap@interware.hu

Felelős kiadó: Mezey Katalin

A borítót és a kötéstervet Michelangelo és Andrea del Sarto
festményeinek felhasználásával Baráth Ferenc készítette.

Tipográfia: Drobek Ödön

Nyomdai előkészítés: Scripor Bt. Tel.: 349-5494

Nagy és Társa Nyomda, Budapest